

આવૃત્તિ પહેલી : માર્ચ ૧૯૪૭

કિંમત સાડા ત્રણ રૂપિયા

આ અનુવાદગ્રંથ પરના સર્વ હક અનુવાદકને સ્વાધીન છે.

શ્રી. ચંદ્રશંકર શુક્લનાં ઇતિર પુસ્તકો

સીતાહરણ (છઠી આવૃત્તિ)

પિતૃભીષ્મની છાયામાં

મૂગો સેવક

: સંપાદન :

ગાંધીજીના સમાગમમાં

✽

ચીનનો અવાજ — લોવિઝ ડિકિન્સન (બીજી આવૃત્તિ)

ધર્મસંસ્થાપન — ગાંધીજી

રચનાત્મક કાર્યક્રમ — ગાંધીજી

રચનાત્મક કાર્યક્રમ — રાજેન્દ્રપ્રસાદ

હિંદુ જીવનદર્શન — રાધાકૃષ્ણન

અહિંસાની તાલીમ — મેજ

ગાંધીજીને જગવંદના — રાધાકૃષ્ણન (બીજી આવૃત્તિ)

ધર્મોત્તુ મિલન — રાધાકૃષ્ણન

ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગ — મીટી પેલાક (બીજી આવૃત્તિ)

પુણ્યસ્થોત્ર ગાંધીજી (લેખસંગ્રહ)

ગાંધીજી સાથે અઠવારિયું — હર્ષ કૌશર

હિંદુ ધર્મ — રાધાકૃષ્ણન

વેદની વિચારધારા — રાધાકૃષ્ણન

નૂપ નહોં રહેવાય — દોલરદોય

ગાંધીવાદી આર્થિક યોજના — અમૃતલાલ

સુવાનોની સંસ્કારસાધના — રાધાકૃષ્ણન

બે નવલકથા — દોલરદોય

કોની બહેન ? અને બીજી વાતો — દોલર

ગાંધીજીની મુરોપયાત્રા — મ્યુરીએલ લેન્ડ

મીલાના અણુલ કલામ આઝાદ — મહાદેવ

મહાભારત — રાધાકૃષ્ણન

ભારતનો વારસો — રાધાકૃષ્ણન

ભારતની એકતા — જવાહરલાલ નેહરુ

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા — કૃપાલાની

પ્રજનું ધન — ગેરી કોરેલી

ગીતાને ઉપનિષદોરૂપી ગાયોનું દૂધ કહી છે. ખીજી રીતે કહીએ તો, ઉપનિષદો એ ભારતના તત્ત્વજ્ઞાનની ગંગોત્રી છે જગતના નિરંતર બદલાતા વિનશ્વર પદાર્થોના મૂળમાં રહેલું અનંધર, ક્રુર, અનિચ્છા તત્ત્વ — અર્થાત્ બ્રહ્મ —, અને મનુષ્યના હૃદયમાં વસતો અન્તરતમ આત્મા, એક અને અલિપ્ત છે,^૧ એ ઉપનિષદના ઋષિઓની મોગમાં મોગી શોધ હતી એ પરમ તત્ત્વને જોવા જાણના માટે બહાર નજર કરવાની જરૂર નથી, કેમકે એ તત્ત્વ તો આપણા અંતરમાં જ બેસે છે દુષ્ટના મિશ્રણનાગા મુખને બદલે શુદ્ધ નિર્ભેદ મુખ મેળવવું હોય, તો એ આત્માને જોવો જોઈએ, જાણવો જોઈએ એને જાણવા પછી જન્મ જરા મરણ વગેરેથી ભરેલા સસારમાં આનંદાનુ રહેતું નથી એ આત્મા શુદ્ધ છે, નિષ્પાપ છે, સર્વજ્ઞ છે, સર્વવ્યાપી છે, અચ્ચૂલ છે, જગતનો આધાર છે, તે ભૂતમાનના અંતરમાં વસે છે, તે જ અનેક રૂપો ધારણ કરે છે, ચન્દ્ર સૂર્ય વગેરે તેના તેજથી જ પ્રકાશે છે, તે સન્યાસ છે, આત્મિકાસ છે, તે જ લોકાધિપતિ છે, સર્વશ્રેષ્ઠ છે, તે પોતાની શક્તિ વડે જ પોતાનું દર્શન કરે છે, તેના સિનાયનું ખીજું બધું નાશવન છે, વગેરે વચનો દ્વારા આત્માનો મહિમા ગાના ઉપનિષદના ઋષિઓ યાકતા નથી એ આત્માનું — અર્થાત્ બ્રહ્મનું — દર્શન અથવા તેના સાક્ષાત્કાર એને જ તેમણે જીવનનો પરમ પુરુષાર્થ માન્યો અને તેની સિદ્ધિ માટે આજુમે ડાઈ દેવદેવીની કે પર તત્ત્વની કૃપા યાચનાની જરૂર નથી, એ શક્તિનો ખજાનો તેના પોતાના અંતરમાં જ પડેલો છે, કોઈની કૃપ જરૂરની હોય તો તે આત્માની જ કૃપા છે,^૨ એ તાત પર તેમણે ફરીફરીને બાર દીધો.

કાળે કરીને ઉપનિષદના આ જ્ઞાનનો પ્રસાદ મન્દ પડી ગયો. દેવ દેવીઓને રીઝના ને તેમની પાસેથી જાતજાતના ભોગ અને સત્તા મેળવવા ચમો ફરી ધમધોકાર ચાલવા લાગ્યા ક્ષિયસૂકીમાં વાદનિનાદનું જ સાત્રાન્ત્ય વ્યાપી રહ્યું તે વખતે મહાવીર અને શુદ્ધ, પોતાના સર્વોચ્ચ કોટિના પુરુષાર્થ દ્વારા, જ્ઞાનમાર્ગને સજીવન કર્યો ઉપનિષદોમાં જાતાવેલા સન્યાસનો આશ્રય લઈ તેમણે ભાગ, તપ, તિતિક્ષા ને ધ્યાન વડે સત્ તત્ત્વની શોધ નવેસર શરૂ કરી એ સત્ તત્ત્વના સાક્ષાત્કારમાં ભરોગાનું ઔપચ છે એવી જે વાત ઉપનિષદોએ કરી હતી તે તેમને દ્રાગદુષ્ટ દ્વારા ઝસી ઝસી હતી આત્મા

ચાલી રહેલી કાચાકૂટ જોઈ તેમને ઝાનિ થઈ તેઓ એ વાદમાં ઊતર્યા જ નહીં અને સસત છે કે એ વાદથી સાવ અળગા રહેવાને માટે જ તેમણે, કડક થઈને, વેદનુ પ્રામાણ્ય સુદ્ધા ફગાવી દીધું એમને કામ 'વેદ' નામે ઓળખાતા મન્યોની ચર્ચા જોડે નહીં, પણ એમાં રહેલાં સત્ય જોડે હતું એ અને મહાપુરુષોએ ઉપનિષદોના આત્મનાદની સાચી ભાવનાને સજીવન કરી તેમાં નવું બળ રેલું માણસ બહાર રહેલા કોઈ પર તત્ત્વની કૃપા વડે નહીં, પણ પોતાના અંતરમાં સ્ફૂરતા તત્ત્વની શક્તિ વડે જ પરમ પુરુષાર્થ સાધી શકે છે, એ ઉપનિષદોએ કહેલી વાતનું પારખું તેમણે નવેસર જગતને બતાવ્યું મહા-વીરને વિશે કહેવાય છે કે તેઓ સમાધિમાં હતા તે વખતે કોઈ મન માણસે તેમના કાનમાં ખીક્ષા ડોક્યા, છતાં તેમની સમાધિમાં ભય પડ્યો નહીં દેહને ગમે તેટલા સુખદુઃખ પડે છતાં એ સુખદુઃખનો સ્પર્શ આત્માને જરાયે થતા પામતો નથી, એનો સ્પષ્ટ પુરાવો મહાવીરના આ પરિવહકમાર્થી મળે છે. બુદ્ધે કહ્યું : 'મેં આત્માનું શરણ લીધું છે '૩ માટે 'તમે પણ આત્માને દીવો બતાવીને ફો, ને આત્માનું શરણ લો '૪ વળી કહ્યું કે 'એવા માણસનો આત્મા અઘરૂં થઈ જાય છે '૫ જગતના અનેક પદાર્થો ગણાવીને કહ્યું કે 'એ મારો આત્મા નથી '૬ 'એ તો અનાત્મા છે, એને મારો આત્મા ન કહી શકાય '૭ 'શોધના જેવી વસ્તુ તો આત્મા છે '૮ 'દેહ તે રથ છે, અને આત્મા એનો સારથિ છે '૯ 'આત્મા પોતે જ આત્મા વડે આત્મામાં પ્રવેશ કરે છે, '૧૦ 'આત્મા જ આત્માનો આખરી મુકામ છે, '૧૧ 'આત્મા જ આત્માનો બધું છે, '૧૨ 'આત્મા જ આત્માનો નાથ છે, '૧૩ 'આત્મા જ આત્માનો નેતા છે, '૧૪ 'આત્મા જ આત્માનો ગુરુ છે, '૧૫ 'આત્મા જ આત્માનો રક્ષક છે, '૧૬ એ વચનોનું — અર્થાત્ આત્માના સતત સામર્થ્યનું — ભારે ભારે પ્રદર્શન ઉપનિષદના કાળ પછી જેનું મહાવીર અને બુદ્ધના જીવન અને ઉપદેશમાં જોવા મળે છે, તેનું જગતમાં ખીજે ક્યાયે મળતું નથી

૨

આ બે પ્રસાદોએ, વેદધર્મના પરિવારથી દેખીતા કંઈક જુદા પડીને બધું, ધર્મની સાચી જ્યોતને ફરી પ્રજ્વલિત કરી તેની સાથેસાથે, વેદ-ધર્મની અદર પણ એવો એક સમાન્તર પ્રવાસ ચાલી રહ્યો હતો તેણે દેમના જાળાં બને એટલા સાદ્ કર્યાં. દેવદેવીઓની મોટી અને વધતી જતી

સંખ્યાને ઘટાડી એ કે ત્રણ દેવો જ રાખ્યા; અને તે પણ એક જ પર-
માત્માનાં જુદાં જુદાં નામ છે એમ બતાવ્યું. પોતાના અંતર્યામીની જ શક્તિ
વડે પરમ પુરુષાર્થ કરવાનું ગણું બહુ થોડા માણસોનું હોય છે, એ પણ
દેખીતી વાત હતી. એટલે સામાન્ય માણસોએ તે ઉપરાંત વિશ્વમાં વિરાગતી
પરમ શક્તિની પણ મદદ માગવી જોઈએ; એ વિચાર સ્વીકાર્યો. ઉપનિષદોના
જ્ઞાનપ્રવાહની સાથે તેણે વેદની સંહિતામાંથી નીકળી આવેલા ભક્તિપ્રવાહને
પણ જોયો. એ સંગમનું પ્રથમ દર્શન મહાભારતમાં થાય છે. એ પ્રયત્નને
ગીતાએ વ્યવસ્થિત રૂપ આપ્યું. તેણે પ્રાચીનના પર સીધા પ્રહારો કરી
લોકોને આઘાત આપવાને બદલે, જે શબ્દોનાં ખોખાં જર્જરિત થઈ ગયાં
હતાં તેમાં જ નવું જોમ રેણું. એ શબ્દોના સાચા અર્થો સુધારી ગયેલા તે
ફરી યાદ કરાવી તે વિશાળ ક્ષેત્રમાં લાગુ પાડી બતાવ્યા; અને સનાતન
વેદધર્મમાં જ કેટલું બળ રહેલું છે તે તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

ગીતાકારને પણ વાદવિવાદ તરફ અણગમો હતો. એ વાદ ટાળવા
તેમણે જુદા જુદા મતો વચ્ચેના વિરોધ શમાવી તેમને ભેગા કરવાનો રસ્તો
લીધો; અને ઉપનિષદના અદૈત્યજ્ઞવાદની ધરતી પર એ સર્વનો સમન્વય
સાધ્યો. જુદા જુદા અનેક મતોની સરિતાઓનો સંગમ ગીતામાં સ્પષ્ટ જોઈ
શકાય છે. એ દરેકમાં ગીતાકારને પોતાની દૃષ્ટિએ જે અતિશયતા લાગી તે
પણ તેમણે દૂર કરી. સાંખ્યની પ્રકૃતિ પુરુષ વગેરેને લગતી પ્રક્રિયા લીધી;
પણ તેમાં સૈશ્વર્યાદ ઉમેરી પુરુષ તથા પ્રકૃતિને પરમેશ્વરનાં જ એ અંગ
માન્યાં. યોગની ધ્યાનની પ્રક્રિયા લીધી; પણ યોગનું રૂપ વિશાળ બનાવ્યું.
યોગ દ્વારા દેવળ ચિત્તનિરોધ કરી ચિત્તની ક્રિયાને સર્વથા રોકી લેવાનો
ઉપદેશ ન કર્યો; પણ તે વાટે ચિત્તને પરમાત્મામાં જોડવાનો બોધ આપ્યો;
તથા જુદા જુદા પ્રકારના બધા યોગ આખરે પરમાત્મપ્રાપ્તિરૂપ પરમયોગમાં
પરિણમે છે એમ દેખાડી આપ્યું. કર્મમાર્ગનો ઉપદેશ કર્યો ખરો; પણ
કર્મમાત્ર કઈ રીતે પરમાત્માને અર્પણ થાય, ને એ વાટે એ પરમ તત્ત્વ
સાથે અનુસંધાન કેમ કરાય, તે બતાવ્યું. યજ્ઞનો નિષેધ ન કર્યો; પણ ‘યજ્ઞ’
શબ્દનો વિશાળ અર્થ કરી બતાવ્યો; યજ્ઞની પાછળ સ્વાર્પણ, લાગ અને
સેવાની કેવી ભાવના રહેલી છે તે બતાવી, જગતનું આખું તન્ત્ર આવા
સાચા યજ્ઞને આધારે ચાલે છે એ સમજાવ્યું; એવો યજ્ઞ કયા વિના ખાનાર
પાપી ને ચોર છે એવી આકરી ટીકા કરી; અને એ વિશ્વયજ્ઞમાં પોતાનો
પૂરો ફાળો આપવાનો દરેક માણસને આદેશ કર્યો. અનેક પ્રાચીન મહર્ષિઓ,

અને મહાવીર તથા શુદ્ધ જોવા અર્હતો, જે માગે ગયેલા તે સંન્યાસનો નિષેધ ન કર્યો; પણ સંન્યાસ પાછળ રહેલી મનોનિમ્મલ અને તૃપ્તિલાગની ભાવના તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું; અને એવો સાચો સંન્યાસ વેશ બદલ્યા વિના સંસારમાં રહીને, પણ લઈ શકાય છે, એમ શુભદ્ર અવાજે સંભળાવ્યું. આત્મરાત્રીને કર્મ કરવાપણું રહેતું નથી એવો જે વિચાર એ યુગમાં પ્રચલિત હતો તેને કબૂલ રાખ્યો. પણ સાચેસાચે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કશું કે તેમ છતાંયે એવા જાનીએ, લોકસેવાનો વિચાર કરીને, નિઃસ્વાર્થભાવે જીવન પર્વત કર્યો કરવાં જ જોઈએ. જે યુગમાં સંસારભાગ અને સંન્યાસનો મોટો ધો શાલી રહ્યો હતો, તે યુગમાં ગીતાકારે એની પાછળ રહેલી ભાવનાને આવકાર તો આપ્યો, છતાં પોતાનું બધું વર્ગન સંસારની સેવા ન તમવાના પક્ષમાં નાખ્યું. આતુર્વચ્ચ સામે વિરોધનો પોકાર ન હોયો; પણ એ વ્યવસ્થાને જીવન જન્મ પર રચાયેલી ન માનતાં ગુણકર્મ પર રચાયેલી માની, ને એના દીકા-કારોની દલીલમાં જે સહ્ય હતું તે સ્વીકારી લીધું. આમ ગીતાએ વેદધર્મનું કસેવર ફેંકી દીધા વિના તેમાં જ નવો પ્રાણ ફૂંકવાનો પ્રયત્ન કર્યો; અને સિદ્ધાન્તો માટે માંહોમાંહે લડતા લોકોને બેગા કરી તેમને એક જ પુરુષાર્થની સાધનામાં કામે લગાડ્યા. શુદ્ધ જે 'ધર્મ' નો ઉપદેશ કર્યો તેને વિશે તેમણે કહેલું કે એ ધર્મ એકલા વર્તમાન કાળને માટે નથી પણ ત્રણેય કાળને માટે છે — તેમના પોતાના શબ્દ વાપરીને કહીએ તો, એ ધર્મ જેમ 'સંદિગ્ધ' છે તેમ 'અકલિક' પણ છે.^{૧૦} તે જ પ્રમાણે, ગીતાનો ઉપદેશ પણ જેમ બારન્યુદને પ્રસંગે અર્જુનને કામનો હતો તેમ સર્વ દેશકાળમાં વસનાર મનુષ્યમાત્રને માટે પણ એટલો જ ઉપયોગી છે.

૩

જ્ઞાનની ગણ અને ભક્તિની કાલિન્દીના જે બે મહાપ્રવાહો અત્યા આવતા હતા તેમાં કર્મયોગરૂપી સરસ્વતી જોડી ગીતાકારે એ સાધનોનો પણ ત્રિવેણીસંગમ સ્થાપ્યો છે. ગીતાકારને આ ત્રણેય સાધનોનો સમન્વય (સમુચ્ચય અર્થાત્ સંમિશ્રણ નહીં, પણ સમન્વય અર્થાત્ રસાયણ) અભિપ્રેત છે, એમ સદાકૃષ્ણને વિસ્તારથી બતાવ્યું છે. જ્ઞાની, ભક્ત અને કર્મયોગીનાં લક્ષણ એકબીજામાં લગી જાય એવાં જ ગીતાએ આપ્યાં છે. 'સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ સંકલ્પ, અને સમ્યક્ કર્મ ત્રણેય જરૂરનાં છે. ... જ્ઞાન, ભક્તિ ને કર્મ ત્રણેયનો સંતોષ માત્ર ત્યારે જ જીવન સંપૂર્ણ બને.'^{૧૧}

જુદા જુદા માણસોમાં આ ત્રણમાંની એક વૃત્તિનું પ્રાધાન્ય હોય; પણ તેની સાથે બીજી બે વૃત્તિઓ પણ મેળૂદ હોવી જ જોઈએ. માણસ જ્યારે આખી મીચીને (જાતકવધુઃ) અંતરમાં જુએ છે ત્યારે તેને આત્માની લવ્યતાનું જ્ઞાન થાય છે. જે કંઈ સુંદર અને લગ્ય વસ્તુઓ તેણે બહારના જગતમાં જોઈ હોય છે તે બધી તેને અંતરમાં પણ દેખાય છે.^{૧૯} પોતાનો આત્મા જેમ અનાજના કણથી નાનો છે તેમ પૃથ્વી, આકાશ અને સ્વર્ગ કરતાંયે મોટો છે, એમ તે જુએ છે.^{૨૦} એ આત્મા સર્વ કામ કરી શકે છે, પોતાની સર્વ ઈચ્છાઓ પૂરી કરવાની શક્તિ ધરાવે છે, જગતમાં જેટલી સુગંધો તે જેટલા આનંદો છે તે બધા એ આત્મામાં ભરેલા છે, એમ જોઈ તે નવું બળ અને નવી સ્ફૂર્તિ મેળવે છે; અને તેને ઝગઝગાટ દેખાય છે કે અંતરમાં દેખાતો એ આત્મા તે જ બ્રહ્મ છે. ઇસુએ પણ કહેલું કે ‘ પ્રભુનું રાજ્ય બહાર નથી પણ તારા અંતરમાં જ છે. ’^{૨૧} એ આત્મા અજર છે; અમર છે; દેહથી અજગો છે, અને દેહનાં ગુણદોષ તથા સુખદુઃખ એ આત્માને સ્પર્શ કરી શકતાં નથી; એ જ્ઞાન અંતરમાં ઊતરી ગયા પછી તે સત્યને ખાતર ગમે તેવી યાતનાઓ સદન કરવાની શક્તિ મેળવે છે. પ્રદ્ભાદે દેહ પર અનેક પ્રહારો થવા છતાં હરિનું નામ ન છોડે. સુધન્વાએ ઊક્તતા , તેજની કઢાઈમાં પણ લાગવાનું રટણ કર્યું. સોંકેડીસે સત્યનું ઉચ્ચારણ ન છોડતાં ઝેરનો પ્યાલો પીવાનું પસંદ કર્યું ઇસુએ સત્યનો ઉપદેશ બધ કરવાની કબૂલાત ન આપતાં વધસ્તભ પર પ્રાણ્યુર્પણ કર્યું. હઝરત અલીએ માથું કપાવા છતાં નમાજ ન છોડી. એ સર્વ સલામતીઓને આત્માના આ બળનો સાક્ષાત્કાર થયેલો હતો એમ કહી શકાય, કેમકે અભય એ આત્માનું એક મુખ્ય લક્ષણ છે આત્મા અને મલના એકત્વનો પૂરો સાક્ષાત્કાર થાય એ જ્ઞાનમાર્ગની પરિસીમા છે.

પણ ધણાખરા માણસો હજુ એ સ્થિતિથી ધણા દૂર છે. તેમને ત્યાં પહોંચતાં અચાગ પ્રયત્ન કરવો પડે એમ છે. એ આખરી મુકામે પહોંચતા અનેક જન્મો પણ કદાચ વીતી જાય, એમ ગીતાએ કહ્યું છે. દર્ભની અણી વડે સમુદ્રને ઉત્તેજવાનો હોય એના જેવો એ પ્રયત્ન છે. રસ્તામાં વિષયવિકાર-રૂપી અનેક વાટમાર હુમલો કરવા ટાંપીને બેઠેલા છે. એની સામે યુદ્ધ કરતાં કરતાં માણસ ઘણીવાર હાંફી જાય છે. જે હૃદય પ્રભુનું મંદિર છે તેમા વિષયો-રૂપી ચોર ભરાઈ બેઠેલા લાગે છે, ને એના ધામને લૂટી રહ્યા દેખાય છે. એવે વખતે તે, તુલસીદાસની પેઠે, કારમી ચીસ ખાડી રામને બોલાવે છે.^{૨૨} માણસ

આમ હારીને દીન બને છે ત્યાં જ ભક્તિનો ઉદય થાય છે ૨૩ ટોમસ એ કંપીસ જેવો ખ્રિસ્તી ભક્ત બોધી જોડે છે 'હે પ્રભુ ! મને તેવું અભ્યર્થ પશુ, તું જો તેની રક્ષા ન કરે તો, સુરક્ષિત નથી તારી પવિત્ર ચોક્કી અમારી આગળ હાજરાહજૂર ન હોય, તો અમારા પોતાનાં પ્રતો ને પ્રતિજ્ઞાઓ જરાય કામ આવવાના નથી' ૨૪ આવે વખતે સાધકને લાગે છે કે તે પોતે એકલો તો તણખવાને પશુ તોલે નથી ૨૫ ગાંધીજી જેવા નિરંતર જાગરૂક રહેનાર કર્મયોગી પશુ, 'પ્રભુકૃપા વિના બધું મિથ્યા' એમ કહી આર્તનાદ કરે છે, અને કહે છે 'ગીતામાતાના ઉપદેશ વિષે ચરી શ્રદ્ધા હતી તેટલી જ જાગૃત છે એ ઉપદેશનો જીવનમાં સાક્ષાત્કાર ત્યારે જ થાય કે ત્યારે એ ઉપદેશના પાલન માટે સતત અનવરત પ્રયત્ન કરવામાં આવે પશુ એ જ ગીતાજી કહે છે કે એ સાક્ષાત્કાર તો પ્રભુકૃપા વિના સાપડતો નથી પ્રભુકૃપાની શરત ભગવાને ન રાખી હોત તો માણસનું માથું ફરી જત, અને તેના અભિમાનની સીમા ન રહેત ૨૬ અર્થાત જ, જૈન અને જૌહ બને સપ્રદાયમાં પશુ આગળ જતાં એક યા ખીજા રૂપમાં ઉપાસના અને ભક્તિને સ્થાન મળ્યું છે

જ્ઞાનથી આવતી આત્મશ્રદ્ધાની જોડે જોડે અહંકારનો ઉત્તરોત્તર ધગડો, ને છેડે સર્વથા વિનય, જરૂરનો છે તે જો ન હોય, તો જ્ઞાનના ગર્વથી વાદ વિવાદની વિત્ત્ત કરનાર, અને હાલનાંચાલતા 'બર્દ ગદ્ગાસ્મિ', 'શિવ કેવલેડહમ', 'બ્રહ્મ સત્ય જગમિથ્યા' વગેરે વાક્યોની ફેફાફેફા કરનાર, શુદ્ધ વેદાન્તીઓ જ પેદા થાય ખરુ જોતા જોમ જ્ઞાન વધે તેમ નમ્રતા વધવી જોઈ એ એ નમ્રતા ભક્તિનું પશુ મુખ્ય મિહ છે 'ભગ્ય તત્ત્વના સાનિધ્યમાં પોતે કેવો ઘુમ્મ છે, અનન્ત અમર્યાદ પરમાત્માની આગળ પોતે કેવો પરિમિત ને અત્પ છે, એવું જો ભાન તેનું જ નામ નમ્રતા માણ્ય અપરિમિત સત્પદાર્થની વચ્ચેવચ મુકાયેનો છે, અને એ પદાર્થ તેને સર્વ દિશાએથી ઘેરી વળ્યો છે ને તેને ટકાવી રાખે છે તેની આસપાસ અપરિમિત આકાશ ને અગણિત પદાર્થોનો પથારો પડેલો છે, ને તે પોતે એમાં એક એસરી જતા દપકા જેવો છે તે જ પ્રમાણે અમર્યાદ કાગ તેની અજગ ને પાછળ ફેટાઈ ને અનન્તત્વમાં સમાઈ જાય છે આ અમાપ ને અપ્રમેય પરમાત્માની આગળ તે નજીવા જન્તુ કરતા વધારે શુ છે ? તેને પોતાની આ ઘુમ્મજાનું ભાન થાય છે ત્યાં જ તેનામાં ભક્તિનો ઉદય થવા પડે છે ૨૭ એટલે, એમ કહેવામાં વધિ નથી કે અંતરમાં નજર કરનાં જ્ઞાનનો, અને બહારના જગત તરફ નજર કરનાં ભક્તિનો, ઉગમ થાય છે

ધધિરના જે અનુમદની વાત ઉપર કરી તેને માટે પણ અમુક પુરુષાર્થ તો કરવો જ પડે છે. ધધિર પોતાનો અનુમદ મનસ્વીપણે ગમે તેના પર નથી ફેકતો. ‘જેણે બૂરાં કામ કર્યાં છોડ્યાં નથી, જે શાન્ત થયો નથી, જેણે એકાગ્રપણે ધ્યાન ધર્યું નથી, તે જેના મનના ઉછાળા શમ્યા નથી,’^{૨૮} તેના પર ધધિરનો અનુમદ થતો નથી. એને માટેની તૈયારીમાં મુખ્યત્વે, જોઈએ છે વિધેયોનું શમન, અહંભાવનો ત્યાગ, અને ધધિરને ચરણે પોતાના જીવન સુદ્ધા સર્વસ્વનું સમર્પણ. આ સ્વાર્પણ, પ્રપત્તિ કે શરણાગતિ માટે કંઈ જેવાતેવા પ્રયત્નની જરૂર નથી પડતી એ પુરુષાર્થની જરૂર ફટલી છે તે હસાવવા માટે જ યોગવાસિષ્ઠકારે કહ્યું કે ‘હે રામ, શિષ્યની વિશુદ્ધ શુદ્ધિ એ જ જ્ઞાનનું કારણ છે, કૃપા પ્રસાદાદિ કંઈ નથી.’^{૨૯} બીજી બાજુ, શકર જેવા જ્ઞાનીએ પણ — વલ્લભ જેવા ભક્તની પેઠે જ — ધધિરના અનુમદથી, અર્થાત્ પુષ્ટિથી, જીવને જ્ઞાન થતું માન્યું છે કે આમ પુરુષાર્થ અને પુષ્ટિ એકબીજાની પૂર્તિરૂપ બની જાય છે. પુરુષાર્થ વિના પુષ્ટિનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી; પુષ્ટિ વિના પુરુષાર્થની પૂરી સફળતા થતી નથી ગીતાએ આ બેનું નિરૂપણ એકબીજાના પૂરકરૂપે જ કર્યું છે

ભક્તિ સાથે જ્ઞાનને બીજી રીતે પણ ધણો ગાઢ સંબંધ છે. ભક્તને એટલી જાણ હોય છે કે તે જેની ભક્તિ કરે છે તે પરમાત્મા તેના પોતાના અંતરમાં પણ બેઠેલો છે જ. પરમાત્મા એ તેનાથી સાવ પરાયો હોત, તો તેની ભક્તિ કરી શકત જ નહીં. એટલે ઇમર્સને કહ્યું કે ‘હું અપૂર્ણું તે મારા પૂર્ણ રૂપને આરાધું છું’ સધાકૃષ્ણનું કહે છે : ‘ભક્તિનો ઉદ્ય વેદનામાથી થાય છે. જે માણસને પરબ્રહ્મનું, અને તેની ને પોતાની વચ્ચેના અંતરનું, જ્ઞાન થાય છે તેના મોંમાંથી એક જ ચીસ નીકળી જાય છે કે હું પાપી છું (પાપોઽહમ્). પોતે સાવ એકલો અદુલો છે એવું આ જ્ઞાન તેને થાય છે ત્યારે તે દુઃખી થઈ જાય છે. પણ આ કરુણ દશામાં માણસનું ગૌરવ પણ રહેલું છે. પરબ્રહ્મ સાવ દૂર દૂર છે, પરાતપર છે, એવું જ્ઞાન એને થાય છે એ પણ, એ પરમાત્મા અનર્થાંગી છે, જગતના આણુએ આણુમાં વ્યાપેલો છે, એ વાતનું ઉચ્ચારણ તે વસ્તુતઃ કરતો હોય છે. માણસ ધધિરના આવિર્ભાવની જાણ પોતાના હૃદયપટ પર ઝીલી ને ટકાવી શકે છે, અને દેવી જીવનને વ્યવહારમાં સાકાર રૂપે પ્રગટ કરવા મથે છે, એ જ એના અંતરમાં બેઠેલા ધધિરની હસ્તીનો પુરાવો આપે છે’^{૩૧} જ્ઞાનની પેઠે ભક્તિનું પણ પર્યવસાન

આત્મા ને પ્રધાના ઐક્યમા જ આવે છે, ૩૨ એમ અનેક ભક્તિપ્રયોગોએ કહી બતાવ્યું છે જ્ઞાન સાથેના આ સંયોગ ભક્તિને અપિવેકી ને વેવધી બનતાં અટકાવે છે

જ્ઞાન અને ભક્તિની પરાકાષ્ટાએ જ્ઞાની અને ભક્તને ભૂતમાત્રમા ભગવાનનું — આત્માનું દર્શન થતું હોય, તો એ ભૂતમાત્રની સેવા કરવાની ફરજ એમથી આપોઆપ ફવિત થાય છે એવો માણસ કોઈને દુ ખી જોઈને સુખે જોતો કેમ શકે ? ગાંધીજી કહે છે - ‘આવા ધર્મ પ્રત્યે નિરાધરાવના સાર, માણસે જીવમાત્રની સતત ને અવિરત સેવામા લીન થઈ પોતાની જાતને ભૂધી જવી જોઈએ આ જે જીવનનો અપાર સાગર છે તેમાં પૂર્ણપણે ભળી ગયા વિના, ને તેની સાથે તદ્દપ મન્યા વિના, સહનારાયણના દર્શન થવા અસંભવ છે એમ્લે, મારે મારે તો સમાજસેવામાંથી છટકવાની બારી છે જ નહીં; એની પાર કે એનાથી અજણ એતુ બીજું સુખ પૃથ્વી પર નથી ’ ૩૩ કર્મયોગ એટલે શું, ને તેના દ્વારા ઈશ્વરદર્શન કેમ થામ, એ બંને આપણે અહીં જોઈ શકીએ છીએ

૮

જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ ત્રણમાના ફરેકને પ્રધાન પદે સમી ગીતા પર સખાયેલા ત્રણ મોટા સાધ્યો છે જ્ઞાનને પ્રધાન પદ આપનાર ભાષ્ય તે શકરતુ જ્ઞાન સાથે ભક્તિ અને કર્મની પણ આવશ્યકતા બતાવનારા શકરના વચનો ‘અતુવાદકના દિષ્પણો મા આપેલાં છે (૫ ૨૪૧-૨૪૬), તેની અહીં તેની પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી ગીતાના ૧૧ મા અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકને શકરે ‘ગીતાશાસ્ત્રનો સાર’ કહ્યો છે એ શ્લોકમા જ્ઞાન, ભક્તિ ને કર્મ ત્રણેયનો સંયોગ છે, એ હકીકત જ શકર સામેના ઘણા આક્ષેપોનો સંયોગ રહ્યો આપનારી છે જે યુગમાં યજ્ઞયાગનું જોર ધલું જાગ્યું હતું, મીમાસકોનો કર્મમાર્ગ પ્રમુખ થઈ પડ્યો હતો, દેશમા ઘણી સપત્તિ હોવાથી લોકો વૈભવ અને નિવાસમાં મગમૂલ હતા, સન્યાસની સદતર મનાઈ કરવામા આવી હતી, તેવે વખતે — જેમ ગ્રામીન કાળમાં ઉપનિષદોએ કરેલું તેમ — શકરે કર્મમાર્ગ સામે બાગવો જમળ્યો, ઉપનિષદોનો જ્ઞાનમાર્ગ ફરી સજીવન કર્યો, સમાજની સાચી સેવા કરે એવા સન્યાસીઓ લીલા કર્યા, ધર્મને નામે આત્મી નરમેધ જેવી પ્રયાઓ બધ કરાવી, અને દેવદેવીઓની સખ્યા ધણી

વધી પડેથી તેને ધગડી પચાવતનની સ્થાપના કરી તેમણે પોતે જીવનભર ધર્મના સંશોધનનું અને જ્ઞાનપ્રચારનું જ કાર્ય ચાલુ રાખ્યું એના કરતા મોટો કર્મયોગ ખીજો શો હોઈ શકે ? ગીતામા શાનો બોધ છે તે સકરે પોતાના જીવનરૂપી ભાષ્ય વડે પણ બતાવી આપ્યું છે

પણ પોતાને સકરના ‘અનુયાયી’ કહેનાનાર લોકો, આગળ જતા, સકરમા જે અરસ સમતોલપણ હવું તે ગુમાવી બેઠા, ને તેમણે ગીતાને કેવળ સન્યાસીઓ માટેનો અન્ય બનાવી મૂક્યો, ત્યારે લોકમાન્ય તિનકે તેની સામે વિરોધનો અનાજ ઉઘાવતું ‘ગીતારહસ્ય’ લખ્યું અને જે કર્મયોગ બુધાર્થ જવા આવ્યો હતો તેને ફરી સજીવન કર્યો ગીતામા કર્મયોગ નથી એમ કહેતું આજે અશક્ય જેતું થઈ પડ્યું છે એ કર્મયોગને જ્ઞાન અને ભક્તિનો સાથ છે જ, એમ તિનકે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહ્યું છે ૩૪ ‘ગીતારહસ્ય’ વાચતાં, મહા-ભારતના અનેક ઝઝાવાતો ને ઉત્પાતોમાં પણ અપ્રિયજ ખડકની જેમ બીમી રહેનારી, કર્મયોગના ઉપદેશક કૃષ્ણની, મૂર્તિ નજર આગળ ખડી થાય છે, અને તે સુનદ અનાજે જગતને કહેતી સભળાય છે

सुख वा यदि वा दुःख प्रिय वा यदि वाप्रियम् ।

प्राप्त प्राप्तमुपसीत हृदयेनापराजित ॥ શાંતિ ૨૫ ૨૬.

(સુખ કે દુઃખ પ્રિય કે અપ્રિય જેવી સ્થિતિ જે વખતે આવી પડે તે વખતે, હૃદયથી હાર્યા વિના તેનો સામનો કરવો જોઈતો)

ગીતાનું ભક્તિપ્રધાન ભાષ્ય તે ભાગ્યત ઉપનિષદોના નિર્ગુણવાદ સાથે ગીતાએ ભક્તિ અને અનંતારવાદનો યોગ સાધ્યો હતો તેનો જ ધણો મોટો વિસ્તાર ભાગવતે કરેલો છે જે વાતો ગીતામા છે તેનું જ નિરૂપણ ધણા લખાણથી ભાગવતે કર્યું છે, એ અર્થમાં તેને ગીતાનું ભાષ્ય કહેવામા જરાયે અતિશયોક્તિ નથી ૩૫ ભાગવતમાં જ્ઞાન અને ભક્તિના પ્રવાહો જોડાનેડ આસ્યા જાય છે, એટલું જ નહીં પણ ધણીનાર એકબીજામાં મળી જાય છે. પરમાત્મા સ્વસ્વરૂપે નિર્ગુણ છે, પણ જગતની દૃષ્ટિએ સગુણ દેખાય છે, સગુણ રૂપે જ તે જગતમાં વિચરે છે, એ સગુણત્વ તે જ એની માયા છે, એ માયા દ્વારા તે માણસોને મોહ પમાડે છે, ને ભક્તિ વડે એ માયાને તરી જવાવ એ આશયના વિચારોનું અત્વત હૃદયમન નિરૂપણ ભાગવતે કર્યું છે કવિના ને તત્ત્વજ્ઞાનનો આગલો સુન્દર સંયોગ એક ગીતાને બાદ કરતા,

બીજે કાચે નહીં મગે ભાગવતને 'વેદરૂપી કલ્પતરુનું પરિપક્વ ફળ (નિગમસ્વતરોર્ગસ્તિ પલમ્)' કહેલું છે, અને બહુ જ મયાર્થ રીતે ઉમેર્યું છે કે 'હે રસિક બાલુકા ! આ પૃથ્વી પર, મોક્ષ થાય ત્યાં સુધી, ભાગવતનો રસ ફરીફરી પીનાં જ કરો' (વિગ્ન ભાગવત રસમાલ્ય મુદુરહા રસિકા મુનિ મ્હાલુકા । આ ૧, ૧, ૩)

પણ ભાગવત જ્ઞાનભક્તિનું ગ્માયકું કરીને અટકતું નથી તે કહે છે કે બૂનમાત્રના હૃદયમાં ઈશ્વર અંશરૂપે પ્રવેશ કરીને બેઠેલો છે, માટે બૂન માનને મનથી પ્રજ્ઞામ કરવા જોઈએ જનનના પ્રાણીઓની ઉપેક્ષા કરીને કરેલી ભગવાનની અર્ચના સાચ નકામી — ભરમમાં કરેના હોમ જેવી — છે એ પ્રાણીઓની સેવા, એટલું જ નહીં પણ તેમને કાળે કરેલું પ્રાણાર્પણ એ જ ભગવાનની ખરી પૂજા છે એની આગળ મોક્ષ પણ કશી વિસ્માત્રતા નથી, અને તેથી ભગવાન મોક્ષ આપે તોયે તે લેવાની ભક્તિ ના પાડે છે તેઓ તો સિદ્ધાંતની પેઠે જનનના જીવોને ઉમારના હાળ હાળ પીડનું, કે રતિ દેવની પેઠે પ્રાણીમાત્રનું દુઃખ પે તે વહોરી તેમને સુખી કરવાનું વધારે પસંદ કરે છે જનસેવા ને તેને કાળે આત્મચરિતોપન અને આત્મમવિદ્યાનની, તથા એમાં જ જગદાત્માની ખરી અર્ચના છે એમ માનનારી આ ભાવના — જે કર્મપોષની પણ પરાવશ છે — તેનો ઉપદેશ કરવામાં તો ભાગવત ખીખ ડાઈ વૈદિક મન્થ કરતા જ નહીં, પણ ગીતા કરતાયે, કઈક આગળ જાય છે, અથવા કહો કે ગીતામાં જે વસ્તુ ચર્ચિત હતી તે ભાગવતે ધણી વિસ્તારીને રજૂ કરી છે

એ ભાગવતધર્મનો પણ મુખ્ય સંદેશો છે ભાગવતધર્મે નાનગના બેઠા બૂસ્યા, વર્ણોના અભિમાન તે આ, હનકા ગણતા ને ઉપેક્ષિત વર્ગોમાં હિંદુ ધર્મનો સંદેશો પહોચાડી એ વર્ગોને સરકારની ઊંચી કક્ષાએ આપ્યા, જ્ઞાનહીન ને નિ સાધન ઔચક્રાદિ પણ કેવળ શુદ્ધ હૃદયને બળે પરમ પદને પામી શકે છે એમ કહી તે સર્વને માટે મેક્ષના દ્વાર ખુલ્લા કર્યા દૃષ્ટ, યતન, શક વગેરે પરદેશીઓ ટોળાનવ ભારતમાં આવ્યા તેમને — કેવળ ગયત્રી ને વાસુદેવમન્ત્ર લલ્લાની — હિંદુ ધર્મના પરિચરમાં સમાવી લીધા પતિતપાવન એના ભાગવતધર્મની આ જે મોતી સેવા છે તેનું રમરણ ગીતા અને ભાગવત બંને આપણને કરાવે છે

આમ શકરનું ગીતાભાષ્ય, નિવકરનું ગીતારહસ્ય, અને વ્યાસજીનું ભાગવત ત્રણેય એકબીજાની પૂર્તિ કરે છે એ ત્રણેયને ભેગા કરો એમ્ને ગીતા પરનું સંપૂર્ણ ભાષ્ય થઈ રહ્યું તે ઉપરાંત, અનેક ચાની ભક્તોને કર્મયોગી સાધુસન્તોને મહાપુરુષોએ પોતાના જીવનરૂપી ભાષ્યો ગીતા પર લખેના છે. તેની કશી નોંધ કે તવારીખ આપણી પાસે નથી પણ એવા જીવતા ભાષ્યો જ્યાં લગી રચાયાં ચાલુ ગૃહેશે ત્યાં લગી ભારત અને તેનું તત્ત્વજ્ઞાન પણ જીવતા રહેવાના છે

વડોદરા, ૨૦-૧-૪૭

ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

૧ ૮૬ વ્રજા । સ આત્મા । તે ૧, ૫, ૧

(એ પ્રજા છે એ જ આત્મા છે)

૨ ચમેવૈવ વૃણુતે તેન સમ્યક્ સ્યૈવ આત્મા વિગૃણુતે તન્ સ્યામ્ । વઠ ૧,

૨, ૨૨

(એ આત્મા જેને પ્રસન્ન કરે છે તે માણસ જ આત્માને મેળવી શકે છે એ માણસ આગળ આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે)

૩ વત્ત મે સરણમત્તનો । દીપનિકાય ૨, ૧૨૦

૪ કરેવ્ય સરણત્તનો । સયુત્તનિકાય ૩ ૧૪૩ અત્તદીપા વિહરથ અત્તસરણા । દીપનિકાય ૨, ૧૦૧ 'યે અત્તદીપા વિચરંતિ લોકે અકિમ્બના સરંધિ વિપ્પમુત્તા । સુત્તનિકાય ૫૦૧ અધકારેન ઓનદા પદીપ ન ગલ્લેસથ ।' સો કરોહિ દાપમત્તનો । ધમ્મપદ ૧૪૬, ૨૩૭ (અધારામાં ઘેરાયેલા જતા તમે દીવો રોધતા નથી એમ્ને તમે આત્માને તમારો દીવો બનાવો) સરખાવો આમતત્ત્વેન દીપોપર્વન । શ્લે ૨ ૧૫

૫ વ્રજામૂતેન અત્તના વિહરંતિ । અગુત્તરનિકાય ૨, ૨૧૧ વ્રજામૂતા બુદ્ધા । સયુત્ત ૩, ૮૩ (બુદ્ધો પ્રજારૂપ છે) ચો સ્વો ધમ્મ પસસતિ સો મ પસસતિ । સયુત્ત ૩, ૧૨૦ (જે ધમ્મને જીએ છે તે મને જીએ છે) ધમ્મમૂતો વ્રજામૂતો ધમ્મસામી તયાગતો । સયુત્ત ૪, ૧૪ (તથાગત ધર્મરૂપ ■ પ્રજારૂપ છે, ધર્મસ્વામી છે) આનન્દ કુમારસ્વામી કહે છે ' ધમ્મ - પ્રજા - બુદ્ધ = અત્તા એ સમીકરણો વિશે કશી શકાને રચાઈ નથી ' — ' હિંદુઈઝમ એન્ડ બુદ્ધીઝમ ', પાટી ૫ ન ૨૯૮

૬ ન મે છો બતા ।

૭ ચર બનતા . ન મ સો બતા । સયુત ૩, ૮૨, ૮૩

૮ વિનયપિટક ૧, ૨૩ મહાવગ્ગ ૧, ૧૫

૯ કાયો તે રચ . બતા યા સારથિ । વગી ધમ્માદ સારથિ સૂમિ ।
સયુત ૧, ૩૩ (ધર્મેને હુ મારથિ કહું છું) ૧૦ આત્મેવ સવિરાત્યાત્મનાત્માનમ્ ।
મા ૧૨ ૧૧ બતા હિ અત્તનો ગતિ । ધમ્મપદ ૩૮૦ ૧૨ આત્મેવ દ્વામનો
થપુ । સો ૬, ૫ ૧૩ અતા હિ અત્તનો નાથો । ધમ્મપદ ૧૬૦ ૧૪ આત્મનોમા
નતા અમ્મનાદય । મત્તી ૬, ૭ ૧૫ આત્મનો ગુહરામૈવ । મા ૧૧, ૭, ૨૦
૧૬ આત્મેવ દ્વામનો ગોતા । મા ૧૧, ૮, ૪૧. ૧૭ ધમ્મ સંદિવ્વિકં અસાલિક ।
સુત્તનિપાત ૧૧૩૯ ધમ્મ ન જર ઉપતિ । જાનક ૪૫૭ (એ ધર્મેને ધડપણ
આવતું નથી)

૧૮ શાધાધ્યુન 'હિંદુ ધર્મ' (અનુ ચદ્રસાહર શુભ ૪) ૫ ૧૧

૧૯ યાવાબ્વા અયમાવાસસ્તાવાનયાડ્ઞત્તર્હદય આકાસ ઉપ અસ્મિન્ યાવા
પૃથિવો અતરેવ સમાહિતે ઉભાવમિથ નાયુચ સૂર્યોચન્દ્રમણુભો વિગુરુધનાણિ
યથાસ્યદાસ્તિ યથ નાસ્તિ તત્સર્વં તદસ્મિંસમાહિતમ્ । છાં ૮, ૧, ૩

૨૦ એવ મ આત્મન્તર્હદયેડ્ઞીયાત્રીદેવો એવ મ આત્મન્તર્હદયે
ડ્યાયાનૃચિમ્યા ડ્યાયાન્તરિક્ષાડ્યાયાત્રીદેવો ડ્યાયાનેમ્યો લોકેમ્ય । સર્વકર્મો
સર્વકામ સર્વગપ સર્વરસ । એવ મ આત્મન્તર્હદય એત્ત મગ્ગ । છાં ૧૪, ૩

૨૧ બાઈબલ

૨૨ મમ હૃદય મ્હવન પ્રમ્ત તોરા, મહીં આમ થસે મ્હુ ખાર ।

મ્હુ મુલસીદારા મ્હવ રામા, છટ્ટા તસ્કર તવ ધામા । વિનયપત્રિકા

૨૩ વિનયીં પરમ બાધા દેખતીં । પરી ત્યાગીં નાહીં સામર્થ્યશક્તી ।

એસિયા સાધકાવ્રતી । વેદે મગ્ગશ્ચી ચોતિલી ॥ ૧ મા ૨૧, ૪૩

(જે સાધક વિષયલોખ્યા એ દી આકૃત છે એમ સમજે છે, પણ જેનામા
તેનો ત્યાગ કરવાની શક્તિ નથી, તેને વેદે મારી ભક્તિ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે)

૨૪ 'ઈમ્પ્રિસન ઓફ કાર્પેટ' ૩, ૧૪, ૨

૨૫ તૃણતુલ્યો ચદવે સ્વયં જન । ગો મધ ૧૮, ૭૮

૨૬ 'હરિબળબધુ', ૧-૩-૧૯૩૬

૨૭ ફેડરીક પોલસન 'ઈસ્ટર્ન ટુ દિલોસોફી', પૃ ૨૪૪

૨૮ નાવિરતો દુશ્વરિતાભાષા તો નામમાહિત ।

નાશાન્તમાનસો વાપિ પ્રજ્ઞાનેનૈનમાપ્નુયાત્ ॥ કઠ ૧, ૨, ૨૪

૨૯ ક્ષપ્તેસ્તુ કારણ રામ શિષ્યપ્રશ્નૈવ કેચ્છત્મ્ । યોગવાસિષ્ઠ

૩૦ ર્શ્વપ્રસાદનિમિત્તજ્ઞાનપ્રાપ્ત । ગી શ્લો મા ૨, ૩૯

૩૧ 'ઈસ્ટર્ન રિવિઝિયન્સ ઓફ વેસ્ટર્ન યો', પૃ ૨૬૬-૩૦૦ મરખારો
એવ દુ લક્ષ્યપતિતા । હૃદયસ્ય મગસ્તુચિ ત્રાતા । ધાવ પાવ કૃષ્ણનાથા । મવ્યયા
નિવારી । એ મા ૮, ૪૦ (હુ દુ ખરૂં રી કૃષ્ણમા પડ્યો હુ હવે હૃદયરથ ભગવાન ન
પારો ત્રાતા છે હે કૃષ્ણનાથ । તું દેહી પહોંચ, ને મારી ભવબંધનાતુ નિવારણ કર.)

૩૨ સર્વભૂતેષુ ય પચ્ચેદ્ભગવદ્ભાવમાત્મન ।

ભૂતાનિ ભગવત્યાત્મન્યેય ભાગવતોત્તમ ॥ મા ૧૧, ૨ ૪૫

(ને ભતમાત્રમા ભગવાનતુ — આત્માતુ ૩૫ જુએ અને ભૂતમાત્રને
ભગવાનમા — આત્મામા જુએ તે ઉત્તમ ભક્ત છે)

૩૩ 'કોટ્ટેપોરરી ઈયિન દિલોસોફી', પૃ ૨૧

૩૪ 'ગીતારહસ્ય' પ્રકરણ ૧૧ 'વિદ્વત્તાવાગી અને કેઈ કેઈ કૃષ્ણિન્દુધી
ખાસ ઉપયોગી એવી ટીકાઓ બીજી છે પરંતુ આકર ગ્રન્થ ગરી રાકાય એવા ગ્રન્થો
એ ન છે શ્રી રાકશયાતુ ગીતાભાષ્ય અને વિવેક મહારાજનુ ગીતારહસ્ય " —
આ બા ક્રુવ 'આપણો ધર્મ' પૃ ૫૩૧

૩૫ આ ભાવ જાડી જાત ન માનિતે જાડેડી ૩૩૨ જાવા નાપાત્ર વિનોની
સમતિ ૩
૫૨ પ્રેા

ગીતા સંક્ષેપતસ્તસ્યા વક્ષા સ્વયમમૂહરિ ।

તદ્વિસ્તારો ભાગવત સર્વેર્નિર્ણયપૂર્વકમ્ ॥

— તત્ત્વદીપનિવંધ, સર્વેર્નિર્ણય, શ્લો ૨૧૮-૯

(બીના સંક્ષેપમા હરિએ જે તે કહેડી છે ભાગવત એ તેના ન વિસ્તાર છે, ને
તેમા સર્વ વિષયોના નિર્ણયો આપેલા છે)

૬ ન મે સો અત્તા ।

૧૧ યદ અનત્તા ... ન મ સો અત્તા । સયુત્ત ૩; ૮૨, ૮૩

૮ વિનયપિટક ૧, ૨૩ મહામગ્ગ ૧, ૧૫

૯ કાયો તે સ્ય ... અત્તા વા સારથિ । વગ્ગી • ધમ્માદ સારથિં ભૂમિ ।

સયુત્ત ૧, ૩૩ (ધર્મને સારથિ કહું છું) ૧૦ આત્મેવ સવિશત્યાત્મનાત્માનમ્ ।
મા ૧૨ ૧૧ અત્તા હિ અત્તનો ગતિ । ધમ્મપદ ૩૮૦ ૧૨ આત્મેવ હ્યાત્મનો
વન્હુ । ગી ૬, ૫ ૧૩ અત્તા હિ અત્તનો નાપો । ધમ્મપદ ૧૬૦ ૧૪ આત્મનોત્મા
નેતા અમૃતાદય । મગ્ગી ૬, ૭ ૧૫ આત્મનો ગુરુરાત્મેવ । મા ૧૧, ૭, ૨૦
૧૬ આત્મેવ હ્યાત્મનો ગોપ્તા । મા ૧૧, ૮, ૪૧. ૧૭ ધમ્મ સંદિટ્ઠિકં અઠાલિક ।
સુત્તનિપાત ૧૧૩૯ ધમ્મ ન જર ઉપેત્તિ । જાનક ૪૫૭ (એ ધર્મને ૫૬૫૯
આવડું નથી.)

૧૮ સધાકુબ્ધુન 'દિલ્હી ધર્મ' (અનુ ચદ્રશકર શુક્લ), પૃ ૧૬

૧૯ યાવાન્વા અયમાવાશન્તાવાનેવાઽન્તર્હૃદય આકાશ ઉમે અસ્મિન્ દાવા
પૃથિવી અતરેવ સમાહિતે સમાવગિચ વાયુચ સૂર્યાચન્દ્રમસાલુભૌ વિશુન્વગ્રાણી
યથાસ્યેદ્વાસ્તિ યથ નાસ્તિ તત્સર્વે તદસ્મિન્સમાહિતમ્ । છાં ૮, ૧, ૩

૨૦ એવ મ આત્માન્તર્હૃદયેઽણીયાત્રીહેર્વા ... એવ મ આત્માન્તર્હૃદયે
પયાયાન્પૃથિવ્યા પ્યાયાન્તરિક્ષાઙ્ગ્યાયાદિબો પ્યાયાનેબ્યો લોકેબ્ય । સર્વર્થમા
સર્વજામ સર્વગંધ સર્વેરસ । એવ મ આત્માન્તર્હૃદય એત્ત્વ મગ્ગ । છાં ૧૪, ૩

૨૧ બઈબચ

૨૨ મમ હૃદય મગ્ન પ્રહ્લ સોરા, મહીં આય મસે મહુ ખોરા ।

મહ તુલ્સીદાસ છાન રામા, છટત સસ્કર તત્ર ધામા । વિનયપત્રિકા

૨૩ વિપરીં પરમ વાધા દેસતી । પરી ત્યાગીં નાહીં સામર્થ્યશક્તી ।

એસિયા સાયકાપ્રતી । વેદે મન્નષી ચોતિલી ॥ એ. મા ૨૧, ૪૩.

(ને સાધક વિવચનોગ્રમા મોટી આકૃત છે એમ સમજે છે, પણ નેનામા
તેને ત્યાગ કરવાની શક્તિ નથી, તેને વેદે મારી શક્તિ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે)

૨૪ 'ઈમ્પ્રેશન ઓફ કાઈરેટ' ૩, ૧૪, ૨

૨૫ તૃણતુલ્યો યદયં સ્વથ જન । ગી મધ. ૧૮, ૭૮

૨૬ 'દરિનનખધુ', ૧-૩-૧૯૩૬.

૨૭ ફેરરીક પોવસન ' ઈસ્ટેક્ષન ટુ કિલોસોફી', પૃ ૨૪૪

૨૮ નાવિરતો દુઘ્વરિતાપ્રાણાન્તો નાસમાદિત ।

નાશાન્તમાનસો યાપિ પ્રજ્ઞાનેનૈનમાપ્નુયાત્ ॥ કઠ ૧, ૨, ૨૪

૨૯ જ્ઞાતેસ્તુ કારણમ્ રામ શિષ્યપ્રતૈવ કેવલમ્ । યોગવાસિષ્ઠ

૩૦ ર્શ્વરપ્રમાદનિમિત્તજ્ઞાનપ્રાપ્તે । ગો શાં મા. ૨, ૩૯

૩૧ 'ઈસ્ટર્ન રિલિજિયન્સ ઓફ વેસ્ટર્ન યો', પૃ ૨૬૯-૩૦૦ મરખાલો.

એવ દુ સ્વરૂપપતિતાં । હૃદયસ્ય મગતુચિ જ્ઞાના । ધાંવ પાવ કૃષ્ણનાથા । ભવગ્યથા
નિવારી । એ મા ૮, ૪૦ (હુ હુ ખરી કૃષ્ણમા પડ્યો છુ હવે હૃદયસ્ય ભગવાન જ
મારો જાતા છે હે કૃષ્ણનાથ । હુ દોડી પહોંચ, ને મારી ભવગ્યથાનું નિવારણ કર)

૩૨ સર્વભૂતેષુ ય પસ્યેદ્ભગવદ્વાવમાત્મન ।

ભૂતાનિ ભગવત્યાત્મન્યેષ ભાગવતોત્તમ ॥ મા ૧૧, ૨, ૪૫

(જે ભૂતમાત્રમા ભગવાનનુ — આત્માનુ ૩૫ જુએ અને ભૂતમાત્રને
ભગવાનમા — આત્મામા જુએ તે ઉત્તમ ભક્ત છે)

૩૩ 'કોર્ટેપોરરી ઈડિયન કિલાસોફી', પૃ ૨૧

૩૪ 'ગીતારહસ્ય' પ્રકરણ ૧૧ 'વિદ્વત્તાવાચી અને કોઈ કોઈ દૃષ્ટિબિન્દુથી
ખાત્ર ઉપયોગી એવી રીકાઓ ખીજી છે પરંતુ આજ્ઞા પ્રત્ય મહી રાકાય એવા મન્યો
એ જ છે શ્રી રાકશાચાપનુ ગીતાભાષ્ય અને તિનક મદુરાજનુ ગીતારહસ્ય " —
આ બા મુવ 'આપણો ધર્મ' પૃ ૫૩૧

૩૫ આ વાત મારી પ્રાકૃત ભુક્ષિને સૂઝેની, તેને કેટલાક નાણાકાર મિત્રોની
સમતિ મળવાથી, અહીં મૂકવાનો વિચાર મેં કર્યો હતો. ત્યાં હમણા, એ જ દિવસ
પર પ્રો ગોવિન્દનાથ ભટ્ટે તેમને જડેનો વશ્વદસાચાર્યનો નીચેનો શ્લોક મને બતાવ્યો.

ગીતા સક્ષેપતસ્તસ્યા વક્તા સ્વયમમૂઢરિ ।

તદ્વિસ્તારો માગવત સર્વનિર્ણયપૂર્વકમ્ ॥

— તત્ત્વદીપનિકન્થ, સર્વનિર્ણય, શ્લો ૨૧૮-૯

(ગીતા સક્ષેપમા હરિએ જે તે કહેલી છે ભાગવત એ તેનો જ વિસ્તાર છે, ને
તેમા સર્વ વિષયોના નિર્ણયો આપેના છે)

અનુક્રમણિકા

	પૃષ્ઠ
સરિત્સંગમ (ચંદ્રશંકર શુક્લ)	૩
૧. ભગવદ્ગીતા	૧૭
૨. રચનાકાળ	૨૨
૩. ઇતિર દર્શનો સાથેનો સંબન્ધ	૨૪
૪. ગીતાનું તાત્પર્ય	૩૦
૫. પરમ સત્ય (પરમાર્થસત્, પરમાર્થતત્ત્વ)	૩૪
૬. જગત્રપંચ	૫૧
૭. જીવાત્મા	૫૫
૮. નીતિનિયમ અને સદાચાર	૫૯
૯. જ્ઞાનમાર્ગ	૬૨
૧૦. ભક્તિમાર્ગ	૬૭
૧૧. કર્મમાર્ગ	૭૬
૧૨. મોક્ષ	૮૭
પરિશિષ્ટ ૧ : ગીતાનો સંદેશો	૯૫
લેખકનાં ટિપ્પણો	૧૧૧
અનુવાદકનાં ટિપ્પણો	૧૭૮
પરિશિષ્ટ ૨ : રાસલીલા (ચંદ્રશંકર શુક્લ)	૨૬૩
પરિશિષ્ટ ૩ : ગીતા અને માવાવાદ (ચંદ્રશંકર શુક્લ) ...	૨૬૯-૨૭૨

મુદ્રક : આર. આર. જાખડે, મુંબઈ નૈઋત્ય પ્રેસ, ગિરગામ, મુંબઈ ૪.

પ્રકાશક : એમ. કે. વેરા, વેરા એન્ડ કંપની, લિમિટેડ, પબ્લિશર્સ
૩, રાઈન્ડ બિલ્ડિંગ, મુંબઈ ૨.

ગીતાદર્શન

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં ગીતાનું મહત્ત્વ — તેની સર્વદેશીયતા — રચનાકાળ — મહાભારત સાથેનો સંબંધ — વેદ — ઉપનિષદો — બૌદ્ધ ધર્મ — ભાગવતધર્મ — સાંખ્ય અને યોગ — ગીતા પરનાં ભારતીય બાબો ને વાર્તિકો — ગીતાના યોગશાસ્ત્રની સફલતા બ્રહ્મવિદ્યાના પાયા પર થઈ છે — પરમાર્થસત્ અથવા પરમ સત્ય — ફારાફારવિચાર તથા ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિચાર — બ્રહ્મ અને જન્મત — પુરુષોત્તમ — અપરોક્ષ અનુભવ અને બુદ્ધિ — પરા અને અપરા પ્રકૃતિ — અવતારો — વિશ્વનું સ્વરૂપ — માયા — મૃદિવિજ્ઞાન — છવાત્મા — છવની અનેકતા — ગીતાનું યોગશાસ્ત્ર — બુદ્ધિ, સંકલ્પ અને ભાવના — જ્ઞાનમાર્ગ — ભૌતિક વિજ્ઞાન અને દિલસૂઝી — પાર્તજલયોગ — જ્ઞાની — ભક્તિમાર્ગ — સચ્ચુ ઈશ્વર — પ્રપત્તિયોગ — કર્મમાર્ગ — સદાચારનો પ્રશ્ન — સદાચારની કસોટી — નિષ્કામ કર્મ — ત્રેગુણ્ય — યજ્ઞ વિધેની વેદની કલ્પના — ચાતુર્વર્ણ્ય — કર્મ અને મોક્ષ ભયો ? — મનુષ્યનું આત્મસ્વાતંત્ર્ય — આદી દિવસિ અથવા બ્રહ્મનિર્વાણ — મોક્ષ અને તેનું સ્વરૂપ.

૧. ભગવદ્ગીતા

ભગવદ્ગીતા એ મહાભારતના બીજમપર્વનો એક ભાગ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યનું એ સર્વથી અધિક લોકપ્રિય ધર્મકાવ્ય છે. વિશિષ્ટમ હોન હંબોલ્ટે કહ્યું છે: “ જગતની કોઈ પણ જાણીતી ભાષામાં એનાથી અધિક સુંદર તત્ત્વચિન્તનવાળું કાવ્ય બીજું નથી; અથવા કહો કે જગતમાં પરેખરું તત્ત્વચિન્તનવાળું એ એક જ કાવ્ય છે, ને એનો જોડો ક્યાંયે શોધ્યો જડે એમ

ની વાણીનું મૂર્ત રૂપ છે. સાંભળનારનાં ચેત્તેરોમ ખર્ચ કરે એવી ભાષામાં તે પોતાનો સંદેશો સંભળાવે છે; અર્જુનના મનમાં નવો ઉત્સાહ રેડે છે; અને તેને હૃદયની દુર્બળતા ને નામદર્ધ ઓડી જીભો ચઢા સિસકરે છે. ગીતાક્ષરને મનુષ્યહૃદયપર ગુહામાં છેક જિંડે જિંડે ચાલતા વ્યાપારોનું બહુ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન છે, એમ પહેલા અધ્યાય પરથી દેખાઈ આવે છે. એ હૃદયમાં એકાગ્રીજનો વિરોધ કરનારી સારીતરસી વૃત્તિઓ વચ્ચે જે મજબૂત ચાલે છે, સ્વાર્થની વૃત્તિ જે જોરથી ખેંચાણ કરે છે, ને કામરિપુ જે જાની જાની વાતો કરી માણસને મોહપાશમાં ફસાવે છે, એ જવાનો આગેહૂળ ચિન્તાર એ અધ્યાયમાં રજૂ કર્યો છે. સત્વાદ જેમ જેમ વ્યાગળ વધે છે તેમ તેમ, એમાં નાટકના જેવો જે અદ્ભુત રસનો અંશ છે તે અલોપ ચર્ચિત્ર થાય છે. રણક્ષેત્રના પાકા શાન્ત થઈ જાય છે; ને આપણે કેવળ ઈશ્વર અને મનુષ્ય વચ્ચેનો સંવાદ જ સાંભળીએ છીએ. મુદ્દનો જે રથ હતો તે ધ્યાન ધરવાની એકાન્તવાળાં ઓરડી બની જાય છે; અને મુદ્દભૂમિના એક ખૂણા પર, જ્યાં જગનના અવાજો કાને પડતા નથી, ત્યાં જ પરમાત્મા વિષેના વિચારોનો બોધ આપવાનું ઉચિત મનાય છે.

ગીતાનો ઉપદેશક તે ભારતવર્ષનો લોકપ્રિય દેવ છે. તે જેમ મનુષ્ય છે તેમ ઈશ્વર પણ છે. તે સૌન્દર્ય અને પ્રેમનો દેવ છે. પંખીઓની પાંખ પર, પુષ્પોની પાંખડીઓ પર, કહો કે પૃથ્વી પરની સર્વ સચેતન વસ્તુઓમાં તેમની દૃષ્ટિએ જે કંઈ સુખમ અને સુંદર દેખાય છે તે સર્વની પર, એ દેવનું આસન છે, એવી કલ્પના તેના ભક્તોએ કરેલી છે. ઈશ્વરનો અવતાર પોતાને વિષે કેવી રીતે બોલે એની આગેહૂળ કલ્પના ગીતાના કવિએ કરેલી છે. ‘હું ધન્ય છું,’ એ વચન કૃષ્ણને મોટે જોશાવવાની જે સુક્તિ તેમણે કરી છે, તેને માટે શાસ્ત્રમંથોમાં આધાર મળી આવે છે. વેદના એક સૂક્તમાં ઈન્દ્ર કહે છે કે ‘હું ધન્ય છું.’ તેનો ખુલાસો વેદાન્તસૂત્રમાં એવો આપ્યો છે કે ‘મનુષ્યનો અંતર્યામી અત્મા તે જ પરબ્રહ્મ છે’ એ જે દાર્શનિક સત્ય છે, તેના જ ઉલ્લેખ ઈન્દ્રે એ વચનમાં કરેલો છે. ઈન્દ્ર કહે છે કે ‘મારી ઉપાસના કરો.’ એમાં એના કહેવાનો આશય એ હોય છે કે ‘જે પરમાત્માની ઉપાસના હું કરું છું તેની જ ઉપાસના તમે પણ કરો.’ વળી વેદમાં ઋષિ વામદેવે એક જગ્યાએ કહ્યું છે: ‘હું મતુ છું; હું સૂર્ય છું.’ એ વચનનો પણ એવો જ ખુલાસો આપેલો છે. વળી

ગીતા તો કહે છે કે જે માણસ રાગ, ભય અને ક્રોધમાંથી છૂટી જાય છે, અને જ્ઞાનરૂપી તપ વડે શુદ્ધ થાય છે તે બ્રહ્મરૂપ બને છે. ગીતાનો કૃષ્ણ તે પરિમિત જગતમાં વિલસી રહેલા અપરિમિત તત્ત્વનું, દેહરૂપી આવરણમાં ને ઈન્દ્રિયોની શક્તિઓમાં ઊડે ઊડે છુપાઈને બેઠેલા પરમાત્માનું, જ નૃત ને સાકાર રૂપ છે.

ગીતાનો સંદેશો સર્વ દેશકાળને માટે છે. ગીતાના દાર્શનિક વિચારોના પાયા પર જ લોકપ્રિય હિંદુ ધર્મની ઈમારત રચાયેલી છે. ગીતાકાર અત્યંત સંસ્કારી પુરુષ છે. તેઓ ખીમ્મઓના દોષ ઓળખા બેસતા નથી, પણ સૌની પ્રત્યે ઉદારતાની નજરે જુએ છે. તેઓ સ્વમતનો પ્રચાર કરવાની ઝુંબેશ લઈને બેઠેલા લોકનેતા નથી. તેઓ કોઈ એક સંપ્રદાયને ઉદ્દેશીને બોલતા નથી. તેમણે વિચાર કે આચારમાં કોઈ નવો ચીજો ચલાવ્યો નથી કે નવો પંથ રચાવ્યો નથી. તેઓ તો જગતમાં જેટલા પવન વાતા હોય તે સહુને માટે દ્વાર ખુલ્લાં રાખે છે. તેમના હૃદયમાં ઉપાસનાના સર્વ પ્રકારો પ્રત્યે સમભાવ છે. તેથી તેઓ હિંદુ ધર્મના પ્રાણરૂપ તેની અંતર્ગત ભાવનાનું વિવરણ કરવાનો વિશેષ અધિકાર ધરાવે છે. માનવસંસ્કૃતિના કક્કા કરી તેને જુદાં જુદાં ખાનામાં વહેંચી નાખવી, અને આચારવિચારના ખીમ્મ પ્રકારો પ્રત્યે ધૃષ્ટાની નજરે જોવું, એ વૃત્તિ હિંદુ ધર્મને રુચતી નથી.^૧ ગીતામાં વિચારોનો જે વેગવાન પ્રવાહ છે ને પરમાત્માના વિરાટ સ્વરૂપનું જે ભવ્ય દર્શન છે તેટલાથી આપણને આંજી નાખીને ગીતા અટકતી નથી. તેનામાં ભક્તિનો જે ઉમંગકો અને આત્મદર્શનનો મધુર આનન્દ છે તેના વડે તે આપણાં ચિત્તને આકર્ષે પણ છે. પરમાત્મા પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ ખીલવવામાં ને અમાનુષી રિવાજો અટકાવવામાં ગીતાએ ધણો ફાળો આપ્યો છે, એ સાચું. પણ તેનામાં કોઈની ટીકા ન કરવાની જે વૃત્તિ હતી, તેને લીધે તેણે ઉપાસનાના ખોટા પ્રકારોની જડ પૂરેપૂરી ઉખાડી નથી.

ગીતાની વાણીમાં નિશ્ચયનો સર સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. ગીતાકારે ઠેરઠેર પોતાના નિશ્ચિત મતો જ સંભળાવ્યા છે. ‘ક્યાંક મારી બૂલ તો નહીં થતી હોય ?’ એવો અદિશો તેમના મનમાં પેદા જ થતો નથી. તેઓ પોતાને સત્ય જોવું દેખાય છે તેવું અર્જુનની આગળ રજૂ કરી દે છે. ગીતા વાંચતાં આપણને એમ જ લાગે છે કે ગીતાકારને સત્ય તેના સંપૂર્ણ ને વિવિધ રૂપમાં દેખાતું

હતું; અને એ સંસારમાં મનુષ્યને તારવાની શક્તિ રહેલી છે એવો પૂરો વિશ્વાસ તેમના મનમાં હતો. ગાર્ગ્ય કહે છે : “ગીતામાં આપણને એક ઋષિની વાણી સાંભળવા મળે છે. તેમનામાં જ્ઞાન અને જ્ઞાનના બંને પરિપૂર્ણ રૂપમાં હતાં, ને એમાંથી નીપજતા ઉત્સાહે તેમના વાણીપ્રવાહને રેલાવ્યો છે. ગીતાકાર કોઈ સંપ્રદાયની અસર તળે જીંઘેલા ફિલસૂફ નથી. એવો ફિલસૂફ તો પોતાના સામગ્રીના અમુક નિશ્ચિત પદ્ધતિ અનુસાર વિભાગ પાડે, અને અમુક વ્યવસ્થિત વિચારોથી પગથિયાં વટાવતો વટાવતો પોતાના સિદ્ધાન્તોનાં છેલ્લાં શિખર સુધી પહોંચી જાય. પણ ગીતાકારનું એવું નથી.” એક તરફ દાર્શનિક સિદ્ધાન્તોની વ્યવસ્થિત ગોઠવણી, અને બીજી તરફ કવિત્વની ઝડકવાળી રચના, બેની વચ્ચે ગીતાનું સ્થાન છે. ઉપનિષદોનાં વચનમાં જે પાર વિનાની બ્યંજના બોવા મળે છે, તેવી ગીતામાં નથી; કેમકે એમાં જીવનની સમસ્યાનો ઉદ્દેશ સુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરીને બતાવેલો છે. અર્જુનને અંતરાત્મા હમે છે ને તેનું મન સંભ્રમમાં પડ્યું છે, એવી સ્થિતિમાં તેને ખરો રસ્તો બતાવવો, એ ગીતાનો ઉદ્દેશ છે.

ગીતામાં અંતર્ગત મુખ્ય જાવના તે ઉપનિષદોની જ છે; માત્ર તેમાં ઉપાસના યા ભક્તિ પર ઉપનિષદો કરતાં વધારે જાર દીધો છે એટલું જ. મનુષ્યના આત્માને અનેક પ્રકારની ભૂખ હોય છે. ઉપનિષદોમાં આત્મા ને બ્રહ્મ વિષેના જે નવાં તાત્ત્વિક વિચારો હતા તેનાથી એ ભૂખ ભાંગે એમ ન હતું. જીવનનું રહસ્ય ઉકેલવાના બીજા જે પ્રયત્નો થયા તેમાં સૈશ્વરવાદ અને ભક્તિ-યોગનો અંશ વધારે હતો. ગીતાકારે જોયું કે માણસોના મનમાં નવાં તર્કને વિષે ઉમંગકે કે ઉત્સાહ ઉપજાવવાનો પ્રયાસ નકામો છે. એટલે, એમણે મુખ્ય આધાર તો ઉપનિષદોનો લીધો; પણ એમાં ઉપાસના, ભક્તિ કે પ્રપત્તિના જે અંશો હતા તેને બહાર ખેંચી કાઢ્યા; અને તેની સાથે લોકપ્રિય દેવકથાઓ ને રાષ્ટ્રીય કલ્પનાની મેળવણી કરી, તેને એકરસ બનાવી, તેમાંથી જીવનનું એક અર્થક દર્શન ઉપજાવ્યું.

૨. રચનાકાળ

ભગવદ્ગીતા ક્યારે રચાઈ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય સહેલાઈથી કરી શકાય એમ નથી. ગીતા એ મહાભારતનું એક ભાગ છે; તેથી કેટલીકવાર એવી યંકા ઉડાવવામાં આવે છે કે એ પાછું ‘ભોમરી દીગેગે’ શેષક ભાગ

તો નહીં હોય ? દેવગોષ્ઠિ ઓહીવર કહે છે : “ મુદ્ધને પહેલે દિવસે, જ્યારે બંને સૈન્યો સામસામાં વ્યૂહ રચીને ઊભાં છે ને મુદ્ધ ચર થવાની અણી પર છે તે વખતે, કૃષ્ણ અને અર્જુન આત્માની મુક્તિના સાધનરૂપ જુદા જુદા યોગ-માર્ગોને વિષે તાત્ત્વિક ચર્ચામાં ઊંડરે, એ વસ્તુ અસ્વાભાવિક છે. ” તેલંગ કેટલેક અંશે આ વિચારમાં સંમત થાય છે, અને કહે છે કે ભગવદ્ગીતા એ સ્વતંત્ર કૃતિ છે, પણ મહાભારતકારે પોતાનો હેતુ સાધવા તેને અપનાવી પોતાના ગ્રન્થમાં ભેળવી લીધી છે.^૧ મુદ્ધના આરંભમાં તત્ત્વદર્શનની ચર્ચા કદાચ “ વિસંગત ને અપ્રાસંગિક ” લાગે; છતાં રણગંગુ જેવા ગંભીર ને બીયણ પ્રસંગો જ વિચાર-શીલ માનસમાં પરમાર્થતત્ત્વ એટલે કે પરમ સત્ય વિષેના વિચાર જાગૃત કરે છે. ધન્વેયોએ ઊભી કરેલી દીવાલો તોડી નાખવા ને તેની પાછળ રહેલા સત્તત્ત્વનો સંપર્ક સાધવા માટે જે વ્યાકુળતા ભેષ્મએ છે, તે આત્મચિન્તન તરફ વળેલાં માનસને આવે પ્રસંગે જ પ્રાપ્ત થાય છે. સંભવ છે કે અર્જુનને તેના સખા શ્રીકૃષ્ણે સીધી સોંસરી શિખામણ આપી હોય, ને કવિએ તેના આધાર પર સાતસો શ્લોકનું કાવ્ય નિપજાવ્યું હોય. મહાભારતકાર જ્યારે જ્યારે તક મળે ત્યારે ધર્મના સિદ્ધાન્તોનું સવિસ્તર નિરૂપણ કરવાનું ચૂકતા નથી; અને આ મુદ્ધના પ્રસંગનો પણ તેમણે એ જ રીતે ઉપયોગ કર્યો છે.

મહાભારતમાં જ કેટલીક જગ્યાએ ભગવદ્ગીતાનો નામનિર્દેશ કરેલો જોવામાં આવે છે, તે સ્પષ્ટપણે બતાવી આપે છે કે મહાભારત રચાયું ત્યારથી જ ગીતાનો અંતર્ભાવ એમાં થયેલો છે.^૨ ગીતા અને મહાભારત વચ્ચે ભાષા, અર્થ અને શૈલીનું જે સામ્ય છે તે બતાવે છે કે એ બંને એક જ મહાગ્રન્થના ભાગ છે.^૩ ઇતર દર્શનો તથા અન્ય સપ્રદાયો વિષેના બેના વિચારો પણ ધણે અંશે મળતા આવે છે. બંનેમાં કર્મને અકર્મ કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણ્યું છે.^૪ વૈદિક યજ્ઞો પ્રત્યેનું વલણ,^૫ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો ક્રમ,^૬ સાંખ્યની ગુણત્રયીનું^૭ તથા પાંતજલયોગનું^૮ નિરૂપણ, અને વિશ્વરૂપનું વર્ણન,^૯ એ બંનેમાં લગભગ એકસરખાં છે. તેમજ ભિન્ન ભિન્ન મતો ને વિચારો વચ્ચે જે સમન્વય સાધેલો છે તે માત્ર ગીતામાં જ છે ને મહાભારતમાં બીજે ઠેકાણે નથી, એમ પણ કહી શકાય એવું નથી.

ભગવદ્ગીતા એ મહાભારતનો મૌલિક અંશ છે એમ ઠરાવ્યા પછી પણ,

તેના રચનાકાળ વિષે આપણે ચોક્કસ કશું કહી શકીએ એમ નથી; કેમકે મહા-
ભારતમાં તો જુદા જુદા અનેક યુગની કૃતિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો
છે. તેલંગે ભગવદ્ગીતાની જે વિદ્વાતાભરી પ્રસ્તાવના લખી ॥ તેમાં તેના ઉપ-
દેશનું સામાન્ય સ્વરૂપ, તેની આર્થ શેઠી, તેની હંદોરચના, ને તેનું અંતરંગ-
પરીક્ષણ, એ સર્વ વિષયોની ચર્ચા કરી છે; અને કહ્યું છે કે ગીતાની રચના
ઈસવી સન પૂર્વે ત્રીજા સૈકા પહેલાં થઈ હોવી જોઈએ. સર રામકૃષ્ણ બાંદર-
કર માને છે કે ગીતા ઈસવી સન પૂર્વે ચોથા સૈકા જેટલી પ્રાચીન^૧ તો છે જ;
કદાચ એથીયે પ્રાચીન હોય. ગાર્ગ્ય મૂળ ગીતાનો રચનાકાળ ઈ.સ. પૂર્વે ૨૦૦૦નો,
ને તેનું જે રૂપ અત્યારે ઉપલબ્ધ ॥ તેનો રચનાકાળ ઈ.સ. ૨૦૦ નો, માને છે.
શંકરે (ઈ.સ નો નવમો સૈકા) તેના પર લખ્ય લખ્યું છે, ને કાલિદાસને
તેની હસ્તીની ખબર છે. રઘુવંશમાં^૨ એક શ્લોક એવો છે જે ગીતાના એક
શ્લોકને મળતો આવે છે. બાણે ગીતાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. કાલિદાસ ઈ. સ.
ના પાંચમા સૈકામાં ને બાણભટ્ટ ઈ. સ. ના સાતમા સૈકામાં થઈ ગયા છે.
પુરાણોમાં (ઈ. સ. નો બીજો સૈકા) ભગવદ્ગીતાની ઘાટી પર રચેલી બીજી
અનેક ગીતાઓ મળી આવે છે. ભાસના કર્ણુઆર નાટકમાં એક વાક્ય છે તે
ગીતાના જ એક શ્લોકનો પાંચો પાડવું લાગે છે.^૩ ભાસને કેટલીકવાર ઈ. સ.
ના બીજા કે ચોથા સૈકામાં, ને કેટલીકવાર ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં, મૂકવામાં
આવે છે. એમનો પહેલો મત ખરો માનીએ તોપણ, ગીતા એથી પહેલાંની
તો હોવી જ જોઈએ. બોધાયનગૃહસૂત્ર વાસુદેવપૂજ્યથી પરિચિત છે, ને તેમાં
ભગવાને ઉચ્ચારેલું એક વચન આવે ॥ તે બાણે ભગવદ્ગીતામાંથી જ લીધું
હોય એવું છે.^૪ બોધાયનના પિતૃમેધસૂત્રને પણ એ જ વાત લાગુ પડે છે.
આપસ્તંબનો જીવનકાળ જો ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકાનો હોય,^૫ તો બોધાયન
તે પહેલાં સો બસો વરસ પહેલાં થઈ ગયા હોવા જોઈએ. એટલે હું માનું છું
કે આપણે જે ગીતાને ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં રચાયેલી માનીએ, તો
તેમાં ઝાઝી બુદ્ધ થવાનો સંભવ નથી.^૬

૩. ઈતર દર્શનો સાથેનો સંબન્ધ

એ યુગમાં જે જે મતો પ્રચલિત હતા તે લગભગ બધાની અસર ગીતા-
કાર પર પડી છે; અને તેમની આસપાસના જગતમાં ધાર્મિક તેજના જે

ક્રિષ્ણો છૂટાછવાયા ફેલાયેલા હતા તેને તેમણે ભેગાં કરીને એકાગ્ર કર્યા છે. એક તરફ ગીતા, અને બીજી તરફ વેદ, ઉપનિષદ, બૌદ્ધદર્શન, ભાગવતધર્મ, તથા સાખ્ય અને યોગદર્શન, એ બેની વચ્ચે ચોક્કસ સંબન્ધ કેવા પ્રકારના છે, તે તપાસવું આપણે માટે જરૂરું છે.

ગીતા વેદના પ્રામાણ્યનો અસ્વીકાર કરતી નથી સરકારની અમુક કક્ષાએ જાહેરના મતબુદ્ધિએ તો વેદમા બતાવેના પ્રિધિનિષેધને અનુસરીને જ 'કર્મ કરવા નોંધ'એ, એમ તે માને છે ગીતાના મત પ્રમાણે, વેદની આજ્ઞાઓને અનુસર્યા વિના માણસને પરમ ગતિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી યજ્ઞકર્મ પણ ફળની કશી આકાંક્ષા રાખ્યા વિના જ કરવા નોંધ'એ ^૧ અમુક અવસ્થા વટાવ્યા પછી વેદમા બતાવેના કર્મો પરમ ગતિ અથવા મોક્ષની પ્રાપ્તિમા અનરાગરૂપ થઈ પડવાનો સહન રહે છે વેદના દેવોનું જિજ્ઞુ પદ ગીતા સ્વીકારતી નથી વેદમાં બતાવેના યજ્ઞદિ કર્મો કરવાથી આપણને ભોગ અને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય ખરા, પણ એથી સીધો મોક્ષ ન મળે મોક્ષ તો આત્મદર્શનથી જ મળે મુક્તિનું રહસ્ય આપણા હાથમા આવી ગયું પછી વૈદિક કર્મો કરવાની જરૂર રહેતી નથી ^૨

ગીતામાં જે તત્ત્વજ્ઞાન છે તેની પૂર્વભૂમિકા ઉપનિષદમાથી લેવામા આવી છે કેટલાક શ્લોકો ઉપનિષદ અને ગીતામાં એકસરખા છે ^૩ ગીતામાં ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ, તથા ક્ષર અને અક્ષરની જે ચર્ચા છે તે ઉપનિષદને આધારે કરેલી છે પરમાર્થસત્ (પરમ સત્ય) નું જે નિરૂપણ છે તે પણ ઉપનિષદમાથી જ લીધેલું છે ગીતાની ભક્તિ ઉપનિષદની ઉપાસનામાથી જ સીધી રીતે ફક્ત થયેલી છે આત્મા પ્રત્યેના પ્રેમને ખાતર બીજું બધું જ જતું કરવું પડે છે ઉપનિષદમા કહેલું છે "એ આત્માને જાણતા હોવાથી જ પહેલાના તપિઓ સત્તાન મેળવવાની ઈચ્છા ન રાખતા તેઓ વિચાર કરતા કે આપણને તો આ આત્મા મળ્યો છે, એ જ આપણે રહેવાનો લોક છે પછી આપણે સત્તાન મેળવીને શુ કરીશું ?" ^૪ એ કાળનું વાતાવરણ જ પરમાત્મા વિષેની ભક્તિ, આત્મજ્ઞ્ય, અને અવિચળ શાન્તિની પ્રાપ્તિ વિષેના વિચારોથી ભરેલું છે નિષ્કામ કર્મનો બચાવ ઉપનિષદમાં પણ કરેલો છે ^૫ મન જ્ઞાનની અમુક જગ્યા કક્ષાએ પહોંચે પછી તેને અનાસક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, ^૬ ને પાપ તેને સ્પર્શ

શકતું નથી, એમ ઉપનિષદમાં કહેયું છે.^૧ ઉપનિષદમાં સાધના અને ઉપાસનાને લગતા જે વિચારો બીજરૂપે હતા તેને ગીતાએ એવી રીતે ખીલવ્યા છે જેથી ઉપનિષદોના પ્રાચીન વિચારોનો ઉપદેશ ખોલે હતા એવો આભાસ ન થતા પામે. નિર્ગુણ, નિરવયવ, નિષ્કલ્પ, નિરંજન, નિષ્ક્રિય ક્ષત્ર જગતનું આદિકારણ છે, એ કલ્પના ભલ્લ હતી ખરી; પણ એનામાં મનુષ્યના જીવનનું પરિવર્તન કરાવવાની શક્તિ પૂરેપૂરી નહોતી. ગીતાના જમાનામાં જે ભાગવતધર્મ પ્રચલિત હતો તેની અસરને લીધે ગીતાકારે ઉપનિષદના ક્ષત્રને તેમજેરાશિરૂપે વર્ણવ્યું, ને તેનામાં માણસના જીવનમાં પેસી તેનું પરિવર્તન કરાવવાની કેવી શક્તિ છે તે બતાવ્યું. ગીતાકારે એ નિર્ગુણ ક્ષત્રને સમગ્ર, પૂરપડપ ધ્મિરનું રૂપ આપ્યું એ ધ્મિરને જ શિવ, વિષ્ણુ વગેરે જુદે જુદે રૂપે ઓળખવામાં આવે છે. છતાં ગીતાકારને એટલી ખબર છે કે તેઓ મરેલા જૂતકાળને જ ફરી સંજીવન કરી તેનામાં નવો પ્રાણ પૂરે છે, પોતે કાઈ નવો વાદ કે સિદ્ધાન્ત પ્રવર્તાવતા નથી. તેઓ કહે છે: “આ અવિનાશી યોગ મેં વિવસ્વાનને કહ્યો, તેણે મનુને શીખવ્યો, ને મનુએ ધૃતરાષ્ટ્રને;” અને એ જ ‘પુરાતન યોગ’ — એ જ ‘ઉત્તમ રહસ્ય’ — હવે કૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે.^૨ આ સ્લોકો બતાવે છે કે ગાયત્રી-મંત્રના દ્રષ્ટા ને ઋગ્વેદના ત્રીજા મંડળના ઋષિ વિશ્વામિત્ર, તથા રામ, કૃષ્ણ, ગૌતમ છુદ્ધ, અને સૂર્યવંશના બીજા જ્ઞાની ઉપદેશકો પ્રાચીન કાળથી જે જ્ઞાન આપતા આવ્યા હતા તે જ જ્ઞાનનો ઉપદેશ ગીતામાં કરેલો છે. હરેક અધ્યાયને અન્તે જે સંકલ્પવાક્ય આવે છે તે પરથી દેખાય છે કે ગીતાનું પૂરું નામ ‘ભગવદ્ગીતા ઉપનિષદ’ છે. ગીતા અને ઉપનિષદો વચ્ચે જે સંબંધ પરાપૂર્વથી મનાતો આવ્યો છે તેનું વર્ણન પેલા અસિદ્ધ સ્મોકમાં કરેલું છે: “ઉપનિષદો એ ગાયો છે. કૃષ્ણ એના દોહનાર છે. અર્જુન વાછરડું છે, ને અમૃતસમ્માન ગીતા એ સુંદર દૂધ છે.”^૩

ભગવદ્ગીતામાં અનેક મતો ને વિચારોનો જે સમન્વય કરેલો છે તેની તાત્કાલિક પ્રેરણા ભાગવતધર્મે આપેલી ગીતામાં ભાગવતધર્મના સિદ્ધાન્તનું જ પ્રતિપાદન છે, એમ પણ કેટલાકે સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે. ગીતાને કેટલીક જગ્યાએ ‘હરિગીતા’ પણ કહેવામાં આવી છે.^૪

ગીતામાં બૌદ્ધ ધર્મનો નામનિર્દેશ નથી; છતાં ગીતાના કેટલાક વિચાર બૌદ્ધ ધર્મના વિચારને મળતા આવે છે ખરા. બંને વેદના નિરપવાદ પ્રામાણ્યની સામે વિરોધનો અવાજ ઉઠાવે છે; અને વર્ણવ્યવસ્થાને કેવળ જન્મ પર રચાયેલી ન માનતાં, ગુણકર્મ અનુસાર રચાયેલી માનીને તેનાં બંધનોની કડકાઈ દીલી પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જે આધ્યાત્મિક જાગૃતિ ને સંતોષે એ જમાનામાં કર્મકાંડવાળા ધર્મને દયમચ્ચાવી નાખે એ તેમાંથી જ એ બંનેની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. પણ ગીતાને પ્રચીનના વિશે અધિક પક્ષપાત હતો; એટલે તેણે ઉઠાવે એ વિરોધનો પોષક કંઈક મોળો ને હળવો હતો. છુદ્ધ મધ્યમ માર્ગનો ઉપદેશ કર્યો ખરા; પણ એમના પોતાના સિદ્ધાન્તો મધ્યમ માર્ગને અનુસરનારા નહોતા. વિવાદિત જીવન કરતાં અવિવાદિત જીવનને, જોજનના મોજશીખ કરતાં અનરજનને, એક ગણવાં એ કંઈ મધ્યમ માર્ગ ન કહેવાય. સંસારસાગ દરી વનમાં જઈ વસનારા સાધુઓની ધાર્મિક યેઝબાને — અજવાળા કરતાં અંધારાને, અને સુખ કરતાં દુઃખને વધારે પસંદ કરનારા તપસ્વીઓની આધ્યાત્મિક આત્મદલાને — ગીતાએ વખોડી કાઢી છે. દેહદંડન અને મૃત્યુને માર્ગે ચાલ્યા વિના મોક્ષ મેળવી શકાય છે. ‘નિર્વાણ’ શબ્દ ગીતામાં આવે છે ખરા,^૧ પણ એ બૌદ્ધદર્શનમાંથી લીધેલો નથી લાગતો, કેમકે એ એકલા બૌદ્ધદર્શનમાં જ વપરાયેલો છે એવું નથી. આદર્શ ફોટિના મનુષ્યનાં ગીતાએ અને બૌદ્ધ ગ્રંથોએ કરેલાં વર્ણનો મળતાં આવે છે.^૨ તત્ત્વદર્શન અને ઉપાસનામાર્ગ એ બંને વિષયમાં બૌદ્ધ ધર્મ કરતાં ગીતાના સિદ્ધાંત વધારે સંપૂર્ણ અને સમંજસ છે; કેમકે બૌદ્ધ ધર્મના વિચાર અને આચાર બંનેમાં નિર્મેષાત્મક અથવા અભાવાત્મક અંગ પર વધારે પડતો ભાર દેવામાં આવ્યો છે. ગીતા બૌદ્ધ ધર્મના સદાચારના સિદ્ધાન્તોને સ્વીકારી લે છે. પણ બૌદ્ધદર્શનનો જે નૈરાત્મ્યવાદ છે તેને અનાસ્થા ને ભ્રમમાત્રનું મૂળ કહી, ગણિત રીતે ગીતાએ તેનું ખંડન કર્યું છે. ગીતાએ ભૂતકાળની સાથે અનુસંધાન વધારે સાચવ્યું છે; અને તેથી ભારતવર્ષમાં બૌદ્ધ ધર્મ કરતાં ગીતાની લોકપ્રિયતા વધારે ટકી રહી છે.

ગાર્ગ્ય કહે છે : “લગવહુગીતાના તત્ત્વદર્શનને લગતા વિચારો લગભગ સર્વાંશે સાંખ્ય-યોગના સિદ્ધાન્તોને આધારે જ ઘડાયેલા છે. સાંખ્ય-યોગની તુલનામાં વેદાન્તની અસર ગૌણ છે. સાંખ્ય અને યોગનો નામનિર્દેશ ગીતામાં

ધણી જગાએ કરેલો છે; જ્યારે વેદાન્તનું નામ તો એક જ વાર (વેદાન્તજ્ઞ ૧૫; ૧૫) આવે છે, તે લાં પશુ તેનો અર્થ તો ઉપનિષદ કે અન્ય જ છે. એટલે, આપણને ગીતા જે રૂપમાં ઉપલબ્ધ છે તેમાં તત્ત્વ-જ્ઞાનનાં દર્શનો કેવો ભાગ ભજવે છે એનો જ માત્ર વિચાર કરીએ; સાંખ્ય-યોગ અને વેદાન્તની વચ્ચે કદી શમે નહીં એવા જે વિરોધો છે તે ધ્યાનમાં લઈએ; અને ગીતાકાવ્યના જૂના નવા રૂપની વચ્ચે રહેલો ભેદ ઠાણપૂર્વક સમજ્યાથી જ એ વિરોધનું નિવારણ કરી શકાય એવું છે એમ જાણીએ; સારે એ બધા પરથી એમ પુરવાર થાય છે કે ગીતામાં વેદાન્તનો જે ભાગ છે તે મૂળ કાવ્યમાં નહીં જ હોય. ગીતાને ઉપાસના કે તરત્તચિન્તન બેમાંથી ગમે તે દૃષ્ટિએ તપાસીએ, તોપણ એ જ નિર્ણય નીકળે છે. "પશુ ગીતામાં 'સાંખ્ય' અને 'યોગ' એ શબ્દો આવે છે. લાં તેનો અર્થ કપિલમણ્ડિત સાંખ્યદર્શન કે પતંજલિએ રચેલું યોગદર્શન એવો નથી; પશુ મોક્ષ મેળવવા માટેનો જ્ઞાનમાર્ગ અને ધ્યાનમાર્ગ એટલો જ અર્થ લાં અભિપ્રેત છે." વળી ગીતાના યુગમાં એક તરફ સાંખ્ય-યોગ ને બીજી તરફ વેદાન્ત એ બેની વચ્ચે રખટ ને નિશ્ચિત ભેદ પડેલો ન હતો. એવો ભેદ હોય તો જ માર્ગનું અનુ-માન સાચું ઠરે. એના કરતાં ફિટ્ઝ-એડવર્ડ હૉલના અભિપ્રાયમાં વધારે તથ્ય છે. તે કહે છે: "ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા, અને બીજા પ્રાચીન હિંદુ ગ્રંથોમાં આપણને કેટલાક સિદ્ધાન્તો સમુચ્ચયના રૂપમાં મળે છે. આગળ જતાં તેમાં જે રૂપાન્તરો ને ફેરફારો થયાં તેને લીધે, તે પરસ્પર-વિરોધી એવા બિન બિન વિભાગોમાં વહેંચાઈ જાય છે. તે પછી, કોઈ અનિશ્ચિત સમયે, તેનાં બે નોખાં નોખાં દર્શનો રચાયાં; અને તે બધા પ્રાચીન કાળથી સાંખ્ય અને વેદાન્ત એ બે જુદે જુદે નામે ઓળખાતાં આવ્યાં છે." ૨ સાંખ્યદર્શનમાં આપેલી જ્ઞાનપ્રક્રિયા, તથા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો ક્રમ ગીતાએ સ્વીકારી લીધાં છે; પશુ સાંખ્યની પૈંઠે ગીતા પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બે તત્ત્વને સ્વતન્ત્ર ને સ્વયંભૂ માનતી નથી. તેમજ પુરુષો અનેક છે એ સાંખ્યનો મત પણ તેને ગ્રાહ્ય નથી. ૩ ગીતામાં કપિલનું નામ આવે છે, પણ પતંજલિનું નથી આવતું. પણ એ કપિલ તે સાંખ્યદર્શનના પ્રણેતા કપિલ છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી. વળી, એમ હોય તોપણ, એ પરથી એમ ફલિત નથી થતું કે ગીતા સ્વાર્થ તે વખતે સાંખ્યદર્શનની પૂરેપૂરી

સવિસ્તર સકલના ચર્ચાચૂકી હરો શુદ્ધિ, અદ્ભર, અને મન એ ચમ્દો ગીતામાં આવે છે ખરા, પણ તેના જે અર્થ સામ્યદર્શનમાં થાય છે તેવા જ ગીતામાં બધે ઠેકાણે ચતા નથી એવું જ પ્રકૃતિને વિષે પણ છે ૧ ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન સામ્યે જાણીએઈને ટાળ્યો છે, પણ ગીતા, તો ઈશ્વરના અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન કરવાને અત્યંત આતુર છે

સામ્યની પેઠે ગીતા પુરુષ અને પ્રકૃતિને ભિન્ન માને છે ખરી, પણ સામ્યની પેઠે એ દ્વૈત આગળ અટકી ન જતા, અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરે છે પુરુષ એ સ્વયમ્બૂ ને સ્વતન્ત્ર તત્ત્વ નથી, પણ પરમાત્માની જ એક પ્રકૃતિ, યા કહો કે તેનું જ એક અંગ, છે પુરુષ અથવા જીવ એ તેની પરા પ્રકૃતિ છે એટલું જ આગળ ઉપર સામ્યદર્શનના વિવેચનમાં આપણે જોઈશું કે પ્રકૃતિના સર્વ વિકાસોને એ દર્શન અનિલ માને છે, અને કહે છે કે પ્રકૃતિ નીના એ બધા ખેન જોનાર તે પુરુષ છે, ને એ આખું નાટક પુરુષને જોવા માટે જ છે આમાથી એમ ફલિત થાય છે કે સામ્યદર્શન પુરુષ અથવા દષ્ટા જોવા કોઈ નિલ તત્ત્વને માને છે ખરું પ્રકૃતિ જડ અર્થાત્ અચેતન છે એ સાચું પણ તેની પ્રવૃત્તિ સહેતુક છે, ને તેનો હેતુ, પુરુષની મુક્તિ અથવા કેવલ્ય છે પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ સહેતુક હોઈ તેની પાછળ કંઈક યોજના રહેતી છે એ વિચાર, અને પ્રકૃતિ જડ અથવા અચેતન છે એ વિચાર, બેની વચ્ચે મેળ ખેસતો નથી ગીતામાં એ મુશ્કેલી દૂર કરનામાં આવી છે પ્રકૃતિની લીના પાછળ કોઈ ચેતન તત્ત્વની હસ્તી રહેતી છે પુરુષ પ્રકૃતિમાં રહીને, પ્રકૃતિથી ઉદ્દભવેલા મુશ્કેલીને ભોગવે છે પુરુષ અથવા જીવાત્માને સામ્યમાં સ્વયમ્બૂ ને સ્વતન્ત્ર તત્ત્વ માન્યો છે, ગીતામાં માન્યો નથી એ પુરુષ માત્ર ચિદ્રૂપ નથી, આનન્દરૂપ પણ છે પુરુષો અથવા જીવો વચ્ચેનો ભેદ પારમાર્થિક છે એમ ગીતા માનતી નથી ૨ પુરુષ અને પ્રકૃતિ ઉપરાત ઉત્તમ પુરુષ અથવા પરમાત્મા પણ છે, એમ તે માને છે છતાં પુરુષ અથવા ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપનું, તથા પ્રકૃતિ અથવા ક્ષેત્ર સાથેના તેના સનન્ધનું, જે નિરૂપણ ગીતામાં છે તેમાં સામ્ય સિદ્ધાન્તની અસર દેખાઈ આવે છે ૩ પુરુષ સાક્ષી છે, કર્તા નથી જગતમાં જે કઈ ક્રિયા ચાલે છે તે પ્રકૃતિ જ કરે છે 'હું કરુ છુ' એમ જે માણસ માને છે તે જૂન કરે છે પ્રકૃતિથી પુરુષ ભિન્ન છે એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી જે મોક્ષ અથવા કેવલ્ય પ્રાપ્ત થાય

છે, એ જ જીવનનો પરમ પુરુષાર્થ છે. પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોનો સિદ્ધાન્ત પણ ગીતામાં સ્વીકારેલો છે. “પૃથ્વી પર, આકાશમાં કે દેવોમાં એવું કાંઈ સત્ત્વ નથી જે પ્રકૃતિમાંથી ઉદ્ભવેલા આ ત્રણ ગુણમાંથી મુક્ત હોય.” આ ગુણો એ માણસને બાંધનારું, ત્રણ દોરીવાળું, દોરડું છે. આપણે જ્યાં સુધી એ ગુણોના પાશમાં બંધાયેલા હોઈએ ત્યાં સુધી આપણે સંસારના ચક્રાવામાં ભ્રમરું પડે છે. એ ગુણોના પાશમાંથી છૂટી ગુણાતીત થવું તેનું નામ જ મુક્તિ. મન, શુદ્ધિ ને ઇન્દ્રિયોનું વર્ણન પણ ગીતામાં સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત અનુસાર આપેલું જોવામાં આવે છે.^૨

ગીતા યોગની પ્રક્રિયાઓનો પણ ઉદ્દેશ્ય કરે છે. અંચળ, બળવાન ને હડીલા મનને વશ કેમ કરાય એમ અર્જુન પૂછે છે, ત્યારે જ્યાંબમાં કૃષ્ણ કહે છે કે અભ્યાસ એટલે કે મહાવશ, અને વૈરાગ્ય એટલે કે જગતના પદાર્થો વિષે અનાસક્તિ, એ બે હિપાય વડે મનને વશ કરવું જોઈએ.^૩

૪. ગીતાનું તાત્પર્ય

ગીતાના જમાનામાં પરમ સત્ય (પરમાર્થસત્, પરમાર્થનત્વ, અથવા પરમાર્થ વસ્તુ) ના સ્વરૂપ તથા મનુષ્યના પરમ પુરુષાર્થ વિષે જ્ઞાતજ્ઞતાના અનેક મતો ચાલતા હતા. ઉપનિષદોની પ્રેણાલિકા આત્મદર્શન અથવા આત્મસાક્ષાત્કાર પર રચાયેલી હતી પોતે અને પ્રકૃતિ નિરાળાં છે, અને કર્તા પ્રકૃતિ છે, પોતે તો અકર્તા છે, એવું જ્ઞાન (જેને એ દર્શનના મંથોમાં ‘વિવેકખ્યાતિ’ એ નામ આપ્યું છે) પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પુરુષ પ્રકૃતિના પાશમાંથી છૂટો થઈને કૈવલ્ય અથવા મોક્ષ મેળવી શકે છે, એવો સાંખ્યનો સિદ્ધાન્ત હતો. માણસ પોતાનાં નિલ અને નૈમિત્તિક કર્મો કરીને પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એવો કર્મમીમાંસનો મત હતો. હૃદય શુદ્ધ કરી તેને પરમાત્મામાં પરોવવાથી, ને-સર્વભાવે એને શરણે જવાથી મુક્તિનો આનન્દ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, એવું ભક્તિમાર્ગનું કહેવું હતું. જન્મતનું વિવિધરંગી તેજ દેખાતું બંધ થાય, ને આત્મા સમાધિસ્થ ચર્મ શાન્તિ મેળવે, ત્યારે તે મુક્ત થયો કહેવાય, એવી યોગમાર્ગની કલ્પના હતી. પરમાત્માના સ્વરૂપને વિષે એ મતો ચાલતા હતા. એક મત તેને નિર્ગુણ, નિર્વિશેષ પરબ્રહ્મરૂપ માનતો. બીજો મત તેને સગુણ, સવિશેષ ધ્વિરરૂપ માનતો, આ બિન્ન

લિખ મતોનો સમન્વય કરી તેમાંથી અખંડ ને એકરૂપ એવો સિદ્ધાન્ત ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન ગીતા કરે છે. તેથી આપણે તેમાં મોક્ષરૂપી પરમ પુરુષાર્થ તથા તેની સાધના વિષે એકબીજાથી ઊલટા દેખાતા વિચારો રજૂ થયેલા જોઈએ છીએ. ગીતામાં કાર્ષ્ણ એકરૂપ ને એકધારો એવો એક જ સિદ્ધાન્ત નથી એમ જોઈને, જુદા જુદા લેખકો એનાં જુદાં જુદાં કારણ કહે છે. ગાર્બ અને હોપકિન્સ માને છે કે જુદાં જુદાં સૈકામાં યર્ષ ગયેલા અનેક લેખકોએ ગીતા પર પોતાનો હાથ અજમાવ્યો છે. ગાર્બના મત પ્રમાણે, મૂળ ગીતા ઇસવી સનના ખ્રીજ સૈકામાં સાંખ્ય-યોગને આધારે સચ્ચિદાનંદવાદનું પ્રતિપાદન કરવા લખાયેલી; પણ ઇસવી સનના ખ્રીજ સૈકામાં ઉપનિષદના નિર્ગુણબ્રહ્મવાદને માનનારાઓએ પોતાના મતને અનુકૂળ ફેરફારો એમાં કર્યાં. ગાર્બ કહે છે: “ગીતામાં સચ્ચિદાનંદવાદ તેમજ નિર્ગુણબ્રહ્મવાદ એ બે સિદ્ધાન્તો એકબીજાની સાથે સેજમેજ યર્ષ ગયેલા છે; ક્યારેક એકનું તો ક્યારેક બીજાનું પ્રતિપાદન કરેલું જોવામાં આવે છે; જેની વચ્ચે કેટલીકવાર કશો જ મેળ બેસાડેલો જોવામાં નથી આવતો; અને કેટલીક જગ્યાએ મેળ બેસાડ્યો હોય છે, તોપણ તેની કડીઓ ઢીલી હોય છે. એમાંના એક વિચારને ઊતરતી કાટિનો ને બીજાને ચડતી કાટિનો ગણ્યો છે એવું પણ નથી. સચ્ચિદાનંદની ઉપાસના પરમાર્થસત્તા જ્ઞાન માટે પૂર્વતેધારીરૂપ છે, અને વેદાન્તનો નિર્ગુણબ્રહ્મવાદ જ પરબ્રહ્મનું સમ્યગ્દર્શન અથવા સાક્ષાત્કાર કરાવે છે, એવું ગીતામાં ક્યાંયે કહેલું નથી. ઊલટું આ બે મતો વચ્ચે શાબ્દિક કે તાત્ત્વિક કશો ભેદ ન હોય એવી રીતે જ એનું નિરૂપણ લગભગ આખા ગ્રંથમાં કરેલું છે.”^૧ હોપકિન્સ કહે છે કે વિષ્ણુની ઉપાસનાનું કાર્ષ્ણકાવ્ય હતું — જેની પાછલાં ઉપનિષદોમાં ગણુના પણ ચત્તી હતી — તેનું. કૃષ્ણની ભક્તિને અર્થે કરેલું રૂપાન્તર તે ગીતા છે. કીચ માને છે કે ગીતા એ મૂળ શ્વેતાશ્વતરના જેવું ઉપનિષદ હતી, પણ પાછળથી તેમાં ઘટતા ફેરફારો કરી કૃષ્ણની ઉપાસના માટે તેનો ઉપયોગ કરી લેવામાં આવ્યો. હોલ્ડરમાનનો મત એવો છે કે ગીતા મૂળે બ્રહ્મને વિશ્વરૂપ માનનારું એક કાવ્ય હતું, તેને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયે પોતાને મનગમતું રૂપ આપ્યું. બાર્નેટ માને છે કે ગીતાકારના મનમાં જુદા જુદા સિદ્ધાન્તોને વિષે ગોટાળો યર્ષ ગયેલો છે. ડોપસન કહે છે કે ઉપનિષદોનો અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત પાછળથી શિથિલ થતો ગયો તે જમાનામાં

ગીતા રચાઈ હશે; અને તે વખતે તત્ત્વચિન્તનનો પ્રસાદ સેશ્વરવાદ અથવા સગુણધર્મવાદ પરથી જન્મતને સત્ય માનનારા નિરીશ્વરવાદ તરફ વળવા લાગ્યો હશે.

વસ્તુતાએ જોતાં આમાંથી એકમ કલ્પના સ્વીકારવાની જરૂર નથી. મહાભારતના કાળમાં દેશમાં જે નવી પરિસ્થિતિ ઊભી થવા પામી તેમાં, ઉપનિષદનો આદર્શ ઘટતા રૂપમાં રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન ગીતાએ કર્યો છે. સેશ્વરવાદ ને ભક્તિમાર્ગ તરફ વળેલા લોકોની આગળ ઉપનિષદનો નિર્ગુણધર્મવાદ રજૂ કરવા જતાં, ગીતાએ ઉપનિષદના અદ્વૈતી તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી ઉપાસના અથવા ભક્તિનો માર્ગ તારવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એ બતાવે છે કે ઉપનિષદોના ચિન્તનપરાયણ નિર્ગુણધર્મવાદમાં પણ પ્રેમરસથી ભરેલી ને લાગણીની દૃઢવાળી સગુણભક્તિને મારે અવકાશ છે. મનુષ્યના સ્વભાવમાં રહેલી જ્ઞાન અને ભક્તિની ભાવનાઓ ન્યાં પરાક્રમએ પહોંચે છે ત્યાં ઉપનિષદના નિર્ગુણ ધર્મનું જ દર્શન થાય છે. ચિન્તનને બદલે આચરણ ઉપર, તત્ત્વચર્ચાને બદલે ઉપાસના ને ભક્તિ ઉપર, જેવો ભાર ગીતામાં દીધેલો છે તેવો જ પાછળનાં ઉપનિષદોમાં પણ જોવામાં આવે છે. ત્યાં પણ મનુષ્યનો ત્રાતા પરમેશ્વર શ્રદ્ધાનો આર્તનાદ સાંભળી જવાળ દે છે. ઉપનિષદોએ જે સત્યનું નિરૂપણ અને પ્રતિષ્ઠાન કર્યું છે તે સત્યના પાયા પર આચારવિચારની ઈમારત રચી ને ટકાવી શકે એવો આધ્યાત્મિક સમન્વય, કરવાનો પ્રયત્ન ગીતાએ કર્યો છે; ને એ સમન્વય તેણે ભારતીય પ્રજાની રોગરગમાં ફેલાવી દીધો છે.

વિચારની લિજ લિજ પ્રશ્નાલિકાઓને ભેગી કરી તેમાંથી અખંડ અને એકરસ એવો એક સિદ્ધાન્ત ઉપજાવવામાં ગીતાને સફળતા મળી છે કે કેમ, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણે આપણા અભ્યાસ દરમિયાન આપવાનો રહે છે. ભારતવર્ષના વિચારકોને હંમેશાં એમ જ લાગ્યું છે કે ગીતામાં પરસ્પરવિરોધી તત્ત્વો એકબીજા સાથે ભળીને એકરસ બની ગયાં છે; ન્યારે પશ્ચિમના વિદ્વાનો નિશ્ચયપૂર્વક કહેતા આવ્યા છે કે ગીતાક્ષરના કુશળ હાથમાં પણ એ તેજસ્વી દુઃકષ્ણએ એકબીજા સાથે ભળવાની ના પાડે છે. આ પ્રશ્નને વિશેષ આ ચર્ચાના આરંભમાં જ આમદપૂર્વક કરો મત પ્રગટ કરવામાં સાર નથી.^૧

ગીતા જે પ્રસંગે કહેવાઈ મનાય છે તે જતાવે છે કે ગીતાનો મુખ્ય હેતુ જીવનનો કાયડો ઉકેલવાનો ને સદાચારને ઉત્તેજન આપવાનો છે. ગીતા એ દેખીતો નીતિધર્મનો ગ્રન્થ છે — યોગશાસ્ત્ર છે. નીતિપ્રધાન ધર્મવાળા યુગમાં ગીતા રચાયેલી; એટલે એ યુગનાં વિચારો ને ભાવનાઓનું પ્રતિબિંબ એમાં પણ પડે છે. ગીતામાં 'યોગ' શબ્દના ગમે તેટલા જુદા જુદા અર્થો થતા હોય, પણ આખા ગ્રન્થમાં યોગ શબ્દનો આચરણ સાથેનો સંબંધ કાયમ રહેલો છે. યોગ એટલે ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ અથવા તેનો સાક્ષાત્કાર; વિશ્વ પર અમલ ચલાવનાર શક્તિ સાથેનું અનુસંધાન; બ્રહ્મસરપર્શ અથવા બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર. આત્માની કોઈ એકાદ શક્તિ નહીં, પણ હૃદય, મન અને સંકલ્પની સર્વ શક્તિઓને ઈશ્વરની સાથે જોડવી, તેનું નામ યોગ એ પરમાત્મા સાથે તાદાત્મ્ય સાધવાનો મનુષ્યનો પ્રયત્ન છે એમાં આપણે આત્માની સર્વ વૃત્તિઓના આખા પ્રવાહની દિશા જ બદલી નાખી, તેને એકાગ્ર ને ઈશ્વરપરાયણ બનાવવાની રહે છે, અને ભોગૈશ્વર્યની લાક્ષણિક સામનો કરવાનું બળ કેળવવાનું રહે છે. આમ, જગતના આધાતો સહન કરવાની, ને છતાં એને લીધે આત્માની શાન્તિ જરા પણ અળના ન દેવાની, તાત્ત્વીય ને સાધના વડે મળી શકે તે યોગ, એવો એ શબ્દનો અર્થ થાય છે. એ ધ્યેય ને સાધન અથવા ઉપાય વડે પ્રાપ્ત થાય તે યોગ પંતજલિનું યોગદર્શન એ મનને કેળવવાનું એક શાસ્ત્ર છે. તેના વડે આપણે શુદ્ધિને નિર્મળ બનાવી શકીએ છીએ, મનના ભ્રમોનું નિરસન કરી શકીએ છીએ, ને પરમ સત્યનો અપરોક્ષ અનુભવ મા સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ છીએ એના વડે આપણે લાગણીએ ને વશ કરી, સર્વભાવે ઈશ્વરને શરણે જઈ, તે વાટે પણ પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ છીએ. આપણુ આખુ જીવન ઈશ્વરની અખડ ને એકધારી અર્ચનારૂપ બની જાય એવી રીતે આપણી ઈચ્છાશક્તિને કેળવી શકીએ છીએ એ યોગ વડે આપણા હૃદયમાં વસતા પરમાત્માને પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ, અતિ ક્ષિપ્ર પ્રેમ અને ઉત્ક્રાં વડે તેનું અવલોકન કરી શકીએ છીએ; ને આખરે એ સ્ફુર્લિંગમાથી અનન્ત પાવકની જગાળા પ્રગટે છે એ બધા જુદા જુદા યેગ અથવા જુદા જુદા માર્ગો છે, ને તે આપણને પરમ યોગ પ્રત્યે, અર્થાત્ બ્રહ્મયોગ — એટલે કે બ્રહ્મસરપર્શ, બ્રહ્મદર્શન મા બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર — પ્રત્યે, દોરી જાય છે, છતાં કોઈ પણ

સદાચારના સંદેશાને બધા મુખી પરમ સત્ય વિશેના સ્પષ્ટ વિચારનું સમર્થન ન દેખ, ત્યાં મુખી એ સંદેશો ચિરકાળ ટકી ન શકે એટલે ગીતાના યોગ શાસ્ત્રનું મૂળ બ્રહ્મવિદ્યામાં રહેલું છે. ગીતા બ્રહ્મવિદ્યા છે તેમજ યોગશાસ્ત્ર છે, તત્ત્વવિચારનું દર્શન છે તેમજ ધર્માચરણનું શાસ્ત્ર છે, સત્ય માટેની બૌદ્ધિક શોધ છે તેમજ એ સત્યને મનુષ્યના આત્મામાં જાગૃત્ત્યપ્રેરના બનાવવાનો પ્રયત્ન છે. દરેક અધ્યાયને અન્તે જે સંકલ્પવાક્ય આપેલું છે તે પરથી પણ આ હકીકત દેખાઈ આવે છે. એ સંકલ્પવાક્ય અતિ પ્રાચીન કાળથી આપ્યું આવે છે, ને તેમાં કહેલું છે કે ગીતા એ બ્રહ્મવિદ્યાનું યોગ શાસ્ત્ર છે (મદ્ભવિચાર્યા યોગશાસ્ત્ર) — બ્રહ્મ વિષેના તત્ત્વજ્ઞાનને જીવનમાં ઉતારવાની સાધના શીખવનારું શાસ્ત્ર છે.

૫. પરમ સત્ય (પરમાર્થસત્, પરમાર્થતત્ત્વ)

ઉપનિષદની પેઠે ગીતામાં પણ પરમ સત્યને લગતા પ્રશ્નો વિચાર, બાત્થ સંદેશના પૃથક્કરણ (ક્ષરાક્ષરવિચાર) દ્વારા, તેમજ મનુષ્યના આત્મરૂપ વ્યાપારોના પૃથક્કરણ (ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિચાર) દ્વારા, એમ બે દૃષ્ટિએ કરેલાં છે. ગીતાકારે બીજા અધ્યાયમાં પોતાની યોજનાનો મૂળભૂત સિદ્ધાન્ત સમજાવ્યો છે, તે પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પરમ સત્ય વિષેના એમના વિચારો કઈ દિશામાં વહે છે. “અસત્ કદી હસ્તીમાં આવતું નથી. સત્ કદી નાશ પામતું નથી.”^૧ બાહ્ય સંદેશનું પૃથક્કરણ (ક્ષરાક્ષરવિચાર) પદાર્થ અને છાયા, નિત્ય અને અનિત્ય, અક્ષર અને ક્ષર વચ્ચેના ભેદને અવનખીને આવે છે. “આ લોકમાં ક્ષર (એટલે નાશનત) અને અક્ષર (એટલે અનિનાશી) એ બે તત્ત્વો છે. જૂતમાત્ર તે ક્ષર છે, અને જૂતમાત્રના મૂળમાં રહેલું જે પ્રકૃતિરૂપી અચ્ચક્ત તત્ત્વ તે અક્ષર છે.”^૨ પણ અહીં કહેલું આ ‘કૂટસ્થ’ તે પરમ સત્ય (પરમાર્થતત્ત્વ) છે એમ આપણે ન કહી શકીએ, કેમકે તે પછીના બીજા જ શ્લોકમાં ગીતા કહે છે. “પણ જે ઉત્તમ પુરુષ છે તે આ બે કરતા જુદો જ છે તેને પરમાત્મા કહે છે. એ અચ્ચક્ત એટલે કે અવિકારી ધર્મરૂપ ત્રણે લોકમાં વ્યાપીને તેનું પોષણ કરે છે.”^૩ ગીતાકાર સૌથી પહેલાં તે એમ બતાવે છે કે જાગૃત્ત્યનું જે સ્થાયી ઉપાદાનકારણ — મૂળપ્રકૃતિ — છે, તે તેના નિરંતર બદલાતા આનંદભાવો અર્થાત્ તેના વિકારોથી ભિન્ન છે. આ લોકમાં આપણે ક્ષર અને

અક્ષર બને તત્ત્વો જોઈએ છીએ જગતમાં યેના ફેરફારોને મુકાબલે પ્રકૃતિ રચાયી (અક્ષર) છે ખરી, પણ તે પારમાર્થિક સત્ય નથી, કેમકે તે પરમાત્મા પર આધાર રાખે છે ' આ પરમાત્મા એ જ ખરેખર નિત્ય, અમૃત તત્ત્વ છે, એ જ ઈશ્વરનું પરમ ધામ છે ' રામાનુજ, એમના સિદ્ધાન્તને અનુકૂળ આવે એવો અર્થ કાઢવા માટે, ફારનો અર્થ મૂળપ્રકૃતિ, ને અક્ષરનો અર્થ જીવાત્મા કરે છે, અને પુરુષોત્તમ અથવા પરમાત્માને એ બનેના કરતા શ્રેષ્ઠ મણે છે અક્ષર અથવા નિત્ય ને ક્ષત્ર અથવા અનિત્ય એવા જે કાલ્પનિક બેદ છે, તેની પાર રહેલું ને તેનાથી શ્રેષ્ઠ એવું જે પરમાત્માનું સચ્ચુ ને સર્વિશેષ રૂપ તે પુરુષોત્તમ— એવો ' પુરુષોત્તમ ' શબ્દનો અર્થ આપણે ધ્યાનવેા હોય, તો ધગવી શકાય એમ કરવામા મુશ્કેલી એક જ છે જાહ, જેને અનિત્ય ને પગિમિત જગતનું અધિજ્ઞાન અથવા મૂળ આધાર કહ્યું છે, તેને કેવળ કાલ્પનિક ગણી શકાય નહીં ફાર અથવા અનિત્ય, અને અક્ષર અથવા નિત્ય, એવો બેદ ગીતાએ પણ પાક્યો છે જે વસ્તુ પરિમિત, ફાર અથવા અનિત્ય છે તે સત્ નથી જગતના સર્વ વિખરોના રૂપ નિરતર બદલાયાં કરે છે, ને એમાનું એકે રૂપ સદાકાળ ટકતું નથી જે વસ્તુ સવિકાર છે એટલે કે જેમા ફેરફાર થાય છે તે સત્ નથી તે બે સત્ હોય, તો તે નિર્વિકાર હોય ને તેમા કદી ફેરફાર થાય નહીં જગતની વસ્તુઓ આજે છે તેના કરતા કઈક જુદી બનના નિરતર મણે છે, એમ્ને તે સત્ નથી પૃથ્વી પરની વસ્તુમાત્ર અનિત્ય ને નાશનત છે આપણા ચિત્તમા ઊંડે ઊંડે એવી શ્રદ્ધા રહેલી છે કે એવું કોઈ તત્ત્વ અસૂસ છે જે કદી નાશ પામતું નથી કેમકે અસત્માથી તો કશાનો ઉદ્ભવ થઈ શકે જ નહીં એ નિત્ય, નિર્વિકાર, પારમાર્થિક સત્ તે સદા વિકાર પામતી પ્રકૃતિ નથી, પણ પરચક્ષ છે એ નિત્ય, અમિયજ, પારમાર્થિક તત્ત્વ તે કૂટરચક્ષતા છે, જ્યારે જગત માત્ર અનાદિ ને અનન્ત તત્ત્વ — અનાદિ પ્રસાદસક્તા — છે " સર્વ જૂતોમા સમભાવે રહેલા, ને સર્વ જૂતો નાશ પામે સ્વારે પણ નાશ ન પામનારા, પરમેશ્વરને જે માણસ જુએ છે તે જ ખરેખર જુએ છે "૩ આ નિત્ય નિર્વિકાર પરમાત્મા જૂતમાત્રમા વસે છે, અને તેથી તે અનિત્ય દ્રવ્યથી વિવક્ષણુ અર્થાત્ ક્ષિન્ન ગુણુવાળો નથી અનિત્ય વસ્તુમાત્રના મૂળમા પરમાર્થસત્ એવું કોઈ નિત્ય તત્ત્વ રહેલું છે, અને તે જ એ વસ્તુમાત્રમા આણુ પૂરે છે ને તેને ટકાવી રાખે છે, એવો ગીતાનો મત છે

જ્વાલમાને પોતાને વિષે હમેશા અસન્તોષ રહે છે, અને તેથી તે અત્યારે છે તેના કરતા કંઈક શુદ્ધ રૂપ ધારણ કરવા નિરતર મથે છે. તેને પેતાની મર્યાદા કે બિંધુબંધુ જ્ઞાન છે, એ જ બતાવે છે કે કોઈ નિત્ય ને અપરિમિત સત્ તત્ત્વ હસ્તીમા છે એમ તે જાણે છે જે સૌપાધિક જ્વાલમા નિરતર પોતાની દુષ્ટી દશામાથી છૂટી જવા મથે. તે પારમાર્થિક સત્ નથી નિરુપાધિક ને કેવળ એવો ચિદ્રૂપ નિત્ય ને અવિનાશી. માણુમના જીવનમા જે નિત્ય તત્ત્વ છે, જે હમેશા જ્ઞાતા (વિષય) હોય છે ને કદી જ્ઞેય (વિષય) બનતું નથી, જે બધાને જાણી શકે છે ને જેને કોઈ જાણી શકતું નથી, તે તત્ત્વ શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન ગીતા કરે છે. ક્ષેત્ર તે શરીર, અથવા જ્ઞેય, અથવા વિષય, અને ક્ષેત્રજ્ઞ તે શરીર, જ્ઞેય અથવા વિષયને જાણનાર જ્ઞાતા અથવા વિષયી. જે કઈ જ્ઞેય છે તે ક્ષેત્રનો ગુણધર્મ છે, ક્ષેત્રજ્ઞ અર્થાત્ આત્માનો ગુણધર્મ નથી. માણુસના જીવનમાં જ્ઞાતા એટલે કે ક્ષેત્રજ્ઞ અથવા આત્મારૂપી જે અંતરતમ તત્ત્વ છે તે, બાહ્ય જગતમાં ગમે તેટલા ફેરફારો થવા છતાં ન બદલાતા, સદા નિર્વિકાર રહે છે તે નિત્ય, નિર્વિકાર, ત્રિકાલાબધિત, સ્વધર્મ, સ્વતન્ત્ર ને સ્વરૂપસત્તાવાન એવું સત્ તત્ત્વ છે મનુષ્યનું જીવન શરીર, અન્ત કરણ અને આત્માનું બનેલું છે. ગીતા એ વિભાગોને છૂટા પાડે છે, અને એ સર્વમાં હમેશા હસ્તીમા રહેનાર ને કદી નાશ ન પામનાર કે કદી ન બદલાનાર તત્ત્વ કયું છે તે શોધના મથે છે. શરીર એ કંઈ નિત્ય, નિર્વિકાર જ્ઞાતા કે વિષયી નથી, કેમકે તે કાલુષ્યગુર હોઈ નાશ પામે છે, તેમજ જન્મ જરા મરણ આદિ ફેરફારોને વશ છે. ઇન્દ્રિયો વડે પ્રાપ્ત થતા ભોગ બધું દૂંડો વખત આલે છે, અને તેમા સુખદુઃખ, હીંમતમી વગેરે ફેરફારો થયા કરે છે. મન, બુદ્ધિ વગેરે — અર્થાત્ અન્ત કરણ — માં પણ નિરતર પરિવર્તન થાય છે. આ બધા કોઈ જ્ઞાતાના જ્ઞેય અથવા વિષયીના વિષયો છે, આત્મા જેની મારફતે કામ કરે છે તે સાધનો છે. તેમને સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વ નથી. અતર્કાત્મી, અંતરતમ એવો જે આત્મા છે, જે જ્ઞાતા છે, ને જેની હસ્તીને લીધે જ માણુસને કોઈ પણ પદાર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે છે, તે — ગીતાના શબ્દમા — “ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ એ સર્વના કરતાં મોટા છે.” મણુસને થતા જ્ઞાનની પ્રક્રિયામા એટીકરણ કરનાર જે તત્ત્વ છે તે આ આત્મા છે. સમિતી અવસ્થામા પણ તે આખો વખત મોજૂદ હોય છે એટીક જુની

આ ક્રિયા ઇન્દ્રિયો, અથવા બુદ્ધિ, અથવા તો એ સર્વના સમૂહ દ્વારા થાય છે, એમ ન કહી શકાય.^૧ ક્ષેત્ર એટલે કે જેય તત્ત્વ — જેમાં અંતઃકરણનો પણ સમાવેશ થાય છે — તે ક્ષેત્ર એટલે કે જ્ઞાતાને આધારે જ ટકી રહેલું છે; ને તે આધાર ન હોય તો તે ટકી ન શકે. જ્ઞાતાનો લોપ થાય તો જેય વસ્તુ આપોઆપ લોપ પામે છે. પણ જેય વસ્તુ અથવા વિષય લોપ પામે તોયે જ્ઞાતા એટલે કે વિષયીનો લોપ થતો નથી. ગીતા આ નિત્ય, અમર તત્ત્વનાં છતાંદર વર્ણનો આપે છે. તે દેહી — શરીરી — એટલે કે શરીરનો સ્વામી છે. “આ આત્મા કદી જન્મતો નથી કે મરતો નથી. તે હંમેશાં ને હવે પછી થવાનો છે એવું પણ નથી. તે અજન્મ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે, પુરાણ છે. શરીરનો વધ થાય તેથી કંઈ એ આત્માનો વધ થતો નથી.”^૨ “આ આત્માને સંસારો છેદતાં નથી, અગ્નિ બાળતો નથી, પાણી ભીંજવતું નથી, પવન સૂકવતો નથી. એ આત્માને છેદી શકાતો નથી, બાળી શકાતો નથી..... તે નિત્ય છે, સર્વબાપી છે, અચળ છે, ને સનાતન છે.”^૩

પરમાત્માના સ્વરૂપનું જે નિરૂપણ ગીતાએ કર્યું છે તે કંઈક ગૂંચવાડમાં નાખે એવું છે. “અત્યથ એટલે કે અક્ષય એવો પરમાત્મા અનાદિ ને નિર્ગુણ હોવાથી, શરીરમાં રહેતો છતાં, નથી કંઈ કરતો ને નથી કશાથી લેપાતો.”^૪ તેને કેવળ ઉપદ્રષ્ટા એટલે કે સાક્ષી માનેલો છે. આત્મા અકર્તા છે; તે કશું કરતો નથી. સૃષ્ટિકર્મનું આખું નાટક જેય અથવા વિષયના વર્ગમાં આવે છે. બુદ્ધિ, મન અને ઇન્દ્રિયો એ બધાં જડ, અચેતન વિકારો મનાય છે; અને પ્રકૃતિ તેની સાથેના પુરુષના સંયોગને લીધે આ બધી લીલા વિસ્તારી શકે છે. જ્ઞાતા અથવા વિષયી એવો આત્મા આપણાં અંતરમાં શાન્તિથી ને સમભાવે બેસે છે. તે બાહ્ય જગતની જાળમાં સપડાતો નથી; છતાં તે જગતનો આધાર, તેનું ઉત્પત્તિકારણ, ને તેનો અંતર્યામી સાક્ષી છે.

જગતના જીવોમાં જ્ઞાતા અથવા વિષયી, અને જેય અથવા વિષય, એ બંને તત્ત્વનો સંયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે.^૫ જીવ-આત્મા તે પ્રકૃતિના ગુણોરૂપી ઉપધિથી ભર્યાદિત થયેલો આત્મા (ચિદાત્મા, પ્રત્યાત્મા) છે. સંસારમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિ, અથવા કહો કે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્ર, અથવા વિષયી અને વિષય, એ તત્ત્વોનો હંમેશાં સંયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે.^૬ માત્ર એ પ્રકૃતિ અથવા ક્ષેત્ર

અથવા વિષય તે નિલ ને પારમાર્થિક સત્ નથી. એ પ્રકૃતિ અથવા વિષયથી પર એવો આત્મા થા વિષયી, એ જ વિષય અથવા પ્રકૃતિનો મૂળ આધાર અર્થાત્ તેનું અધિષ્ઠાન છે. “કાંઈ માણસ જ્યારે જૂતોની નોખી નોખી હસ્તી એકમાં જ રહેલી જુએ છે, ને તે એકમાંથી જ બધો વિસ્તાર થયે એ જુએ છે, ત્યારે તે શ્રદ્ધાની સાથે તદ્દપ બની જાય છે.”^૧ વિષય અને વિષયી — અથવા જેય અને જ્ઞાતા, કે દ્રશ્ય અને દ્રષ્ટા — વચ્ચેનો બેદ સમજાય છે, ને એ બે વિષે મનમાં રહેલો ગોટાળો દૂર થાય છે, ત્યારે માણસને એવું જ્ઞાન થાય છે કે જ્ઞાતા કે વિષયી એવો આત્મા તો સદુમાં એક જ છે. કૃષ્ણ જ્યારે અર્જુનને મરેલાને માટે શોક ન કરવાનો ઉપદેશ આપે છે, ત્યારે તેઓ કહે છે કે મૃત્યુ એ કંઈ વિનાશ નથી. દેહ ભલે બદલાતા રહે, પણ દેહી તો કદી નાશ પામતો નથી. મોક્ષ અથવા પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી તેને નવા નવા દેહ ધારણ કરવાપણું રહે છે. નાશવંત દેહ ગમે તેટલી વાર ફરીફરીને નાશ પામે તોપણ એ દેહમાં રહેલો જીવ તો પોતાનું અસત્ત્વી સ્વરૂપ જળવી રાખે છે, અને નવો દેહ ધારણ કરે છે. આ શ્રદ્ધામાંથી પ્રોત્સાહન મેળવીને માણસે આત્મજ્ઞાન માટે પુરુષાર્થ કરવો રહ્યો છે. આપણો આત્મા નિત્ય, અમર, અમર છે એમ કહો; અથવા તે પૂર્ણ છે એમ કહો; અને રીતે આપણે અવિનાશી છીએ એવી ખાતરી આપણને મળી રહે છે. આપણી હૃદયશુદ્ધિમાં જે અનન્ત ને અવિનાશી એવું આત્મતત્ત્વ ગૂઢ રૂપે પડેલું છે તેણે, આ અનેક જન્મો દરમ્યાન, ક્રમે ક્રમે પોતાની પૂરી કળાએ અગદ થવું રહ્યું છે. આપણો દેહ ભલે નાશ પામે, પણ આત્મા — એટલે કે શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્ત, અસંસારી એવો દ્રષ્ટા — તો નિર્વિકાર જ રહે છે, એવું આત્માનું જે યથાર્થ સ્વરૂપ તે કૃષ્ણ સમજાવે છે; ઉપનિષદોમાં આત્મદર્શનનું જે નિરૂપણ છે તેનું સમર્થન કરે છે; અને એ રીતે અર્જુનના મનની વ્યાકુળતા શમાવે છે. તેઓ કહે છે: “આ આત્મા કદી જન્મતો નથી કે મરતો નથી. તે હતો ને હવે પછી થવાનો નથી એવું પણ નથી. તે અજન્મા છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે, પુરાતન જ્ઞાતાં નથી ન છે. શરીરનો વધ થાય તેથી કંઈ એ આત્માનો વધ થતો નથી.”^૨

ઉપનિષદના વિચારને અનુસરીને ગીતા આત્મા ને શ્રદ્ધા એ બે તત્ત્વને એક ને અલિન માને છે. નાશવંત ધન્દ્રિયો ને શરીરની પાછળ આત્મા રહેલો જે જન્મના નાશવંત પદાર્થોની પાછળ બદલતો રહે છે આત્મા ને શ્રદ્ધા

એકરૂપ હોઈ એક ને અલિન્ન છે. બ્રહ્મ ને આત્માના આ ઐક્યનો અનુભવ દરેક માણસે જાતે સાક્ષાત્કાર દ્વારા મેળવવાનો હોય છે. નિત્ય ને નિર્વિકાર એવા બ્રહ્મને અનિત્ય ને સવિકાર એવા જગતની લાપામાં વર્ણવવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા નીવડે છે. છતાં, અપરાધ અનુભવ યા સાક્ષાત્કાર વડે જે બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે તે બ્રહ્મ જગતનું આદિકારણ છે એમ સિદ્ધ કરવાનો સ્પષ્ટ પ્રયાસ ગીતામાં કરેલો નથી; જોકે ગર્ભિત રીતે તો એ વસ્તુ એમાં કહેલી છે જ. જગત જે અવ્યવસ્થિત ને અંધાધૂંધીવાળું ન રહેનાં તેનો એકધારો અનુભવ થતો હોય, તો તે પરથી એમ ફલિત થાય છે કે નિર્ગુણ, નિર્વિશેષ, નિરુપાધિક બ્રહ્મ જેવું કોઈ પરમ તત્ત્વ હસ્તીમાં હોવું જ જોઈએ. પણ અક્ષર બ્રહ્મ ને ક્ષર જગત એ બે એકબીજાથી સર્વથા લિન્ન અર્થાત્ વિવક્ષણ કે વિગતીય પદાર્થો હોઈ પરસ્પરવિરોધી છે, એવું માનવાની બૂઝ ન કરવાની કાળજી આપણે રાખવી ઘટે છે. એવી બૂઝ કરીએ, તો આપણાં મનમાં પરબ્રહ્મને વિષે ખોટો મત બંધાય. નશ્વર જગત ને અનશ્વર બ્રહ્મ વચ્ચેનો ભેદ સૌથી પહેલો આપણી નજરે ચડે છે. પણ એ ભેદ જો ખરો ને સદાકાળ ટકનારો હોય, તો અપરિમિત (અનવચ્છિન્ન) બ્રહ્મ તે પરિમિત (અવચ્છિન્ન) બની જાય; તેમાં એટલો અવચ્છેદ (મર્યાદા) આવી જાય, કેમકે જગત બ્રહ્મની બહાર રહ્યું તેને લીધે બ્રહ્મની સીમા અંકાર્થગર્ભ. અપરિમિત બ્રહ્મ તે પરિમિત જગતના શરીરમાંથી બહાર ફેંકી દીધેલું કંઈક તત્ત્વ છે એમ માનવું એ બૂલ છે. નિર્ગુણ, નિરાકાર બ્રહ્મ તે સગુણ, સાકાર જગતનું જ પારમાર્થિક રૂપ છે. તે સગુણ, સાકાર, પરિમિત જગતનું જ નિર્ગુણ, નિરાકાર, અપરિમિત રૂપ છે; પરિમિત જગતમાં જ અંતર્ગત એવું નિત્ય, શાશ્વત ને અપરિમિત વસ્તુતત્ત્વ છે; જગતની જોડાએક રહેલું કોઈ લિન્ન તત્ત્વ નથી. પરિમિત જગતમાં રહેલા અપરિમિત બ્રહ્મ તરફ આપણે દુર્લક્ષ કરીએ, તો પરિમિત જગત અથવા સંસારની ઘટમાળ અનન્ત કાળ લગી ચાલ્યાં કરે, ને તેનો છેડો કે મુકામ કદી આવે જ નહીં. પણ એ સંસાર અનન્ત કાળ લગી ચાલે, એ હકીકત જ બતાવી આપે છે કે આ સાન્ત ને પરિમિત જગતના ગર્ભમાં — તેના અન્તરતલમાં — અનન્ત ને અપરિમિત એવું કંઈક તત્ત્વ રહેલું છે. પરિમિત જગત તે અપરિમિત બ્રહ્મના જ પરિમિત આવિર્ભાવ સિવાય ખાનું કંઈ નથી. અક્ષર બ્રહ્મ ને ક્ષર જગત વચ્ચે ભેદ માનવો એ શિથિલ વિચારનું

એટલે કે જોમ રજનુ અને છીપ વગેરેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોવાને લીધે તેમાં સર્પ અને ચાંદી વગેરેના સંયોગનો અધ્યારોપ કરવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનાં વાસ્તવિક રૂપનું જ્ઞાન ન હોવાથી, તે ભિન્ન સ્વભાવવાળાં હોવા છતાં, તે એકબીજાના ધર્મોના એકબીજાને વિષે અધ્યાસ થાય છે — એટલે કે એકના ગુણોનું બીજાને વિષે આરોપણ થાય છે. ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો આ જ અધ્યાસરૂપ સંયોગ છે તે મિથ્યાજ્ઞાન છે. માણસને જ્યારે સમ્યગ્દર્શન થાય છે ત્યારે એ મિથ્યાજ્ઞાન નાશ પામે છે.”^૧ આ સિદ્ધાન્ત ગીતામાંથી ગર્ભિત રીતે ગમે તેટલો ફલિત થયો હોય, પણ એ અન્યમાં સ્પષ્ટ રૂપે ક્યાંયે જોવા મળતો નથી.

ઉપનિષદોમાં જે નિર્ગુણબ્રહ્મવાદ હતો તેનું રૂપાન્તર ગીતામાં સગુણ ધર્મિની ઉપાસના કે ભક્તિ રૂપે થયું છે; અને તેમાં પ્રેમ, શ્રદ્ધા, પ્રાર્થના ને પ્રપત્તિ એ સર્વને સ્થાન અપાયું છે. આપણને જ્યાં સુધી પરબ્રહ્મનું દર્શન ન થયું હોય, ને આપણે વ્યાવહારિક સત્તાવાળા જગતમાં રહીને લૌકિક દૃષ્ટિએ જ કામ કરતા હોઈએ, ત્યાં સુધી તો એ જગતનો પ્રુક્ષાસો આપવાને પુરુષોત્તમરૂપી સગુણ ધર્મિને જ માનવો પડે. પરબ્રહ્મનું નિર્ગુણ નિરાકાર રૂપ માણસને માટે બધી રીતે પર્યાપ્ત થતું નથી. ઉપનિષદના નિર્ગુણ-બ્રહ્મવાદનો માણસના જીવનમાં ઉપયોગ કરી શકાય તે માટે તેમાં કંઈક ફેરફાર કરવા ગીતા આતુર છે. એટલે, ધર્મિર પ્રવૃત્તિ કરે છે ને પ્રકૃતિના નાટકમાં ભાગ લે છે એવા વિચારને તે ટેકા આપે છે. માણસના જીવનની સર્વ અંખનાઓને સન્તોષે — જે કેવળ નિર્ગુણ કે કેવળ સગુણ નહીં, પણ એ બંનેથી પર હોય — એવો ધર્મિર તે આપણને આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ગીતાનો પરમ પુરુષ જગતનું આદિકારણ છે; તેનો કર્તા છે; જૂતમાત્ર તેનામાં સમાઈ ગયેલાં છે; ને એ અખંડ શક્તિ વિચ્છેને વ્યાપી વળેલી છે. તે સત્, નિત્ય, નિરવયવ, અવિક્રિય છે, એવા એના સ્વરૂપવર્ણનની સાથે સાથે તેનામાં નૈતિક ગુણોની પણ કદરના કરેલી છે.^૨ નિર્ગુણ અને સગુણની વચ્ચે ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ જોતાં જે ભેદ દેખાય છે તેને ખરેખરો ભેદ માનવાની જૂઠ્ઠા ગીતા કરતી નથી. જે ભેદો માત્ર તાત્વિક / હોઈ વિચારના ક્ષેત્રમાં જ રહેલા છે પણ વાસ્તવિક નથી, તે સર્વ ભેદોને ચમત્કારી તેમની વચ્ચે તે અવિરોધની સ્થાપના કરે છે. જે વિવિધ હાયમાં હોય તેમાં વિશ્લેષ થાડવા,

ને પાછા એ વિભાગનું એકીકરણ કરી, વિરોધનો પરિહાર કરી, સમન્વય સાધવો, એ કામ વિચારતું છે, વિચારની ક્રિયા એ સિનાય બીજી રીતે ચાલી શકે જ નહીં આપણે જે ક્ષણે પરબ્રહ્મને વિષે વિચાર કરવા બેસીએ, તે ક્ષણે જ આપણે સાક્ષાત્કારથી દેખાયેલા સત્યને વિચારની ભાષામાં ઉતારતું પડે છે શુદ્ધ, કેવળ, નિરુપાધિક 'સત્' અસત્માં ભળી ગયું હોય છે, એટલે સત્ અને અસત્ના મિશ્રણનું બનેલું એકત્વ આપણા હાથમાં રહી જતું છે આપણા વિચારની હસ્તી જોટલી સાચી, તેટલી આ એકત્વની હસ્તી પણ સાચી છે નિર્ગુણ નિષ્ક્રિય પરબ્રહ્મ તે વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનાર ને ટકાવી રાખનાર ક્રિયાવાન સગુણ ઈશ્વરનું રૂપ કેવી રીતે ધારણ કરે છે, એ બેશક ગીતા આપણને કહેતી નથી એ પ્રશ્ન બુદ્ધિ વડે બેઠેલી ન શકે એવો મનાય છે આપણે જ્યારે અપરોક્ષ દર્શનના સાક્ષાત્કારની કક્ષાએ ચડીએ ત્યારે જ એ ગૂઢતાનો પાર પામી શકીએ છીએ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું સગુણ ઈશ્વરમાં રૂપાન્તર એ માયા અથવા ગૂઢતા છે બ્રહ્મમાથી પરિણામ અર્થાત્ રૂપાન્તર પામેલું જગત બ્રહ્મના જોટલી પારમાર્થિક સત્તા ધરાવતું નથી, એ અર્થમાં પણ એ માયા છે

પરબ્રહ્મના જગત સાથેના સમન્ધન તર્ક દ્વારા આકલન કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ, તો આપણે પરબ્રહ્મમાં કઈક શક્તિનું આરોપણ કરીએ છીએ નિષ્ક્રિય, નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ, જેનો કોઈ પણ વિષય અથવા ચેપ પદાર્થ સાથે કશો સમન્ધ નથી, તેને તર્ક ક્રિયાવાન, સગુણ ઈશ્વરનું રૂપ આપે છે પ્રકૃતિ એ ઈશ્વરની શક્તિ છે આપણે 'ક્ષીરસમુદ્રમાં પોદેના નારાયણને' — નિલ આત્માને — નિલત્વના આભાસવાળા અનાત્માની સામે બેઠેલો જોઈએ છીએ આ અનાત્માત્વને પણ પ્રકૃતિ અથવા કુદરત કહે છે, કેમકે તે જગતને ઉત્પન્ન કરે છે તે મિથ્યાજ્ઞાનનું કારણ છે, કેમકે તે પરબ્રહ્મના ચતુર્થ અર્થ પર આપણું નાખી મનુષ્યની દૃષ્ટિને તેનું દર્શન થવા દેતી નથી જગત એ પુરુષોત્તમની અદર જ એતપ્રોત છે છેક પુરુષોત્તમથી માડીને વિશ્વના સર્વ પદાર્થોમાં સત્ અને અસત્નું દ્વિત ભરેલું છે પરબ્રહ્મમાં અપિચ્છાનો પ્રવેશ થાય છે, એટલે એ એક અને અદ્વય એવા પરબ્રહ્મને સૃષ્ટિના સર્જનની ક્રિયામાં પોતાનું આન્તર રૂપ પ્રગટ કરવાની ફરજ પડે છે 'ક્રિયા કરવાની સનાતન

રકુરણા' પુરુષોત્તમના હૃદયમાં રહેલી છે. એક ને અદ્વય એવા પરબ્રહ્મના ગર્ભમાં જ જગતનો આખો પ્રવાહ પડેલો હોય છે; ને તેના સનાતન વર્તમાન-કાળમાં જગતના ભૂત, વર્તમાન ને ભવિષ્યકાળ સમાર્પિ ગયેલા હોય છે. કૃષ્ણ અર્જુનને પોતાના વિરાટ વિશ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે.^૧ એ વિરાટ રૂપના તેજો-શશિના પ્રકાશમાં અર્જુન અગણિત પદાર્થો જુએ છે. કૃષ્ણનું વિરાટ રૂપ જગનની મર્યાદાને ભેદી, ઘાવાપૃથિવીને તથા સર્વ દિશાઓને વ્યાપી વળે છે. અનેક જુવનો (જગતો) એના શરીરમાં નદીઓની પેઠે વહે છે. દૈધીભાવ એ પ્રમલિનું સુખ્ય પ્રેરક કરણ છે. ઈશ્વરમાં પણ બ્રહ્મની સાથે માયાનું મિશ્રણ થયેલું છે; પણ ઈશ્વર એ માયાને વશ રાખે છે. ઈશ્વર પોતાની ક્રિયાત્મક પ્રકૃતિનો આશ્રય લઈ અને જીવોને ઉત્પન્ન કરે છે; ને એ જીવો પોતપોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર ઠરેલી ધરડામાં રહીને પુરુષાર્થ કરે છે. પરમાત્મા આ નશ્વર જગતમાં પોતાની ત્રિગુણાત્મિક પ્રકૃતિ કે માયાનો પ્રયોગ કરીને આ બધું કરે છે; તેની સાથેસાથે તેનામાં એક બીજી બાજુ છે, તેને આ બધી પ્રવૃત્તિ જરા પણ સ્પર્શ કરી શકતી નથી. તે નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ તેમજ જગતમાં વ્યાપી રહેલો સગળ ઈશ્વર — ભૂતમાત્રનો અન્તરાત્મા — બંને છે. તે સર્વનું ઉત્પત્તિકારણ હોવા છતાં તેનું ઉત્પત્તિકારણ કાંઈ નથી; તે મર્મને પ્રેરનારો છતાં તેને પ્રેરનારું કાંઈ નથી. પરબ્રહ્મને વિષે ગીતા કહે છે: “તે ભૂતોની બહાર છે અને અંદર પણ છે. તે ગતિમાન છે અને સ્થિર પણ છે. તે સૂક્ષ્મ હોવાથી જાણી ન શકાય એવું છે. તે દૂર છે અને નજીક પણ છે. તે અવિલક્ષ્ય અર્થાત્ અખંડ હોવા છતાં, જાણે સર્વ ભૂતોમાં વહેવાઈને રહ્યું હોય એવું છે. એ જ્ઞેય — અર્થાત્ પરબ્રહ્મ — ભૂતમાત્રનું પાલક, સંહારક ને સર્જક છે. તે જ્યોતિઓનું પણ જ્યોતિ છે; અને અંધકારથી પર હોઈ અંધકાર તેને સ્પર્શ કરી શકતો નથી; એમ પણ કહેલું છે, જ્ઞાન તે જ છે; જ્ઞેય તે જ છે; જેને જ્ઞાનથી પામી શકાય છે તે પણ તે જ છે; અને તે સકુનાં હૃદયમાં વાસ કરે છે.”^૨

પરમાત્માને એ પ્રકૃતિ છે એમ કહેવાય ■ — પરા અને અપરા. પરા પ્રકૃતિ તે જીવ; અને અપરા પ્રકૃતિ તે વિશ્વના જડ પદાર્થો. પ્રાકૃતિક અર્થાત્ કાર્યકારણના નિયમને આધારે ચાલતી સૃષ્ટિમાં અપરા પ્રકૃતિ કાર્યો ને પરિ-

વર્તનો ઉત્પન્ન કરે છે. પરા પ્રકૃતિ આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિમાં પુરષો અથવા સચેતન જીવોને ઉત્પન્ન કરે છે. એ બંને એક જ પરમાત્માની શક્તિઓ છે. મધ્યે તેમના ગીતાભાષ્યમાં નારદપુરાણના કેટલાક શ્લોક ટાંક્યા છે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે: “ઈશ્વરની બે પ્રકૃતિ છે — જડ અને અજડ. જડ તે અવ્યક્ત પ્રકૃતિ; અને અજડ તે શ્રી અથવા લક્ષ્મી, જે પેલી જડ પ્રકૃતિને ટકાવી રાખે છે. તે નારાયણની પત્ની છે. એ બે પ્રકૃતિ વડે હરિ આખા જગતને ઉત્પન્ન કરે છે.”^૧ એકરૂપ ને અવ્યક્ત એવી મૂળપ્રકૃતિમાંથી પુરુષના સંયોગને લીધે વિવિધતાવાળી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે, એવો જે સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત છે તેને ગીતા સ્વીકારે છે. માત્ર પ્રકૃતિને પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરનારો જે પુરુષનો સંયોગ તે ખરેખરો સંયોગ હોવો જોઈએ. એટલે એમ કહેવું વધારે સાચું છે કે પ્રવૃત્તિમાત્ર પુરુષ અને પ્રકૃતિના સંયુક્ત પ્રયત્નને લીધે થાય છે. છતાં આન્તર જગતમાં સચેતન પુરુષનું, અને બાહ્ય પ્રાકૃતિક જગતમાં અચેતન પ્રકૃતિનું, પ્રાધાન્ય દેખાઈ આવે છે. પુરુષ અથવા જીવ અને પ્રકૃતિ એ બંને એક જ પરમાત્માની બે પ્રકૃતિઓ છે. તેઓ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે.^૨ તેથી જ પરમાત્માને જગતનો આધાર તેમજ વસ્તુમાત્રને પ્રકાશિત કરનાર આત્મચૈતન્યજ્યોતિ કહેલો છે. ઈશ્વરનું એક જ સ્વરૂપ એક કક્ષાએ અચેતન પ્રકૃતિરૂપે ને બીજી કક્ષાએ સચેતન પુરુષરૂપે કેવી રીતે પ્રગટ થાય છે; ને એક જ મૂલસ્થાનમાંથી જિહ્વલેલાં આ બે તરવો જગતની યાત્રા દરમ્યાન એકબીજાનાં વિરોધી કેમ જાણે છે; એનો ખુલાસો ગીતાકારે આપેલો નથી.^૩

પરમાત્મા પુરુષ અને પ્રકૃતિમાં રહેતો છતાં એ બંનેથી પર છે. અનન્ત દિશ્કાલમાં રહેતું અમર્યાદ વિશ્વ પરમાત્મામાં સમાયેલું છે ને તેને આધારે ટકે છે; પરમાત્મા વિશ્વમાં સમાઈ ગયેલો નથી કે તેને આધારે ટકતો નથી. પરમાત્માના આવિર્ભાવો લાગે બદલાય, પણ તેનામાં એવું એક તત્ત્વ છે જે નિલ, નિર્વિકાર છે ને સદા એકરૂપ રહે છે. દસ્ય જગનના પરિવર્તોની પાછળ રહેતું તે શાશ્વત અધિશાન-સત્ છે. વિવિધ રૂપરંગવાળું જગત પરમાત્માના સ્વરૂપમાં ફેરફાર પેદા કરી શકતું નથી.^૪ “માત્ર ફેલાનારો મહાન વાયુ જેમ આકાશમાં રહે છે, તે જ પ્રમાણે સર્વ જીવો મારામાં રહેલાં છે.”^૫ છતાં વાયુ ન હોય તે પણ આકાશ તે તો આકાશ

ગહે જ છે પરમેશ્વર એની સૃષ્ટિના શુભોથી લેખાતો નથી સૃષ્ટિ એ પરમેશ્વરના સ્વરૂપનો એક આનિર્લાવ છે પણ તેનાથી પરમેશ્વરના પૂર્ણત્વમાં જરા પણ ઊંચુપ આતી નથી છતા જગતના જે દેશ કાન કાર્યકારણાદિ ઉપાધિભેદ છે તેનાથી વ્યતિરિક્ત એના નિર્ગુણ નિરુપાધિ પરબ્રહ્મને આપણે જાણી શકતા નથી સચ્ચુ બ્રહ્મમાંથી જો સર્વ શુભો કે ઉપાધિરૂપી વેદ્યનો — એટલે કે જ્ઞાનમાં ને હૃદયમાં પ્રગતિરૂપ ગણાય છે એવી સર્વ વસ્તુઓ — કાઢી નાખવામાં આવે, તો બાળ જે નિર્ગુણ નિરુપાધિક બ્રહ્મ રહે તેને આપણે શુદ્ધિ કે મન વડે જાણી ન શકીએ વળી એ પણ સાચુ છે કે આપણે જો સસારમાં અટવાઈ જઈએ, તો પરમ સત્ય આપણી નજર આગળથી સતાર્થ જાય જેય વિચેના સખન્ધથી સ્વતન્ત્ર એના નિર્વિષય ચૈતન્યનું સ્વરૂપ કેવુ છે, અને ઈશ્વર જગતમાં ફેરફારો કરે છે છતા તે બધામાં તે પોતે અલિપ્ત ને નિર્વિકાર કેવી રીતે રહી શકે છે, એ આપણે જાણવું જરૂર છે વિષયો સાથેનો સખન્ધ બાદ કરીને વિષયીનો — આત્માનો વિચાર કરવો અશક્ય થઈ પડે છે, એટલા જ માટે આપણે એમ ન માનવું જોઈએ કે એ આત્માનું કેવન, નિરુપાધિક, નિર્વિષય રૂપ હરતી ધરાવતું નથી પરમાત્માના આવિર્ભાવરૂપ જે જગત તે જ પરમાત્મા છે એમ માનવાની બૂલ જો આપણે કરીએ, તો ગીતાના સિદ્ધાન્તનો અર્થ એવો થાય કે જગતના નિસ્તાર જેટલું જ પરમાત્માનું રૂપ છે, ને પરમાત્મા જગતમાં જ પૂરેપૂરો સમાઈ ગયેલો છે પણ ગીતાકાર એવા વિચારોનો સ્પષ્ટપણે અસ્વીકાર કરે છે તેમણે તો કહ્યું છે કે આપુ જગત ઈશ્વરના એક અંશને આધારે ટકી રહેતું છે * દસમા અધ્યાયમાં કૃષ્ણ કહે છે કે એમની દિવ્ય વિમૂર્તિઓનો પાર નથી, ને એમાંથી અમુક ભાગનું જ વર્ણન એમણે અર્જુન આગળ કર્યું છે પરબ્રહ્મની નિષ્ક્રિયતા ને ઈશ્વરની પ્રવૃત્તિ બંનેનો સમાવેશ પુરુષોત્તમની રૂપનામાં કરી લીધેનો છે

વિશ્વમાં ચાલતા મનુષ્યના આન્તર બાહ્યો તથા બાહ્ય સૃષ્ટિના દેખાવોથી અલિપ્ત એવું જે અવ્યય, નિર્વિકાર સ્વરૂપસત્તાવાન બ્રહ્મ, તેના કરતાં સચ્ચુ સવિશેષ પુરુષોત્તમ, ઉપાસના કે ભક્તિની દૃષ્ટિએ, અગ્રિયાતી ક્રાંતિનો ગણાય પુરુષોત્તમ વિશ્વને પદ્મપાતરહિત શાસ્ત્ર છે, ને વિપત્તિમાં પડેલાને સહાયતા કરવા સદા તત્પર હોય છે, એમ માનવામાં આવે છે તે કેટલીકવાર માણસોને

સત્ય કરે છે એટલા માટે એને અન્યાયી કે દયાહીન ન કહી શકાય શ્રીધરે એક શ્લોક દાખ્યો છે, તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે “જેમ મા બાળકને લાડ લગવે કે મારે તોપણ તે બાળક પ્રત્યે દયાહીન નથી હોતી, તે જ પ્રમાણે ગુણદોષનો ન્યાય કરનાર મહેશ્વર પણ દયાહીન નથી હોતો ”^૧ નિર્ગુણ, અપૌરુષેય પરબ્રહ્મને ઉપાસનાની સગવડને ખાતર પુરુષોત્તમરૂપે કલ્પવામા આવેલું છે પુરુષોત્તમની કલ્પના મનુષ્યના નિર્મળ હૃદયે પોતાને બાણીબુદ્ધને છેતરવા માટે સ્વીકારેલી નથી તર્કનો શુષ્ક પ્રકાશ આપણને અપૌરુષેય, નિર્ગુણ, નિરુપાધિક પરબ્રહ્મ બતાવે છે, પણ આત્મદર્શન યા સાક્ષાત્કારમા જે પરબ્રહ્મનું દર્શન થાય છે તે સગુણ તેમજ નિર્ગુણ બને છે પરબ્રહ્મનાં સગુણ અને નિર્ગુણ રૂપ વચ્ચેના વિરોધનો પરિહાર કરી એકનાક્યતા સાધવાનો સિદ્ધાન્ત ઉપનિષદમા આપેલો છે ઇશોપનિષદ કહે છે કે બ્રહ્મ ચર — ગતિમાન — છે તેમજ અચર — સ્થિર — પણ છે એ બેમાથી એક જ રૂપની પાછળ મહા રહેવાથી માણસ વિદ્યાના અથવા અવિદ્યાના અધકારમા સપડાય છે અવિનાશી આત્મા, અને નિરંતર બદલાતું દૃશ્ય જગત, એ બેનો સમન્વય સાધવાનો પ્રયત્ન ગીતા કરે છે પરમાત્મતત્ત્વ ક્રિયાશક્તિનાળું હોય સારે તે પુરુષોત્તમ કહેવાય, તે જ બ્યારે સનાતન શાન્તિ ને નિષ્ક્રિયતાની અવસ્થામાં હોય સારે બ્રહ્મ કહેવાય શકરાનંદ ગીતા પરની તેમની ટીકામાં એક શ્લોક દાકે છે, તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે “વાસુદેવના બે રૂપ છે — એક વ્યક્ત, ને બીજું અવ્યક્ત અવ્યક્ત રૂપ તે બ્રહ્મ વ્યક્ત રૂપ તે ચર અને અચર પદાર્થોનું બનેલું આ આખું જગત ”^૨ પરમાત્માના બે રૂપ છે — એક વ્યક્ત, ને બીજું અવ્યક્ત પ્રકૃતિ પરમાત્માની શક્તિ છે, ને જીવ પરમાત્માનો અંશ છે,^૩ એમ કહેનામા આવે છે, સારે તેના વ્યક્ત રૂપ પર ભાર દેવામા આવે છે “જે કોઈ સત્ત્વ તેજસ્વી, સુંદર ને બળવાન છે તે મારા તેજના અંશમાથી ઉત્પન્ન થયેલું બાળુ, ”^૪ એમ કૃષ્ણ કહે છે, સા પણ એ વ્યક્ત રૂપ ઉપર જ ભાર દેવામા આવ્યો છે કૃષ્ણ બ્યારે આપણને તેમના ભક્ત થવાનું કહે છે, તેઓ બ્યારે અર્જુનને વિશ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે, તથા બ્યારે બ્યારે તેઓ પ્રથમ પુરુષ સર્વનામનો પ્રયોગ કરે છે, સારે સારે આપણે પરમાત્માના અવ્યક્ત રૂપના ઉત્ત્તેજ થયેલા બોધિએ છીએ^૫ પરમાત્માનું આ અગ સર્જિનું સર્જન કરવાના કામમા રોકાયેલું છે, સાં તે કાળના ઘટનાચક્રમા

ને સસારના જલતરંગોમાં મરકાવ યઈ જાય છે એ બધાની પાર એક બીજી અવસ્થા છે, તે શાન્ત ને નિર્વિકાર છે, ને એના કરતાં પર કે ઊંચી એવી એક સ્થિતિ નથી આ બે અંગો મળીને પુરુષોત્તમ બને છે તત્ત્વવિચારની દૃષ્ટિએ જોતાં સગુણ ઈશ્વર એ જ ઊંચામાં ઊંચું સત્ય છે એમ સિદ્ધ કરવા આપણે મથીએ. તો મુરદેલીમાં આવી પડીએ ભગવાન કહે છે “જેને જાણનાર અમૃત એટલે કે મોક્ષ મેળવે છે તે તને કહું તે અનાદિ પરબ્રહ્મ છે તેને સત્ પશ્ય ન કહેનાય, ને અસત્ પશ્ય ન કહી શકાય”^૧ ગીતાકાર આપણને ધણીવાર યાદ દેરાય છે કે પરમાત્માનું વ્યક્ત રૂપ તે પરમાત્માએ પોતે યોગમાયા વડે ઉત્પન્ન કરેલું છે ૨ “મારા પરમ, અવ્યય ને ઉત્તમોત્તમ રૂપને ન જાણનાર અધુષ્ય હોકા અને અવ્યક્તને વ્યક્ત બનેલો માને છે”^૩ પૃથક્ક-લુ કરતાં કરતા છેક છેવટ સુધી જઈએ, તો એમ જણાય છે કે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમનું રૂપ ધારણ કરે એથી એના સત્ તત્ત્વમાં કઈક ઘટાડો થાય છે એટલે, ગીતાના મત અનુસાર સગુણ ઈશ્વર કરતાં નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં સત્ તત્ત્વનું પ્રમાણ ઓછું છે, એવી દલીલ કરવી ખોટી છે માત્ર એટલું ખરું કે સગુણ ઈશ્વરની કલ્પનાને ગીતા ઉપાસના કે ભક્તિને માટે વધારે ઉપયોગી માને છે

ગીતાના સંદિગ્ધિસ્થાન પર આનંતા પહેલાં, આપણે પુરુષોત્તમ અને કૃષ્ણ એ બે કલ્પનાઓ વચ્ચેના સબન્ધનો વિચાર કરીએ એમાં જ અનંતાના પ્રશ્નની અર્થા પશ્ય આવી જાય છે

કૃષ્ણ તે સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ પોતે જ છે કે પુરુષોત્તમનો અશાવતાર છે, એ પ્રશ્ન પરત્વે જુદા જુદા મત ચાલે છે ગીતામાં અવતારનાદનો ઉલ્લેખ કરેલો છે “હું અજન્મા છું મારું આત્મસ્વરૂપ કહી નિકાર પામતું નથી હું ભૂતમાત્રનો ઈશ્વર છું જ્યાં મારી પ્રકૃતિમાં અધિષ્ઠિત થઈને હું મારી માયા વડે જન્મ ધારણ કરું છું”^૪ અનંતારો એ સામાન્ય રીતે પરમાત્માના એકાદ અંશના આવિષ્કાર હોઈ અશાનનાર ગણાય છે પણ ભાગવત કૃષ્ણને એમાં અપનાદરૂપ લેખે છે, ને તેમને પૂર્ણાવતાર ગણે છે વૃષ્ણસ્તુ મગવાન્ સ્વયમ્ એમનું જે રૂપ વર્ણવવામાં આવ્યું છે તે એમના સર્વગ્રાહીપણાનું ઘોતક છે એમના માયા પરના મોરખીંછ તે માણસની આખને દેખાતા ને આંશ નાખના વિવિધ રંગો છે એમના શરીરનો નીન રંગ (સ્થામસુંદર)

તે આકાશનો રંગ છે. તેઓ જે વનફૂલની માળા પહેરે છે તે સૂર્યમંડળો ને તારકમંડળોની લબ્ધ રચનાનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. તેઓ જે મુરલી વગાડે છે તેના દ્વારા તેઓ પોતાનો સંદેશો જગતને સંભળાવે છે. તેઓ જે પીતાંબર પરિધાન કરે છે તે આકાશમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું તેજોમંડળ છે. તેમના વક્ષસ્પર્શ પર જે પદ્માંજન છે તે ભક્તની ભક્તિનું પ્રતીક છે, ને એ ચિહ્ન તેમણે માણસ પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે ગર્વપૂર્વક ટકાવી રાખ્યું છે. તેઓ ભક્તના હૃદયમાં જીભેલા છે; અને માણસ ઉપરની તેમની કૃપા-એટલી બધી છે કે એ કૃપાનાં નિદર્શક તેમનાં ચરણ એક ઉપર એક રાખેલાં છે, જેથી તેની પૂરેપૂરી અસર પડવા પામે. શંકર અને આનન્દગિરિ કૃષ્ણને પરમાત્માના કેવળ અંશાવતાર જ ગણે છે.^૧ ગીતાકારને મતે કૃષ્ણ પુરુષોત્તમ છે. કૃષ્ણ કહે છે : “ભૂતમાત્રનો મહેશ્વર એવું જે મારું પરમ સ્વરૂપ છે તે ન જાણનારા મૂઢ લોકો મને માનવદેહધારી સમજી મારી અવજા કરે છે.”^૨

અવતારવાદ માણસજાતને નવો આધ્યાત્મિક સંદેશો આપે છે. અવતારો તે લગ્નપત્નિ દેવો છે; ને તેઓ પાપ અને દુરાચાર, મૃત્યુ અને વિનાશની સામે ઝુંબેશ ચલાવે છે. ગીતામાં ભગવાન કહે છે : “ન્યારે ન્યારે ધર્મ મદ પડે છે, ને અધર્મ જોર કરે છે, ત્યારે ત્યારે હું જન્મ ધારણ કરું છું. સાધુઓની રક્ષાને અર્થે અને દુષ્ટોના નાશને અર્થે તથા ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવાને સારુ યુગે યુગે હું જન્મ લઉં છું.”^૩ આધ્યાત્મિક જગતનો જે નિયમ છે તે અહીં છટાદાર ભાષામાં વર્ણવેલો છે. ઈશ્વરને જે મનુષ્યોનો ત્રાના માનવામાં આવે, તો અધર્મનાં બળો ન્યારે ન્યારે ધર્મનો — માનવ-જાતિના આદર્શોના — નાશ કરશે એવો ભય જિભો યાય ત્યારે ત્યારે તેણે જગતમાં પ્રગટ થવું જ રહ્યું. હિંદુ દેવકથાઓમાં કહેલું છે કે જગતમાં ન્યારે ન્યારે દુરાચાર ને દુષ્ટતાના બળો — એકાદ રાવણ કે કંસ — ચડી વાગે, ત્યારે ત્યારે જગતની નૈતિક વ્યવસ્થાના પ્રતિનિધિઓ — ઈન્દ્ર, બ્રહ્મા વગેરે — પાપ ને અનાચારથી ભારે મરી રહેલી પૃથ્વીને આગળ કરી વૈકુંઠમાં વિષ્ણુની પામે જાય છે, ને પૃથ્વીને આ ત્રાસમાંથી હોડવનાર કોઈ ત્રાતાની માગણી કરે છે. પણ એ પરિણામનું ધામ તો નિરંતર આત્મા કરે છે; અમુક અમુક પ્રસંગે તે તીવ્ર રૂપ ધારણ કરે છે એટલું જ. ઈશ્વરનો આવિર્ભાવ તો

જગતમાં સદાકાળ ચર્ચા જ કરે છે, માત્ર જ્યારે જગતની વ્યવસ્થામાં પાપનું પહોં નથી જાય છે તે અર્ધર્થનો સુમાર રહેતો નથી. ત્યારે તે આપિ ભાન ઉપર રૂપમાં ચના પામે છે. અવતાર એ માણસનું રૂપ ધાણુ કરીને જિતરી આવેલો ઈશ્વર છે, ઊર્ધ્વગતિ કરીને ઈશ્વરપદે પહોંચેલો માણસ નથી. આમ તો દરેક ચેતનાવાન જીવ ઈશ્વરનો એવો અનતાર છે, પણ તે ઈશ્વરનો કેવળ ગૂઢ, આચ્છાદિત આવિર્ભાવ છે. ઈશ્વરનું સજ્જાન રૂપ, અને તેનું અજ્ઞાનના આવરણથી ઢાંચેલું રૂપ એ બેની વચ્ચે ફરક છે. માણસ જે જગતની માયાને તરી જાય તે પોતાની અપૂર્ણતાની મર્યાદા ઓળગીને પાર આવ્યો જાય તો તે હઝળગ અવતાર જેવો છે. જગતનો સર્જક પુરુષોત્તમ તેના સરજેલા જીવોથી ભિન્ન નથી એ બે એકબીજાથી અગા રહેતા નથી. પુરુષોત્તમ પોતાની યોજના પાર પાડવાને નિરતર જગતમાં પ્રવૃત્તિ બનાવે છે. માણસ પોતાના હૃદયમાં જે તત્ત્વ ગૂઢ રૂપે પડેલું છે તેને બહાર પ્રગટ કરે છે. ત્યારે તેની ચેતના સોળે કળાએ દોપી બેઠે છે. પછી હાલે આપણે એમ કહીએ કે ઈશ્વર માનવદેહ ધારણ કરી પોતાના સ્વરૂપને મર્યાદિત બનાવે છે, અથવા જોઈએ તો એમ પણ કહી શકાય કે માણસ પોતાના સ્વભાવ અનુસાર કર્મ કરતો કરતો ઈશ્વરપદ સુધી પહોંચે છે. એ વાત બેમર્થી ગમે તે રીતે કહો, તેથી કશો ફરક પડતો નથી. છતાં અનતારનો સામાન્ય અર્થ એ થાય છે કે પૃથ્વી પર કઈક કાર્ય પાર પાડવાને ઈશ્વર પોતાના રૂપને મર્યાદિત બનાવે છે, અને એ મર્યાદિત રૂપમાં પણ તેને પૂર્ણ જ્ઞાન હોય છે.

તત્ત્વચિન્તન તરફ વળેલી શુદ્ધિ અવતારોનો — અર્થાત્ પૂર્ણત્વના આદર્શોનો — સમ ધ જગતની પ્રગતિ સાથે બેસાડાનો પ્રયાસ કરે છે જે બીચી કેટલિના આદર્શોએ જગતની પ્રગતિમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવનાર અમુક અમુક સુગોળું પ્રતિબિંબ પોતાના જીવનમાં પાણુ તેઓ ખાસ અર્થમાં ઈશ્વરના મૂર્તિમત્ રૂપ બની ગયા. એ પુરુષોએ પોતાના કુદરતી સ્વભાવ પર કાણુ મેળવ્યો અને અંતર્યામી ઈશ્વરને પોતાના આજી જીવનમાં પ્રગટ કરી બતાવ્યો. આવા પુરુષોના દૃષ્ટાન્તો પ્રગતિને માટે મધ્યમણુ કરી રહેતા માણસોને માટે વધારે અસરમારક છે. તેમના દાખના જોઈને માણસોના મનમાં દિંમત આવે છે, ને તેઓ એ મહાપુરુષોના જેવી બીચી કહાએ પહોંચનાનો પ્રયત્ન કરે છે એ મહાપુરુષો તે સાંચા કે બીજાં છે, ને સાધક જીવ પોતાના જીવનને

એ સાચામાં હાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે, જેથી તે આત્મવિકાસ સાધીને ઈશ્વર તરફ આગળ વધી શકે. ઈસુ કે બુદ્ધ જેવા કોઈ એક પુરુષે જે સિદ્ધિ મેળવી હોય, તે બીજા માણસો પશુ ધારે તો પ્રયત્ન કરીને મેળવી શકે છે. પૃથ્વીને પુણ્યભૂમિ બનાવવા માટેનો અથવા પરમાત્માના પરમ પદ સુધી પહોંચવાનો પુરુષાર્થ, ભૂતાળ પર થયેલા જીવનવિકાસ દરમ્યાન, અનેક અવસ્થાઓમાંથી પસાર થયો છે. ત્રિષ્ણુના દસ અવતારો તેના મુખ્ય પગલાં બતાવે છે. મનુષ્યેતર જીવનમાં થયેલો વિકાસ મત્સ્ય, કૂર્મ ને વરાહ અવતારમાં ભાર દઈને બતાવ્યો છે. તે પછી નૃસિંહાવતારમાં મનુષ્યેતર જીવન અને મનુષ્યજીવન વચ્ચેનું સક્રમણ બતાવ્યું છે. વામનાવતારમાં એ વિકાસ હજુ પૂરેપૂરો થઈ રહ્યો નથી. મનુષ્યની પ્રથમ અવસ્થા તે નિર્દય, હિંસક, અસરકારી પરશુરામની છે, તે બાકીની માનવજાતિનો સફાર કરે છે. તે પછી દેવી સપત્તિનાળો ને ધર્મપરાયણ શામાવતાર આવે છે, તે ગૃહજીવન અને તેના રતેહસનન્ધીને કેમ શોભાનાય તે બતાવે છે. કૃષ્ણ આપણને સસારના સગ્રામમાં સામેન થવાનો ઉપદેશ આપે છે, તે પછી બુદ્ધ આવે છે, તે જીવમાન પ્રત્યેની અનુકંપાથી પ્રેરાઈને માનવજાતિના ઉદ્ધારને માટે કામ કરે છે. છેવટે હજુ એક અનંતાર લગ્નચક્ર દેવ (કર્તિક) રૂપે થવાનો છે. તે અનંતાર હાથમાં તનવાર લઈને દુરાચાર અને અન્યાય સામે લડશે, એમ મનાય છે. માનવજાતિની પ્રગતિમાં જ્યારે જ્યારે મોટી કડે કટીની ધડીઓ આવી છે ત્યારે ત્યારે ઈશ્વરના અનંતારો પૃથ્વી પર પ્રગટ થયા છે.

૬. જગતપ્રપંચ

ગીતામાં માયાવાદનું ચોક્કસ સ્થાન શું છે તે જાણવું હોય, તો ‘માયા’ ગ્રન્થ ક્યા જુદા જુદા અર્થમાં વપરાયો છે, ને એ સર્વ અર્થો પરત્વે ગીતા ચોક્કસ શ કહેવા માગે છે, તે ત્ત્વજ્ઞાની જરૂર છે. (૧) પરમાત્મા જો જગતની ઘન્ટાઓથી જરા પણ લેપાતો ન હોય, તો એ ઘટનાઓ કેવી રીતે ને કેમ ઉદ્ભવે છે એ એક અકળ ને ગૂઢ વસ્તુ થઈ પડે છે. ગીતાકારના વિચારોમાં આ અર્થ ગર્ભિતપણે લેને ગમે તેટલો રહેતો હોય, પણ તેઓ ‘માયા’ શબ્દ આ અર્થમાં વાપરતા નથી. અનાદિ ને જ્ઞાં અસત્ એવી, અને જગતરૂપી ગર્ભાનગર ઉત્પન્ન કરનારી, અવિદ્યાની દૃષ્ટિના ગીતાકારના મનમાં પ્રવેશ

કરતી નથી (૨) સગુણુ ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં સત્ અને અસતનો, અમૃત અને મૃત્યુનો — બ્રહ્મની કૃતરથ સત્તા ને જનનના વિકારોનો — સયોગ થયેનો છે.^૧ ઈશ્વર જે શક્તિ વડે અનેક વિકારો પામનારી સૃષ્ટિ નિર્માણુ કરી શકે છે તે શક્તિનું નામ માયા છે તે ઈશ્વરની શક્તિ — અથવા કહો કે આત્મવિભૂતિ — છે, ને તેના વડે ઈશ્વર આ જગતમા અનંતાર લે છે આ અર્થમાં ઈશ્વર અને માયા એકબીજા પર આધાર રાખે છે, ને બંને અનાદિ છે.^૨ પરમાત્માની આ શક્તિને ગીતામા માયા કહેલી છે^૩ (૩) ઈશ્વર પોતાના સ્વરૂપના બે અંશો — એટલે કે અચેતન પ્રકૃતિ ને સચેતન પુરુષ — વડે જનનને ઉત્પન્ન કરી શકે છે, તેથી એ બે ઈશ્વરની માયા અથવા (પરા ને અપરા) પ્રકૃતિ કહેવાય છે^૪ (૪) ધીરેધીરે માયાનો અર્થ અપરા પ્રકૃતિ થવા માડે છે, કેમકે પ્રકૃતિના ગર્ભમા ઈશ્વર પુરુષરૂપી બીજાં મૂકે છે, તેને લીધે જગતના જૂતમાત્રનો જન્મ થાય છે (૫) વ્યક્ત જગત પરમાર્થ સત્ય પર આવરણુ નાખે છે, ને મનુષ્યોને એ સત્યનું દર્શન થવા દેતુ નથી, તેથી તે માયા કહેવાય છે, ને તે જ્ઞાનનો નાશ કરી ભ્રાન્તિ ઉપજાવે છે એમ કહેવામાં આવે છે.^૫ જગત એ મૃગજળ કે ગર્ધર્વનગર જેવું નર્થા આભાસરૂપ નથી પણુ ઈશ્વરથી સ્વતન્ત્ર એવી અચેતન પ્રકૃતિ અથવા કુદરતમાંથી જ જગત સ્વભાવત એટલે કે આપોઆપ યાન્ત્રિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનીએ, તો આપણને એટલું દેખાતુ નથી કે વસ્તુતઃ તો એ જગત પરમાત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલું છે, ને પરમાત્મા તેના અણુએ અણુમા નિહસી રહેલો છે આવુ થાય ત્યારે માયા ભ્રાન્તિની જનની બને છે જે દેવી માયા છે તે અવિદ્યામાયા બની જાય છે પણુ એ અવિદ્યામાયા તો કેવળ આપણુ મનુષ્યોને માટે છે, કેમકે આપણે અજ્ઞાનના આરણ્યને લીધે સત્યનું દર્શન કરી શકતા નથી પણુ ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે, ને તે માયાને વશ રાખે છે, તેથી તેને માટે તો એ વિદ્યામાયા છે માણસને માટે માયા ઉપાધિ ને દુ ખનું મૂળ છે, કેમકે તે માણસના મનમા અધૂરું જ્ઞાન ઉપજાવી તેને પરમાત્માના પૂર્ણ રૂપનું દર્શન થવા દેતી નથી, ને તેથી તેને ગૂંચવાગ્રમા નાખે છે પરમાત્મા માયારૂપી ગાઢ અવરણુથી ઢકાયેલો હોય એવો દેખાય છે.^૬ (૬) ઈશ્વર કાંણુ અને જગત કાર્ય છે અને જનનમાં સર્વત્ર કાંતણુ કરનાં કાર્યની સત્તા

૧. હોય છે, કેમકે કાંતણુથી પૃથક્ કર્યની દૃષ્ટી સંભવતી નથી એટલે

કાર્યરૂપ જગતની સત્તા કારણરૂપ ઈશ્વરની સત્તા કરતાં ઊતરતી કોટિની કહેવાય છે. ઈશ્વરની સત્તા પારમાર્થિક છે; પણ જગતની સત્તા વ્યાવહારિક છે. એનો પુરાવો એ છે કે જગતમાં યતા વિકારો એકબીજાના વિરોધી હોય છે, ને એકબીજાનો છેદ હિંગવે છે. દશ જગતમાં દ્વંદ્વોનો સંગ્રામ ચાલે છે. પણ જે પરમ સત્ય છે તે તો દ્વંદ્વમાત્રથી પર છે.^૧

પણ જગતમાં યતા ફેરફારો કેવળ કાલ્પનિક છે એવું સૂચન ગીતામાં ક્યાંયે નથી.^૨ શંકરનો અદ્વૈતવાદ પણ એટલું તો કખૂલ કરે છે કે જગતમાં ખરેખરા ફેરફારો થાય છે; માત્ર જ્ઞાન જગતનું રૂપ ધારણ કરે છે એ સૌથી પહેલા ફેરફારને શંકર આભાસ અથવા વિવર્ત માને છે. જગત પુરુષોત્તમના સ્વરૂપમાંથી ખરેખરાત પરિણામ પામીને નીપજેલું છે. માત્ર તે પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ સત્ય નથી, કેમકે તેમાં નિરંતર સામસામાં દ્વંદ્વો વચ્ચે સંઘર્ષ ચાલે છે ને પ્રતિક્ષણ ફેરફારો થયાં કરે છે. “જગત અસત્ય છે, તેને કશો સ્થિર આધાર નથી, તેમાં ઈશ્વર જેવું કંઈ નથી, તે કેવળ નરમાદાના સંયોગથી પેદા થયેલું છે, અને ભોગ ભોગવવા એ સિવાય એનો કશો હેતુ નથી,” એ મનનો ગીતા અસ્વીકાર કરે છે.^૩ એ પરથી એમ ફક્ત થાય છે કે જગતમાં તો ખરેખરા વિકાસ અથવા પરિણામની ક્રિયા ચાલે છે, ને ઈશ્વર એનો અધ્યક્ષ છે. આપણે જગતમાં જીવના હોઈએ ત્યાં સુધી જ જગત સત્ય છે એમ ગીતા માને છે, એવું આપણાથી કહી શકાય એમ નથી જગત એ વિશ્વાત્માના વક્ષસ્થળ પર પડેલું એક દુસ્ત્રવમ છે, એવો ધ્વનિ એમાં ક્યાંયે નથી. ગીતા તો કહે છે કે માણસ સવિકાર જગતમાં રહેતો હોય છતાં ત્રિકાસાતીન જ્ઞાનભાવનું અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરવું તેને માટે શક્ય છે. આપણી સામે પુરુષોત્તમનું સર્વોચ્ચ ઉદાહરણ પડેલું જ છે. પુરુષોત્તમ જગતનો ઉપયોગ કરે છે, જ્યાં તેનાથી મોહ પામતો નથી કે તેમાં લેપાતો નથી. આપણે માયાને તરી જઈએ ત્યારે દિશ્ કાલ અને કાર્યકારણ આપણી સામેથી ખરી પડ્યાં નથી; જગત અલોપ થઈ જતું નથી, પણ માત્ર એનો અર્થ બદલાઈ જાય છે.

પુરુષોત્તમ એ આપણી સહુની પાર, દૂર દૂર, એલોક કે વૈકુંઠ જેવા કોઈ પરમ ધામમાં ગિરાજનું તત્ત્વ નથી. તે તો દરેક મનુષ્ય અને વસ્તુના

શરીર અને હૃદયમાં બેઠેલું છે. તે ભૂતમાત્રનો એકખીખ સાથેનો સંબન્ધ ટકાવી રાખે છે. સચેતન જીવો અને જડ પ્રકૃતિનું બનેલું આ જગત એના જ સ્વરૂપમાંથી નીપજેલું છે. ઈશ્વર જગતને અભાવ અથવા શૂન્યમાંથી નથી પેદા કરતો, પણ પોતાના સ્વરૂપમાંથી જ પેદા કરે છે. પ્રત્યાવસ્થામાં આપુ જગત, જીવો સહિત, ઈશ્વરમાં સદૃશ રૂપે રહે છે. જગતની વ્યક્ત અવસ્થામાં એ જીવો એકખીખથી વિખૂટા પડી જાય છે, ને પોતે એક જ મૂળમાંથી પેદા થયેલા છે એ વાત ભૂલી જાય છે. આ બધો એ પુરુષોત્તમનો ઈશ્વરી યોગ છે. જગતને “ ઉપર મૂળ ને નીચે શાખા ” વાળા અશ્વત્થ વૃક્ષની ઉપમા આપેલી છે.^૧ પ્રકૃતિનો પથારો જગતમાં સર્વત્ર ફેલાયેલો છે. જગતમાં પાર વિનાનાં વિરોધી દ્વન્દ્વો આસે છે; અનેક યોનિઓમાં પડેલા જીવો એકખીખનું ભક્ષણ કરીને નિર્વાહ ચલાવે છે; અને જડ દ્રવ્યમાં વિકાસ થાય છે, તેમાં નવા નવા બેદ પડે છે, નવાં નવાં રૂપો રચાય છે, ને તેમાં ચેતન પુરાય છે; એ બધું કામ પ્રકૃતિનું છે. “ પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ, અને અહંકાર એ મારી પ્રકૃતિના આઠ વિભાગ છે. ”^૨ એ પરમાત્માની અપરા પ્રકૃતિ છે. ખીજી એની પરા પ્રકૃતિ છે, તે જગતની સર્વ વસ્તુઓમાં પ્રાણ પૂરે છે, ને તેને ટકાવી રાખે છે.^૩ રામાનુજ લખે છે: “ આ મારી અપરા પ્રકૃતિ છે. તે અચેતન છે, ને ચેતનને માટે ભોગનો વિષય છે. એથી ખીજી જે જીવરૂપી પરા પ્રકૃતિ છે તે આના કરતાં વિજાતીય વર્ગની છે. તે અપરા પ્રકૃતિની ભોક્તા હોઈ મધાન પદ ભોગવે છે. મારી એ પ્રકૃતિ ચેતનરૂપ છે, ને તે આ આખા અચેતન જગતને ટકાવી રાખે છે. ”^૪ ગીતામાં અદ્વૈતઅક્ષરવાદની જે પૂર્વભૂમિકા છે તેના તરફ આખા મીચીએ, ને ચિત્ અને અચિત્—જીવ અને પ્રકૃતિ—નાં દ્વિવિધ રૂપવાળી પુરુષોત્તમની કૃતપના પર જાર મૂકીએ, તો જ એમ કહી શકાય કે ગીતા પરમ સત્ય વિષેના રામાનુજના મતને ટેકા આપે છે. મણિગણ્ય અને સૂત્રના રૂપકનો ઉદ્દેશ કરતાં રામાનુજ કહે છે: “ કાર્યાવસ્થામાં તેમજ કારણાવસ્થામાં રહેલી આ ચેતન તેમજ અચેતન વસ્તુમાત્ર એ મારું શરીર છે. હું આત્મારૂપે રહેલો છું. તેમાં એ બધી વસ્તુઓ, દોરા પર મથકા પરાવાય તેમ, મારા પર પરાવાયેલી છે, એટલે કે મારો આશ્રય લઈને રહેલી છે. ”^૫

જીવને ગીતામાં પરમાત્માનો અંશ કહેલો છે.^૬ શંકર કહે છે કે એ ‘ પંચ ’ એટલે કે ભગ્ન એ શબ્દથી ‘કેવળ કલ્પિત અથવા આભાસરૂપ

અંશનો જ નિર્દેશ કરેલો છે. આમ કહેવામાં શંકરે ગીતાકારનો આશય યથાર્થ રીતે વર્ણવ્યો નથી. જીવ એ પુરુષોત્તમનો સાચેસાચો અંશ છે. અંખંડ અને અવિભાજ્ય એવું જે પરબ્રહ્મ નિરવયવ છે તેના અંશનો જો અર્થો ઉદ્દેશ્ય હોય, તો શંકરનો અર્થ ખરો ગણાય. પણ તો તો પુરુષોત્તમ પણ કલ્પિત ઠરે; કેમકે એનામાં પણ માયાનો અંશ રહેલો છે. સંસારી જીવ અથવા પુરુષ એ કર્તા છે. એટલે એ ગુહ્ય, નિરુપાધિક ને અમૃત એવો પરમાત્મા નથી; પણ સૌપાધિક જીવાત્મા છે. એ જીવાત્મા તે ઈશ્વરનો મર્યાદિત આવિર્ભાવ — તેનો અંશ — છે. આ જીવરૂપી અંશ ઇન્દ્રિય, મન આદિને પોતા તરફ ખેંચે છે ને દેહ ધારણ કરે છે, તેને લીધે તેને નોખો રાખેલો છે. જેમ પ્રકૃતિને ચોક્કસ પરિમાણ, કાલમર્યાદા, ને સ્પંદન અથવા કંપન હોય છે, તેમ જ આ જીવ અર્થાત્ પુરુષને પણ ચોક્કસ વિસ્તાર અને ચેતનાની મર્યાદા પ્રાપ્ત થાય છે. પરમાત્મા મનોમય-પ્રાણમય-શરીરમય કાશરૂપી મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી ક્ષેત્રજ્ઞ કે શરીરી બને છે. “પુરુષ પ્રકૃતિની સાથે જોડાઈને, પ્રકૃતિમાંથી જન્મેલા ગુણોને ભોગવે છે. એ ગુણો વિષે તેને જે આસક્તિ હોય છે તેને લીધે જ તે સારી કે નરસી યોનિમાં જન્મ લે છે.”

૭. જીવાત્મા

જીવો માયાને અર્થાત્ મોહને વશ છે, કેમકે તેઓ જગંનના બાહ્ય દેખાવમાં જ અટવાઈ પડે છે.^૨ જન્મમરણ તથા શોકમોહવાળા સંસારમાં જન્મ થવો એ અપૂર્ણતાનું પરિણામ છે. આપણે જ્યાં લગી મોહવશ થઈને સત્ તરફ આંખ મીંચી રાખીએ, ત્યાં લગી સંસારના ચક્રવાતમાં ગોથાં ખાધા વિના આપણો છૂટકો નથી. આપણે માયાને તરી જઈએ, ને આપણને આપણા પારમાર્થિક એટલે કે સાચા સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે આપણા જીવભાવનો લોપ થાય, ને આપણે ફરી જન્મ લેવાપણું ન રહે. જીવ જે કોઈ દેહ ધારણ કરે તેનો નાશ થઈ તેને ખીજું રૂપ પ્રાપ્ત થવા વિના રહેવાનું નથી. જીવ અથવા મનુષ્ય હંમેશાં જે અવસ્થામાં હોય તે છોડી ખીજી કોઈ અવસ્થામાં જવા ફાંફાં મારે છે. દેશ કાલ આદિની મર્યાદાઓથી ભરેલા કોઈ પણ માનવજન્મમાં મનુષ્યનું પારમાર્થિક રૂપ પૂરેપૂરું પ્રગટ થવું અશક્ય છે. સંસારનો ફેરો મટી જઈ મોક્ષ-મુક્તિ ને જીવાત્મા પરમાત્મામાં ભળી જાય ત્યાં

મુધી એ જીવાત્મા પોતાના પરિમિત રૂપને વટાવી પાર જવાનો પ્રયત્ન કર્યા જ કરે છે. અનેક પ્રકારના અવચ્છેદ યા મર્યાદાવાળું જગન એ એક પાર વિનાની પ્રગતિ છે; તેનામાં પૂર્ણત્વ આપ કરવાની અપાર શક્તિ પડેલી છે; ને તે સદા વર્ધમાન એવી પોતાની ઇચ્છિત વસ્તુની દિશામાં નિરંતર આગળ વધતું રહે છે. આ પરથી એમ ક્ષિત થાય છે કે સંસારના પરિવર્તો ને પ્રકૃતિના ગુણોને લીધે પડેલા બેદ નાશવંત છે. ગીતામાં જ્યાં વિચાર પુરુષોત્તમપદ સુધી આવીને અટકી ગયો છે, ત્યાં પુરુષો એટલે કે જીવોને નિત્ય ને અનેક માનવામાં આવ્યા છે. ત્યાં જીવો એ કેવળ પુરુષોત્તમના જુદા જુદા અંશો છે, ને તેમણે નોખું વ્યક્તિત્વ ધારણ કરેલું છે. પારમાર્થિક સત્યની દૃષ્ટિએ જોતાં, તેમનું વ્યક્તિત્વ, અથવા કહો કે તેમનો જીવભાવ, પ્રકૃતિના ગુણો સાથેના તેમના સંયોગને આભારી છે. આ જગતમાં પણ જે કર્મો દ્વારા એ જીવોનું ભિન્ન વ્યક્તિત્વ પ્રગટ થાય છે તે કર્મો નિત્ય ને નિષ્ક્રિય આત્માએ કરેલાં નથી હોતાં. પ્રકૃતિના ગુણો જ એ કર્મો કરે છે. “પ્રકૃતિમાંથી પેદા થયેલા ગુણો દરેક માણસ પાસે જગત્કારે ઇંધક ને ઇંધક કર્મ કરાવે છે.”^૧ પુરુષો જો નિત્ય હોય, તો તેમને કર્મોના કર્તા અને એકબીજાથી ભિન્ન માનવામાં કશી બાંધિત હોઈ શકે નહીં. ગીતા કહે છે: “પ્રકૃતિના ગુણો જ બધાં કર્મો કરે છે. પણ જે માણસનું મન અહંકારથી મૂઠ જની ગયેલું છે તે પોતાને એ કર્મોના કર્તા માને છે.” “ગુણો જ ગુણોની અંદર ફરે છે.”^૨ દેહ વગેરે બાહ્ય પદાર્થો એ જ આત્મા છે એવો જે જામ છે, તેને લીધે જ જીવના સ્વરૂપને વિષે ખોટા ખ્યાલ પેદા થાય છે. જીવોમાં જે બેદ દેખાય છે તેનું કારણ દેહ વગેરે ઉપાધિ-ઓના — અર્થાત્ અનાત્માના — બેદ છે. પણ આત્મા તો સદ્માં — ‘કૂતરામાં તેમજ કૂતરાને ખાનારમાં’ — એક જ છે,^૩ આ બધાં વચનોને પોતાના અદ્વૈતવાદના ટેકામાં રજૂ કરવાનું શંકરને માટે સહેલું યર્ધ પડે છે. તેઓ કહે છે: “એવન આત્મા નિર્ગુણ છે. એટલે તે પોતાના ગુણોના બેદને લીધે ભિન્ન છે, એમ પણ કહી શકાય એવું નથી. ‘અનાદિ હોવાથી, ને નિર્ગુણ હોવાથી’ એ વચન દ્વારા જામવાન આગળ પર કહેલે કે ઇન્દ્રિય વગેરે તો ક્ષેત્રના કર્મો છે. ‘અન્તઃ વિશેષો’ પણ આત્મામાં બેદ ઉત્પન્ન કરનારા નથી હોતા; કેમકે અન્તઃ વિશેષો દરેક શરીરમાં હોય છે એવું કંઈ પ્રમાણ મળતું નથી. તેથી ક્ષણ સમ અર્થાત્ સર્વત્ર એકરૂપ છે, ને એક છે.”^૪ જગતની વ્યક્તિઓ

વચ્ચે જે ન વર્ણવી શકાય એના ભેદ હોય છે તેને લીધે જગતમાં ભેદ દેખાય છે, એમ આપણે ન માની લેવું જોઈએ. જીવો જુદા જુદા દેખાય છે તેનું કારણ એ છે કે તેઓ જે દેહોમાં રહે છે તે દેહ જુદા જુદા છે, અર્થાત્ એ દેહોરૂપી ઉપાધિભેદને કારણે જીવો જુદા જુદા હોવાનો ભાસ થાય છે. મહાભારતમાં કહ્યું છે “આત્મા જ્યારે પ્રકૃતિના ગુણો સાથે જોડાયેલો હોય ત્યારે ક્ષેત્રજ્ઞ અથવા જીવ કહેવાય છે તે જ જ્યારે એ ગુણોમાંથી છૂટી જાય છે ત્યારે પરમાત્મા કહેવાય છે”^૧ જે વચનો જીવાત્મા ને પરમાત્માનું ઐક્ય વર્ણવે છે તેનો અર્થ રામાનુજે જુદી રીતે બતાવ્યો છે. દાખલા તરીકે, “એ પરબ્રહ્મ બધી બાજુએ હાથગમનાણું છે, ને તે સર્વને વ્યાપી વળેલું છે,” એ વચન લો. એનો અર્થ રામાનુજે એવો કર્યો છે કે “આત્માનું પરિશુદ્ધ રૂપ, દેહ વગેરે પરિવેષે વિનાનું હોવાથી, બધે વ્યાપેલું છે”^૨ વળી ગીતા જ્યારે કહે છે કે ક્રત્યેક દેહમાં રહેલો પુરુષ “ઉપદ્રષ્ટા, અનુમન્તા, ભર્તા, ભોક્તા, મહેશ્વર ને પરમાત્મા છે,” ત્યારે રામાનુજ ગૂચવાડમાં પડે છે, ને કહે “અમર્યાદ જ્ઞાનશક્તિનાળો આ પુરુષ, અનાદિ પ્રકૃતિએ ઉપજાવેલા ગુણો સાથેના સયોગને લીધે, માત્ર આ દેહ પરત્વે જ મહેશ્વર, ને માત્ર આ દેહ પરત્વે જ પરમાત્મા, બને છે”^૩

ગીતાએ ક્યાંક પ્રસંગોપાત્ એકનયન કે બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો હોય તે પરથી આત્માના પારમાર્થિક રૂપને વિષે આપણાથી કશું અનુમાન કરી શકાય નહીં. જ્યાં જગતના વહેવાર પર દીધેલો હોય ત્યાં બહુવચન વાપરેલું છે. દાખલા તરીકે “એવો કાળ કદી નહોતો જ્યારે તું નહોતો, કે તું નહોતો, કે આ રાજ્યઓ નહોતા. ને આપણે કોઈ નહીં હોઈએ એવો કાળ કદી આવવાનો પણ નથી”^૪ જીવોનું અનંત સત્તાતન ને પારમાર્થિક છે, એવું અનુમાન આ વચન પરથી કરવું સહેલું છે. રામાનુજ કહે છે “આત્માઓ ભગવાન સર્વેશ્વરથી તેમજ પરસ્પર એકબીજાથી ભિન્ન છે, અને એ ભેદ સાચો ને કાયમનો છે, એમ ભગવાને પોતે જ કહ્યું છે” એથી બિનદુશ્કર કહે છે “આપણે આત્મારૂપે (ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય) ત્રણેય કાળમાં નિત્ય છીએ” તેઓ માને છે કે “બહુવચનનો પ્રયોગ છે તે આત્મભેદને નહીં પણ દેહભેદને લક્ષમાં રાખીને કરેલો છે”^૫ એ વાત તો

પ્રાપ્તિના રસ્તા પરથી તે આડો ચડી જવાનો સંભવ જ રહેતો નથી. પરમ પદરૂપી આખરી મુકામે પહોંચાય ત્યાં સુધી ફરી ફરી જન્મ થયાં જ કરે છે.^૧ ઇન્દ્રિયો ને મનનું બનેલું સૂક્ષ્મ શરીર મરણ પછી પણ કાયમ રહે છે, ને તેમાં માણસના સંસ્કારો સત્યવાઈ રહે છે.^૨ પુનર્જન્મ એ એક સાધના છે; તે વાટે આપણે ધારીએ તો પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરી શકીએ. જન્મમરણની ઘટમાળમાં સપ્રાયેશ્વર સંસારી જીવો જે દેવધાન પર ચર્ચને પસાર થાય છે તેનો પણ ઉલ્લેખ ગીતામાં છે.^૩ પાપીઓના ત્રીજા રસ્તાનો પણ નિર્દેશ કરેલો છે.^૪

૮. નીતિનિયમ અને સદાચાર

જુદા જુદા માણસો વચ્ચેની જુદાઈ, તેમની પરિમિત શક્તિ, ને તેમનાં વ્યક્તિત્વના ભેદ, એ બધું કેવળ ઉપાધિભેદને આભારી છે. એ ભેદ કંઈ અન્તિમ કે પારમાર્થિક સત્ય નથી. પોતે સ્વયંપૂર્ણ ને સ્વતંત્ર છે એવો જે આભાસ માણસને થાય છે તેને તે ક્યાંથી ન દે ત્યાં સુધી તેને સ્થાયી ને સુરક્ષિત શાન્તિનું રહસ્ય હાથ લાગવાનું નથી. જ્ઞાન, ભક્તિ કે કર્મ દ્વારા પોતાના અહંભાવનો ત્યાગ કરી પરમાત્મા સાથે તાદાત્મ્ય સાધવું એનું જ નામ સાચી મુક્તિ છે. આપણે જે ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છીએ છીએ તે અહંભાવ અથવા અહંસંસ્પર્શનું — અહં થવાનું કે અહંનો સ્પર્શ કરવાનું — છે. એ એક જ શાશ્વત ને અવિચળ પદ છે.^૫

પોતાનાં પાપકર્મોને બાળી નાખવાં; દેહમાં પેદા થતા વિષયકારોનું મૂળ છેલ્લું; મનમાં જીડતી નીન વૃત્તિઓને સુધારવી ને ઊર્ધ્વગામી બનાવવી; ને ઇન્દ્રિયોને વાસનાઓની ચુલામીમાંથી છેડાવવી; એ દરેક માણસના હાથની વાત છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે મથનારા દરેક સાધકે પોતાની આંખે સત્યનું અપરોક્ષ દર્શન કરવાનો, પોતાની બુદ્ધિ વડે તેનો આંક બાંધવાનો, ને પોતાના હૃદય વડે તેના પર પ્રેમ ઢાળવાનો, તનતોડ ને એકધારે પ્રયત્ન કરવો પડશે: બીજાઓ પાસેથી બહેલા પૂર્ણ સત્ય કરતાં આપણે સ્વપ્રયત્નને મેળવેલા અર્ધસત્યની કિંમત વધારે છે.

માણસના સ્વભાવમાં બુદ્ધિ, સંકલ્પ ને ભાવના એ ત્રણનું મિશ્રણ થયેલું છે; અને તેથી તે આ સર્વની વાટે પોતાના જીવનનો સાચો આનંદ

મેળવયા મથે છે, પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન, વિશ્વરૂપ પરમેશ્વરની ભક્તિ ને પૂજા; તથા પરમાત્માની ધ્વજીમાં પોતાની ધ્વજી બેળવી દઈ, તેના હાથમાં નિમિત્તરૂપ બની કરેલું કર્મ; એ ત્રણમાંથી ગમે તે માર્ગ ચાલીને તે પરમ પદને પહોંચી શકે છે. પોતાનું સંકુચિત અભિમાન છોડી આ જુદી જુદી દિશાઓમાં પ્રયાણ કરવા તેને ફરજ પાડનારી શક્તિ તેના સ્વભાવમાં જન્મથી જ પ્રાયેલી છે. આ ત્રણમાંથી ગમે તે રસ્તો પકડીએ તોયે આખરી મુકામ તો એક જ છે આપણા જીવનનાં વિવિધ અંગો વચ્ચે એકરાગ પેદા કરીએ તો તેમાંથી જે કાર્યશક્તિ પેદા થાય, તેના વડે સસની પ્રાપ્તિ થાય, સૌન્દર્યનું સર્જન કરી શકાય, ને આચરણને પૂર્ણતાએ પહોંચાડી શકાય માણસની જીવનના આ એક પણ અંગ પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરી શકતું નથી, એમ ગીતા ભાર દઈને કહે છે. બ્રાહ્મી સ્થિતિ અથવા બ્રહ્મનિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં માનવજીવનનાં એ સર્વ અંગો પૂર્ણાવસ્થાએ પહોંચે છે. પરમાત્મા પોતે સત, ચિત્ત ને આનન્દરૂપ છે, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે મધ્યમાર માણસોને પરમાત્મા સનાતન તેજોરાશિરૂપે દર્શન દે છે. એ પ્રકાશ મધ્યાહ્નના સૂર્ય જેવો સ્પષ્ટ ને અગમ્યાદ હોય છે, ને તેમાં અંધારાનું નામનિશાન હોતું નથી. જે માણસો સત્યારિત્રને માટે પ્રયત્ન કરે છે તેમને તે શાશ્વત, અવિચળ ને નિષ્પક્ષ ધર્મરૂપે દેખા દે છે. જેમનાં મનને એક ભાવના તરફ હોય છે તેમની આગળ તે સંતાનન જેમ અને સદાચારની સુંદરતારૂપે પ્રગટ થાય છે. જેમ પરમાત્માએ પોતાના સ્વરૂપમાં જ્ઞાન, પ્રેમ અને સદાચારનો સગમ સાધ્યો છે, તે જ પ્રમાણે માણસોએ પણ યોગયુક્ત અર્થાત્ એકરાગવાળા, આત્મપરાયણ જીવનનાં ત્રણેય અંગો ખીંચવવાનું ધ્યેય રાખવું જોઈએ. રસ્તો કાપતાં આપણને જે વિઘ્નો નડે છે તે બધાં મુકામે પહોંચ્યા પછી સમી જાય છે. મનુષ્યના પરિમિત જીવનમાં ધ્યાન અને કર્મ વચ્ચે કાષ્ઠિક પ્રકારનો વિરોધ દેખાય છે, એ વાત સાચી છે. એ માત્ર આપણી અપૂર્ણતાનું ચિહ્ન છે માણસે આ ત્રણમાંથી કયો માર્ગ લેવો એ વિષે કુધ્ધને પૂછવામાં આવે છે, ત્યારે તેઓ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે એ વાતની વિમાસણ કરવાની જરૂર નથી; કેમકે આ જુદા જુદા રસ્તા છે-રે જુદા નથી, પણ તે સહુ માણસને એક જ મુકામે લઈ જાય છે, અને વાટમાં તેઓ ભલે એકબીજાને ફરી ફરી મળતા હોય ને પાછા છૂટા પડી જતા હોય, પણ છેવટે તો એમનો સંગમ અચૂક થવાનો જ છે. માણસ

જીવનના જુદા જુદા દુકલ પાડીને કામ નથી કરતો. પ્રગતિનો અર્થ અનેક-
મુખી ને અનેકાંગી વિકાસ છે; ને તેમાં જીવનનાં સર્વ અંગો ખીલવા પામે
છે; અમુક જ અંગો વિકસે ને બાકીનાં અલ્પવિકસ્યાં રહી જાય એવું નથી
બનતું. જ્ઞાન, ભાવના ને સંકલ્પ એ આત્માની એક જ ગતિનાં ત્રણ જુદાં
જુદાં અંગો કે જુદા જુદા પાસા છે.

એ જમાનામાં જીવનના જે આદર્શો પ્રચલિત હતા તેમની વચ્ચે એક-
રાગ સાધવાનો, તથા તે દરેકની જે અતિશયતા હોય તે ખંખેરી નાખવાનો,
પ્રયાસ ગીતાએ કર્યો છે. બૌદ્ધિક શોધ, તનતોડ આપભોગ, ભાવભરી
ભક્તિ, યજ્ઞયાગ તથા કર્મકાંડ, અને યોગની પ્રક્રિયા, એ બધા પરમાત્માની
પ્રાપ્તિના જુદા જુદા ઉપાય છે, એમ મનાયું.^૧ ગીતા એ સહુનો સમન્વય
સાધે છે; અને એ દરેકનું ચોક્કસ સ્થાન અને મૂલ્ય બતાવે છે. સર્વ સાધનો
સાથે વાપરીને ચોમેરથી સામટો હુમલો કર્યો હોય તો તે સચોટ નીવડે, એમ
તે માને છે. આ જુદા જુદા ઉપાયો એક જ આદર્શને લક્ષમાં રાખે છે; તેને
લીધે તેમની વચ્ચે એકરાગ કે એકવાક્યતા સ્થાપી શકાય છે. એ સર્વમાન્ય
આદર્શ તે એક તરફ જીવાત્મા, ને બીજી તરફ પુરુષોત્તમ જેનો અધિષ્ઠાતા છે
એવું જગન, ખેની વચ્ચે ઉત્તરોત્તર વધતા જતા તાદાત્મ્યનો છે. જુદા જુદા
માર્ગોમાં સાધનાના ભેદ છે ખરા, પણ એ સર્વમાં સાધ્યે તો પરમદ્વિત્ત
સાથે તાદાત્મ્ય અર્થાત્ એક્ય સાધવાનું જ મનાયું છે.

મધુસૂદન સરસ્વતી માને છે કે ઉપનિષદોમાં કર્મ, ઉપાસના ને જ્ઞાનના
જે માર્ગો બતાવ્યા છે તે ત્રણેયને ગીતા માન્ય રાખે છે; ને અનુક્રમે છ છ
અધ્યાય તે દરેકના પ્રતિપાદન માટે આપે છે.^૨ આ કથનમાં સત્યનો અંશ
ગમે તેટલો હોય, પણ એટલું તો ખરું જ કે ગીતામાં મનુષ્યની ચેતનાના
ત્રણ મોટા વિભાગ/પર ભાર દીધેલો છે. ગીતા એટલું તો કબૂલ રાખે છે કે
જુદા જુદા માણસો જુદે જુદે રસ્તે આલીને પરમાત્માનું દર્શન કરવા જાય છે;
કેટલાક સદાચરણને અંગે બિહતી મુશ્કેલોથી, કેટલાક બુદ્ધિએ ઉઠાવેલી
સંકલ્પથી, ને કેટલાક પૂર્ણત્વ માટેની હલ્લની ઝંખનાથી, પ્રેરાઈને એ
પંથના પ્રવાસે નીકળી પડે છે.

માણુસનું તર્કપ્રિય મન અધૂરું જ્ઞાન મેળવીને સન્તોષ માની શકતું નથી. તે સમગ્ર વિશ્વનું આકલન કરવા મથે છે; અને તેનું વહાણ સત્યરૂપી બંદરે આવીને નાંચરે નહીં ત્યાં લગી તેને જરાયે જંપ વળતો નથી. પરમ સરાનો સાક્ષાત્કાર મને થયા વિના રહેવાનો જ નથી, એવી અમર શ્રદ્ધાને લીધે તે જ્ઞાનન્દમાં નિમગ્ન રહે છે, ને તેનો ઉત્સાહ ટકી રહેવા પામે છે.^૧ ગીતા જ્ઞાનના બે પ્રકાર સ્વીકારે છે. એક પ્રકાર જગતના દેખાવોને બહારથી, બુદ્ધિ દ્વારા, સમજવા મથે છે, બીજો પ્રકાર, અપરોક્ષ અનુભવને બળે, દૃશ્ય જગતની પાછળ રહેલા અનિત્ય તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. માણુસનો આત્મા બ્યારે તાર્કિક બુદ્ધિને વશ હોય ત્યારે તે પ્રકૃતિના પાશમાં ઘેરાઈ જાય છે; અને જે ક્રિયાઓ ખરું જોતાં પ્રકૃતિના ગુણો કરે છે તે ક્રિયાઓ ‘હું કરું છું’ એમ તે માની બેસે છે. બાહ્ય જગતના અન્તસ્તત્ત્વમાં રહેલા સત્તત્ત્વનાં અને મનુષ્યની હૃદયગુહામાં વસતા અંતરતમ પદાર્થનાં દર્શન કરવાં હોય, તો આત્માએ આ અધ્યાસની જાળમાંથી છૂટી જવું જોઈએ. દૃશ્ય જગતની વીગતોનું બુદ્ધિથી આકલન કરવું તેનું નામ વિજ્ઞાન. જ્ઞાન એનાથી વિભિન્ન વસ્તુ છે. જગતની વસ્તુભાવના મૂળમાં — તેના અધિગ્રાહ અથવા આધારરૂપે — જે એક ને અદ્વિતીય સત્તત્ત્વ રહેલું છે, તેનો અપરોક્ષ અનુભવ અથવા સાક્ષાત્કાર તેનું નામ જ્ઞાન. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન એ એક જ પ્રવૃત્તિનાં બે પાસાં છે. જગતમાં આપણને જે કંઈ જ્ઞાન થાય છે તે ધ્વિવરતું જ જ્ઞાન હોય છે. સાયન્સ અથવા ભૌતિક વિજ્ઞાન, અને ફિલસૂફી અથવા તત્ત્વજ્ઞાન, અને વસ્તુભાવનાં વિલસી રહેલા એક ને અદ્વિતીય એવા સત્તત્ત્વનું — નિત્ય ને અવિનાશી એવા પરમાત્માનું — દર્શન અથવા સાક્ષાત્કાર કરવા મથે છે. ભૌતિક વિજ્ઞાન દ્વારા મળેલા જ્ઞાનમાં રંગેગુણનું પ્રાધાન્ય ગણાય છે, જ્યારે આત્મજ્ઞાનમાં સત્તત્ત્વગુણુ ઓતપ્રોત હોય છે. ભૌતિક વિજ્ઞાન દ્વારા સત્યના અમુક અંશોનું જ દર્શન થાય છે, જ્યારે આત્મદર્શનમાં સત્યનું પૂર્ણ રૂપ જોવા મળે છે. વિજ્ઞાનનાં અધૂરાં સત્યોને જો આપણે પૂર્ણ સત્ય માની લઈએ, તો આપણને બિતરતા પ્રકારનું જ્ઞાન થાય, ને તે સૌથી કનિષ્ઠ એવા તમોગુણથી રંગાયેલું હોય.^૨ આપણે જ્યાં સુધી ભૌતિક વિજ્ઞાનની

કક્ષાએ બેઠેલા હોઈએ, ત્યાં સુધી આત્માની હસ્તી વિષે કેવળ કલ્પના જ કરવાની રહે. સંસારની સદા બદલાતી અપાર વિવિધતા, અથવા કહો કે માયા, પેલા નિશ્ચય ને નિર્વિકાર સત્ તત્ત્વને ઢાંકી રાખે છે. અજ્ઞાનરૂપી જે તિમિર માણસના મનને ગુંગળાવી રહ્યું હોય છે તેને ભૌતિક વિજ્ઞાન દૂર કરે છે; વિજ્ઞાનથી દેખાતું જગત કેવું અધૂરું છે તે બતાવી આપે છે; ને તેની પાર રહેલી કોઈક વસ્તુના દર્શન માટે માણસના મનમાં ઝંખના પેદા કરે છે. એ વિજ્ઞાન આપણાં મનમાં નમ્રતાનો ભાવ જાગૃત કરે છે, કેમકે તેના વડે આપણે પૂર્ણ સત્યને જાણી શકી શકતા નથી. ભૂતકાળમાં જે કંઈ થયું ગયું તે આપણને બુલાઈ ગયું હોય છે; ને ભવિષ્યમાં શું થવાનું છે તે આપણે જાણતા નથી. એમ એક તરફ ભૂતકાળની વિસ્મૃતિ, ને બીજી તરફ ભાવિ વિષેની અનિશ્ચિતતા, એ બેની વચ્ચે આપણે જકડાઈ ગયેલા છીએ. વિજ્ઞાન કબૂલ કરે છે કે વસ્તુમાત્રનું આદિકારણું શું, અને મનુષ્યનો આખરી મુકામ કયો, એ જાણવાની જે ઇચ્છા છે તે કેવળ કલ્પનાનો તરંગ છે; ને એની પાછળનો પ્રયત્ન એ ફેગટ ફાંફાં છે. આપણે જે પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવો હોય, તે ભૌતિક વિજ્ઞાન ઉપરાંત એક બીજા પ્રકારની સાધના કરવી જોઈએ. ગીતા માને છે કે પરિપ્રશ્ન અર્થાત્ જિજ્ઞાસાની સાથે સેવાનો સંયોગ સધાવો જરૂરનો છે.^૧ તત્ત્વદર્શનની શક્તિ મેળવવા માટે ચિત્તને બીજી જ દિશામાં વાળવું જોઈએ, અથવા કહો કે આત્માનું દ્વિજત્વ સાધવું જોઈએ. અર્જુન ભગવાનનું પિરાટ રૂપ ચર્મચક્ષુ વડે જોઈ શક્યો નહીં; તેથી તેણે ઇન્દ્રિયનો એ યોગ જોવાને સારુ દિવ્ય ચક્ષુની માગણી કરી.^૨ પરમાત્મામાં લીન થઈ ગયેલો માણસ ભૂતમાત્રને પરમાત્મામાં જુએ છે. અપરોક્ષ અનુભવ અથવા સાક્ષાત્કારની આ જે અવસ્થા છે તેનું જ, કવિની કલ્પનાએ વિસ્તારીને ઘણું વિચાળ કરેલું રૂપ, તે વિશ્વરૂપદર્શન છે. ગીતા માને છે કે આ વિશ્વરૂપદર્શન કરવા માટે માણસે અંતર્મુખ થઈ આત્મામાં લીન થવું જોઈએ — ‘આત્મરતિ’, ‘આત્મતૃપ્ત’, ‘આત્મસન્નિપ્ત’ બનવું જોઈએ. સત્યને આપણી નજર આગળથી સંતાડી રાખનાર વસ્તુ તે કેવળ બુદ્ધિનો દોષ નથી, સ્વાર્થની વાસના પણ છે. અજ્ઞાન એટલે બુદ્ધિનો ભ્રમ નહીં, પણ આત્મજ્ઞનો અંધારો છે. તે દૂર કરવા માટે આપણે આત્મા પર વળગેલા દેહ અને ઇન્દ્રિયોના મેઘને ધોઈ કાઢવા જોઈએ, અને આત્મચક્ષુની

જ્યોતને જળવધી જોઈએ. એ આત્મચક્ષુ ઊઘડે એટલે જગત તરફ જોવાનો દષ્ટિકોણ જ બદલાઈ જાય છે. કામવિકારના અગ્નિને અને વાસનાઓના ઉત્પાતને શમાવી દેવા જોઈએ.^૧ ચંચળ ને અસ્થિર મનનો નિગ્રહ કરી તેને શાન્ત સરોવર જેવું સ્થિર બનાવવું જોઈએ. તેમ થાય તો ઉપરથી આવના માનવું પ્રતિબિંબ તે ઝીલી શકે. શુદ્ધિને, અર્થાત્ સમજવાની કે સારાસારનો વિવેક કરવાની શક્તિને, પણ કેળવવાની જરૂર રહે છે.^૨ આપણી પાછલી ટેવા ને ભૂતકાળના સંસ્કારો અનુસાર આ શક્તિ કામ કરે છે. એને આપણે એવી રીતે કેળવવી જોઈએ કે જગતને આત્મચક્ષુ વડે નિહાળનાર માન સાથે તેનો મેળ બેસે.

મનને કેળવવાના સાધન તરીકે ગીતા યોગની પ્રક્રિયાઓનો સ્વીકાર કરે છે. યોગની સાધનામાં જે ક્રિયાઓ બતાવી છે તેના વડે આપણે આપણા નિરંતર બદલાતા વ્યક્તિત્વથી પાર જઈ સમત્વની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. એ અવસ્થામાં આપણને એક એવી ગાવી સાથે છે જેના વડે આપણે સાપેક્ષ વસ્તુઓથી ભરેલા આ જગતના આખા નાટકનું રહસ્ય જોવા પામીએ છીએ. યોગની સાધનાનાં આવશ્યક અંગો આટલાં છે: (૧) મન, શરીર અને ઇન્દ્રિયોની શુદ્ધિ; એ સર્વ શુદ્ધ થાય તો પરમાત્મા તેનો કમળે લે; (૨) ધ્યાન; અથવા ઇન્દ્રિયોની પાછળ પાછળ દોડતા વિચારોની, અનેક પ્રવાહોમાં વહેવાઈ ગયેલી, ગતિને રોકી ચિત્તને એ દિશાએથી વાળી લેવું, ને તેને પરમાત્માના ચિન્તનમાં એકાગ્ર બનાવવું; (૩) પરમાત્માને પહોંચાય એટલે તેની સાથે તદાકાર યર્ષ જવું. ગીતામાં યોગની સાધનાનાં શુદ્ધ શુદ્ધ પગથિયાં બતાવ્યાં છે ખરાં, પણ પનંજલિનાં યોગસૂત્ર જેવી અરચિત સંકલના ગીતામાં નથી.^૩

સર્વ પ્રકારના વિચારાગ્રા ચિન્તકો સ્વીકારી શકે એવા અમુક સ્થાનાન્ય સિદ્ધાન્તો ગીતા આપણી આગળ રજૂ કરે છે. તે આપણને કહે છે કે બ્રહ્મ રાખો,^૪ તોફાની ઇન્દ્રિયોને અંકુશમાં રાખો, ને નિરંતર બળન્યભાવે ઇશ્વરનું ચિન્તન કરો. આત્મદર્શનને માટે ધેંધાટ વિચારનું ને શાન્તિચાતું વાતવરણ જરૂરનું છે. ચિત્ત ઉપર પોકા કાણ જમાવવાથી જે નીરવ શાન્તિ પેદા થાય છે તે શાન્તિમાં આપણે આત્માનો અવાજ સંભળી શકીએ છીએ. આત્માનું

સમત્વ પેદા કરે તે જ સાચો યોગ.^૧ “જ્યાં પવન ન આવતો હોય એવી જગાએ મૂકેલા દીવાની જ્યોત જેમ અચળ રહે છે, તેના જેવી જ ચિત્તને કાશુમાં રાખીને આત્માને પરમાત્મા સાથે જોડવાનો અર્થ કરનાર યોગીની સ્થિતિ છે. યોગના સેવનથી અંકુશમાં આવેલું મન જ્યાં શાન્તિ પામે છે; જ્યાં માણસ આત્મા વડે આત્માનું દર્શન કરીને આત્મામાં જ સન્તોષ પામે છે; જ્યાં ઇન્દ્રિયોને અગોચર અને કેવળ શુદ્ધિથી ગ્રહણ કરી શકાય એવું અનન્ત સુખ તે ભોગવે છે; જ્યાં સ્થિર થયા પછી તે તત્ત્વમાંથી અર્થાત્ આત્માના સાચા સ્વરૂપમાંથી ચળતો નથી; જે સ્થિતિ પામ્યા પછી તેને ખીજે કોઈ પણ લાલ એના કરતાં મોટો લાગતો નથી; જ્યાં સ્થિર થયા પછી ગમે તેવા મોટા દુઃખથી પણ તે ડગતો નથી; તે દુઃખના સ્પર્શ વિનાની જે સ્થિતિ છે તેનું નામ યોગ છે. એ યોગ મનને કંટાળવા દીધા વિના અને દંભતાથી આવરવો જોઈએ ”^૨ આત્મદર્શન કરવા માટે સહુએ યોગની સાધના કરવી જ જોઈએ એવું નથી. મધુસૂદન સરસ્વતીએ વસિષ્ઠનો એક શ્લોક ટાંક્યો છે તેમાં કહ્યું છે: “અહંકારથી ભરેલા મનને દબાવી દેવાનાં બે સાધન છે — યોગ અને જ્ઞાન. ચિત્તની વૃત્તિનો નિરોધ, અર્થાત્ ચિત્તની ક્રિયાઓને અટકાવી દેવી, તેનું નામ યોગ છે; અને આત્માનું જે સમ્યગ્-દર્શન તેનું નામ જ્ઞાન છે. કેટલાકને માટે યોગ અસાધ્ય હોય છે; ખીજાને માટે જ્ઞાન અસાધ્ય હોય છે.”^૩ કર્મ અને ભક્તિ પણ આત્મસાક્ષાત્કારમાં મદદ કરે છે.”^૪

કેટલાક દાખલામાં આત્માની કેળવણી માટે યોગની પ્રક્રિયાઓ કામની છે એમ ગીતા કબૂલ કરે છે ખરી. છતાં એ રસ્તે જે જોખમો રહેલાં છે તે પણ તેની નજર બહાર નથી.^૫ કેવળ ઉપવાસ કરીને કે એવા ખીજા ઉપાયોથી ઇન્દ્રિયોની શક્તિને માત્ર દીલી પાડી શકાય; પણ ઇન્દ્રિયોને ભોગવવાના વિષયો માટેનો આપણો રસ તો કાયમ જ રહે એ જનવાજોગ છે. આપણને જરૂર તો એ વાતની છે કે ઇન્દ્રિયો કાશુમાં રહે, અને સાથેસાથે મન વિષયભોગ પ્રત્યે ખેંચાતું પણ મટી જાય. એ ખેંચાણ તો ત્યારે જ અટકે — વિષયો માટેનો એ રસ તો ત્યારે જ સુમે — જ્યારે જ્ઞાનનો ઉદય થાય ત્યારે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવા પામે.

પરમાત્માનો આ સાક્ષાત્કાર એ પ્રસક્ત અથવા અપરોક્ષ દર્શન છે.^૧ તે વિવેક વિનાની, આંધળી, શ્રદ્ધા અમૂલ્ય નથી. તેની પાછળ તર્કશુદ્ધ વિચારનું બળ રહેતું છે. એમાં જ્ઞાનની સાથે તપ અને તાપાવેલીનો સંયોગ થયેલો છે. આ જ્ઞાનમાં એ અનુભવ કર્યા પછી ખીજા કરાતો અનુભવ કરવાનું બાકી રહેતું નથી; એવો સંપૂર્ણ ને સર્વગ્રાહી એ અનુભવ છે. એ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી મનને કદી સંમેદ્ય પેદા થતો નથી, પણ સાચી શાન્તિ મળી રહે છે ને અક્ષય સુખનો અનુભવ થાય છે; આત્મા ખરેખરો આરામ ભોગવે છે.^૨

એકવાર પૂરેપૂરો જ્ઞાનોદય અથવા આત્મસાક્ષાત્કાર થયો કે પછી ચેતનાનાં ખીજાં અંગો — ભાવના અને સંકલ્પ — પોતાનું બળ પ્રગટ કરે છે. આત્મજ્ઞાન વખતે જ્યારે પરમાત્માનું દર્શન થાય છે ત્યારે એમરે આનન્દનું વાતાવરણ વ્યાપી રહે છે. જીવનની આખી સાધના — તેનો આખો યુગધર્મ — પરમાત્માની એક અખંડ આરાધનાનું રૂપ ધારણ કરે છે. જ્ઞાની તે ભક્ત પણ છે, એટલું જ નહીં પણ સર્વ ભક્તોમાં તે શ્રેષ્ઠ છે.^૩ “જે મને જાણે છે તે મને ભજે છે.”^૪ સસતે જાણતું એનો અર્થ એ છે કે આપણાં ચિત્તને પરમાત્મામાં પરોવી દેતાં, તેનો સ્પર્શ કરવો, ને તેની આરાધના કરવી.^૫ જ્ઞાન અર્થાત્ આત્મદર્શનની અસર આપણા આચરણ ઉપર પણ થાય છે. આપણે આપણા ખરા સ્વરૂપનું જેટલું જાણું જ્ઞાન મેળવીએ, તેટલું આપણને ખીજાઓની ખરી જરૂરિયાતોનું જાન વધારે તીવ્રતાથી થાય છે. નેટલરીપ નામના અંગ્રેજ તત્ત્વચિન્તકના પ્રસિદ્ધ શબ્દોમાં કહીએ તો, જે સત્ તત્ત્વ છે તે “કેવળ જ્ઞાનનો મૂળ પાયો નથી બનતું, પણ આચરણની દિશા બતાવનાર કુચતારો પણ બની જાય છે.” બુદ્ધ જેવા મોટામાં મોટા જ્ઞાની કે દ્રષ્ટાનો દાખલો આપણી સામે પડેલો જ છે. તેમણે માનવપ્રેમથી પ્રેરણાને આજીવ વરસ સુધી માણસોને ધર્મોપદેશ આપવાનું કામ એકધારુ કર્યું જ હતું ને !

કેટલીકવાર એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે જ્ઞાન અથવા બુદ્ધિ નીતિ અથવા સદાચાર વિષે બેપરવાઈ રાખે છે. એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે “બુદ્ધિચાતુર્ય એ કંઈ ચારિત્રનું આવશ્યક અંગ નથી. બુદ્ધિ વડે આપણે કેવળ જૂલો કરીએ છીએ કે વિચારદોષમાં પડીએ છીએ; પણ નીતિના ક્ષેત્રમાં કરેલી જૂલો કે તેને લગના દોષ પાપ ગણાય છે. બુદ્ધિ જાતે તો સારી

કે નહારી નથી હોતી; કેમકે તેનો ઉપયોગ જીવનને ભર્ષમાર્ગે લઈ જવામાં કે તેને અવનતિ તરફ વાળવામાં — જેમ ધારીએ તેમ — કરી શકાય છે.” આ બધું આપણી પૃથક્કરણ કરનારી શુદ્ધિને વિષે કદાચ ખરું હોય. પણ જ્ઞાન, અથવા ગીનામાં જેને ‘શુદ્ધિ’ નામ આપ્યું છે તે, તે આપણને એકાંગી વિચારો ને સંકુચિત દૃષ્ટિબિન્દુઓની પાર લઈ જાય છે, અને વ્યાપક, સર્વગ્રાહી સત્ય સુધી પહોંચાડે છે. એ સ્થિતિએ પહોંચીએ એટલે આપણને લાગે છે કે માણસ માણસ વચ્ચે જે બેદ છે તે પારમાર્થિક એટલે કે સદાકાળ ટકનારા નથી; અને એવો ખોટો બેદલાવ માની તેને આધારે જે આચરણ કર્યું હોય તેને સદાચરણ ન કહી શકાય. આપણે જોઈએ છીએ કે માણસમાત્રનાં જીવનનો ઉગમ એક જ મૂળ તત્ત્વમાંથી થયેલો છે; અને એક સ્વયંભૂ, સ્વતન્ત્ર, સનાતન, અવિનાશી આત્મા સર્વ વ્યક્તિઓનાં જીવનમાં વાસ કરે છે ને તેને યન્ત્રવત્ ચલાવી રહ્યો છે. જ્યારે આ સત્યનું દર્શન થાય ત્યારે ઈન્દ્રિયો ને અહંકારનું જોર જરાયે ચાલી શકતું નથી.^૧

૧૦. લક્ષિતમાર્ગ

મનુષ્યના સ્વભાવમાં ભાવના કે લાગણીનું જે અંગ છે તેનો યોગ્ય રીતે વિનિયોગ અથવા ઉપયોગ કરવાનો ઉપાય લક્ષિતમાર્ગમાં બતાવેલો છે. જ્ઞાન અથવા કર્મથી લિપ્ત એવો જે ભાવનાપ્રધાન પ્રેમ અથવા અનુરાગ તે લક્ષિત છે.^૨ લક્ષિત દ્વારા આપણે આપણી ભાવનાઓ કે લાગણીઓને પરમાત્માને ચરણે ધરીએ છીએ. જે માણસો વચ્ચેનો સાચો પ્રેમસંગમ્બ લાગણીરૂપે પ્રગટ થાય છે; અને એ પ્રેમ જ્યારે ઈશ્વર અને મનુષ્ય વચ્ચે હોય ત્યારે તેમાં લક્ષિતભાવનું જોમ ઉમેરાય છે, ને નવા પ્રાણનો સંચાર થાય છે. આપણે લક્ષિત ને આરાધના ન કરીએ, તો આપણે પોતાના અહંકારના કેદખાનામાં જ પુરાઈ રહેવું પડે. લક્ષિતમાર્ગનું યોગ્ય રીતે નિષ્કર્મ કરવામાં આવે, તો તે આપણને અન્તે પરબ્રહ્મનું દર્શન કરાવે છે. નબળાં ને નીચાં ગણાતાં, નિરક્ષર ને અજ્ઞાન, એ સહુને માટે આ માર્ગ ખુલ્લો છે.^૩ વળી તે સહેલામાં સહેલો પણ છે. ઈશ્વરની યોજના અથવા તેના પ્રયોજનમાં ભગી જાય એવી રીતે આપણી ઈચ્છાને વાળવી, અથવા તપ કરીને કષ્ટો વેઠવાં, કે કંઈક પરિશ્રમપૂર્વક વિચાર કરવો, એ બધામાં જેટલી મુશ્કેલી છે તેટલી પ્રેમથી પ્રેરાઈ ને સ્વાર્પણ કરવામાં

નથી. એ ઉપાય બીજા ઉપાયોના જેટલો જ કાર્યસાધક છે; અને કેટલીકવાર તો એમ પણ કહેવાય છે કે આ માર્ગ બીજા માર્ગો કરતાં સડિયાતો છે; કેમકે બીજા માર્ગો તો ઈશ્વર દ્વારા સાધના સાધનરૂપ છે, પણ ભક્તિ એ તો અહેતુક હોઈ તેમાંથી મળતો આનન્દ એ જ એનું સાધ્ય કે પરિણામ છે.

ભક્તિમાર્ગનું મૂળ પ્રાચીન કાળના ધાત્રા ધૂમસમા દંકાર્ષ ગયેલું છે. ઉપનિષદોના ઉપાસનામાર્ગે તથા ભાગવતધર્મીઓના ભક્તિમાર્ગે ગીતાકારના મન પર અસર કરેલી છે. ઉપનિષદો ઉપાસનામાર્ગનું પ્રતિપાદન શુક્ત કંઠે ને અસંદિગ્ધ રીતે કરી શક્યાં નહોતાં; એટલેએ માર્ગની વિચારસરણી વધારે વિસ્તારથી રજૂ કરવાનો પ્રયાસ ગીતાકારે કર્યો છે. ઉપનિષદોનું જે નિર્ગુણ, નિર્વિશેષ, નિરતિશય બ્રહ્મ હતું તે ગીતામાં “સુદિમાનોની સુદિ, તેજસ્વીઓનું તેજ,”^૧ દેવો ને મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ, ઋષિઓમાં અગ્રેસર, તેમજ સર્વનો સંહાર કરનાર શ્રુત્યુરૂપે દેખા દે છે.^૨ અવ્યક્ત, અનિર્દેશ્ય ને અચિન્ત્ય એવ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું ધ્યાન ધરવાથી પરમ પદની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, એમ કૃષ્ણ કબૂલ તો કરે છે; પણ તેઓ કહે છે કે એ માર્ગ ધણો અધરો ને કષ્ટસાહ્ય છે.^૩ દિક્કાલ, કાર્યકારણ આદિની મર્યાદાઓથી બધાયેલા મનુષ્યને, જે માર્ગે જતાં, પગ મૂકવા માટે એવી દ્રાઈ જગ્યા મળતી નથી જ્યાંથી ઠેકઠે મારીને તે પરબ્રહ્મને પહોંચી શકે. આપણે દ્રાઈ પણ વ્યક્તિ કે પદાર્થ વિષે પ્રેમ ધરાવીએ, એનો અર્થ એટલો તો અવસ્થા થાય છે કે તેની ને આપણી વચ્ચે અમુક અંશે ભેદ અથવા જુદાઈ છે. પ્રેમ ગમે તેટલું ઔક્ષ સાધે, તો પણ પ્રેમી ને પ્રિયતમા — આશક ને માશુક — વચ્ચે જુદાઈ તો રહે જ છે. જેમ તકં અથવા વિચાર આ દૈત સુધી જઈને અટકી જાય છે, તેમ ભક્તિ-માર્ગમાં પણ આપણે આ દૈત સુધી આવીને સન્તોષ માનવો પડે છે. પણ આ દૈતથી પર ને તેની પાર જે અદૈત રહેલું છે — આ ભેદની પાર જે અભેદ રહેલો છે — તે દૈતના કરતાં હીન ક્રાંતિની અથવા નીચલી અવસ્થા છે, એમ માનવું યોગ્ય નથી. ભક્તિ તો સચ્ચ સવિશેષ પ્રધરની — આનન્દ અને, સૌન્દર્યના સાગર જેવાં સચ્ચ દેવ કે દેવીની જ — કરી શકાય. આપણા મનમાં રહેલી નિરાકાર કલ્પના કે ઝોળા વિષે પ્રેમ, અનુરાગ કે ભક્તિ ન જોખળા પામે. સચ્ચ સાકાર વ્યક્તિત્વ હોય ત્યાં મિતતા, સાકાર ને પુરુષરૂપ

એવા કોઈ સહાયકને માટે માણસ નિરંતર ઝંખે છે. એટલે સગુણ ઈશ્વર, જેના સ્વરૂપમાં પ્રેમભાવનો પ્રવેશ થયેલો હોય છે, તે ખુનામરડીમાં રાચતો નથી; દુઃખી હૃદયો મદદ માટે આર્તરવે પોકાર કરતાં હોય તેવે વખતે તે અવિચળ સમાધિ જેવી નિદ્રામાં પોદી રહેતો નથી. તે તો પ્રેમસ્વરૂપ છે, ‘શરણાગતવ્રતસક્ત’ છે, ભકતો પ્રત્યે અનુકંપા ધરાવનારો છે.^૧ જે માણસ પોતાનું આખું જીવન ઈશ્વરને સમર્પણ કરે ને તેને ચરણે પડે ■ તે પરમાત્માના દ્વાર ખુલ્લાં પડેલાં જીવે છે. ઈશ્વરની વાણી પોકારીને કહે છે: “આ મારું વચન છે કે જે માણસ મારો ભકત છે તે નાશ પામવાનો નથી.”^૨

ઈશ્વર અને જગત વચ્ચેનો જે સંબંધ છે તેની પાછળ લેવડદેવડનો કંઈક કાયદો કામ નથી કરતો. માણસ પોતે કરેલાં કર્મોનાં ફળને ઈશ્વરની અનન્ય ભકિત વડે બાળી શકે છે. આમાં કર્મફળના નિયમનો ભંગ કે લોપ થતો નથી; કેમકે એ નિયમ અનુસાર ભકિતનું પણ ફળ તો મળવું જ જોઈએ. કૃષ્ણ કહે છે: “મોટો દુરાચારી પણ અનન્યભાવે મને ભજે, તો તેને સાધુ પુરુષ જ માનવો,” કેમકે તે નિશ્ચયપૂર્વક પરમેશ્વર તરફ વળેલો હોય છે, ને તેથી ધર્માત્મા થાય છે.^૩ ઈશ્વર પોતે કોઈનું પાપ કે પુણ્ય લેતો નથી.^૪ છતાં તેણે વિશ્વનું તન્ત્ર એવી રીતે ગોઠવેલું છે કે કોઈ પણ ક્રિયા થાય તેનું કંઈક પરિણામ નીપજ્યા વિના રહેવું જ નથી. “ભગવાન સર્વ યશ અને તપનો ભોક્તા છે,” એ વાત એક અર્થમાં સાચી છે. એક તરફ “મને કોઈ અજબામણો ને કોઈ માનીતો નથી;” અને બીજી તરફ “ભકતો મને અત્યંત પ્રિય છે;”^૫ આ બે પ્રકારનાં વચનોમાં જે વિરોધાભાસ છે તેનો પરિહાર આપણે ઉપર જતાવેલી રીતે કરવો ધટે છે. ભગવાન તો નિરંતર માણસને વિષે કાળજી કર્યાં કરે છે

“જેમ મૂઝો માણસ પોતે લીધેલા સ્વાદનું વર્ણન કરી શકતો નથી,” તેમ ઈશ્વર પ્રત્યેના પ્રેમનું અર્થાત્ ભકિતનું સ્વરૂપ પણ વર્ણવી શકાતું નથી.^૬ પણ આ પ્રેમલક્ષણા ભકિતનાં આવશ્યક અંગો ક્યાં ક્યાં છે તે તો કહેવું જોઈએ. પહેલું તો એ કે જેને સર્વથા સપૂર્ણ માન્યું હોય એવા કોઈ તત્ત્વને વિષે પૂજ્યભાવ હોવો જોઈએ. એ તત્ત્વ પૂર્ણતાની મૂર્તિ હોવું જોઈએ; એટલે માણસની કલ્પનામાં આવી શકે એવા ઉચ્ચતમ તત્ત્વ સિવાયનું બીજું

કંઈ તો ચાલી નહીં શકે. નારદે તેમનાં ભક્તિસૂત્રમાં ઈશ્વર પ્રત્યેની ભક્તિને માણુસ માણુસ વચ્ચેના પ્રેમ સાથે સરખાવી છે.^૧ એ પાર્થિવ પ્રેમમાં પણ માણુસ અહંભાવ છોડી દે છે, પોતાને બૂધી જાય છે, ને પોતે જે આદર્શ માન્યો હોય અથવા પોતાનું જે પ્રેમપાત્ર હોય તેની સાથે તદાકાર થવા મથે છે. ઈશ્વર વિષેના પ્રેમમાં એ આદર્શ અથવા પ્રેમનું લાજન ધણીવાર પોતાનું ખરું સ્વરૂપ ભક્તની આગળ પ્રગટ કરે છે. આ ભક્તિનું લાજન તે પરમ પુરુષ અથવા પુરુષોત્તમ છે તે જેમ વિશ્વાત્મા છે, તેમ ભૂતમાત્રનો અંતરાત્મા પણ છે. તે જેમ જગતમાં પ્રાણનું સિંચન કરે છે, તેમ જીવોના અંતરમાંથી તિમિરનો નાશ કરી તેજનો સંચાર પણ કરે છે. વિચારની નીચલી કક્ષાએ એમ દેખાય છે કે વિશ્વમાં જે જુદાં જુદાં મહાભૂતો છે તે જ પરમ અને અન્તિમ સત્ય છે. એ મહાભૂતો તે જ ઈશ્વર, એમ માની લેવું એ ભૂલ છે. તેમજ, મીમાંસિકા માને છે તેમ, ઈશ્વર વચ્ચેનો સ્વામી પણ નથી માણુસનું મન નિર્મર્ગનાં જુદાં જુદાં બળોની પાછળ સમુદાય ને સાકાર એવાં જે અનેક દેવદેવીઓ રહેલાં કહે છે, તેને જ ઈશ્વર માની લેવાની ભૂલ પણ ન કરવી જોઈએ. સાંખ્યોનો ‘પુરુષ’ તે પણ ઈશ્વર નથી. ઈશ્વર આ બધું તો છે જ, પણ એના કરતાં કંઈક અધિક પણ છે.^૨ ઈશ્વર ભૂતમાત્રના હૃદયમાં વસે છે, એ વાત ગીતાકાર ભાર દર્શને કહે છે ઈશ્વર જે જીવથી અત્યંત વિલક્ષણ અર્થાત્ વિભતીય હોય, તો જીવ તેની ઉપાસના કે ભક્તિ કરી શકે નહીં. તે જે જીવથી અત્યંત અભિન્ન અર્થાત્ એકરૂપ હોય, તો પણ તેની ઉપાસના કે ભક્તિ કરી શકાય નહીં. ઈશ્વર અમુક અંશે જીવથી અભિન્ન ને અમુક અંશે ભિન્ન છે. તે પ્રકૃતિ અર્થાત્ ભક્તીની સાથે જોડાયેલો વિષ્ણુ અર્થાત્ સર્વવ્યાપી ભગવાન છે; ને જગતની સર્વ ઈશ્વિત વસ્તુઓનો ભંડાર તેના હાથમાં છે. એ ઈશ્વરની સાથે સાયુજ્ય કે તાદાત્મ્ય સંધાવાની આશા દેખાતાં જ ભક્તનું હૃદય આનન્દથી નાચવા લાગે છે. ભગવાન કહે છે: “તારું મન મારામાં પરોવ, તારી શુદ્ધિ મારામાં સમાવી દે, એટલે પછી તું મારામાં જ વાસ કરીશ.”^૩ જગતના બીજા સર્વ પ્રેમસંબંધી કેવળ આ પરમ પ્રેમના આવિર્ભાવરૂપ છે. આપણે બીજાં પ્રાણીઓ કે પદાર્થો વિષે પ્રેમ ધરાવીએ છીએ તે તેમની અંદર રહેલા અંતર્યામી આત્માને જ ખાતર. ભક્તના મનમાં અત્યંત નમ્રતાનો ભાવ હોય છે.

ભગવાનના સાંનિધ્યમાં તેને એમ જ લાગે છે કે હું પોતે તો શૂન્ય છું. એવું આત્મવિલોપન અથવા આત્મવિસ્મરણ ન હોય, તો અંતરમાં સાચી ભગવદ્-ભક્તિનો ઉદય થવા પામે જ નહીં. ઈશ્વરને દીનતા ગમે છે.^૧ ભક્તને એમ જ લાગે છે કે ભગવાનથી અળગો તો હું કશી વિસાતમાં નથી. તેની ભક્તિ કાં તો ભગવાન પ્રત્યેની પ્રીતિનું રૂપ લે છે, અથવા તેના વિરહથી થતી વેદનાનું. જીવ જે તત્ત્વ કે પદાર્થને વિષે અનન્યભાવે આસક્તિ રાખે છે તે પદાર્થ અપાર મૂલ્યવાળો પારસમણિ છે એમ જાણ્યા પછી, 'હું પોતે તો નર્થુ કથીર છું' એવું જાનું તેને થાય છે, ને તેનો ગર્વ ગળા જાય છે. ભક્ત દયાધન પરમાત્માને પોતાના જીવનની દોરી સોંપી દે છે. સંપૂર્ણ પ્રપત્તિ કે શરણાગતિ સિવાય બીજો માર્ગ જ તેને માટે નથી. ભગવાને કહ્યું છે : "મનને મારી ભગની લગાડ, મારો ભક્ત થા, મારે અર્થે યજ્ઞ કર, મને નમન કર. તેમ કરતાં તું મને જ પામીશ. એ મારી સાચી પ્રતિષ્ઠા છે. તું મને વહાલો છે. સર્વ ધર્મેના સાગ કરીને એક મારું જ શરણુ લે. હું તને સર્વ પાપોમાંથી છાડવીશ. શોક મા કર" ^૨ ઈશ્વર આપણી પાસે અનન્ય ને અવ્યભિચારી એવી ભક્તિ માગે છે; અને આપણને ખાતરી આપે છે કે આપણું જ્ઞાન ને આપણા ભ્રમ બધું તે છાડવી લેશે, તેમાં અપૂર્ણતાના જે કંઈ અંશો હશે તેને દગાવી દેશે, અને એ સર્વનું રૂપાન્તર કરી તેને પોતાના અપાર તેજમાં અને પોતાના શુદ્ધ ને વિશ્વવ્યાપી સત્સ્વરૂપમાં સમાવી લેશે. વળી ભક્તમાં ભગવાનની સેવા કરવાની સતત ઈચ્છા પણ હોય છે. ભક્ત "ભગવાનને જ જુએ છે, એને વિષે જ બોલે છે, ને એને વિષે જ વિચાર કરે છે." ^૩ તે જે કંઈ કરે છે તે ભગવાનનો યજ્ઞ વધારવાને જ કરે છે તેના કામમાં સ્વાર્થ રતિપૂર નથી હોતો, કેમકે તેને એ કામનાં ફળની લાલસા નથી હોતી. તેણે, હુંપણું ભૂતી જઈને, પોતાનું આખું જીવન ઈશ્વરને અર્પણ કરી દીધેલું હોય છે.^૪ ભક્ત જ્યારે આવી રીતે સર્વભાવે ભગવાનને શરણે જાય છે, ને તે જોમ નયવે તેમ નાચે છે, ત્યારે તેના જીવનમાં લાગણીનો આંધળો ઉજળો આવતો નથી. એ પ્રપત્તિયોગમાં ભક્ત પહોંચે હાથે ભગવાનને બેટી તેને સર્વોંશે અધીન યઈ જાય છે. પહેલાં કેવળ હૃદયની લાગણી પરમાત્મા તરફ વળેલી હતી. તેને જાહેરે હવે આખું જીવન પરમાત્મામાં આત્મપ્રેરત શકિત જાય છે. મન નિરંતર ભગવાનનું જ ચિન્તન કરે છે. ભક્તનો મનોરથ ફળે છે; તે

પોતાને આખરી મુકામે પહોંચે છે, અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, ને તેનો આત્મા તૃપ્ત થાય છે. પછી તે કશાની વાંછના કરતો નથી, શોક કરતો નથી, દેવ કરતો નથી; તેના અંતરમાં શાન્તિ બાપે છે; ને તે આત્માના આનન્દમાં નિમગ્ન થાય છે.”^૧ ગીતાના મત પ્રમાણે સાચી ભકિતનો અર્થ એ છે કે ઈશ્વરને વિષે શ્રદ્ધા રાખવી, તેને વિષે પ્રેમ રાખવો, તેને સર્વભાવે શરણે જવું, ને તેના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરવો. આ ભકિત અહેતુક હોઈ, તેમાંથી બીજું કશું કળ મેળવવાની ઈચ્છા ભકિતને હોતી નથી.

સાચી ભકિતને માટે સૌથી પહેલી તો શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. ભકિતન હૃદયમાં પરમાત્માનું દર્શન થાય ત્યાં સુધી તો તેણે એ પરમ સત્યની હસ્તી શ્રદ્ધાથી જ સ્વીકારવી રહી.^૨ આમ શ્રદ્ધા એ અતિ આવશ્યક વસ્તુ હોઈ, લોકો જે દેવદેવીઓને વિષે શ્રદ્ધા ધરાવતા હોય તેમને નભાવી લેવામાં આવે છે. જુદા જુદા માણસોના આચારવિચારમાં પાર વિનાની વિવિધતા હોય છે; એટલે દરેક માણસને પોતાને મનગમતી રીતે વિચાર ને ઉપાસના કરવાની છૂટ આપેલી છે. માણસમાં પ્રેમનો છાંયો ન હોય તેના કરતાં કંઈક પ્રેમ હોય તે સારો; કેમકે આપણામાં પ્રેમ ન હોય તો આપણે એકલપેટા થઈ જઈએ, ને આપણા સ્વાર્થરૂપી કાટકિલ્લામાં જ પુરાઈ રહીએ. અનન્ત પરમાત્મા મનુષ્ય આત્માને વિવિધ રૂપે દર્શન દે છે. નીચલી કક્ષાના દેવો એક ને અદ્વિતીય એવા પરમાત્માનાં જ રૂપો કે અંગો છે. ગીતા ઈશ્વરના અવતારોને પુરુષોત્તમ કરતાં નીચલી કાટિમાં મૂકે છે; બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને શિવ — એ જ્યાં પરમેશ્વરના સર્જક, પાલક ને સંહારક રૂપનાં નામ ન હોય ત્યાં — તેમને પુરુષોત્તમ કરતાં ઊતરતી કાટિના ગણ્યા છે.^૩ વૈદિક દેવદેવીઓની પૂજનને માન્ય રાખી છે.^૪ ગીતા, ઘ્યાની લાગણીથી પ્રેરાઈને, જનસમૂહને સુદ્ર દેવતાઓનું પૂજન કરવાની છૂટ આપે છે. પૂજન જ્યાં સુધી ભકિતભાવે કરી હોય ત્યાં સુધી તે હૃદયને શુદ્ધ કરે છે, અને ચિત્તને ઉપલી કક્ષાના ગાનને માટે તૈયાર કરે છે.^૫

આ સદૃશ્યુનાની વૃત્તિ ઇર્ષાનિક દષ્ટિએ યોગ્ય ને સકારણ કેમ તે ગર્ભિત રીતે કહ્યું છે, પણ સ્પષ્ટપણે ને ધીરનવાર સમગ્રઅર્થ નથી. માણસ જેવા વિચાર કરે તેવો તે બને છે. તેને જે વસ્તુ વિષે શ્રદ્ધા હરી તે વસ્તુ

તેને મળી રહેશે. જગતની રચના પાછળ કંઈક અયોજન રહેલું છે, ને તેમાં નીતિનિયમનો અમલ ચાલે છે. “દેવોનું પૂજન કરનારા દેવો પાસે, પિતૃઓનું પૂજન કરનારા પિતૃઓ પાસે, ભૂતપ્રેત વગેરેનું પૂજન કરનારા ભૂતપ્રેત પાસે, અને મારું યજ્ઞ કરનારા મારી પાસે, પહોંચી જાય છે.”^૧

“જે જે ભક્ત જે જે રૂપની અર્થાત્ દેવની શ્રદ્ધાથી ઉપાસના કરેલા ઇચ્છે છે તે તે રૂપ વિષેની તેની શ્રદ્ધાને હું સ્થિર બનાવું છું. એ શ્રદ્ધા વડે તે તે રૂપની આરાધના તે કરે છે; અને પછી મેં જ નિર્મેલ્યાં ને તેણે ઇચ્છેલાં ફળ તેને મળે છે.”^૨ રામાનુજ કહે છે: “બ્રહ્માથી માંડીને બધા સુધીની જે વસ્તુઓ જગતમાં વસે છે તે સર્વ કર્મને લીધે નીપજતાં જન્મમરણને અધીન છે; તેથી તે ભકિતના ભાજન તરીકે કામ આવી શકે નહીં.”^૩ ખરેખરા ભગવાન પુરુષોત્તમ એકલા જ ભકિતનું ભાજન બની શકે છે. તેનાથી ભિતરતાં રૂપો તેને પહોંચવાની સીડીની પગથિયાં છે. દસમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે જે જે પદાર્થો ને મનુષ્યોમાં શક્તિ અને લબ્ધતા અસાધારણ પ્રમાણમાં દેખાતાં હોય તેમનું એકાગ્ર મનથી ચિન્તન કરવું જોઈએ. આને પ્રતીકાપાસના કહે છે. અગિયારમા અધ્યાયમાં આપું વિશ્વ ઇશ્વરનું રૂપ ધારણ કરે છે. બારમા અધ્યાયમાં જગતના અધિક્ષાતા ઇશ્વરની ભકિતનું નિરૂપણ છે. સર્વ દેવો કરતાં શ્રેષ્ઠ એવો પરમેશ્વર જ આપણને મુક્તિ આપી શકે છે. બ્રહ્મા આદિ બીજા દેવોના ભક્તો જે સ્થિતિને પામે છે તે સ્થિતિનો ક્યારેક તો અન્ત આવે છે; માત્ર ઇશ્વરના ભક્તો જ અનન્ત સુખને પામે છે.^૪

ઇશ્વરનાં શક્તિ, જ્ઞાન અને રૂપાનું ચિન્તન; ભકિતભાવપૂર્વક તેનું નિરન્તર સ્મરણ; તેના ગુણો વિષે બીજા માણસો જોડે વાતચીત; બીજાઓ સાથે બેસીને ભગવાનનું ભજન; અને કર્મમાત્ર ઇશ્વરની સેવા ગણીને કરવાં તે; — આ ભકિતનાં ગુણ ગુણ રૂપો છે.^૫ આ વિષયમાં કશા ચોક્કસ નિયમો દર્શાવી શકાય એમ નથી. આ ગુણ ગુણ ઉપાય વાટે મનુષ્ય આત્મા પરમાત્માની નજીક જાય છે. ચિન્તને ઇશ્વર તરફ વાળવા માટે અનેક પ્રતીકો ને સાધનાઓ બતાવેલાં છે. ઇન્દ્રિયોના વિષયો માટેની લાલસા છોડી દીધા વિના અનન્યભાવે ઇશ્વરની ભકિત કરી શકાતી નથી. એટલે કેટલીકવાર યોગનો આશ્રય લેવામાં આવે છે.^૬ બ્રાહ્મ વિધિઓવાળી પૂજાઅર્ચાથી માંડીને, જગતની જંગમજામાંથી છૂટી જવાની — કર્મફળ તગવાની તથ

કર્મેનો સંન્યાસ કરવાની — અસરનવાર થતી ઈચ્છા સુધીના, અનેક પ્રકારે માથી ભક્તિ કોઈ પણ એક રૂપ ધારણ કરે છે. બીજા સર્વ પદાર્થો છોડીને એકલા ઈશ્વરનું જ ચિન્તાન કરવાનું ગીતા કેટલીકવાર આપણને કહે છે. આ નિષેધાત્મક ઉપાય છે. ૧ આખા જગતને ઈશ્વરનું વિરાટ રૂપ માની તે દૃષ્ટિએ તેના તરફ જોવાનો આદેશ પણ ગીતા આપણને આપે છે. ૨ આપણે બાહ્ય જગતમાં તેમજ આપણાં અંતરમાં ઈશ્વરનું દર્શન કરવું જોઈએ, અને આપણા આચરણને એવી રીતે ધણું જોઈએ કે તેમાં અંતર્યામી ઈશ્વરનું તેજ દેખાઈ આવે. પરમ ભક્તિ અને સંપૂર્ણ પ્રપત્તિ એ એક જ વસ્તુનાં બે પાસાં છે. એક ને અનન્ત એવા પરમેશ્વરને તેના કોઈ પણ રૂપ દ્વારા ભજી ને પૂજી શકાય, એમ ગીતા સ્વીકારે છે. આ સહિષ્ણુ વૃત્તિને લીધે હિંદુ ધર્મમાં ઉપાસના ને અનુભવના જુદા જુદા પ્રકારોનો સમન્વય સધાયો છે, અનેક સમ્રાઢયો ને મતોની એકતા સાધનાઠ વાતાવરણ પેદા થયું છે, અને સત્ય એક છે પણ તેને ધણા પાસાં છે, એ હકીકત પર રચાયેલા તત્ત્વદર્શન અને આત્મવિકાસની યોજના રચાઈ છે.

ભક્તિ જ્યારે પરાકાષ્ઠ્યએ પહોંચે ત્યારે આપણા મનમાં ભક્તિના ભાજન વિષે પાકી ખાતરી થાય છે. એ અનુભવ સ્વયંસિદ્ધ છે, તે પોતે જ ચેતાનો પુરાવો છે, એને બીજા પ્રમાણ કે પુરાવાની જરૂર રહેતી નથી. તોર્કિક દલીલોથી ભરેલા વાદવિવાદમાં જિતવાથી ઝાઝો લાભ થતો નથી. સાચા ભક્તો ઈશ્વરને વિષે નકામી કાચાકૂટમાં પડ્યા નથી. ૩ આ ભક્તિનો જગ્યામાં જયો પ્રખર છે. અને તેમાંથી બીજી કોઈ પણ સ્થિતિમાં જવાપણું રહેતું નથી. એ ભક્તિ નિરતર અર્થાત્ અખડ ને એકધારી, અને નિહિતુક અચળ કામના વિનાની છે. ૪ કરી જ કામના રાખ્યા વિના ઈશ્વરને ભજનારા ને તેની સેવા કરનારા માણસો બહુ વિરલા હોય. ૫ ભગવાનની ભક્તિને ખાતર જ્ઞાન અને કર્મનો ત્યાગ કરનારા, ભાવનાપ્રધાન, ધર્મેમાં જે નમજાઈ હોય. ૬ તે ગીતામાં નથી ભજવાનને સર્વ ભક્તો પ્રિય હોય છે, પણ તેમાંયે જ્ઞાની સૌથી અધિક પ્રિય હોય છે. ૭ ભક્તોના બીજા ત્રણ વર્ગ તે આર્ત, જિજ્ઞાસુ ને અર્થાર્થીના છે. આ ત્રણને તુચ્છ વસ્તુઓ મેળવવાની ઈચ્છા હોય, ને એમની કામનાઓ તૃપ્ત થયે તેઓ ઈશ્વરની ભક્તિ કરતા બધ યઈ જાય, એ બનવાજોગ છે. પણ જ્ઞાની તો શુદ્ધ નિરપેક્ષ ભાવે જ

લગવાનને લગ્ને છે ૧ એવી સ્થિતિમા લક્ષિત — અર્થાત્ લગવાન વિધેનો ઉત્કટ અનુરાગ — અગ્નિરૂપ બની જાય છે, અને લક્ષિતના વ્યક્તિત્વની સર્વે મર્યાદાઓ એ હુતાશનમા બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે એવા શાની લક્ષિતને સત્સનો સાક્ષાત્કાર થવા પામે છે આ આત્મજ્ઞાનરૂપી અકુશ ન હોય, તો ગીતાનો ધર્મ સાગણીપ્રધાન બની જાય, અને લક્ષિત પોતે પણ નરી ધેનુ છ કે વેદતાઈનું રૂપ ધારણ કરે

જે લક્ષિત શાન્ત સ્વપ્નરૂપે, અને લગવાનના દર્શનની ઝખનારૂપે, શરૂ થાય છે તે અન્તે પ્રેમ અને હૃદયના પરમાનન્દમા પર્યવસાન પામે છે લક્ષિત લગવાનના રૂપમા લીન થઈ જાય છે વિશ્વમા એક જ ઈશ્વર સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો છે (વાસુદેવ સર્વમિતિ) એ સત્સનો તેને અનુભવ થાય છે તે જીવનના સુતકારમાથી ને જગતની વ્યર્થતામાથી છૂટી જાય છે એ જગતમા તે પહેલા એકલો અરુહો એક જીવ હતો, તેને બદલે હવે તે પરમેશ્વરના હાથમાનું સાધન બની જાય છે ૨ મનુષ્યનું જિયામા જિયું વ્યક્તિત્વ તે પરમેશ્વરના એક અક્ષનો જ આવિર્ભાવ ૩ દરેક મનુષ્યનું સાચું, પારમાર્થિક સ્વરૂપ તે તો દેશ અને કાલમા પ્રગટ થતો પરમાત્મા છે જ્ઞાન અને લક્ષિત એકબીજા પર આધાર રાખનારા બની જાય છે ૪ સાચી લક્ષિતનું પરિણામ નિ સ્વાર્થ આચરણમા આવે છે લક્ષિતના હૃદયમા સર્વગ્રાહી ને કલ્યાણમૂર્તી પ્રેમ વ્યાપી જાય છે એવો પ્રેમ કરો સ્વાર્થ સાધના નથી માગતો, તે આપોઆપ જીભસાઈ જાય છે પણ એ રેનમહેન માટે તે કરો બદલો નથી માગતો. ઈશ્વરના પ્રેમે વિશ્વને ઉત્પન્ન કર્યું, અને તેને તે ટકાવે છે, ને ઉઠાવીને પોતાના સ્વરૂપ સુધી લઈ જાય છે એ પ્રેમના જેવો જ લક્ષિતનો પ્રેમ હોય છે લક્ષિત પોતે કામ નથી કરતો, એના અંતરમા રહેલી આત્મશક્તિ જ ઈશ્વરના જેવી સ્વતન્ત્રતાથી કામ કરે છે સાચો લક્ષિત સર્વલાવે ઈશ્વરને શરણે જાય છે, ને પોતાનું બધું કામ ઈશ્વરને અર્પણ કરે છે આ રીતે તેનામા જિયામાં જિયા તત્ત્વજ્ઞાનથી ચનારું સત્ત્વદર્શન, અને પૂર્ણ પુરુષના જેવી કાર્યશક્તિ, અને હોય છે જગતના વહેવારને વિષે ફિકર ન કરનારા અત્માઓ આપણને ક્યાંક ક્યાંક મળી આવે છે ખરા, છતાં ગીતાએ તો આદર્શ લક્ષિત તેને જ માન્યો છે જેની લક્ષિત જ્ઞાનથી પ્રમશિત થયેલી છે, અને જેનો પ્રેમ માનવજાતિને માટે કછો સહેજાની ભીપણ આતુરતારૂપે

બહુધી હોઠે છે. તિલકે વિષ્ણુપુરાણનો એક શ્લોક ટાંક્યો છે તેમાં કહ્યું છે :
 “પોતાનું કર્તવ્ય છોડીને જેઓ કેવળ ‘કૃષ્ણ કૃષ્ણ’ બોલ્યા કરે છે તેઓ
 હરિનો દ્વેષ કરનારા ને પાપી છે, કારણ હરિનો જન્મ જ ધર્મના રક્ષણને
 માટે છે.”^૧

એટલું તો દેખીતું છે કે જેઓ ભક્તિને આત્મપરાયણ જીવનની પરાકાષ્ઠ
 માને છે તેમને માટે અન્તિમ ખ્યેય નિર્જુણ પરબ્રહ્મમાં બળી જવાનું નથી,
 પણ પુરુષોત્તમ સાથે તાદાત્મ્ય સાધવાનું છે. પણ ગીતા નિર્જુણભક્તિ અર્થાત્
 નિર્જુણ, નિર્વિશેષ, અવ્યક્ત પરબ્રહ્મની ભક્તિને બીજા બધા કરતાં ચડિયાતી
 માને છે. તે સ્થિતિમાં નિર્જુણ પરબ્રહ્મને જ પરમ સત્ય — પરમાર્થસત્ —
 માનવામાં આવે છે.^૨ ભક્તિ બ્યારે સંપૂર્ણ બને, ત્યારે ભક્ત ને તેના
 ભગવાન એક જ નિરવધિ પરમાનન્દમાં નિમગ્ન થઈ જાય છે, અને એક જ
 જીવનના બે બિન્ન અંગોરૂપે પ્રગટ થાય છે. એટલે, ભક્તિની ભાવના જે
 દ્વૈતથી શરૂઆત કરે છે તે દ્વૈતની પરિપૂર્તિ કે તેનું પર્યવસ્થાન કેવલાદ્વૈતમાં
 થાય છે.

૧૧. કર્મમાર્ગ

ધર્મશર્પણુદિધી સેવા કે કર્મ કરવાથી પણ પરમ પદને પામી શકાય
 છે. કર્મ એટલે કાર્ય અથવા કામ. અવ્યક્ત તત્ત્વ જેના વડે વ્યક્ત રૂપ ધારણ
 કરે છે તે પણ કર્મ છે.^૩ કર્મ અનાદિ કહેવાય છે; અને જગતનું કામ કેવી
 રીતે ચાલે છે તે ચોક્કસ સમજવું અઘરું છે.^૪ સૃષ્ટિનો અન્ત આવે ત્યારે
 આપું જગત સદૃશ કર્મબીજ રૂપે પડી રહે છે; અને ફરીવાર બ્યારે સૃષ્ટિ
 ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એ બીજ જાગી નીકળે છે, એમ કહેવાય છે.^૫ જગતની
 ક્રિયા ધર્મ પર આધાર રાખે છે, તેથી તેને કર્માધ્યક્ષ — યત્ત અને તપનો
 બોક્તા — કહી શકાય.^૬ આપણે કંઈક ને કંઈક કામ તો કર્યે જ છૂટકો હોય
 છે. આપણે એટલું જોવું જોઈએ કે આપણા આચરણથી ધર્મની અભિવૃદ્ધિ
 થાય, અને તેની સાથે સાથે આત્માને શાન્તિ ને સન્તોષ મળવા પામે. સેવાને
 માટે ઝંખતો માણસ આચરણને જે માઠું ચાલીને પરમ પદને પામી શકે તેનું
 નામ કર્મમાર્ગ છે.

ગીતાના જમાનામાં સદ્કર્મ ને સદાચાર વિષે જુદાં જુદાં ધણા મતો

ચાલતા હતા. યજ્ઞયાગ વગેરે વિધિપૂર્વક કરવા એવો વેદનો મત હતો (જોને ગીતામાં 'ત્રયીધર્મ' કહ્યો છે). સત્યની શોધનો સિદ્ધાન્ત ઉપનિષદોએ બતાવ્યો હતો. કર્મમાત્રનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એવી બૌદ્ધ ધર્મની કલ્પના હતી. અને ઈશ્વરની ભક્તિ કરવી જોઈએ એવું સૈશ્વરવાદી લોકોનું કહેવું હતું. ગીતા એ સર્વનો સમન્વય સાધી તેમાંથી એક અખંડ ને એકધારો સિદ્ધાન્ત નિષ્પન્નરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

ગીતા એટલું સ્વીકારે છે કે આપણે કર્મ દ્વારા જ બાકીના જગત જોડે સંબંધમાં આવીએ છીએ. નીતિ અનીતિનો પ્રશ્ન માનવજગતમાં જ ઊભો થાય છે. જગનના સર્વ પદાર્થોમાંથી એકલા મનુષ્યના આત્માને જ જવાબદારીનું ભાન છે માણસ આત્મસુખ માટે ઝંખે છે, પણ તે એને જગતના ભૌતિક પદાર્થોમાંથી મળી શકતું નથી. તે જે સુખ મેળવવા મથે છે તે જુદી જુદી અનેક જાતનું હોય છે. મોહમાં રૂસ્સાયેલું મન અને જૂદી વાસના જે સુખ આપે છે તેમાં તમોચલુ વધારે હોય છે; ઈન્દ્રિયોના ભોગ ભોગવવાથી જે સુખ મળે છે તેમાં રજોચલુ વધારે હોય છે; અને આત્મમગ્નથી જે સુખ મળે છે તેમાં સત્ત્વચલુ વધારે હોય છે.^૧ પરમ સન્તોષ તો ત્યારે જ મળી શકે જ્યારે માણસ પોતાને સ્વતન્ત્ર કર્તા માનતો મટી જાય, ને તેને એમ લાગે કે અપાર કૃપાવાળો ઈશ્વર જ જગતનું નાવ ચલાવે છે. મનુષ્યનો આત્મા જ્યારે જગતમાં વ્યાપી રહેલા વિશ્વાત્માને જુએ છે ત્યારે તેને તૃપ્તિ થાય છે.^૨ જે કર્મ માણસને મોક્ષ મેળવવામાં ને આત્માને પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરે તે સત્કર્મ.

ઈશ્વર, મનુષ્ય અને કુદરત એ સર્વની સાથે આપણે ખરેખરા અભેદનો સંબંધ ધરાવીએ છીએ. એ અભેદજે કર્મ દ્વારા પ્રગટ થાય તે સત્કર્મ. સત્તત્ત્વ અથવા સદ્ વસ્તુનું આ જે અસલી અર્થાત્ પારમાર્થિક રૂપ છે તે જે કર્મ દ્વારા પ્રગટ ન થાય તે દુષ્કર્મ. વિશ્વનું એકત્વ એ મૂળભૂત અથવા પાયાનો સિદ્ધાન્ત છે. માણસને પૂર્ણત્વને રસ્તે આગળ દોરી જાય તે પુણ્ય; તેનાથી ઊલટું તે બધું પાપ. બૌદ્ધ ધર્મ અને ગીતા વચ્ચેનો મૂળ તફાવત આ છે. બૌદ્ધ ધર્મે સદાચારને ધર્મપરાયણ જીવનનું મુખ્ય અંગ માન્યું એમાં શંકા નથી. પણ સદાચારી જીવનનો આત્માના પૂર્ણત્વ સાથે

અથવા વિશ્વના પ્રયોજન સાથે જે સંબંધ છે તેના પર તેણે પૂરતો ભાર દીધો નહીં. ગીતામાં તો આપણને ખાતરી આપેલી છે કે આપણા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય તોપણ, ઈશ્વરનો જે મુખ્ય હેતુ છે તે તો કદી નાશ પામવાનો નથી. ગીતા બતાવે છે કે વિશ્વપતિ ને વિશ્વાત્મા એવો પરમેશ્વર તો ન્યાયી છે, તે અન્યાયી છે એવો આલ્હાસ લાવે ગમે તેટલો થતો હોય તેથી શુ ? ઈશ્વરની જે સદા વર્ધમાન એરી યોજના કે ધારણા છે તે કૃણીભૂત યત્રમાં માણસ જ્યારે સાધનભૂત બની જાય, ત્યારે તેણે પોતાના જીવનનો અંતિમ હેતુ ખાર પાડ્યો ગણાય.

પરિમિત શક્તિવાળા જીવોએ પોતે એક દેહનાં જુદા જુદા અંગો છે એમ માનવું જોઈએ, ને આખા જગતના કલ્યાણને અર્થે કામ કરવું જોઈએ. 'હું બીજા સૌથી અજ્ઞાને ને સ્વતન્ત્ર છું,' એ દાવો તે જો કરે તો તે ખોટો છે, અને 'બીજાઓની સ્વતન્ત્રતાને કારણે મારી સ્વતન્ત્રતા પર જે કાપ મુકાય તેટલો જ હું નહીં કે કબૂલ કરું,' એવો મત જો તે ધરાવે તો તે પણ અયોગ્ય છે. એ બંને વિચારનો તેણે સાગ કરવો જોઈએ. સાચો આદર્શ તો લોકસમ્રહને અર્થાત્ આખા જગતને એક માની તેના હિત માટે મહેનત કરવાનો, વિશ્વભર ને વિશ્વાત્મા એવો ઈશ્વર જગતમાં કામ કરી રહ્યો છે. સત્પુરુષે કામમાં સાથ આપવો જોઈએ, અને જગતનું કલ્યાણ સાધવાનું ધ્યેય રાખ જોઈએ. વ્યક્તિઓના જુદા જુદા હકોની કલ્પનાનો ગીતા અસ્વીકાર કરે છે. સર્વશ્રેષ્ઠ માણસોએ ભારેમા ભારે જોગ ઉઠાવના રહ્યા છે. જીવોના પુરુષાર્થન પાછળ મર્શિત રીતે એવો ખ્યાલ રહેલો છે કે જગતમાં બૂરાઈ છે, ને તેના પાત્રિજ્ય મેળવવાનો છે પાપ અને અન્યાય સામે લડવાના કામમાંથી ખસી જઈ આપણને શે જે નહીં અર્જુન બાનાકાની કરતો હતો તેને કૃષ્ણે — યદને મારે કે રાજ્યને લેને લીધે નહીં, પણ ધર્મને ખાતર — લડવું ને સમજાવ્યો. પણ આપણે જ્યારે અન્યાય સામે લડીએ ત્યારે હું ખ અને અશાન્તિ ઉપજાવનારા આવેશ કે અત્યાનયી ન લડવું જોઈએ, પણ જ્ઞાનપૂર્વક અને માણસમાનને માટે મનમાં પ્રેમ રાખીને લડવું જોઈએ.

ઈદ્રિયનિમગ્ન એ સદાય રી માણસનું લક્ષ્ય થઈ શકે છે. કામ અને રામ આપણા અત્માને કેદમાં પૂરી રાખે છે. તે સ્વાસ્થ્યારને વિવેક કરનારી શુદ્ધિને

જડ કરી નાખે છે, ને વિચારશક્તિને બંધનમાં નાખે છે. નિરંકુશ વાસનાઓના હાથમાં લગામ પૂરેપૂરી આપી દેવી એનો અર્થ એ છે કે શરીરમાં વસતા આત્માને ગુલામ બનાવવો.^૧ ગીતા આપણને કહે છે કે તમારે અનાસક્તિ, કર્મનાં ફળ વિશે ઉપેક્ષા, તથા યોગ અથવા સમત્વની વૃત્તિ કેળવવાં જોઈએ.^૨ સાચો ભાગ એમાં જ રહેલો છે. અજ્ઞાનને લીધે કર્મો કરવાં છોડી દેવાં એ તો તામસ ભાગ છે, શરીરને પડનારાં કષ્ટ વગેરે પરિણામોના ડરથી કર્મો છોડી દેવાં એ રાજસ ભાગ છે; પણ અનાસક્તિપૂર્વક અને ફળની આશા છોડીને કર્મો કરવાં એ કૃતિમ કાંટિનો ભાગ છે, કેમકે એમાં સત્વગુણની માત્રા અધિક હોય છે.^૩

કર્મના સવાલને વિષે ગીતાનો ચોક્કસ મત શો છે તે સમજવું જરૂરનું છે. સંસારભાગ અને સંન્યાસના માર્ગને તે ટેકા આપતી નથી. નૈષ્કર્મ્યને લગતો જે બૌદ્ધ સિદ્ધાન્ત છે તેનો તે વધારે ભાવાત્મક અર્થ કરે છે. ફળની કશી આશા રાખ્યા વિના કરેલું કર્મ તે સાચું નૈષ્કર્મ્ય છે. ગીતા કર્મના સ્વરૂપનું વૃથાકરણ કરે છે; બાહ્ય કર્મ, અને તેની પાછળ રહેલી મનોવૃત્તિ, એ બેને છૂટાં પાડે છે; અને સ્વાર્થનો સર્વોંશે ભાગ કરી આપણને આ મનોવૃત્તિ પર અંકુશ રાખવાનો ઉપદેશ આપે છે.^૪ નૈષ્કર્મ્ય અર્થાત્ કર્મનો ભાગ નહીં પણ નિષ્કામતા એ સાચો નીતિધર્મ છે.^૫ કામ, ક્રોધ અને લોભ એ ત્રણ નરકનાં દ્વાર છે; તેનો ભાગ કરવો રહ્યો છે.^૬ બધી જ કામનાઓ કંઈ બૂરી હોતી નથી. ધર્માચરણ માટેની કામના તો દેવી સંપત્તિનો એક અંશ છે.^૭ ગીતા આપણી ધૃષ્ટિઓ ને વાસનાઓને નિર્મૂળ કરવાનું કહેવાને બદલે તેને શુદ્ધ બનાવવાનું કહે છે. ઈન્દ્રિયો ને તેમાં રહેલા બ્રાહ્મણને સ્વચ્છ બનાવવાં જોઈએ; ને મન અને બુદ્ધિનો મેલ ધોઈ કાઢવો જોઈએ. એટલું કરીએ એટલે આત્માને તૃપ્તિ થાય છે. નિષ્ક્રિયતા એ મુક્તિ નથી, એ વિષે ગીતાને સંદેહ નથી. “તેમજ દેહધારીઓ કર્મોનો સર્વોંશે ભાગ કરી શકતા પણ નથી.”^૮ વર્ણવર્યે કહ્યું છે: “આંખથી જોયા વિના રહી શકતું નથી. કાનને આપણે સાંભળતું બંધ કરવાનું કહી શકતા નથી. આપણાં શરીર બધાં હોય ત્યાં તેમને લાગણીઓ બિપજ્યા વિના રહેતી નથી — તેમાં આપણી મરજી ભલે હોય કે ન હોય.” આ ધરતી પર તો વિશ્રાન્તિ જોવી વસ્તુ છે જ નહીં; ત્યાં તો સદાસર્વદા પ્રવૃત્તિ આત્મા જ કરે.

છે. કર્મ સંસારના ચક્રને ટકાવી રાખે છે; અને તેને ચાલતું રાખવા માટે દરેક માણસે પોતાથી બનતો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.^૧ ગીતાનું આખું મંડાણ એમ બતાવે છે કે તેમાં કર્મ કરવાનો જ ઉપદેશ આપેલો છે. મોક્ષ મળે ત્યાં સુધી કર્મ કર્યા વિના છૂટકો જ નથી. આપણે મોક્ષ મેળવવાને કર્મ કરવા રહ્યા; અને મોક્ષ મળ્યા પછી, ઈશ્વરનાં સાધન તરીકે કામ કરવું રહ્યું. આ પાછલી અવસ્થામાં બેશક મનને તૈયાર કરવા માટે કે આત્મશુદ્ધિને અર્થે કામ કરવાનું રહેતું નથી. મુક્તાત્માઓને કોઈ નિયમોનું પાલન કરવાનું રહેતું નથી; તેઓ પોતાને યોગ્ય હાથે તે કામ કરે છે; પણ મહત્ત્વની વાત એ છે કે તેઓ કંઈક પણ કામ કરે છે ખરા.^૨

ગીતા આપણને એવી રીતે કર્મ કરવાનું કહે છે કે જેથી કર્મ બંધન-કારક નીવડે નહીં. ઈશ્વર પોતે માનવજાતિને કાળે કર્મ કરે છે. પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જ્ઞેતાં તે સ્વયંપૂર્ણ ને નિઃકામ છે, છતાં તેને હંમેશાં જગતમાં કંઈક ને કંઈક કામ કરવાનું હોય જ છે. ઈશ્વર જે રીતે કામ કરે છે તે જ રીતે અર્જુનને પણ કુદ કરવાનું ને સ્વધર્મનું પાલન કરવાનું કહેવામાં આવે છે. શ્રીમદ્ માણસોને તેમના અંતરમાં વસતા પરમાત્માનું દર્શન કરવામાં મદદ કરવાની દરજ્જા પણ મુક્તાત્માઓને માથે છે. માનવજાતિની સેવા તે પરમાત્માની અર્થના છે.^૩ નિઃકામપણે ને સ્વાર્થવૃત્તિ વિના, અનાસક્તિપૂર્વક, જગત તથા ઈશ્વરને કાળે, કરેલું કર્મ આપણને બંધનકર્તા નીવડતું નથી. બગવાન કહે છે: “એ કર્મો મને બંધન કરતાં નથી, કેમકે હું તેમને વિષે હિંસાની જેવા ને અનાસક્ત રહું છું.”^૪ ગીતા સંન્યાસ અને સામ્ય એ બે પાઠે છે: “કામ્ય, અર્થાત્ કામના, રાખીને યતાં, કર્મોનાં સામ્ય તે સંન્યાસ; અને કર્મમાત્રના કૃણને સામ્ય તે સામ્ય.”^૫ આ બેમાં સામ્યનું સ્વરૂપ વધારે વ્યાપક છે. ગીતા આપણને જીવનના સામાન્ય વ્યવહારને સામ્ય કરવાનું કહેતી નથી, પણ સ્વાર્થ વાસનાઓને શમાવી દેવાનું કહે છે. પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ કર્મ, અને નિવૃત્તિ અર્થાત્ કર્મસામ્ય, એના સમુચ્ચયનું સમર્થન ગીતાએ કર્યું છે. નર્યો કર્મસામ્ય એ સાચો સંન્યાસ નથી. હાય નવર પમા હોય છતાં વાસનાઓ કામ કરતી હોય, એ બનવાજોમ છે. બંધન પેદા કરનાર કર્મ નથી, પણ કર્મ પાછળ રહેલી મનોવૃત્તિ છે. “મદ માણસની નિવૃત્તિ એ ખરેખર તો પ્રવૃત્તિ જ છે; અને જાની માણસની પ્રવૃત્તિ પણ

ખરેખર તો નિવૃત્તિ જ છે. ”^૧ અંતર્મુખ, આત્મપરાયણ જીવનને જગતના પ્રવૃત્તિવાળા જીવન સાથે વિરોધ નથી. ઉપનિષદની ભાવનાને અનુસરીને ગીતા પણ એ બેનો અવિરોધ અથવા મેળ સાધે છે. ગીતાએ બતાવેલી રીતે કરેલું કર્મ તે કુશળ કર્મ છે. યોગઃ કર્મણ કૌશલ્યમ્.^૨ કર્મે કંઠરવાની જે કુશળતા તેનું જ નામ યોગ છે.

આપણે જે કંઈ કર્મ કરીએ તે બહારના કોઈ કાયદાને વશ થઈને નહીં, પણ આપણા અંતરાત્માએ સ્વતન્ત્રપણે કરેલા નિશ્ચયને અનુસરીને, કરવું જોઈએ. એ ઉત્તમ કોટિનું કર્મ છે. ઍરિસ્ટોટલ કહે છે : “ જે માણસ પોતાના અંતરની શ્રદ્ધાને અનુસરીને વર્તે છે તે ઉત્તમ શ્રેણીનો છે; ખીન્ન-જોની સલાહને વશ થઈવર્તે છે તે માણસ એનાથી ઊતરતી શ્રેણીનો છે. ”^૩ આકૃત માણસોને માટે તો શાસ્ત્રો જ પ્રમાણરૂપ છે. વેદની આજ્ઞાઓ તો બહારથી આવેલા હુકમ જેવી જ છે, અને આપણે જ્યારે પરમ પદને પહોંચીએ ત્યારે એ આજ્ઞાઓ આપણે માટે બંધનકર્તા રહેતી નથી. એ સ્થિતિમાં આપણે આત્માના કાયદાને અનુસરીને સ્વાભાવિકપણે વર્તીએ છીએ.

આપણે કર્મમાત્ર શુદ્ધ હેતુથી કરવાં જોઈએ. આપણાં મનમાંથી સ્વાર્થ, અમુક ખાસ જાનનાં કામ વિષે વિશેષ અલિરુચિ, અને સહાનુભૂતિ તથા સ્તુતિ માટેની ઈચ્છા વગેરેના સુક્ષ્મ અશો પણ કાઢી નાખવા જોઈએ. આ ભાવનાથી કામ કર્યું હોય તો જ તે આપણાં ચિત્તને શુદ્ધ કરે ને આપણને જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માર્ગે આગળ લઈ જાય. જે સ્વાર્થ ને અહકારી માણસ પોતાને પૃથ્વી પરનો ઈશ્વર માને છે અને કામોપભોગની પાછળ પડે છે, તે આસુરી સંપદવાળો નરાધમ છે. તે દર્શનશાસ્ત્રમાં અનીશ્વરવાદને માને છે, ને ધર્મશાસ્ત્રમાં વિષયભોગને પરમ પુરુષાર્થ માને છે.^૪

ત્રૈગુણ્યનો સિદ્ધાન્ત ગીતાના નીનિશાસ્ત્રમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.^૫ ગુણોના બંધનને લીધે માણસને એવી લાગણી ઝપજો છે કે હું અનેક મર્યાદામાં ઘેરાયેલો છું. આ બંધનો વસ્તુતાએ મનને લાગેલાં છે, પણ તે આત્માને લાગેલાં છે એવું માણસ ભૂલથી માની બેસે છે. સત્ત્વગુણથી રંગાયેલું કર્મ શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું મનાય છે એ સાચું.^૬ છતાં એમ પણ કહેવું છે કે સત્ત્વગુણ સદાં બંધન પેદા કરે છે; ક્રોધકે સાત્ત્વિક કામના ભલે વધારે શુદ્ધ રૂપમાં પણ

અહંભાવ તો પેદા કરે જ છે. પૂરા મોક્ષને માટે તો અહંભાવ પૂરેપૂરો શમી જવો જોઈએ. અહંભાવ લાગે ગમે તેટલો શુદ્ધ હોય તોપણ આત્મદર્શનમાં અંતરાય નાખનારું આવરણ છે, અને તે માણસમાં જ્ઞાન અને સુખની આસક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. સર્વ ગુણોની પાર જઈ ગુણાતીત બનવું, અને અહંતાને સર્વથા લાગ કરી જ્ઞાનચક્ષુ વડે સકળ જગતમાં વિવસી રહેલા પરમાત્માનું દર્શન કરવું, એ બ્રહ્મભાવ છે; અને એ જ મોક્ષ અથવા બ્રહ્મનિર્વાણ છે.^૧

વેદમાં જે યજ્ઞનો સિદ્ધાન્ત છે તેને ગીતા નવું જ રૂપ આપે છે, ને સાચા આત્મજ્ઞાન સાથે તેનો મેળ સાધે છે.^૨ બહારથી કરેલું ઘન અંતરની લાવનાનું દ્યોતક છે. યજ્ઞો તે સંયમ અને સ્વાર્પણની લાવના કેળવવાના પ્રયત્નો છે. ઇન્દ્રિયોના ભોગને સંયમરૂપી અગ્નિમાં હોમવા એ સાચો યજ્ઞ છે. આપણે જે દેવને હવિ આપીએ છીએ તે પરમાત્મા છે, સર્વ લોકનો મહેશ્વર છે. તે યજ્ઞ-પુરુષ છે — યજ્ઞોનો સ્વામી ને ભોક્તા છે.^૩ જગતના સર્વ પદાર્થો તે પરમ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટે ઇશ્વરે નિર્મેષાં સાધનો છે, એ આપણે સમજવું જોઈએ; અને આપણે ભાગે આપેલાં કામ કરી, તે જ્યાં પરમેશ્વરને ચરણે અર્પણ કરી દેવાં જોઈએ. આપણે ખાઈએ, પીએ કે બીજા જે કંઈ ક્રિયા કરીએ તે સર્વ ઇશ્વરનો યજ્ઞ વધારવાને — તેના ચાકર હોઈએ એવી રીતે — કરવાં જોઈએ. મોગી હંમેશાં અનાસક્તિપૂર્વક, ઇશ્વરને અર્થે જ કામ કરે છે; ને તેનું આચરણ બીજા માણસોને માટે અનુકરણીય દૃષ્ટાન્તરૂપ બની જાય છે.^૪

માણસના આચરણનું નિયમન કરવા માટે ગીતાએ કેટલાયે સામાન્ય સિદ્ધાન્તો બનાવ્યા છે. કેટલાક શ્લોકોમાં મધ્યમ માર્ગનો — યુક્ત આહાર વિહારનો — ઉપદેશ આપ્યો છે.^૫ ગીતા ચાર વર્ણ તથા ચાર આશ્રમની વ્યવસ્થાને માન્ય રાખે છે. લાયણી ને વિચારની નીચલી કક્ષાએ ઊભેલા માણસોને સાવ એકાએક ઉપાડીને ઉપલી કક્ષાએ ચઢારી રાકાતા નથી. તેમને સંરક્ષારી બનાવવાની ક્રિયા લગ્નિ કળ લે છે, ને કેટલીકવાર અનેક પેઢીઓ સુધી ચાલે છે. પરમ પદ તરફ ચઢવાની જે ચાર અવસ્થાઓ છે તેને મળતા, માણસોના ચાર મુખ્ય પ્રકાર ગીતાએ ગણાવ્યા છે. તે ચાતુર્વર્ણની વ્યવસ્થા ગુણકર્મ અનુસાર રચાયેલી માને છે;^૬ અને દરેક માણસે પોતાના વર્ણધર્મ અનુસાર ઠરેલાં કર્મો કરી સ્વધર્મનું પાલન કરવું

જોઈએ એમ ભાર દઈને કહે છે.^૧ માણસના સ્વભાવને અનુકૂળ આવે એવું કામ તે સ્વકર્મ. આપણે માટે નિયત થયેલાં કર્મો કરીને તે વાટે આપણે ધર્મરત્ની અર્ચના કરીએ છીએ.^૨ દરેક માણસ સમાજહિતને લગતું કંઈક કામ કરે એવી ધર્મરત્ની ઈચ્છા છે. સમાજરચનાનું તન્ત્ર ધર્મરત્નું રચેલું છે, એમ પણ કહ્યું છે. પ્લેટો પણ એને મળતા સિદ્ધાન્તનું સમર્થન કરે છે. તે કહે છે: "વિશ્વના શાસકે આખું જગત ઉત્તમ કોટિનું બને ને તેની રક્ષા થાય એવા હેતુથી વિશ્વનું તન્ત્ર રચ્યું છે. એટલે એ હેતુ પાર પાડવામાં મદદ થાય એવી રીતે કામ કરવાની એ જગતના પ્રત્યેક અંશની ફરજ છે, અને તેને અનુકૂળ આવે એવો સ્વભાવ ને એવી શક્તિ પણ તેને મળેલાં હોય છે. .... દરેક વૈદ અને દરેક કુશળ કારીગર બધાં કામ એ સમગ્ર સમાજને કાળે કરે છે, એ સમાજનું હિત સંધાય એવી રીતે પોતાના પ્રયત્નને વાળે છે; સમગ્ર સમાજને કાળે તે એક અંશનો ભોગ આપે છે, એક અંશને કાળે સમગ્ર સમાજનો ભોગ નથી આપતો."^૩ વર્ણવ્યવસ્થાની રચના મૂળ તો ગુણભેદના પાયા પર થઈ હતી. પણ થોડા જ વખતમાં તેણે જન્મને આધારે રચાયેલા જાતિભેદનું રૂપ ધારણ કર્યું. કયા માણસમાં કયા ગુણ છે તે જાણવું અઘરું છે. એટલે વહેવાર કસોટી તો જન્મની જ રહી. જન્મ અને ગુણ એ બેનો જોડાળો થવાથી, વર્ણવ્યવસ્થાનો જે આધ્યાત્મિક પાથો હતો તે દાણી ગયો છે. અમુક જાતિના માણસોમાં જે ગુણોની અપેક્ષા રખાય તે ગુણો એ જાતિમાં જન્મેલા માણસોની પાસે હંમેશાં હોવા જ જોઈએ, એવો નિરપવાદ નિયમ ન કરી શકાય. તર્ક-બુદ્ધિએ ઠરાવેલો આદર્શ, અને આજે જોવામાં આવતી વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ, એ બેનો મેળ ખાતો નથી. તેને લીધે વર્ણવ્યવસ્થાનું તન્ત્ર તૂટતું જાય છે. આજે આપણી પાસે જે જ્ઞાન છે તેને આધારે વર્ણવ્યવસ્થાને વર્ગોવવાનું કામ સહેલું છે. પણ આપણે ન્યાયને ખાતર એટલું તો કબૂલ કરવું જોઈએ કે પરસ્પર સહભાવ અને સહકરના પાયા પર સમાજની રચના કરવાનો, અને હરીફાઈને ધોરણે સમાજનું સંચાલન કરવામાં રહેલાં જોખમોનો ઈલાજ કરવાનો, પ્રયત્ન વર્ણવ્યવસ્થાએ કર્યો હતો. તેણે ધનને નહીં પણ જ્ઞાનને શ્રેષ્ઠ પદ આપ્યું હતું; અને એ વિષયમાં તેણે જે આદર્શ ઠરાવ્યો તે સાચો હતો એમ તો આપણે કબૂલ કરવું જ પડશે.

ચાર આશ્રમોમાં છેલ્લો તે સંન્યાસનો છે. તેમાં માણસને સંસારનો

લાગ કરવાનું કહેવામાં આવે છે. ^૧ શરીર જ્યારે ક્ષીણ થઈ જાય ને હવે કામ થઈ શકે એવું નથી એમ લાગે ત્યારે આ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો, એમ કેટલીકવાર કહેવામાં આવે છે. ^૨ સ્વાર્થી કામનાઓનો લાગ તે સાચો સંન્યાસ છે; અને એવો સંન્યાસ તો આપણે ગૃહસ્થનું જીવન ગાળના હોઈએ ત્યારે પણ શક્ય હોય છે. ^૩ આપણે સંન્યાસના છેલ્લા આશ્રમનો આશ્રય ન લઈએ તો મુખી ગીતાના મત અનુસાર આપણને મોક્ષ મળી ન શકે, એમ કહેવું ખરું નથી.

ગીતાએ જતાવેલી ભાવનાથી કરેલું કર્મ આખરે જ્ઞાનમાં પરિણમે છે. ^૪ અહંભાવનો નાશ થાય છે, અને પરમાત્માની ઝાંખી યત્ન મડિ છે. આપણે ધર્મનું આચરણ કરવા માંડીએ તો ધર્મનો સિદ્ધાન્ત પણ સમજાય. એ અવસ્થામાં પરમાત્મા પ્રયે અરા અંતરની ભક્તિ પણ હોય છે. આમ કર્મ-માર્ગે આપણને એવી સ્થિતિએ પહોંચાડે છે જ્યાં ભાવના, જ્ઞાન અને સંકલ્પ ત્રણેય મોજૂદ હોય છે

આ વિવેચન પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે સેવાનો રસ્તો માણસને છેક મોક્ષ સુધી પહોંચાડે છે; માત્ર એ જોને પૂર્વમાં સારું 'કર્મ' કહે છે તે નથી. વૈદિક યજ્ઞયાગ આપણને મોક્ષ અપાવતા નથી તે સાધન તરીકે કામના હોય છે એટલું જ. તે મનને ઉચ્ચતર જ્ઞાનને માટે તૈયાર કરે છે. પણ પ્રમુખીસર્યે કરેલા યજ્ઞરૂપે, અને કૃણની આસક્તિ વિના તથા સિદ્ધિ અસિદ્ધિને વિષે મનમાં સમત્વ રાખીને, કરેલું કર્મ બીજા કોઈ માર્ગના જેટલું જ અસરકારક છે. શકરે તેને જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું, અને રામાનુજે તેને ભક્તિનું, સાધન ગણ્યું છે, અને તેને જોણું પદ આપ્યું છે. પણ એમ કરવાની કશી જરૂર નથી. એ જાને આચાર્યો, પોતાના મતનું સમર્થન કરવા સારુ, ગીતાનાં વચનોમાંથી એવો અર્થ ઘટાવે છે કે અર્જુનની ખુશામત કરવાને તથા તેને રીઝીને કર્મમાં પ્રેરવાને માટે જ કૃષ્ણે કર્મમાર્ગને ચડિયાતો કહ્યો છે. ^૫ પોતાના આત્મામાં જૂઠાણું સંઘરીને કર્મ કરવાનો ઉપદેશ અર્જુનને લગવાને આપ્યો હતો, એવું આપણાથી ધારી શકાય નહીં. તેમજ અર્જુન અજ્ઞાની પણ નથી, જેથી તેને ચિત્ત અને હૃદયની શુદ્ધિને અર્થે કર્મ કરવાનાં રહે. જનક, કૃષ્ણ તથા બીજા પુરુષોએ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત નહોતું કહ્યું

એટલા માટે તેમણે કર્મો કરેલા, એમ આપણાથી માની શકાય એવું નથી. તેમજ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી માણસને કર્મ કરવાનો અધિકાર જ રહેતો નથી, તેમ તેને માટે કર્મ શક્ય જ નથી, એવું માનવાની પણ જરૂર નથી. જનક કહે છે કે 'મને સાચા યોગનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો હતો. એ યોગમાં જ્ઞાન વડે સકામ વાસનાઓનો નાશ કરીને કર્મ કરવાનું હોય.' શકર પણ એટલું તો કબૂલ કરે છે કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પછી પણ, શરીર દેહાવી રાખવા માટે, કંઈક કર્મો તો કરવા પડે જ છે. કેટલાક કર્મોની છૂટ આપેલી હોય, તો પછી સમાલ એટલો જ રહે છે કે મુક્ત પુરુષે ઓછા કે વધારા કેટલા કર્મો કરવા? માણસને જો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પછી કર્મ કરતાં હર લાગતો હોય, તો તેનો અર્થ એ જ છે કે તે ઇન્દ્રિયોનો પૂરો નિગ્રહ કરી શક્યો નથી. જ્ઞાન જગતથી ભિન્ન છે એમ માનીએ, તો તે જ પ્રમાણે આત્મા પણ શરીરથી ભિન્ન છે, એટલે શરીરને કર્મો કરવામાં કશું જ રોકાણ નથી. પણ ગીતા એટલું કબૂલ કરે છે ખરી કે મણસો જુદા જુદા સ્વભાવનાળા હોય છે, કેટલાકને નિવૃત્તિ ગમે છે, ને કેટલાકને સેવાની પ્રવૃત્તિ રુચે છે, એટલે તેમણે પોતપોતાના સ્વભાવ અનુસાર વર્તવાનું રહેશે.

આ વિષયની ચર્ચા સમાપ્ત કરતા પહેલા, માણસના આત્મસ્વાતન્ત્ર્ય કે ઇન્દ્રિયસ્વાતન્ત્ર્ય વિષે ગીતાના શા વિચર છે તે તપાસવું જરૂરનું છે. માણસની ઇન્દ્રિય કે સકલ્પશક્તિ તેના પાછલા સ્વભાવ, આનુવંશિક સંસ્કાર, શિક્ષણ અને વાતાવરણ અનુસાર ધણતી દેખાય છે. આખું અહર્માઝ પિંડમાં — અર્થાત્ માણસના સ્વભાવમાં — એકલું થવું દેખાય છે. માણસનો સ્વભાવ ઇશ્વરની આજ્ઞા અનુસાર નક્કી થાય છે એમ કહેવું હોય તોપણ, તે વાત ગૌણ અર્થમાં, ને આડકતરી રીતે, જ ખરી છે. "ભૂતમાત્ર પોતાની પ્રકૃતિને અર્થાત્ સ્વભાવને અનુસરે છે, તેમને જાળાત્કારે ચેકવાથી શું વળવાનું હતું?" મણસનો પ્રયત્ન ફેગટ લાગે છે, કેમકે ઇશ્વર ભૂતમાત્રના હૃદયમાં રહી, તે "મન્ત્ર પર ચડેલા હોય એવી રીતે તે સર્વને ફેરવે છે." પ્રકૃતિ યા કુદરતે દરાવેલો સ્વભાવ જ માણસ પામે કામ કરાવતો હોય, તો તેને આત્મસ્વાતન્ત્ર્ય જેવું કંઈ રહે જ નહીં. બૌદ્ધો કહે છે કે આત્મા નથી, પણ કેવળ કર્મ જ અધી પ્રવૃત્તિ કરે છે. ચાત્રિક રીતે નક્કી થતી ઇન્દ્રિય કરેલા ચડિયાતા એવા આત્માની હસ્તી ગીતા સ્વીકારે છે. આત્મા પ્રકૃતિના પાશમાંથી છૂટી

જાય ત્યારપછીની તેની પારમર્થિક અવસ્થાનું સ્વરૂપ જાણે ગમે તેવું હોય; પણ જ્યાં સુધી તે વ્યાવહારિક અવસ્થામાં હોય, એટલે કે તેને ધર્મ અધર્મનો વિવેક કરવાપાત્ર રહે, ત્યાં સુધી તેને નોખી સ્વનન્ત્ર હસતી હોય જ છે. માણસને આત્મસ્વાતન્ત્ર્ય કે ઈચ્છાસ્વાતન્ત્ર્ય છે, એમ ગીતા માને છે. જીવનનું આખું તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવ્યા પછી કૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે: “જેવી તારી ઈચ્છા હોય તેમ પું કર.”^૧ પ્રકૃતિ માણસના આત્મા પર સર્વસત્તાધીશ જેવી સત્તા ધરાવતી નથી આપણે પ્રકૃતિની આઠાઓને અનુસરવા બધાપેલા નથી. આપણા રાગદ્વેષ સામે આપણને ગીતાએ ચેતવણી આપેલી છે; ને તેમને “આત્માનો નસ્તો રોકીને બેઠેલા વાટમાર” કહ્યા છે. આપણી પ્રકૃતિના — અર્થાત્ સ્વભાવના — ધત્તરમાં અમુક અંશે અપરિહાર્ય છે, ને તેને આપણે દબાવી રાકીએ એમ નથી તેની સાથે તેમાં ફેટલાક અંશે એવા પણ જે આડે રસ્તે દોરી જાય છે, ને સંઘર્ષ પેદા કરે છે; તે નાબૂદ કરી શકાય એવા હોય છે. આ બે પ્રકાર વચ્ચે ગીતાએ બેઠ પાડી બતાવ્યો છે. જે પ્રાણીઓના આત્માએ તરીને સપાટી પર આવવાની મયામણ નથી કરી તે પ્રાણીઓ પ્રકૃતિના પ્રવાહમાં ધસપાઈ જાય છે. પણ મનુષ્યોમાં જુદાનું પ્રાધાન્ય હોઈ તેઓ પ્રકૃતિના વહેણને રોકે છે. તેઓ તમામ પ્રકૃતિઓની કસોટી સમજદાર જુદા પાસે કરાવે છે. તેઓ પશુના જેવું વિવેકવિચાર વિનાનું જીવન ગાળતા નથી. માત્ર તેઓ જ્યારે રાગદ્વેષના વમળમાં સપડાયા હોય ત્યારે આવી વિવેક કરવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં રહેતું નથી “પોતાની ઈચ્છા ન હોય છતાં, જાણે પરાણે ધસપડતો હોય એવી રીતે, કાનાથી હાસેજાઈને માણસ પાપ કરે છે.” એ પ્રજ્ઞાના ઉત્તરમાં કૃષ્ણ કહે છે: “એને જ્ઞા રીતે હાસેમનાર તે કામ છે, તે જ ક્રોધ પણ છે ..... આ જગતમાં તે માણસનો વેરી છે.”^૨ કામક્રોધ આદિને વશ કરીને, જુદા બનાવે તે રીતે, આચરણ કરવાની શક્તિ માણસમાં પડેલી છે. શકર લખે છે: “શબ્દ વ્યેરે ઇન્દ્રિયોના સર્વ વિષયોને વિષે દરેક ઇન્દ્રિયમાં, ઈષ્ટ વસ્તુને વિષે રાગ અને અનિષ્ટ વસ્તુને વિષે દ્વેષ અવસ્થા ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં પુરુષપ્રવર્તનને અને શાસ્ત્રાર્થને અવગણ ક્યાં જે તે હું કહું. જે માણસ શાસ્ત્રના ઉપદેશને અનુસરવા માગતો હોય તેણે છેક સરઆનમાં જ રાગદ્વેષની ધૂસરીમાંથી નીકળી જવું જોઈએ.”^૩ કર્મ એ પૂર્વજન્મસાથી મળેલો ઝંઝૂકોને વાસ્તો છે. ને એની મર્યાદામાં રહીને

માણુસે કામ કરવું રહ્યું. પણ કર્મ એ કંઈ આખરી મુકામ નથી; અર્થાત્ માણુસને ત્યાં અટકી જ જવું પડે, ને ત્યાંથી આગળ એનાથી વધી જ ન શકાય, એવું નથી. તેમ કર્મ વજ્રોપની પેઠે કપાળે વળગેલું પણ નથી કે તેને કદી બૂંસી જ ન શકાય. જગતની ક્રિયાઓનું ગીતાએ જે પૃથક્કરણ કર્યું છે તેમાં દેવને અનેક પૈકી એક જ કારણ ગણાવ્યું છે. કોઈ પણ કામની સિદ્ધિ માટે પાંચ વસ્તુઓ જરૂરની હોય છે — અધિધાન, અથવા પાપો કે મૂળ આધાર, અર્થાત્ કોઈ કેન્દ્ર જ્યાં ઊભા રહીને કામ કરી શકાય; કર્તા, અર્થાત્ કામ કરનાર; કરણ, અર્થાત્ કુદરતે પેદા કરેલું કોઈ સાધન; ચેષ્ટા, અર્થાત્ પ્રયત્ન; અને દૈવ, અર્થાત્ નસીબ અથવા કિસમત.^૧ આ છેલ્લી વસ્તુ માણુસ સિવાયની કોઈ એક યા અનેક શક્તિના હાથમાં હોય છે. આ શક્તિ તે વિશ્વનો નિર્માતા ને તેનો સ્વામી ધ્રિર છે. તે પાછળ ઊભો ઊભો કર્મને ધાર્યા ઘાટ આપે છે, ને કાર્યકારણના નિયમ અનુસાર તે તે કર્મનાં ફળ આપે છે.

૧૨. મોક્ષ

જ્ઞાન, ભક્તિ કે કર્મ એમાંથી ગમે તે માર્ગ આપણે લઈએ, તોપણ આખરે તો એક જ મુકામે પહોંચાય છે. આત્માનું પરમાત્મા સાથે ઐક્ય એ આ આખરી મુકામ છે; તે જ પરમ પદ છે. ચિત્ત શુદ્ધ થાય ને અહંભાવનો નાશ થાય સારે જીવ પરમાત્મા સાથે ઐક્ય સાધે છે. આપણે માણુસોની સેવાથી શરૂઆત કરીએ તો, કેવળ કાર્યમાં ને ચેતનામાં જ નહીં પણ જીવનના આણુએ આણુમાં પરમાત્મા સાથે અભેદનો અનુભવ કરીએ છીએ. પ્રેમનું પર્યવસાન ભક્તિના પરમાનન્દમાં થાય છે; ને ત્યાં જીવ અને ધ્રિર એક બની જાય છે. આપણે ગમે તે રસ્તો લઈએ, તોપણ અન્તે પરમાત્માનું દર્શન, તેનો અપરોક્ષ અનુભવ, ને તેની સાથે તદ્દપતા પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મસાધન અથવા આત્મપરાયણ જીવનનો આ ઉચ્ચતમ પ્રકાર છે. તેને જ વિશાળ અર્થમાં ‘જ્ઞાન’ કહે છે.

‘જ્ઞાન’ શબ્દના બે જુદા જુદા અર્થ થાય છે. જ્ઞાન એટલે આત્મદર્શનની સાધના. એ સાધના વડે જે આદર્શ સિદ્ધ કરવાનો છે તેને — અર્થાત્ સમ્યગ્ દર્શન અથવા આત્મસાક્ષાત્કારને — પણ ‘જ્ઞાન’ કહે છે. સંસ્કર ખરું કહે છે કે મોક્ષ, અર્થાત્ પરમાત્માનું અપરોક્ષ દર્શન, તે સેવા કે ભક્તિનું કાર્ય નથી,

તેમ ઈન્દ્રિયોથી ચતુઃ પ્રસક્તતાન પશુ નથી, એ બધાં કાર્યો મોક્ષમાં સાધનબૂત ભલે ગમે તેટલાં હોય. મોક્ષ એ તો પરમ સત્યનો અપરોક્ષ અનુભવ કે સાક્ષાત્કાર છે. પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે જ આ જુદા જુદા ઉપાયો અજમાવવામાં આવે છે. પરમ સત્યને પહોંચવાના જુદા જુદા ઉપાયોનું મૂલ્ય આક્રવામાં ગીતાએ બધી જગ્યાએ એકધારે મત દર્શાવ્યો નથી. એક જગ્યાએ તે કહે છે “મને જાણુનાનો પ્રયત્ન કર સ્થિર ચિત્તે મારું ચિન્તન કરી શકે, તો અભ્યાસ યોગ આચર તે ન કરી શકાય, તો તારાં બધાં કર્મોં મને અર્પણ કરીને મારી સેવા કરવાનો પ્રયાસ કર તે પશુ અધર્મ લાગે, તો કર્મફળની આશા છોડીને અનાસક્તિપૂર્વક તારા નિયત કર્મોં કર ”^{૧૧} બીજા એક જગ્યાએ કહે છે “અભ્યાસ કરતાં જ્ઞાન અડિયાતું છે જ્ઞાન કરતાં ધ્યાન અડિયાતું છે ધ્યાન કરતાં કર્મફળનો લાગ અડિયાતો છે એવા લાગથી તરત જ શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે ”^{૧૨} આ સર્વ સાધનોમાંથી દરેકને એક અથવા બીજો ઠેકાણો સર્વ સાધનોમાં શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે. ગીતાકાર માને છે કે સાધન માર્ગ પશુ આલી શકે, ક્યા સાધનનો ઉપયોગ કરવો તે દરેક માણસે પસંદ કરી લેવાનું છે. “કેટલાક ધ્યાન વડે, કેટલાક ચિન્તન વડે, કેટલાક કર્મ વડે, તે બીજા ઉપાસના વડે મૃત્યુને તરી તેની પાર જાય છે ”^{૧૪}

માણુમને મતો ઊંચામાં ઊંચો અનુભવ તેનું જ નામ મુક્તિ છે એ પુરપાર્યનું સાધ્ય, તેમજ તેની સિદ્ધિનો ઉપાય, એ બનેને માટે ‘જ્ઞાન’ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે. આ જોડાણને લીધે કેટલાક એવો મત બાંધ્યો છે કે જ્ઞાનમાર્ગ તે બીજા માર્ગોં કરતાં અડિયાતો છે, તથા મોક્ષની પરમ દશામાં એકલું જ્ઞાન જ કાયમ રહેશે, અને બાવના ને સંસ્કાર એ બીજા તત્ત્વો ખરી પડશે. આવા મનને માટે કરો સકારણ આધાર દોષ એવું દેખાતું નથી.

મોક્ષનો અર્થ છે પરમાત્મા સાથે અમેદ મુક્તિ, બાહી સ્થિતિ નેકકર્મ, નિભૈશુણ્ય, કૈવલ્ય, અજાત્રાવ વગેરે જુદે જુદે ન મે તેને ઓળખવામાં આવે છે. પરત્વજના સદાકારમાં જ્ઞાનમાનની એકતાનું જ ન થાય છે. “અત્મા સર્વ જૂને મા છે, ને સર્વ જૂતો અત્મામા છે ”^{૧૫} વૈદિક વિધિઓનું પ્રાચન કળાથી, યજ્ઞો કરવાથી, તથા તપ દાન વગેરે કળાથી જે પ્રવર્તન મળે છે તે સર્વના કરનાં મોક્ષ અથવા પૂર્ણતાની આ અવસ્થા અપિ તી છે.^{૧૬}

અમે અગાઉ કહી ગયા છીએ કે એ પરમ પદને પામ્યા પછી માણસને કર્મ કરવાનાં રહે છે કે નહીં એ વિષે જુદા જુદા અર્થો ગીતાનાં વચનોમાંથી ઘટાવવામાં આવ્યા છે. મોક્ષની અવસ્થામાં માણસના નોખા વ્યક્તિત્વને માટે કંઈ પાચો કે આધાર રહે છે કે કેમ, એ મુદ્દા વિષે ગીતાએ પોતાનો મત સ્પષ્ટપણે બતાવ્યો નથી. એ અન્તિમ સ્થિતિને માટે સિદ્ધિ, પરા સિદ્ધિ, પરા ગતિ, અનામય (સુખમય) પદ, શાન્તિ, શાન્ત ને અલ્પય પદ, વગેરે શબ્દો ગીતામાં વાપરેલા છે.^૧ આ શબ્દો મોક્ષમ અર્થવાળા છે; અને મોક્ષની અવસ્થામાં માણસનું નોખું વ્યક્તિત્વ કાયમ રહે છે કે નહીં એનો ખુલાસો તે પરથી થતો નથી. કેટલીક જગ્યાએ એમ કહ્યું છે કે મુક્ત પુરુષો જગતની જંગળોથી દુઃખી થતા નથી. તેમને નોખું વ્યક્તિત્વ હોતું નથી, ને તેથી કર્મ કરવાને માટે કંઈ કારણ કે આધાર રહેતાં નથી. દ્વિત અથવા મોક્ષાવ અલોપ થઈ જાય છે, એટલે કર્મ કરવું અશક્ય થઈ પડે છે. મુક્ત પુરુષ ગુણાતીત હોય છે. તે પરમાત્મા સાથે એકરૂપ ને એકાકાર બની જાય છે.^૨ જો પ્રકૃતિ જ કર્મ કરતી હોય, અને આત્મા પ્રકૃતિનાં કર્મોને લીધે નીપજતા વિકારોથી અલિપ્ત હોય, તો મોક્ષાવસ્થામાં અહંકાર, સંકલ્પ, ઇચ્છા વગેરે કશું રહેતું નથી. એ વિકારો ને ગુણોથી પર, નિષ્કિંમ, મુક્ત, અને શાન્તિમય અવસ્થા છે. મૃત્યુને તરી જવું એટલો જ માત્ર મોક્ષનો અર્થ નથી. મોક્ષ એટલે તો બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ છે. એ સ્થિતિમાં આત્માને એવું જ્ઞાન હોય છે કે તે પોતે જન્મ ને મરણથી પર, અનન્ત, નિત્ય, ને પ્રકૃતિના ગુણોથી નીપજતા વિકારોથી અસ્પૃષ્ટ ને અલિપ્ત છે. શકર આ વચનોનો આધાર લે છે, અને ગીતાના મોક્ષનો અર્થ સાંખ્યમતના કેવલ્ય જેવો કરે છે. આપણને શરીર વગરેલું હોય, તો જ્યાં સુધી એ શરીર નકામો કાચલાની પેટું ફગાવી દેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી પ્રકૃતિ પોતાનું કામ કર્યો જ કરશે. નિર્ગુણ નિરાકાર આત્મા દેહની ક્રિયાઓથી અજગો છે, ને તેનાથી લેપાતો નથી. શંકર પણ એટલું તો કબૂલ કરે છે કે જ્યાં સુધી શરીર કાયમ છે ત્યાં સુધી જિંદગી અને કામ કાયમ રહેવાનાં જ છે. પ્રકૃતિ આપણી પાસે કર્મો કરાવે છે; ને પ્રકૃતિના એ નિયમનમાંથી આપણે છટકી શકતા નથી. જીવ-મુક્તને શરીર તો હોય જ છે; એટલે બાહ્ય જગતના બનાવોની સારી માઠી અસર તો તેના મન પર થાય છે, પણ તે એ બનાવોમાં સપડતો

નથી. તેની આખી પ્રકૃતિ, અર્થાત્ તેનો આખો સ્વભાવ, બદલાઈને શાશ્વત ધર્મનું — પરમાત્માની અપરિમિતિ શક્તિના નિવશનું — રૂપ ધારણ કરે છે, એવું ક્યાંયે સૂચવેલું નથી. આત્મા અને શરીર એ બે તિમિર અને પ્રકાશ જેવા વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં છે; અને શરીરની હસ્તીનું જ્ઞાન નીકળી જાય ત્યારે જ આત્મા પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે. આ મત અનુસાર, આપણે પરબ્રહ્મને કામ કરવું કલ્પી જ ન શકીએ; કેમકે પરબ્રહ્મના સ્વરૂપમાં કંઈ અસ્થિર રચના હોય, કંઈક અસ્થાયી તે વિકારી તત્ત્વ હોય, તો જ ક્રિયા-માનનો કંઈ પાયો છે એમ ગણાય, ને તો જ પરબ્રહ્મને કંઈ ક્રિયા કરવાપણું રહે. પણ એ પાયાનો તો વિલય થઈ ગયો હોય છે. આપણું વ્યક્તિગત દષ્ટિ-બિન્દુ — વ્યક્તિત્વનું અણગાપણું — પૂરેપૂરું છોડી દઈએ એટલે પ્રગતિને શિખરે પહોંચ્યા ગણાઈએ એમ દેખાય છે. સંકર ભારપૂર્વક કહે છે કે પરમાત્મા વિષેનો આપણો જે ખ્યાલ હોય તે કંઈ એનું ખરું માપ નથી. આપણા માનવી દષ્ટિબિન્દુથી આપણે એના સ્વરૂપનું પૂરેપૂરું આકલન કરી શકતા જ નથી. આ મત સ્વીકારીને તેઓ કહે છે કે ગીતાના જે શ્લોકોમાં જીવોની અનેકતા ગર્જિત રીતે બતાવી છે ત્યાં પારમાર્થિક અવસ્થાનો ઉલ્લેખ નથી, પણ લૌકિક વ્યવહારની પરિસ્થિતિનો જ ઉલ્લેખ છે.

ગીતામાં ખીજા શ્લોકો એવા પણ મળે છે જેમાં એમ સૂચવેલું છે કે મુક્તાત્માઓને માટે પણ કર્મ શક્ય છે. તરવહર્ષી ને જ્ઞાની પુરુષો પરમેશ્વરનું જાનુકરણ કરે છે, ને સત્સારમાં કર્મ કરે છે.^૧ આ મત પ્રમાણે, જીવોમાં જીવી અવસ્થામાં જીવાત્મા પરમાત્માના સ્વરૂપમાં લય પામતો નથી, પણ તેનું નોખું વ્યક્તિત્વ ચાલુ રહે છે. પુરુષોત્તમ, જે જન્મતના અણુએ અણુમાં જોતજોત છે, તે જીવી રીતે કર્મ કરે છે, તે જ રીતે મુક્ત પુરુષોએ પણ કર્મ કરવું જોઈએ. પુરુષોત્તમમાં વાસ કરવો એ સર્વોચ્ચ સ્થિતિ છે.^૨ જેઓ એ રિયલિટ પ્રાપ્ત કરે છે તેમને ફરી જન્મ લેવાપણું રહેતું નથી, અને તેઓ ઈશ્વરના સ્વરૂપને પામે છે.^૩ મોક્ષ એ અનન્તકાળ માટે વ્યક્તિત્વનો લોપ નથી, પણ આત્માના પરમ આનન્દરૂપ મુક્તિની અવસ્થા છે, ને તેમાં ઈશ્વરના સાંનિધ્યમાં જીવનું નોખું વ્યક્તિત્વ ચાલુ રહે છે. ભગવાન કહે છે : "મારા જીવનો મારી પામે આવે છે."^૪ મુક્ત્યવસ્થામાં પણ જીવનું નોખું વ્યક્તિત્વ કાયમ રહે છે, એમ ગીતાકાર માનતા દેખાય છે. વસ્તુતાએ હરલાંક વચ્ચે

એમ સૂચવે છે કે મુક્તાત્માએ ઈશ્વર બનતા નથી, પણ માત્ર ઈશ્વર સાથે સાધર્મ્ય અર્થાત્ સામ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.^૧ મોક્ષ એ ઈશ્વર સાથેની તદ્દપતા નથી, પણ ઈશ્વર સાથેનું સાધર્મ્ય છે. મુક્તિ એ શુદ્ધ તાદ્દત્વ નથી, પણ કેવળ ગુણની સમાનતા છે; તેમાં જીવે ચડતો ચડતો ઈશ્વરના જેવા જીવન સુધી પહોંચે છે, અને સાં સુદ વાસનાઓને સ્વેચ્છાએ વિહરવાનું સાધર્મ્ય નથી રહેતું. અમર થવું એને અર્થ એ છે કે શાશ્વત પ્રકાશમાં રહેવું. આપણી જીવ તરીકેની હસ્તી મટી જતી નથી, પણ તેનું રૂપ વધારે વિશાળ અને જોડું બને છે, પાપના કાષ બધા ધોવાઈ જાય છે, સંસારની ગ્રન્થીઓ ઉદ્ધર્ષિ જાય છે, આપણે આપણા જીવનના સ્વામી બનીએ છીએ, અને નિરંતર ભૂતમાનનું કલ્યાણ કરવામાં સ્વ્યાપવ્યા રહીએ છીએ. આપણે ગુણોમાંથી મુક્ત નથી થતા, પણ રંગેગુણને દેખાવી સત્ત્વગુણ ધરાવીએ છીએ.^૨ રામાનુજ આગ્રહ-પૂર્વક આ મતનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેઓ કહે છે કે મુક્તાત્મા પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમની સાથે નિરંતર અનુસંધાન અનુભવે છે (ક્ષિયવુક્તા); અને એ યોગમુક્ત દરાનું પ્રતિબિંબ તેના આખા જીવનમાં ને તેના પ્રત્યેક આચરણમાં દેખાઈ આવે છે તે જ પ્રકારમાં વસે છે તે પ્રકારમાંથી જ્ઞાનનો પ્રવાહ વહે છે, અને તે ઈશ્વરની ભક્તિમાં નિમગ્ન થઈ જાય છે. અહીં આપણને મોક્ષની અવસ્થામાં પ્રકૃતિના ગુણોનો સંપૂર્ણ વિલય થયેલો નથી જોવામાં આવતો, પણ એ આત્મજ્ઞાનમાં એ ગુણો ઉચ્ચતમ કેટિએ પહોંચેલા દેખાય છે. આ મત અનુસાર, આપણે ઈશ્વરમાં જ રહીએ છીએ ને નિરંતર તેના સાનિધ્યમાં જ કામ કરીએ છીએ; માત્ર આપણી પ્રવૃત્તિનું મધ્યબિન્દુ મનુષ્ય પરથી ખસીને પરમાત્મા પર પહેલે છે. ઈશ્વરની શક્તિ આખા જગતમાં વિલસતી, ને જુદી જુદી ગીતોમાં જુદાં જુદાં રૂપ ધારણ કરતી, દેખાય છે. પરમાત્મા દરેક જીવનું મધ્યબિન્દુ છે, તેમજ તેના પરિધ પણ છે. મુક્તાવસ્થાના સર્વોચ્ચ અનુભવમાં પણ જીવનું વ્યક્તિત્વ કાયમ રહે છે, અર્થાત્ પુરુષોત્તમ સાથેનો તેનો બેદ કાયમ રહે છે, એમ રામાનુજનું માનવું છે.

એટલે, ગીતામાં મોક્ષની અન્તિમ સ્થિતિના સ્વરૂપને વિષે બે જુદા જુદા વિરોધી મતો છે. એક મત એવો છે કે મુક્ત થયેલો જીવ બ્રહ્મા નિર્ગુણ રૂપમાં લીન થઈ જાય છે, અને જગતની ગમગમતની પાર રહેતી

શાન્તિ અનુભવે છે. બીજો મત એવો છે કે મુક્તાવસ્થામાં આપણે ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, ને તેના સાનિધ્યનો અનન્દ અનુભવીએ છીએ, તથા સાથેસાથે સર્વ દુઃખ, વેદના, ને ક્ષુદ્ર વાસનાઓની તાનાવેની વગેરે જે વસ્તુઓ પરાધીનતાના લક્ષણરૂપ છે તેમાથી છૂટી જઈએ છીએ. ગીતા ધર્મ અને ભક્તિનો અન્ય હોનાથી, નિશ્ચયપૂર્વક કહે છે કે સગુણ સરિશેષ ઈશ્વર એ અન્તિમ અને પરમ સત્ય છે, અને મનુષ્યમા રહેના અંતર્યામીમાં જ્ઞાન અને સામર્થ્ય, પ્રેમ અને સર્વાત્મભાવની જેટલી શક્તિ હોય તેટલી સોજે કળાએ ખીની જોડે એટલે સુધી આપણે એ અંતર્યામીનો પૂરો વિકાસ થવા દેવો જોઈએ. પણ આ પરથી આપણે એવો નિર્ણય ન કરી શકીએ કે ગીતાનો મત ઉપનિષદોના મતથી વિરુદ્ધ છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મ કે સગુણ પુરુષોત્તમ એ જેમા પરમ સત્ય હતુ એ જે વિશાળ મુક્ત છે તે જ ગીતાને અગે અહીં ઉપસ્થિત થયો છે, તેને લીધે જ આ વાદવિવાદ આસ્થો છે. ગીતાના બ્રહ્મવાદની અર્થામા અમે કહી ગયા છીએ કે નિર્ગુણ, નિર્વિશેષ, નિર્વિકૃપક બ્રહ્મની પારમાર્થિક સત્તાનો ગીતા ઈન્કાર નથી કરતી, પણ તે એટલું કહે છે કે આપણી મનુષ્યની દૃષ્ટિને એ નિર્ગુણ બ્રહ્મ (અર્થાત્ પરમહ) સગુણ ઈશ્વર (અર્થાત્ અપરમહ) રૂપે જ દેખા દે છે. માણસની રિચારશક્તિ મર્યાદિત હોઈ, તેને માટે પરમ સત્યનું આકલન કરવાનો આ વિના બીજો રસ્તો જ નથી એ જ દૃષ્ટિમિત્ત સ્વીકારીને આપણે એમ કહી શકીએ કે મોક્ષની અન્તિમ અવસ્થા વિષે જે જે જુદા જુદા મત ઉપર ગણાયા તે પૈકી એક જ પરમ સ્થિતિને વર્ણવવાની બે જુદી જુદી રીતો છે. એકમા એ સ્થિતિ અપરોક્ષ અનુભવ થા સાક્ષાત્કારની દૃષ્ટિએ જેવી દેખાય છે તેવી વર્ણવી છે, બીજામા માણસની જીવિને તે જેવી દેખાય છે તેવી વર્ણવી છે. આપણી મનુષ્યની દૃષ્ટિએ જોનાં પરમહ નિષ્ક્રિય, શાન્ત, નિર્વિશેષ, નિર્વિકર, ને નિરપદ દેખાય છે, ને એ બ્રહ્મને કથી ક્રિયા કરવાનો અનકાશ જ નથી એમ આપણને લાગે છે. પણ વસ્તુતઃ એવું નથી. આપણે પરબ્રહ્મનાં જ્ઞાનઅંક વર્ણનો આપવાં હોય, તે સમગ્રજે આપ્યું છે તેથી બીજી કોઈ રીતે એનું વર્ણન કરવું સંભવ જ નથી. નિર્ગુણ બ્રહ્મ અને સગુણ ઈશ્વર એ બે એક જ છે, એમ બનાવવાને ગીતા કહે છે કે પરમ સત્યમા નિર્ગુણ અને સગુણ બને રૂપને સંયોગ રહેતો છે, પણ તે

કેવી રીતે થયેલો છે તે આપણાથી કળી ચકાય એવું નથી. તે જ પ્રમાણે, મુક્તાત્માઓને નોખું વ્યક્તિત્વ ન રહે, એ સંભવિત છે; છતાં તેઓ સ્વેચ્છાએ એટલી મર્યાદા સ્વીકારીને પોતાનું નોખું વ્યક્તિત્વ ટકાવી રાખે છે. કાલાતીત જ્ઞાનની નિઃસ્પંદ નિષ્ક્રિયતા, ને ચિચ્છકિતરૂપ પ્રકૃતિની સનાતન લીલા, એ બેની વચ્ચે ગીતા આ રીતે અવિરોધ અથવા એકવાક્યતા સાધે છે.

મુક્ત પુરુષની મરણ પછી થનારી સ્થિતિને વિષે સાચી વાત ભલે ગમે તે હોય; પણ તે જ્યાં સુધી આ જગતમાં જીવે છે ત્યાં સુધી તેને કંઈક ને કંઈક ક્રિયા કર્યે જ છૂટકો છે. એ પ્રવૃત્તિમાં પ્રકૃતિના ચણા કામ કરે છે એમ સંકર માને છે; ને પરમાત્મા કામ કરે છે એમ રામાનુજ માને છે. કર્મમાત્રમાં પુરુષ અકર્તા છે, એ સસને જ વર્ણવવાની આ બે જુદી જુદી રીત છે. તેનું કામ આત્માના સ્વૈરવિહારરૂપે થાય છે; ને તે કરવામાં તેના અંતરને જે ચિરંતન આનંદ અને શાન્તિ મળે છે તે જગતની બાહ્ય વસ્તુઓ પર આધાર નથી રાખતાં. મુક્ત પુરુષો સંશયની તન્દ્રાને ખંખેરી નાખે છે. તેમની મુખમુદ્રા પરથી ઝાંખપ સર્વાંશે દૂર ચર્ષ જાય છે. તેમની તેજસ્વી દૃષ્ટિ ને મહામ વાણી દ્વારા તેઓ બતાવી આપે છે કે તેમને આત્માની હસ્તી ને શક્તિને વિષે અવિશ્વાસ નથી, એટલું જ નહીં પણ અવિશ્વાસ હોવા શક્ય નથી; ને તેને લીધે તેમનામાં અદ્વિતીય જીવનસંક્રિતિનો સંચાર થયેલો જોવામાં આવે છે. તેઓ ઇન્દ્રિયોના દોરને કે વાસનાઓના ખેંચાણને વશ નથી હોતા. તેઓ દુઃખમાં ઉદ્દેગ પામતા નથી, ને સુખમાં હરખાતા નથી. ચિન્તા, ભય અને ક્રોધ તેમનાં ચિત્તને સ્પર્શ કરી શકતાં નથી. તેમનું મન નિશ્ચિન્ત હોય છે, ને તેમની દૃષ્ટિ બાળકના જેવી નિર્દોષ ને નિર્વિકાર હોય છે.^૧

મુક્ત પુરુષ પુણ્ય અને પાપના દ્વંદ્વથી પર હોય છે. પૂર્ણજ્ઞની સ્થિતિમાં માણસ ગુણાતીત બને છે. આત્મામાં જે તેજ, વિશાળતા ને શક્તિ હોય છે તેમાં ભંગ ન પડે અથવા તે કલુષિત ન થાય એવી રીતે આચરણ કરવું, એ નીતિધર્મનો નિયમ છે; પણ મુક્ત પુરુષ એવા કોઈ બાહ્ય નિયમની મર્યાદામાં પુરાઈ રહેતો નથી જે પાપકર્મને લીધે સાધારણ સંજોગોમાં પૃથ્વી પર ફરી જન્મ લેવાપણું રહે તેવાં કોઈ પાપકર્મ આત્મા મુક્ત પુરુષથી થયાં હોય તોપણ તેને પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થતો નથી. તેણે જગતના સાધારણ નિયમો ને

વિધિનિષેધોમાંથી મુક્ત મેળવેલી હોય છે. જીવનની આ જે પરમ અવસ્થા છે તેમાં માણસ પૂરેપૂરો સ્વતન્ત્ર ને સ્વૈરવિહારી હોય છે, એવો ગીતાનો મત છે. નીદ્રોએ જે ‘નરેશ્વર’ (સુપર-મેન) ની કલ્પના કરી છે તેને જે આ મુક્તાત્માઓ અનુસરે, તો સ્વૈરવિહારનો આ સિદ્ધાન્ત બધાનકે થઈ પડે; કેમકે એવા ‘નરેશ્વર’ ને તો નબળાં ને નાલાયક, ખેડવાળાં ને મુનેગારો પ્રત્યે જરાયે ધીરજ નથી હોતી. ગીતાના મુક્ત પુરુષો ક્રમાજને અંગે કરવાનાં કર્તવ્યોમાંથી છૂટી ગયેલા હોય છે ખરા; છતાં એ કર્તવ્યોને તેઓ સ્વેચ્છાએ માન્ય રાખે છે. મુક્ત પુરુષો પોતે ઉદ્દેગ પામતા નથી, તેમ બીજાને ઉદ્દેગ ઉપજાવતા નથી. જગતના કલ્યાણને અર્થે કામ કરવું એ તેમનો સ્વભાવ જ બની ગયો હોય છે. આ પુણ્યાત્માઓ જગતની સર્વ વસ્તુઓ પ્રત્યે સમત્વની દૃષ્ટિએ જુએ છે. તેઓ ગતિમાન અને સર્જન-શીલ એવા આત્મપરાયણ જીવનમાં રાખે છે; અને સમાજનાં નિયમો ને ધારાધોરણુ આત્માના સંપૂર્ણ આવિષ્કારને અથવા માનવજીવનના વિકાસને પોષક નીવડે એવાં હોય એટલું જોવાની ચીવટ રાખે છે. તેઓ પોતાના હૃદયમાં કામ કરી રહેલી ઈશ્વરી ઈચ્છાને વશ થઈને પોતાનું નિયત કર્મ કર્યે જાય છે.

સમાજને અંગે કરવાનાં કર્તવ્યો વિષે ગીતા ધણો આગ્રહ રાખે છે ખરી; છતાં એ સામાજિક કર્તવ્યોથી પર એવી અવસ્થાનો પણ તે સ્વીકાર કરે છે. માનવ સમાજથી સ્વતન્ત્ર રીતે માનવ બ્યક્તિને પણ આખરે અનન્ત ને અક્ષય એવા પરમ પદ સુધી પહોંચવાનું નિમિષિતું છે, એમ તે માને છે. સંન્યાસી નિયમો, જાતિભેદ, ને સમાજરચના એ સર્વથી પર હોય છે; તે ‘અનિવર્ણ્યશ્રી’ છે. સંન્યાસ એ મનુષ્યના અપાર મોરચનું મૂર્ત રૂપ છે. માણસ ધારે જો સર્વ બાહ્ય વસ્તુઓના વગમારને — સ્ત્રી અને બાળકોને પણ — છોડી શકે છે; અને તેજે જો ઈશ્વરને પોતાનો સાચો સાથી માન્યો હોય ને તેનો સમાગમ સાધ્યો હોય, તો નિર્ગન રહુના એકાન્તમાં પણ તે આનંદભેર એકલો રહી શકે છે. સંન્યાસી જગત તજી, જંગલમાં જઈ, દેવદંડન કર્યા કરનાર જોગીનો આદર્શ સ્વીકારતો નથી. આદર્શ તપસ્વી મહારેવ, દ્વિમાસ્યના બરફ પર બેઠેલા છતાં, માનવજાતિને ઉચારવા મારે દોંસબેર દગાદગ મટમટાવે છે.

પરિશિષ્ટ ગીતાનો સંદેશો*

ભગવદ્ગીતા એક એવો ગ્રન્થ છે જેણે જમાનાઓ થયાં આપણા કરોડો દેશભાઈઓને આત્માની શાન્તિ ને આશ્વાસન આપ્યાં છે એકલા આપણા દેશભાઈઓને જ નહીં, બહારના ધણા લોકોને પણ એ ગ્રન્થે દુષ્કર્મ દૂરેના જીવોને દિલાસો આપ્યો છે, ને ઊંડી વ્યથા પામેલા ધણા લોકોના ધા રૂઝા છે આપણા દેશના તેમજ પરદેશના માણસોએ એ ગ્રન્થની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરેલી છે મહાન આચાર્ય શકર તેમના ગીતાભાષ્યમાં કહે છે કે ગીતા એ સર્વ શાસ્ત્રોના સારરૂપ છે — સમસ્તવેદાર્થસારસદ્મદ્ભૂતમ્ સમસ્ત વેદના અર્થનો સાર એમાં સધરેલો છે, અને તે માણસને જીવનના સર્વ પુરુષાર્થોની સિદ્ધિ (સકલપુરુષાર્થસિદ્ધિ) તરફ દોરી જાય છે, તે આપણને જીવનના ચારે પુરુષાર્થ — ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ — ની સિદ્ધિમાં મદદ કરે છે એની સ્તુતિ કેવળ આપણા આચાર્યોએ જ કરી છે એવું નથી ભગવદ્ગીતાનો પહેલવહેલો જે અંગ્રેજી અનુવાદ થયો તેની પ્રસ્તાવનામાં વોરન હેસ્ટિંગ્સે કહેલું ‘બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય હિંદ પરનો પોતાનો કાણુ ચુમાવી બેસશે, અને તેની સપત્તિ ને આબાદીના ઝરણુ સુકાઈ જશે, તે પછી પણ આ ગ્રન્થ અને એના જેવા લખાણો તો જીવતા રહેશે’ એના કહેવાનો

* કરાચીમાં રામકૃષ્ણ મીશનના આશ્રય નીચે આપેલુ બ્યાખ્યાન રાધાકૃષ્ણનની પરવાનગીથી, તે ‘ત્ર્યંબક ભારત’ માસિકના મે ૧૯૪૬ ના અંકમાંથી ઉતાર્યું છે

આશય એ હતો કે આ ગ્રન્થ નથી પ્રાચીન કે નથી અપ્રાચીન, નથી પૂર્વનો કે નથી પશ્ચિમનો, એ તો સમગ્ર મનવજાતિનો ધર્મગ્રન્થ છે, અને જે મૂળભૂત સત્યો માનવજાતિના છેક હાડમાં બિતરી ગયાં છે તે સત્યોને તે પોતાની વાણી દ્વારા ઉચ્ચારે છે એ ગ્રન્થની અસર માણસની રંગેરંગમાં વહેતા લોહી સુધી વ્યાપી ગયેલી છે. ગીતા કોઈ સાપ્રદાયિક ધર્મતત્ત્વની ચર્ચા કરતી નથી તે અમુક નિશ્ચિત મત આપણી આગળ રજૂ કરીને તે આપણે માનવો જ નોંધએ એવી આશા કરતી નથી અમુક વિધિ કરવા જ નોંધએ, કે અમુક ધર્મસૂત્રો છુદ્ધિથી કબૂલ કરવા જ નોંધએ, એવો આગ્રહ તે રાખતી નથી તે તો આપણને અમુક મૂળભૂત કલ્પનાઓ — જીવનના પાયામાં રહેલા કેટલાક વિચારો — આપે છે એ વિચારો એવા છે જે મનુષ્યસ્વભાવ આજે છે તેવો રહેશે ભાં સુધી કાયમ રહેવાના જ છે રામકૃષ્ણ મીશને ગીતાનું એક અંગ્રેજી ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ કરેલું છે, તે હું થોડા જ દિવસ પર વાચતો હતો તેની પ્રસ્તાવનામાં એકસ હક્રવીએ કહ્યું છે “સનાતન તત્ત્વ” જ્ઞાનનું આ સૌથી વધારે વ્યાપક ને સર્વગ્રાહી નિરૂપણ છે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટેના પુરુષાર્થમાં માનવજાતિને મદદ કરે એવો ગ્રન્થ એ તમારે જોઈતો હોય, તો તે ગ્રન્થ આ રહ્યો તેમા આત્માના વિકાસનું, બીજે કપાંચે ન મળે એવું, વ્યવસ્થિત ને પદ્ધતિસર વિવરણ કરેલું છે તેથી તે ગ્રન્થ માનવજાતિને સદાગળ ઉપયોગી થઈ પડશે” એટલે તમે જુઓ છો કે હિંદના ભોંકાએ તેમજ પરદેશીઓએ આ ગ્રન્થસ્ત્રની ખરી કિંમત આંકી છે ને તેનાં સ્તુતિગાન ગયાં ॥

આ મહાગ્રન્થના જુદા જુદા પાસાની ધણી વિસ્તારથી ચર્ચા એક જ પ્રવચનમા મારાથી થઈ શકવાની નથી. એનાં કેટલાંક મૂળભૂત અંગો તરફ તમારું ધ્યાન ખેંચના ઉપરાંત બીજી કંઈ કરવાની મારી મુન્ઝા પણ નથી એ ગ્રન્થમાં દરેક અધ્યાયને અન્તે જે સંકલ્પવાચ્ય આવે છે તેમાં આ શબ્દો વાપરેલા તમે જોશો. અહરિદ્યા, યોગશઞ્ચ, અને કૃષ્ણાર્જુનસંવાદ (૧) અહરિદ્યા તે અત્ તત્ત્વનું દર્શનિક દષ્ટિએ કરેલું નિરૂપણ છે સત્ તત્ત્વનું સ્વરૂપ કેવું છે તેનું તાર્કિક દષ્ટિએ કરેલું વર્ણન એમાં આપેલું હોય છે (૨) એ સત્ તત્ત્વની પ્રાપ્તિનો માર્ગ બનાવવાનું કામ યોગશઞ્ચ કરે છે. (૩)

કૃષ્ણાર્જુનસંવાદ એ પરાદાશની સ્થિતિ છે. એમાં મનુષ્ય આત્મા પરમાત્મા સાથે અનુસંધાન અનુભવે છે. એ સ્થિતિમાં મનુષ્યનો આત્મા, ઉપાધિરૂપી સર્વ વેષ્ટનો ક્ષગાવી દહને, કેવલ નિરુપાધિક બની એક ને અદ્વય એવા પરમાત્માની સમક્ષ બિભો રહે છે. કૃષ્ણ તે પરમાત્મા; ને અર્જુન તે મનુષ્ય આત્મા; એ બે એકબીજા સાથે સંવાદ, યોગ કે અનુસંધાનની સ્થિતિ અનુભવે છે. દર્શનશાસ્ત્ર; ધર્મશાસ્ત્ર; અને ઉપાસના કે યોગ. એમાં બ્રહ્મવિદ્યા તે સત્ તત્ત્વ વિષેનો દાર્શનિક સિદ્ધાન્ત છે; યોગશાસ્ત્ર તે એ સત્ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટેની, સદાચારના પાયા પર રચાયેલી, સાધના છે; અને કૃષ્ણાર્જુન-સંવાદ એ પરમાત્માનું દર્શન અથવા તેનો અપરોક્ષ અનુભવ કે સાક્ષાત્કાર છે.

આમાંનાં કેટલાંક અંગો તરફ હું તમારું ધ્યાન ખેંચવા ઇચ્છું છું. મેં કહ્યું કે બ્રહ્મવિદ્યા એ દાર્શનિક નિરૂપણ છે. અહીં ભારતવર્ષમાં આપણે માણસોને એમ કહી નથી કહેના કે તમારી શુદ્ધિને દબાવી દો. ‘કહ્યું માનો, ને કશા સવાલ પૂછશો નહીં,’ એવું ફરમાન આપણે કદી કરતા નથી. બ્રહ્મવિદ્યાનો સર્વમાન્ય મહાત્રાન્ધ તે બ્રહ્મસૂત્ર છે. તેનો આરંભ જ આ સૂત્રથી થાય છે: અઘાતો વ્રજાજિજ્ઞાસા — એટલે હવે બ્રહ્મને વિષે તપાસમાં બિતરીએ. જિજ્ઞાસા એટલે બાણુવાની ઈચ્છા, અન્વેષણ, શુદ્ધિ વડે કરેલી તપાસ, તર્ક-દષ્ટિએ કરેલું અધ્યયન. આવી તપાસ, આવું અન્વેષણ, આવું અધ્યયન કરવાનો બોધ બ્રહ્મસૂત્રમાં આપેલો છે. અને દર્શનશાસ્ત્રના પ્રશ્નનો વિચાર કેવી રીતે કરવાનું કહ્યું છે? બીજું સૂત્ર કહે છે: જન્માદ્યસ્ય યતઃ (જેમાંથી આ જગતનો જન્મ વગેરે થયેલું છે). આ જગતનો આખો પથારો જેમાંથી નીપજતો હોય એવું કોઈ સત્ તત્ત્વ છે ખરું? આ બીજા સૂત્રને તૈત્તિરીયો-પનિપદની ભૃગુવદ્વેલી સાથે સંબન્ધ છે. ત્યાં શિષ્ય શુરુની પાસે જઈને કહે છે: ‘અધીદિ મગ્ધો વ્રજોતિ — હે ભગવન્, બ્રહ્મ શું છે તે મને શીખવો.’ શુરુ ઉત્તર આપે છે: ‘તપસા વદ્ર વિજિજ્ઞાસત્ — તપ વડે બ્રહ્મને બાણુ.’ અર્થાત્ સ્વતન્ત્ર ચિન્તન વડે, મનની તપસ્યા વડે, બ્રહ્મ અથવા પરમ તત્ત્વ શું છે તે બાણુવાનો પ્રયત્ન કર. જેમાંથી આ ભૂતમાત્ર જન્મે છે, જન્મીને જેને આધારે જીવે છે, ને મરી ગયા પછી જેનામાં વિલીન થઈ જાય છે, તે પદાર્થ બ્રહ્મ છે — યતો યા દ્રમાનિ મૂનાનિ જાયન્તે, યેન જાતાનિ જીવન્તિ, યદ્યયન્ત્યભિગંવિરાન્તિ, તદ્ વદ્રા. જે પરમ તત્ત્વ આ આખા વિશ્વનું

સર્જક, પાલક ને સંહારક છે તે તત્ત્વને શોધી કાઢનાનો અપભ્રંશ કર. શિષ્ય
 ડાલે ડાલે આગળ વધે છે. તે કહે છે : અત્ર અર્થાત્ જડ દ્રવ્ય તે બ્રહ્મ હોવું
 જોઈએ — અત્રં વ્રદ્ધા. ખીજું, પ્રાણ તે બ્રહ્મ હોવો જોઈએ — પ્રાણં વ્રદ્ધા.
 ત્રીજું, આણીનું મન તે બ્રહ્મ હોવું જોઈએ — મનો વ્રદ્ધા. ચોથું, માણસની
 શુદ્ધિ તે બ્રહ્મ હોવી જોઈએ — વિજ્ઞાનં વ્રદ્ધા. તે જગતની સામે નજર નાખે
 છે. તે જુએ છે કે વિશ્વમાં એક વ્યવસ્થા છે; અદ્ભુત ક્રમબદ્ધ પ્રગતિ છે;
 જડ અચેતન દ્રવ્ય અર્થાત્ અજ્ઞાતમાંથી વિકાસ થઈને વનસ્પતિસૃષ્ટિના પ્રાણીનો
 જન્મ થાય છે; વનસ્પતિસૃષ્ટિમાંથી વિકાસ થઈને પ્રાણીસૃષ્ટિના મનનો
 જન્મ થાય છે; પ્રાણીસૃષ્ટિમાંથી વિકાસ થઈને માનવી શુદ્ધિ અર્થાત્
 વિજ્ઞાનનો જન્મ થાય છે. વિકાસના આ ક્રમમાં સતત ઊર્ધ્વગતિ થયેલી છે.
 એ ગતિ કંઈ અચેતન શત્રુ કે અસતને લીધે થયેલી ન જ હોઈ શકે. વિશ્વની
 વસ્તુમાત્ર મનસ્વી ઈચ્છામાંથી જન્મ પામી હોય એમ પણ ન બને. વિશ્વમાં
 એક ક્રમ છે, વ્યવસ્થા છે, પ્રગતિ છે, ને આપણે એક પછી એક ડાહ્યું
 આગળ વધતા જઈએ છીએ. વિશ્વના વિકાસની આવી જે વ્યવસ્થિત,
 ક્રમબદ્ધ ઊર્ધ્વગતિ છે તેના મર્મમાં રહીને તેમાં પ્રાણ પૂરનારું કોઈ મૂલ્યભૂત
 તત્ત્વ હોવું જ જોઈએ; ને તે જ એને એક કક્ષામાંથી બીજામાં એમ આગળ
 દોરી જવું હોવું જોઈએ. એટલે જવાબ મળે છે કે જાનન્દં વ્રદ્ધા. એવું એક
 મૂલ્યભૂત સત્ તત્ત્વ, દેવી આનન્દરૂપ બ્રહ્મ, ખસસ છે જે વિશ્વના વિકાસની
 આ સર્વ કક્ષાઓમાં કામ કરી રહ્યું છે, અને જે નામરૂપવાળા વ્યક્ત અર્થાત્
 વ્યાકૃત જગતની આ વિવિધરંગી લીલાનું મૂળ કારણ છે. એવું એક પરમ
 સત્ તત્ત્વ અવસ્થ છે. તે તત્ત્વ ન હોય, તો અજ્ઞાતમાંથી પ્રાણ, પ્રાણીમાંથી મન,
 મનમાંથી વિજ્ઞાન, ને વિજ્ઞાનમાંથી આનન્દ એવું જે સંક્રમણ અર્થાત્ ઊર્ધ્વ-
 માર્ગે જનારો વિકાસ છે તેનો ખુલાસો મળી ન શકે. આ ચક્રાણુ અથવા
 ઊર્ધ્વગમન છે, તે જ બતાવે છે કે જગતમાં નિયમ છે ને વ્યવસ્થા છે;
 જગતમાં પ્રગતિ ને ઊર્ધ્વગતિ છે; અને જ્યાં જ્યાં નિયમબદ્ધ વ્યવસ્થા ને
 ક્રમિક પ્રગતિ છે ત્યાં બધે કોઈ નિયામક ને માર્ગદર્શક ચિત્ચક્રિત કામ કરતી
 હોવી જ જોઈએ. એ શક્તિ તે માણસનું મન ન હોઈ શકે, કેમકે એ મન
 તો આ વિકાસનું જ એક કૃણ અથવા પરિણામ છે. એટલે એ શક્તિ તે
 કોઈ દેવી તત્ત્વ જ હોવું જોઈએ, એમ ફલિત થાય છે.

એ દેવી તત્ત્વની હસ્તીનું શું કારણ આપણે બતાવીશું ? એને આપણે શું નામ આપીશું ? એનો કોઈ પ્રકારનો ખુલાસો આપણાથી આપી શકાશે ખરો ? આપણે તો વ્યવહારિક સત્તાવાળા જગતમાં વસતા પરમાણુઓ છીએ; દિક્કાલની મર્યાદાવાળા જગતમાં જકડાયેલા છીએ; અને એ જગતની પાછળ જે અસાત તત્ત્વ પડેલું છે તેનું સ્વરૂપ કેવું છે તે શોધવાની મથામણ કરી રહ્યા છીએ. એ સત્ તત્ત્વના અપાર અપરિમિત વૈભવનો તાગ કાઢવાની તાકાત આપણી પરિમિત બુદ્ધિમાં છે ખરી ? એનો જવાબ છે : ' નથી. '

યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ (તૈ. ૨; ૪.) વાણી, મનની સાથે, તેને મેળવ્યા વિના હારીને ત્યાંથી પાછી ફરે છે; આપણે એ સત્ તત્ત્વના સ્વરૂપનો ખુલાસો આપી શકતા નથી. એનું 'વર્ણન કરવું હોય, તો આ એક જ રીતે થઈ શકે : ' આ વ્યવહારિક સત્તાવાળું દૃશ્ય જગત જે દેશ, કાલ અને કાર્યકારણની મર્યાદામાં ઘેરાઈ ગયેલું હોય, તો એ પરમ સત્ય દેશની પાર, કાલની પાર, ને કાર્યકારણના નિયમની પણ પાર છે. '

યત્તદ્વેત્યમપ્રાપ્તમચ્છુઃશ્રોત્રં તદગણિપાદમ્ । (સું. ૧; ૧; ૬.) આપણાથી એટલું જ કહી શકાય છે કે તે એવી કંઈક વસ્તુ છે જે અદૃશ્ય છે, અર્થાત્ જેને આંખ જોઈ શકતી નથી; તે એવી કંઈક વસ્તુ છે જે અગ્રાહ્ય છે, અર્થાત્ જેને આમડી સ્પર્શ કરી શકતી નથી; તે એવી કંઈક વસ્તુ છે જે મોંના શબ્દોથી વર્ણવી શકાતી નથી, જે તર્કની શબ્દરચનામાં પકડાતી નથી, અને જે એ સર્વની પાર ને એ સર્વને અગોચર ઊભેલી છે. મન વાણી તર્ક વગેરે જ્યારે એ પરમ સત્યનું આકલન કે વર્ણન કરવા જાય છે ત્યારે તે સહુ ઊલટા પોતાની જ નરી અશક્તિ કે અપૂર્ણતા ઉપાડી પાડે છે. આપણા મોઢામાં મોઢા વિચારોએ એ વિષયમાં મૌન સેવવાનું જ ઉચિત માન્યું છે. મનુષ્યનું પરિમિત મન, મૌનરૂપી સંયમ દ્વારા જ, એ પરમ સત્યના અપાર મહિમાનાં, એના અમર્યાદ વૈભવનાં, યશોગ્ધાન ગાય છે. બુદ્ધે આ વિષયમાં મૌન ધારણ કર્યું હતું. સંકરે કહ્યું કે જ્ઞાન્તોડ્યમાત્મા. એનું કશું જ વર્ણન આપી શકાય એમ નથી. એ પરમ સત્ય — એ પરાત્પર — એ શાન્ત, શિવ, અદ્વૈત તત્ત્વ હજુ પણ મોજૂદ છે, ને જગતના આખા વિકાસમાં પ્રાણ પૂરી તેને વેગ આપે છે. એ પરમ તત્ત્વ કેવું અવર્ણનીય છે તે બતાવવાનો જ એ મહાપુરુષોનો ઉદ્દેશ હતો.

પણ આવા નિષેધવાચક વર્ણનથી — ‘નેતિ નેતિ’ કહ્યાં કરવાથી — આપણને તૃપ્તિ થવી શક્ય છે ખરી ? ના. એક તરફ એ પરમ તત્ત્વ મન-વાણીને અગોચર હોઈ એનું વર્ણન કરી શકાતું નથી એ ખરું; પણ બીજા બાજુ આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે એ આ વિશ્વના ગર્ભમાં — તેના અન્તરતત્ત્વમાં — રહેલું મૂળ તત્ત્વ છે, ને તે અંદર રહ્યું રહ્યું આ વિશ્વ પર અમલ ચલાવે છે. એ વિશ્વમાં ગ્રાણ પૂરનારું તત્ત્વ હોઈ કેવળ પરબ્રહ્મ નથી; તે પરમેશ્વર — જગતનો નાથ હિંચર — પણ છે. પણ એ કેવળ વિશ્વપતિ છે, સર્વેશ્વર છે, રાજધિરાજ છે, એટલું જ કહીને આપણે અટકી જવાનું નથી. તમે જો પશુઓની પેઠે વર્તવાનું છોડી દો; તમે જો સર્વ વેદનો ઉતારીને નગ્ન બની જાઓ; જોને ‘વસ્ત્રાપહરણુ’ કહે છે તે ક્રિયા તમારે પોતાને વિષે કરી દિગંજર બનીને જોવા રહો; શરીર, મન અને શુદ્ધિ એ સર્વને ફગાવી દો; તો તમે શુદ્ધ, કેવલ, જ્ઞાનસ્વરૂપ ચિદાત્માના સંસર્ગમાં આવો છો. એ ચિદાત્મા વિના શરીર, મન કે શુદ્ધિ એમાંથી કશું કામ કરી શકાતું નથી. આ બધાં કેવળ એ પરમ ચૈતન્યના આધિભાવ છે; અને એ ચૈતન્ય મનુષ્ય આત્માના આ બાલ આધિભાવોની પાછળ છુપાઈને પડેલું છે. બીજા શબ્દમાં કહીએ તો, એ એક જ સત્ તત્ત્વને જ્યારે જગતની પાર રહેલું માનો ત્યારે તે પરબ્રહ્મ છે, એને જગત પર શાસન કરતું માનો ત્યારે તે પરમેશ્વર છે, એને તમારી હૃદયગ્રહમાં રહેલું અતરતમ તત્ત્વ માનો ત્યારે તે પરમાત્મા છે, બ્રામવત કહે છે તેમ એ ત્રણ એક જ પરમ સત્યનાં ત્રણ પાસાં છે — એક વિશ્વની પાર રહેલું, બીજું વિશ્વમાં વિલસતું, ને ત્રીજું બાહ્યસના હૃદયરૂપી ગહવરમાં રહેનારું.

वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं ब्रह्मणमद्वयम् ।

, ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति वक्ष्यते ॥ भा. ૧; ૨; ૧૧.

“જો તત્ત્વ જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અદ્વિતીય છે તેને તત્ત્વવેત્તાઓ બ્રહ્મ, પરમાત્મા, ભગવાન એમ અનેક નામે ઓળખે છે.” એને બ્રહ્મ કહો, પરમાત્મા કહો, કે ભગવાન કહો, એથી કશું જ ફરક પડતો નથી. તમે એમાંથી અમુક શબ્દ વાપરો ત્યારે અમુક દૃષ્ટિમિન્દુ રાખીને બોલો છો એટલું જ, પરમેશ્વરને વિશ્વપતિ ને વિશ્વનો શાસક માનીએ, એને ધર્મને

શાશ્વત રક્ષક (શાશ્વતધર્મગોપ્તા) મળીએ, તે આ કામ કરે છે એવી કલ્પના કરીએ, તો એમાંથી એમ ફલિત થાય છે કે જગતમાં જ્યારે જ્યારે ખળભળાટ થાય, જ્યારે જ્યારે જગતમાં ધર્મ અધર્મનાં પદ્ધતિ સમતોલપણું ગુમાવી બેસે, સારે સારે તમારા અંતરમાં તેમજ પરિમિત જગતમાં પ્રગટ થતું એ પરમ સત્ય, તેનાં અપાર ઐશ્વર્ય ને કારણેને લીધે, અમુક અમુક અવતારરૂપે પણ પૃથ્વી પર દેખા દેશે. 'દુરાચાર અને અધર્મ વધી પડે, સખળા નખળાને કચડે — એવી સ્થિતિ ઊભી થાય સારે, એક કવિના શબ્દમાં કહીએ તો, 'એ ભગવાન આવે છે, આવે છે, નિરંતર આવે છે.' શંકરાચાર્યે તેમના ગીતાભાષ્યની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે :

स च भगवाञ्ज्ञानैश्वर्यवलवीर्यतेजोभिः सदा संपन्नस्त्रिगुणात्मिन् वैष्णवीं स्वां माया मूलवृत्तिं वशीकृत्य, भजोऽप्ययो भूतानामीश्वरो नित्यबद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन् स्वमायया देहवानिव जात इव च लोचानुग्रहं कुर्वन्त्यते ।

“એ ભગવાન જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, શક્તિ, ખળ, વીર્ય અને તેજથી સદા સંપન્ન છે. તે અજન્મા છે, અત્રય છે, ને ભૂતમાત્રના ઈશ્વર છે. તેમણે પોતાની અર્થાત્ વિષ્ણુની, ત્રણ ગુણવાળી માયાને એટલે કે મૂલપ્રકૃતિને વશ કરી છે; અને પોતે નિલ, શુદ્ધ, ભુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવવાળા હોવા છતાં, તે પોતાની માયા વડે દેહધારીની પેઠે જાણે જન્મ ધારણ કરતા હોય ને જગત પર અનુગ્રહ કરતા હોય એમ દેખાય છે.” એવા પ્રસંગોએ તે, માનવજાતિના ઉદ્ધાર માટે, પૃથ્વી પર મનુષ્યરૂપે પ્રગટ થાય છે.

પરમાત્માનો અવતાર એ કોઈ અમુક જ મનુષ્યમાં પ્રગટ થાય છે એવું માની લેવાની જરૂર નથી. એ તો જગતમાં સર્વત્ર પ્રગટ થાય છે. એ અવતાર પોતાના જીવનમાં પ્રગટ કરવાની શક્તિ દરેક વ્યક્તિમાં પડેલી છે. કૃષ્ણજન્મનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે : જ્યારે તમસનું પ્રાધાન્ય હોય, જ્યારે સર્વત્ર રાત્રિનું ઘેર અંધારું વ્યાપી રહ્યું હોય, જ્યારે પ્રકાશનું એક પણ કિરણ દેખાતું ન હોય, સારે દરેક મનુષ્યના અંતરરૂપી કારાગૃહમાં પુરાયેલું એ તેજ જગજ્ઞાટ દીપી ગઈ છે. એ ભગવાન તો ત્યાં નિરંતર વાસ કરે છે. મસ્માન્મા દરેકે મણુજ્મતા દક્ષમા જડે જડે વપાઈને બેઠો જ છે. પણ તે આ બધા કોણરૂપી આવરણોથી દંકાઈ ગયેલો છે. માણસ જ્યાં મૂંઝી

આ સર્વ વિષયો પર આસક્તિ ધરાવે, ને તેના પર ચિત્તને ચોટકું રાખે, ત્યાં સુધી શુદ્ધ વિષયો એવો એ ચિદાત્મા સંનાતો રહે છે ને કોઈ રીતે હાથમાં આવતો નથી. આપણે આ સર્વ ઇન્દ્રિયગોચર પદાર્થોની પાર જઈને જિજ્ઞાસુ રહી શકીએ ત્યારે જ આપણે એ શુદ્ધ વિષયોની — નિસ ને નિર્વિકાર એવા ચિદાત્માની — ઝાંખી કરી શકીએ છીએ. ઇસુ જેવાને પણ નરી નિરાશાથી ચીસ પાડવી પડેલી. ‘હે પ્રભુ ! તે મને શા સારુ તજી દીધો છે ?’ એ પછે એમને પોતાના પગ નીચે આખી પૃથ્વી કડેડાટ ફાટતી દેખાયેલી. એમને જ્યારે મનમાં નિરાશા વ્યાપી જાય છે, તેઓ સર્વ આશા છોડી દે છે, ત્યારે જ તેમને પ્રકાશનું કિરણ દેખાય છે, ને તેઓ કહે છે : ‘હે પ્રભુ, જેવી તારી ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે થાઓ.’ તેજ પ્રમાણે દ્રોપદી પણ નિરાશાની પછે આર્ત રવે ચીસ પાડીને કહે છે : ‘મારે પતિ નથી, ભાઈઓ નથી, આ જગતમાં કોઈ નથી. હે ભગવાન, તું પણ મારે માટે તો મરી ગયા જેવો છે.’ એણે આ ચીસ પાડી તે પછે એને ચોમેર ઘેર અંધારું દેખાયેલું. એવી પછે જ્યારે ઉપરનાં આવરણો ખરી પડે છે, આપણી આંખો પરનાં પડળ જીનરી જાય છે, ત્યારે આપણે દેવી તેજની ઝાંખી કરી શકીએ છીએ, જગતમાં કામ કરતી પરમાત્માની શક્તિને નીરખી શકીએ છીએ.

તેવી જ રીતે જ્યારે અર્જુનને લડવાનો વખત આવ્યો ત્યારે તે શરૂ ફેંકી દઈને બેસી ગયો, ને કહેવા લાગ્યો : ‘જે કામ કરવાનું સમાજ મને ફરમાવે છે તે કામ મારે શા સારુ કરવું ? સમાજ મારી પાસે જે નિયમ પજાવવા માગે છે તે મારે શા સારુ પાળવો ? આ સમાજની આજ્ઞાઓ, વ્યક્તિ પાસેથી તેણે કરેલી માગણીઓ, મારે મન કરી ચિસાતમાં નથી. હું નિર્બળ છું; અસમર્થ છું; નિરાશાથી ઘેરાયેલો છું; તમે મને મદદ નહીં કરો ?’ એવી પછે જ ભગવાન અર્જુનની વહારે આવ્યા છે. દ્રોપદી હોય, અર્જુન હોય, કે ઇસુ ખ્રિસ્ત હોય, મુખ્ય વાન એની એ જ છે; એમાં ફરક ફરક પડતો નથી. માણસ જ્યાં સુધી આ જગતની ગડમયલોમાં રચ્યોપચ્યો રહે, તેના પર જ મદાર વાંધે, ને એ બાળ પદાર્થો, એ વિષયો પરથી મનને ખેંચી ન લે, ત્યાં સુધી તેના અંતરમાં પરમાત્માનો ઉદય થવા પામતો નથી.

કૃષ્ણને જન્મ મધરાતે થયો એનો અર્થ એ જ છે કે બાકીનું જગત

માણસને માટે રાત્રિ જેવું સાવ અંધારુઘોર બની જાય ત્યારે જ તેના આત્મામાં કૃષ્ણ અર્થાત્ પરમાત્માનો જન્મ થવા પામે છે એ સર્વ વસ્તુઓ પરથી આપણો વિશ્વાસ ઊડી જાય, અને બહારના જગતનું એ અજવાળું આપણને ઘોર અંધારા જેવું લાગે, ત્યારે જ એ અંતરનું અજવાળું પ્રગટ થવા પામે એટલે, આ અવતાર આવીને જગતના પ્રવાહમાં કશી ખાસ દખલ કરે છે એમ માનવાનું નથી એ અવતારપદે પહોંચવું — બીજા શબ્દમાં કહીએ તો નરના નારાયણ થવું — એ માણસમાત્રને માટે નિર્મેલો આખરી મુકામ છે આપણા અતરમાં જે પરમાત્મા બિરાજે છે તેનું મોઢામોઢ દર્શન કરવા, તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા, આપણને આ જગતમાં જન્મ મળેલો છે ગીતામાં જીન, જગત અને બ્રહ્માના સ્વરૂપને નિષે જે તાત્ત્વિક ચર્ચા છે તેમાં આપણને એવું કહ્યું નથી કે અમુક એક પણ વાત કોઈએ કહી છે માટે આપણે ખરી માની લેની એમાં તો માત્ર સૃષ્ટિના વિકાસનો ક્રમ વર્ણવ્યો છે, અને એક પરમ ચેતનની — નિશ્ચ પર અમન ચનાનનાર તત્ત્વની — હસ્તી માનવી કેમ આવશ્યક છે તે સમજાવ્યું છે પરમેશ્વર જો વિશ્વનો શાસક હોય, તો તેણે જગતના વહેનારમાં રસ લેવો રહ્યો અને આપણે જો આપણને દરેકને અનુકૂળ હોય એવા રસ્તા પર ચાલીએ, તો આપણા અતરમાં વસતા પરમાત્માનું અપરોક્ષ દર્શન અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ

બીજી વસ્તુ તે યોગશ્ચ છે તે સદાયરણ્યનો રસ્તો છે એ આપણે કરવાની સાધના છે ‘હું ઈશ્વરને માનું છું’ એમ કહેવું તો આપણને બ્રહ્માખરાને મટે સહેલું છે છતાં દરેક પળે આપણે એ આરથાને ખોટી ખાડે એવા કામ કરતા હોઈએ, એ પણ બનવાબોગ છે શુદ્ધિનો નિર્ણય, અને જીવનમાં વેગ પૂરનારી શક્તિ, એ બેની વચ્ચે ફરક છે અસ્તિ વ્રજ (બ્રહ્મ છે) અને અદ વ્રજ (હું બ્રહ્મ છું) એ બેની વચ્ચે રહેલો ભેદ સમજવો જરૂરનો છે ‘ઈશ્વર છે,’ એમ કહેવું આપણે માટે સહેલું છે ‘મં મારી રોગરગમાં પરમાત્માનો અનુભવ કર્યો છે, અને જેમ હું જગતની હસ્તી સાચી માનું છું તેમ ઈશ્વરની હસ્તીને પણ સાચી માનું છું,’ એમ કહેવું આપણે માટે મુશ્કેલ છે ‘અમે સત્યનારાયણના — સત્યરૂપી પરમેશ્વરના — દર્શન કર્યો છે,’ એમ કહેવાની સ્થિતિમાં આપણે ન આવીએ, ત્યાં સુધી આપણે ખરેખરા આત્મપરાયણ માણસો નથી. દર્શનશાસ્ત્રની મદદથી કરેલી ઈશ્વરની

વ્યાખ્યા, તર્કશાસ્ત્રની મદદથી કરેલો તેની હસ્તીનો સ્વીકાર, એ ઈશ્વરના સાક્ષાત્કારથી સાવ નિરાળો વસ્તુઓ છે. આપણી ચેતનાના ઊંડા ધરોમાં આપણને ઈશ્વરનું દર્શન થતું જોઈએ. એ કેવી રીતે બની શકે ? એને માટે જ્ઞાન, કર્મ ને ભક્તિારથી ત્રણ સાધન આપણી આગળ મૂકેલા છે.

કેટલાક માણસોનો એક ભુદ્ધિ તરફ હોય છે; તેમને માટે ચિત્તને ધ્યાન વડે એકાગ્ર કરવાની ને તેને બાહ્ય પદાર્થો પરથી ખેંચી લેવાની રીત બતાવેલી છે. 'દ્વિલક્ષ્યં કામ શું ?' એવો પ્રશ્ન ગ્રીક દ્વિલક્ષ્ય પાષ્ટિયોગોરાસને કાઢીએ પૂછ્યો. તેના ઉત્તરમાં તેણે કહ્યું : 'આપણે સહુ જિજ્ઞાસીની મિજબાનીમાં જન્મીએ છીએ : કેટલાક પૈસા કમાવાને, કેટલાક નામના ને કીર્તિ મેળવવાને, અને બીજા કેટલાક વળી તમારો જોવાને, જાય છે. અ તમારાગીરો — પ્રેક્ષકો તે દ્વિલક્ષ્યો છે.' પ્લેટોએ કહેવું છે : 'દ્વિલક્ષ્યે તે સર્વ કાળ ને સર્વ દેશના પ્રેક્ષકો છે.' દેશ અને કાળ એ બાહ્ય, દૃશ્ય પદાર્થો છે; દ્રષ્ટા તે અંતરમાં વિરાજતો અંતર્યામી છે. વિપરીત અથવા દ્રષ્ટા એવો આત્મા, અને દેશકાળરૂપી દૃશ્ય પદાર્થો કે વિષયો અર્થાત્ અનાત્મા, એ બે વચ્ચે તમે વિવેક ન કરી શકો; આત્માને અનાત્મા પરથી વાળી લેવાની શક્તિ ન કેળવો; કેવળ સાક્ષી એવો ચિદાત્મા, અને આ જગતની પ્રવૃત્તિઓમાં ઓછેવત્તે અંશે ચેકાપેવી પ્રકૃતિ, એ બે વચ્ચેનો ભેદ તમે ઓળખી ન શકો; ત્યાં સુધી તમે શુદ્ધ, નિરુપાધિક એવા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકવાના નથી. એ આત્મા દ્રષ્ટા છે, ને કદી દૃશ્ય બનતો નથી. એ જ્ઞાતા છે, ને કદી જ્ઞેય બનતો નથી. એ વિષયી છે, ને કદી વિષય બનતો નથી. અહીં આપણે માટે ધ્યાનયોગનો માર્ગ બતાવેલો છે. આપણે એકાન્તમાં એકલા બેસવું જોઈએ. પણ આપણી આસપાસ એકાન્ત હોય એટલું બસ નથી. આપણે એરડીમાં લટાઈ બેસીએ, ને છતાં આપણાં મનમાં તરેહ-તરેહના આગ્રઅવગા વિચારો ચાલતા હોય, એ બનવાજોગ છે. તમારે તમારા સાચા આત્માનું દર્શન કરવું હોય, તો તમારી તોફાની વાસનાઓ ને વિષયોના આકર્ષણ પર અંકુશ મૂકવાનું સામર્થ્ય તમારામાં હોવું જોઈએ. ગીતા 'યતચિત્તાત્મા' એ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે ત્યાં તેના કહેવાનો અર્થ આ જ છે, તમારે અસંગ, અનાસક્ત બનવું જોઈએ. પરિજ્ઞાન કે જ્ઞાની કશી આશા ન રાખવી જોઈએ. કોઈ પણ પ્રકારના ઉચ્ચતર જીવનનો સૌથી

કપની શત્રુ જે કોઈ હોય, તો તે સમ્રાટ અથવા પરિગ્રહ છે એ પરિગ્રહનો સાગ તેનું નામ અપરિગ્રહ એક માણસે ઈસ્રીની પાસે જઈને કહ્યું ‘ મેં શાસ્ત્રની બધી આસાઓ પાળી છે, મેં ધર્મના બધા નિયમોનું પાલન કર્યું છે હવે સ્વર્ગના રાજ્યમાં પ્રવેશ કરના માટે મારે બીજું શું કરવાનું બાકી રહ્યું ? ’ ઈસ્રીએ કહ્યું ‘ ધેર જા, તારી પાસે જે કંઈ માનમતા હોય તે વેચી નાખ, ને તે પૈસા ગરીબોને વહેંચી દે ’ પેયો માણસ ફરી કદી ઈસ્રી પાસે આવ્યો નહીં અપરિગ્રહ એટલે અસમ્રાટ તમારી પાસે એવી કંઈ સપત્તિ કે માલમતા ન હોવી જોઈએ જેને લીધે તમને આ દુનિયા રિખે આસક્તિ પેદા થવા પામે એ પ્રકારની અનાસક્તિ અત્યંત આવશ્યક છે ધ્યાનયોગ દ્વારા મન — કેવળ શબ્દથી નહીં પણ ખરેખરા આચરણમાં — તમામ બાંધ પદાર્થો પરથી જીવી જાય છે, ને તેને જગતના વહેવારોમાં કોઈ પણ પ્રકરનો રસ રહેતો નથી ગીતાએ આ શબ્દો વાપર્યા છે ચત્તિસ્તલા, નિરાસી, અપરિગ્રહ

આ શરતો બહુ આઠરી છે તે પાળવાનું આપણું ધણાખરાનું ગજું હોતું નથી આપણે માટે તો પેયો બીજો માર્ગ છે — ભક્તિનો ઈશ્વરની કૃપા કીનવાને શાન્ત ચર્ધને બેસવું ને રાહ જોવી, ઈશ્વરને સર્વભાવે શરણે જવું સર્પૂર્ણપણે પ્રપત્તિયોગ સાધવો, ઈશ્વર પાસે કશાની આશા રાખવી નહીં કે કશું માગવું નહીં, તેનું નામ ભક્તિ એમાં આપણે આપણા જીવનની દોરી સર્નાશે ભગવાનના હાથમાં સોંપી દઈએ છીએ, ને તે નયને એમ નાચીએ છીએ આ ગુણોમાં શાન્તિ ને શરણાગતિનો ભાવ વધારે હોય છે, એટલે એ ગુણો પુરુષ દરતા સ્ત્રીને વધારે હાજર એવું મનાય છે તેથી કહ્યું છે કે જગતમાં પરમ પુરુષ તો એક જ છે આપણે બધા સ્ત્રીઓ છીએ એમ માનવું જોઈએ સ્ત્રીગ્રામિતરત્ત્વમ્ બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આપણે નિરતર પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ, પ્રભુનો આશરો લેવો જોઈએ, સર્વ ભાવે તેને શરણે જવું જોઈએ, શાન્ત ચર્ધને તેની કૃપા આપણા પર જીતરવાની રાત જોવી જોઈએ, ને તેની ઈચ્છામાં આપણી ઈચ્છા ભેળવી દેવી જોઈએ કશું માગવું નહીં, કેવળ ભગવાનની આશિષ — તેની કૃપા — માગવી તેનું નામ ભક્તિમાર્ગ આ માર્ગે જવું આપણને વધારે સહેલું પડે છે કુમારિકા ગોપી ભગવાનના સ્તુતિગાન ગાતી ફરે છે, ને તેને વીનવે છે કે ‘ તમે મારા પતિ થાઓ ’

શાસ્ત્રાવનિ મહામાયે સર્વલોકમશેષરિ ।

નન્દગોપસુતં દેવિ પતિં મે શુરુ તે નમઃ ॥ શા. ૧૦; ૨૨; ૪.

‘હે કાલાયની, મહામાયા, સર્વ જગતની મહેશ્વરી, નન્દ ગોપના પુત્રને મારા પતિ બનાવ. હું તને નમન કરું છું.’ રાસલીલાનો જે પ્રસંગ વર્ણવેલો છે તેનો અર્થ એ છે કે જગતના સર્વ જીવો પરમાત્માને વીનવે છે, તેની પ્રાર્થના કરે છે, ને તેની કૃપા યાચે છે. કયોડો માણસો પરમાત્માને વિનવણી કરે છે એને લીધે પરમાત્માના પૂર્ણત્વમાં કશી ઊણપ આવતી નથી. પરમાત્મા સર્વવ્યાપી છે, ને તેની કૃપા યાચનારા જીવો ધણા છે, એ જ વસ્તુ રાસલીલા દ્વારા સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. એ રાસમાં એક જ કૃષ્ણ — એક જ પરમાત્મા દરેક ગોપીની — પ્રત્યેક જીવની સંમુખ જિભો રહેલો છે; અને એ કેટલાક જીવોની સંમુખ જિભો રહેલો છે તે પરથી એવું કલિત નથી થતું કે તે બીજા જીવોની સંમુખ જિભો રહેલો નથી. રાસલીલાની કલ્પના દ્વારા આ વિચાર સમજાવેલો છે. પરદેશીઓએ અણસમજને લીધે એ રાસલીલાનો સાવ ખોટો અર્થ ક્યો છે; ને તેમને પગલે આલી આપણા કેટલાક લોકો પણ એને ખોટા રૂપમાં સમજ્યા છે ને તેમણે એનો ઊલટો અર્થ કર્યો છે. એટલે તમે જોશો કે આ ભક્તિનો માર્ગ છે.

જેમનો સ્વભાવ કાર્યપ્રવણ છે, ને જેમનાં મન ચિન્તન અથવા ભાવના તરફ વળેલાં નથી, તેમને માટે હજુ એક બીજો માર્ગ પણ છે. અર્જુન પોતે આ વર્ગનો છે. તે જિભો ઘડને કહે છે: ‘હું જાણું છું કે હું ક્ષત્રિય છું. હું જાણું છું કે લડતું એ મારી ફરજ છે. પણ હું લડવા માગતો નથી. મારાથી એ વાત નહીં બની સકે. આ લડાઈમાં મને પરાણે ખેંચવામાં આવ્યો છે, પણ હું લડવાનો નથી.’ તે પછી એની કેવી સ્થિતિ થાય છે ?

આપણે સહુ અનુભવે જાણીએ છીએ કે ફરજ જ્યારે અકારી લાગે છે, આપણે દુઃખ અને અત્રિપતાના બોળમાં લાગ પડવાનો હોય છે, ત્યારે આપણે પરાણે લદાયેલી એ ફરજમાંથી સત્કી જવા માગીએ છીએ. આપણી પાસેથી જે કામ કરવાની આજ્ઞા રાખવામાં આવે છે તેમાંથી ગાપતી મારવા માટે આપણે જાતજાતનાં બદનાં શોધી કાઢીએ છીએ. પણ છેવટે અર્જુનને સત્સનું દર્શન થવા પામે છે, એ સત્સમાં તે પ્રવેશ કરી

શકે છે, એટલે કે જે પરમેશ્વર જન્મનો નિયંત્રા ને સૂત્રધાર હોઈ તેને નયવે છે — અને જે અર્જુનને પણ નયવે છે — તેને વિષે અર્જુનને ખરેખરી આસ્થા ઊપજે છે; અને તે છેવટે કહે છે : કરિચ્ચે વચનં તવ — ‘તમે કહો છો તેમ હું કરીશ.’ એ જ પ્રમાણે તમે જોશો કે ઇસુ ખ્રિસ્તે હાથ ઊંચા કરી ભગવાનને કહેલું : ‘ના, મારાથી આ બધું દૈદ સહેવાતું નથી. આ જન્મ મારા મોં આગળથી ખસેડી લે. આ વેદના મને અસહ્ય થઈ પડી છે. મારાથી એનો તાપ જરવાતો નથી.’ અને છતાં, અંતરમાં પ્રયંત્ર ઉત્પાતો ને તોફાનો થયા પછી, તેઓ એ નિશ્ચય પર આવે છે કે ‘તારી ઇચ્છા પ્રમાણે થાઓ. મારી નહીં પણ તારી ઇચ્છા ફળીભૂત થાઓ.’ એ વચન ઇસુ ખ્રિસ્તનું ઉચ્ચારેલું છે. કરિચ્ચે વચનં તવ એ વાક્યનો જ એ અનુવાદ છે. ‘તારું વચન હું માથે ચડાવીશ ને તે પ્રમાણે વર્તીશ.’ અર્જુન અને ઇસુ બંનેને પહેલાં તો મનમાં એમ થઈ ગયેલું કે દુઃખ અને વેદનાથી છલાછલ બરેલો આ જન્મ તેમનાં મોં આગળથી ખસેડી લેવામાં આવે તો સારું. અર્જુનની લડવાની ઇચ્છા નહોતી, ને ઇસુથી એ પ્યાલો મોઢે મંડાતો નહોતો. એટલે ઇસુએ કહ્યું : ‘આ જન્મ મારા મોં આગળથી ખસેડી લે.’ અને અર્જુને કહ્યું : ‘મને ક્ષમા કરો; મારાથી લડી શકાશે નહીં.’ પણ બંનેના આત્માનો એટલો બધો વિકાસ થાય છે કે અન્તે તેઓ ઊભા થઈને કહી શકે છે : ‘છતાં મારી નહીં પણ તારી ઇચ્છા ફળીભૂત થાઓ.’ બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, જે માણસોમાં પોતાનો કરો સ્વાર્થ સાધવાની ઇચ્છા નથી હોતી તેઓ ધારે તો વિશ્વાત્માના હાથમાં રમકડાં જેવા બની શકે છે; અને તેઓ સમજી શકે છે કે તેમને આ જગતમાં જન્મ મળેલો છે તે કેવળ પોતાની વાસનાઓ તૃપ્ત કરવા માટે નથી, પણ વિશ્વની હસ્તી પાછળ પરમાત્માનો કંઈક હેતુ, તેનું કંઈક પ્રયોજન રહેતો છે, ને એ હેતુ, એ પ્રયોજન, સફળ થવામાં માણસે સાથ આપવાનો છે. તમે ઇશ્વરની એ યોજનામાં ભગી જાઓ છો; ઇશ્વરની ઇચ્છા અનુસાર વર્તો છો; અને એ ક્રિયા કરતાં કરતાં તમારા પોતાના જીવનને પૂર્ણતાએ પહોંચાડો છો — જીવનનો જે પરમ પુરુષાર્થ છે તેની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરો છો. એટલે, પરમેશ્વરની આજ્ઞા અનુસાર વર્તવાથી તમે તમારા અંતરમાં બેઠેલા પરમાત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી શકો છો.

તેથી એમ કહેલું છે કે જે કર્મ આપણને મેલું લાગે, અતિશય બેહુનું ને અકારું લાગે, અને તે ટાળવાનું ને તેમાંથી ખસી જવાનું મન થાય, તે કર્મ દ્વારા પણ ઈશ્વરે પોતાની ધારણા સફળ કરવાનો ઈરાદો રાખ્યો હોય છે. એટલે આપણે વખત આવ્યે એવું કામ પણ કરવું પડે, અને એ રીતે ઈશ્વરની ઈચ્છાને અનુસરવું પડે, કર્મનો ભાગ કરવા કરતાં આ રીતે ઈશ્વરની ઈચ્છા અનુસાર કર્મ કરવાથી આપણે તેનું પ્રયોજન ધર્મ વધારે સમજી શકીએ છીએ, ને તેના સાચા સ્વરૂપનું આકલન ધણા વધારે પ્રમાણમાં કરી શકીએ છીએ. વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે જે માણસો કેવળ ઈશ્વરના નામનું રટણ કરે છે પણ તેની ઈચ્છા અનુસાર વર્તતા નથી તેઓ ઈશ્વરના શત્રુ છે.

स्वधर्मकर्मविमुक्ताः कृष्ण कृष्णंति चादिनः ।

તે હંરેદેવિણો મુક્તા પર્માર્થ જન્મ ચક્ષરે ॥

‘પોતાનું કર્તવ્ય છોડીને જેઓ કેવળ કૃષ્ણ કૃષ્ણ બોલ્યાં કરે છે તેઓ હરિનો દૂષ કરનારા ને પાપી છે, કારણ હરિનો જન્મ જ ધર્મના રક્ષણ માટે છે.’ તે લોકો અજ્ઞાન છે, મૂઠ છે. હરિ પોતે સંસારનાં બંધન તોડવા માટે, આ જગતનો ઉદ્ધાર કરવા માટે, ધણી જાતનાં સંકટોમાંથી પસાર થયા છે. ઈશ્વરે પોતે જ્યારે આપણને દાખરો બેસાડ્યો છે, ત્યારે આપણે સંસારનો ભાગ કરીએ, જગતમાં જે કર્મ કરવા આવશ્યક છે તે તજીને બેસી જઈએ, એ આપણે માટે યોગ્ય છે ખરું ? ધ્યાનયોગ, ભક્તિયોગ કે કર્મ યોગ એમાંથી ગમે તે માર્ગ તમે લો, એ સર્વમાં મનુષ્ય જીવ જ્યારે પોતાની અસ્થિતા, પોતાના જીવભાવની મર્યાદા, છોડીને પાર ચાલ્યો જાય છે ત્યારે જ પરમ સત્યનાં દર્શન કરવા પામે છે. એ જીવ પોતાની સંકુચિતતા છોડીને પાર જઈ શકે છે. તે આસપાસના બાહ્ય વાતાવરણથી સાવ નિર્લેપ જની જાય છે. તે જ્યારે આ સંસારમાં કંઈક પણ કામ કરે છે ત્યારે તેના મનની વૃત્તિ કેવળ અસંગ અનાસક્ત સાદી કે દ્રઢાના જેવી હોય છે. એવા જીવને આપણે સાક્ષાત્કારી પુરુષ કહીએ છીએ; બીજા શબ્દમાં કહીએ તો, સિદ્ધ અથવા મુક્ત કહીએ છીએ. એવો માણસ મોદામોદ પરમાત્માનું દર્શન કરી શકે છે. તેણે અનંત અમર્યાદ અપરિનિજ્ઞ એવા પરમાત્માના વરૂનો સ્પર્શ કર્યો હોય છે. તેનું મન દેવી તેજથી ઝગઝગાટ યર્ષ જાય છે. તેનું હૃદય પ્રેમરૂપી પાવકની જ્વાળા જેવું જની જાય છે, અને તેનું આખું જીવન પીપ્પતી માનવ-

જાતિના ઉદ્ધારને માટે તવસે છે એટલે તમે જોશો કે જન્મવું, મોટા થવું, સંભોગ કરવો, સંતતિ પેદા કરવી, લાવિ પ્રગ્નને માટે ધનના ઢગલા મૂકી જવા, ને જગતમાથી ચાલ્યા જવું, એ કંઈ દરેક માણસને માટે નિર્મલો જાયામા જાયો હેતુ નથી એનાં કામ તો પશુઓ પણ કરે છે. માનવજીવને તો કામ એ કરવાનું સોપાયેલું છે કે તેના અંતરમાં જે પરમાત્મા વિરાજે છે તેનું દર્શન કરવું અર્થાત્ તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો.

દરેક માણસ પાસે બે રસ્તા પડેલા છે, તેમાંથી ગમે તે એકની પસંદગી કરનાની છૂટ તેને અપાયેલી છે. યસ્ય છાયા અમૃત યસ્ય મૃત્યુ । આપણે દરેક જણ, ધારીએ તો, અમૃત — અર્થાત્ શાશ્વત સનાતન જીવન — ની પ્રાપ્તિ કરી શકીએ છીએ; અથવા, ધારીએ તો, મૃત્યુને બેટી ભરમસાત્ પણ યદ્ શકીએ છીએ તમારામા જે અમૃત ભરેલું છે તેનો વિકાસ તમે કરવા માગતા હો તો તમારે સત્યને માગે ચાલવું રહ્યું ખીજી તરફ તમારે મૃત્યુમાથી મૃત્યુમાં પસાર થતાં (મૃત્યોઃ સ મૃત્યુ ગચ્છતિ । વ્રઠ ૪, ૧૦) સસારના ચક્રાવામાં અટવાયા કરવું હોય, તો તમે આ ભલકભયાં જગતમા જ એાછેવતે અશે લપટાયેલા રહેનાના. ભગવદ્ગીતા આપણી આગળ જે ઉચ્ચતમ ધ્યેય રજૂ કરે છે તેમા કર્મના કૌશલની સાથે ચિન્તનની અવિચળ શાન્તિનો સયોગ થયેલો હોય છે. ભગવદ્ગીતાનો છેક છેલ્લો શ્લોક ઉપસદ્ધારરૂપે કહે છે :

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ।

તત્ર શ્રીવિજયો ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મેતિર્મેમ ॥

આ શબ્દો ધ્રિરાદ્યપૂર્વક, એકસ હેતુથી, પસંદ કરવામા આવ્યા છે યોગ — અર્થાત્ કૃષ્ણની ધ્યાનશક્તિ — એકલી કશા કામની નથી તેની સાથે અર્જુનની ધનુર્વિદ્યા પણ જોઈએ કેવળ ચિન્તનપરાયણ યોગી નહીં, પણ વહેનારમા રમ્યોપચ્યો માણસ — રાજા પણ જોઈએ, ખરી જરૂર તો પ્લોટાએ જેને ફિલસૂફ-રાજા કહેલો તેની છે યોગી અને ધ્યાની કર્મરૂપી તપમાં ધ્યાનની શક્તિ રહે છે, બેનો સયોગ સાધે છે, ધ્યાન અને કર્મનો પરિબ્ધ કરાવે છે આ ધ્યેય ગીતાએ આપણી સામે રજૂ કરેલું છે ગીતાનો સંદેશો શો છે તે જ જે તમે જુઓ, તો તમને જણાશે કે ખોટા પાયા પર રચાયેલી કોઈ પણ હકીકત, કે વિજ્ઞાનની કસોટીમાં ન ટકી શકે એવો કંઈ પણ મતામદ, બેમાથી એકની સાથે એ સંદેશાને કોનો સત્ય-ધ

નથી મનુષ્યસ્વભાવ વાસ્તવિક રીતે જેવો છે તેનો જ વિચાર ગીતા કરે છે માણસના અંતરમાં નિહાળીને અપિનાથી એના પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે જ જાણના પડેલી છે તેનો તે અભાસ કરે છે * પરમાત્મપ્રાપ્તિ માટેની જ જાણના તૃપ્ત કરવાનો માર્ગ તે બતાવે છે તમારા સ્વભાવમાં ચિન્તન ભાવના કે કર્મના જે અંશો છે તેનો ત્યાગ કરવાનું તે તમને દરમાવતી નથી તે માત્ર તમને એટલું જ કહે છે કે આ જગતમાં માણસ ઉચ્ચતર જીવનના જીમરા પર જામેનો છે, તેણે બુદ્ધિબળ કેળવ્યું છે ખરું, પણ જીવનનું ચક્ર એમ સૂચવે છે કે બુદ્ધિબળ એ કઈ જીવનવિકાસનો આખરી મુકામ નથી માણસે ત્યાંથી આગળ વધવું રહ્યું છે એ આગળનો વિકાસ તેના શરીરની રચનામાં થાય એવો સંભવ તો હવે રહ્યો નથી એ વિકાસ તેના આત્માના ધ્વજનરમાં જ થવો શક્ય છે એ વાત જો ખરી હોય, તો માણસની બુદ્ધિને એકાગ્ર કરી તેમાંથી જ્ઞાનનો પ્રકાશ, પ્રતિભાનું તેજ પેદા કરવા રહ્યા છે તમારા જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થવી જોઈએ, તમારા હૃદયનો વિકાસ સધાવો જોઈએ, જે મહાન ક્ષણોમાં મનુષ્યનો આત્મા ક્યારેક પરમાત્મા સાથે સપર્કમાં આવે છે, તે ક્ષણો સંપાદી જોઈએ એવી ક્ષણોમાં મનુષ્યનો આત્મા જનલે પૃથ્વી પરથી ઊડે છે, ઉન્નત બનીને ઊંચાને આકાશમાં વિહરવા લાગે છે એવે વખતે એ આત્મા પરમાત્માના ઊંડાણમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે કાળની ગતિ ચક્રી જાય છે ને અમૃત અને મૃત્યુ જેની ધ્યામાત્ર છે એના પરમ સત્ત્વની એ આત્મા ઝાંખી કરી શકે છે

તમે જો એ આખરી મુકામે પહોંચી શકો, તો તમે જીવનને ખરેખર સાર્થક કર્યું પણ તમે જો ત્યાં ન પહોંચી શકો, તો પછી બને તમે ધનના ઢગના ભેગા કરો, ભૌતિક જગતની ધમારતો રચો, અણુમાંમ શોધી માણસોનો સહાર કરો, પણ તમે માણસ તરીકે તો નિષ્ફળ જ નીવડ્યા છો, ને તમારો જન્મારો સાવ એજે ગયો છે તમે એ પરમ પદ રૂપી આખરી મુકામે પહોંચો ત્યારે એમ કહી શકાય કે કુલ પવિત્ર જનની કૃતાર્થ, વધુવધા પુણ્યવતી — તમારું કુળ પાનન થાય છે, તમારી માતાની કૃપા દીપી ઊઠે છે, ને તમે જન્મ્યા હો તે ભૂમિ તીર્થરૂપ બની જાય છે આ જે જીવન માણસમાત્રનું અન્તિમ ધ્યેય છે, તેની પરમ ગતિ છે, તે અક્ષય છે, તેમાં કદી વધવટ થતી નથી, અને જરામરણુ તેને સ્પર્શ કરી શકતાં નથી એ જીવન જો તમે આ જ ભવે પ્રાપ્ત કરી શકો, તો મનુષ્યનો આત્મા તેને આખરી મુકામે પહોંચી ગયો ગણાય !

લેખકનાં ટિપ્પણો

સંક્ષેપાની સમજ

આદિ. — મ. મા. આદિપર્વ
 ઇ. દ્વિ. — ઇન્દિયન દિલ્હીસોફી
 (રાધાકૃષ્ણન)
 ઈરા. — ઈરાણનિપત્
 ઇયોગ. — મ. મા. ઇયોગપર્વ
 ઋ. — ઋગ્વેદ
 એ. મા. — એકનાથી ભાગવત
 એ. — એતરેયોપનિષત્
 ફઠ. — ફઠોપનિષત્
 ફેન. — ફેનોપનિષત્
 ગી. — ગીતા
 છાં. — છાંદોગ્યોપનિષત્
 જ્ઞા. — જ્ઞાનેશ્વરી.
 તે. — તૈત્તિરીયોપનિષત્
 ડુ. સ. — ડુર્ગાસપ્તશતી
 ના. મ. — નારદમહિમસૂત્ર
 પ્ર. — પ્રશ્નોપનિષત્

પુ. — પૃથ્વિદારણ્યકોપનિષત્
 મ. સુ. — મદ્રાસૂત્ર
 મા. — માગધન
 મ. મા. — મહાભારત (ચિત્રશાલ્કા)
 મધુ. — મધુસૂદનીવ્યાહવા
 મનુ. — મનુસ્મૃતિ
 મા. મા. — માધ્વભાષ્ય
 માં. કા. — માંદુન્યકારિકા
 (ચૌડપાદ)
 મું. — મુદ્ગલોપનિષત્
 રા. મા. — રામાનુજભાષ્ય
 વન. — મ. મા. વનપર્વ
 વે. સુ. — વેદાન્તસૂત્ર
 શાં. મા. — શાંકરભાષ્ય
 શાન્તિ. — મ. મા. શાન્તિપર્વ
 શ્વે. — શ્વેતાશ્વતરોપનિષત્
 સ્વા. મં. — સ્વાદ્વાદમંજરી

નોંધ :—ટિપ્પણોની આગળ જે આંકડા આપ્યા છે તેમાનો પહેલો આંકડો પાનાનો ક્રમાંક, અને બીજો તે પાના પરની નોંધનો ક્રમાંક, દર્શાવે છે.

૨૦; ૧. શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા તુપદેશો વામદેવત્ । વે. સૂ. ૧; ૧; ૧૦.

(પણ શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી એ ઉપદેશ થોડ્ય છે — વામદેવની પેઠે.)

આના પર શાંકરભાષ્યમાં લખ્યું છે :

इन्द्रो नाम देवतात्मा परमात्मदेवाहमेव परं ध्येत्वायेण दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्यन्नुपदिशति स्म -- 'मामेव विजानीहे' इति । यथा 'तद्वैतत्वायन्तृविर्नामदेवः प्रतिपेदेऽहं मयुरभवं सूर्यश्च' इति तद्वत् ।

(ઈન્દ્ર નામના દેવતાત્માએ પોતાનો આત્મા એ જ પરમાત્મા છે — હું જ પરબ્રહ્મ છું — એમ આપેદર્શનથી યથાશાસ્ત્ર જ્ઞાન મેળવીને ઉપદેશ કર્યો કે 'મને જ જાણુ.' જેમ તે બ્રહ્મને — એ આત્માને જ — 'હું બ્રહ્મ છું' એમ જોનારા ઋષિ વામદેવને એવું જ્ઞાન થયું કે 'હું મનુ હતો, હું સૂર્ય હતો,' તે પ્રમાણે.)

૨૧; ૧. પ્રકૃતૈર્ગુણસંમૃઢાઃ સજ્જન્તે ગુણક્ષમંસુ ।

तान्द्रव्यस्त्वमिदो मन्दान्द्रव्यत्वयिन् विचालयेत् ॥ गी. ૧, ૨૧.

(પ્રકૃતિના ગુણોથી સંમોહ પામેલા માણસો ગુણોનાં કર્મમાં આસક્ત થાય છે. આ અધૂરા જ્ઞાનવાળા મદ લોકોને સર્વસ પુરુષે અજાવવા ન જોઈએ.)

૨૨; ૧. 'ઈંડિમન ઓટીફેરી', ૧૯૧૮, પૃ ૩. ગર્ભની ભગવદ્-ગીતાની પ્રસ્તાવના.

૨૩; ૧. 'સેકેડ બૂક્સ ઓફ ધી ઈસ્ટ', વો. ૮, પ્રસ્તાવના, પૃ ૫-૬.

૨૩; ૨. મહાભારતના આદિપર્વમાં ગીતાનો નામનિર્દેશ આ પ્રમાણે છે :

मौक्त भगवद्गीता । आदि. ૨; ૬૮.

मदाऽग्र्यं वदमलेवामित्ये

ख्योपत्ये सीदमानेऽर्जुने वै ।

शृणुं त्वोक्तदश्यानां शरीरे

तदा नर्दसे विजयाम सजय ॥ आदि. ૧; ૧૮૧.

(પુનરાશ્રુ કહે છે : હે સંજય ! અર્જુનને મોહ ચર્ષિ આવ્યો, ને તે વિષાદ પામીને રથમાં બેસી ગયો, તે વેળાએ કૃષ્ણે એને ચેતાના શરીરમાં

સર્વ જુરનોનું દર્શન કરાવ્યું, એમ મેં જ્યારે સાંભળ્યું ત્યારે વિજયની આસા મૂકી દીધી.)

ફક્તલં રત્ર પાર્યસ્ય ઘાતુદેવો મદામનિઃ ।

મોહજં નાશયાનાસ હેતુભિર્મોહાર્શિભિઃ ॥ શાન્તિ. ૨; ૨૪૬-૪૭.

(એ યુદ્ધમાં અર્જુનને મોહથી ઉત્પન્ન થયેલા વિપાદને મદામતિ વામુદેવે મોહમાર્ગ ખતાવનારી દલીલો વડે દૂર કર્યાં.)

સમુગ્રેદેવનીચ્છેપુ ફુલગંડવયોમૃતે ।

અર્જુને વિમનસ્કે ચ ગીતા મગરતા સ્વયમ્ ॥ શાન્તિ. ૩૪૮; ૮.

(કૌરવ પાંડવના યુદ્ધમાં જ્યારે બે બાજુનાં સૈન્યો સજ્જ થઈને ઊભાં હતાં અને અર્જુન ઉદ્દેગમાં પડ્યો હતો તે વખતે ભગવાને પોતે એ ગાયેલી છે.)

૨૩; ૩. તિલકઃ ‘ ગીતારહસ્ય ’, પરિશિષ્ટમાં આના અનેક દાખલા આપ્યા છે. વળી શુઓ ‘ સેકેડ બૂક્સ ઓફ ધી ઇસ્ટ ’ વો. ૮ ની પ્રસ્તાવના.

૨૩; ૪. નિયતં કુલ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાવો હ્યકર્મણઃ ।

શરીરયાત્રાપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધયેદકર્મણઃ ॥ ગી. ૩; ૮.

(તું નિયત કર્મ કર. કર્મ ન કરવાં એના કરતાં કર્મ કરવાં એ સાં છે. કર્મ કર્યાં વિના તારા શરીરનો નિર્વાહ પશુ નહીં થઈ શકે.)

સરખાવો : કર્મ સ્વત્વિદ્ કર્તવ્યં જાનતામિત્રકૃતેન ।

અકર્મણો દિ જીવન્તિ સ્થાવરા નેતરે જનાઃ ॥ વન. ૩૨; ૧.

(હે શત્રુઓનો નાશ કરનાર ! આ જગતમાં કર્મ કરવું જ જોઈએ જડ વસ્તુઓ જ કર્મ કર્યાં વિના રહી શકે છે. ખીજા માણસોથી કર્મ કરી વિના જીવી શકાતું જ નથી.)

૨૩; ૫. ન યજ્ઞં ચ વિનિન્દામિ યજ્ઞવિત્તુ મુદુલેભઃ । શાન્તિ. ૨૬૩; ૪.

(હું યજ્ઞની નિન્દા કરતો નથી. યજ્ઞને યથાર્થ રીતે બાંધીનાર તો બહુ વિરલા હોય છે.)

યજ્ઞાદ્યજ્ઞા પ્રભવતિ નમસોઽમ્બ દ્વામહમ્ । શાન્તિ. ૨૬૩; ૧૦.

(જેમ આકાશમાંથી સ્વચ્છ પાણી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ યજ્ઞમાંથી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે.)

પ્વં કૃતા મહાયજ્ઞઃ પ્રત્યદ્વં શુદ્ધમેધિનામ્ ।

અધ્યાપનં મદ્ભયજ્ઞઃ પિતૃયજ્ઞસ્તુ તર્પણમ્ ।

હોમો દેવો ધર્મિર્મૌતો નૃયજ્ઞોઽતિથિપૂજનમ્ ॥ મનુ. ૩; ૬૧-૫૦.

(ગૃહસ્થોએ પાંચ મહાયજ્ઞ કરવાના હસાવેલા છે. અધ્યાપન બ્રહ્મયજ્ઞ. તર્પણ તે પિતૃયજ્ઞ. હોમ તે દેવયજ્ઞ. ધર્મિ તે ભૂતયજ્ઞ. અતિથિ પૂજા તે નૃયજ્ઞ.)

૨૩; ૬. સરખાવો ગીતા અ. ૬ ને ૭; અને શાન્તિપર્વ અ. ૨૩૧

૨૩; ૭. સરખાવો ગીતા અધ્યાય ૧૪ ને ૧૫; અને અશ્વમેધપર્વ અધ્યાય ૩૬-૩૯, તથા શાન્તિપર્વ અધ્યાય ૨૮૫, અને ૩૦૦-૩૧૧.

૨૩; ૮. સરખાવો ગીતા અ. ૬; અને શાન્તિપર્વ અ. ૨૩૯ ને ૩૦૦.

૨૩; ૯. સરખાવો ગીતા અધ્યાય ૧૧; અને ઉદ્યોગપર્વ અધ્યાય ૧૭૦, અશ્વમેધપર્વ અધ્યાય ૫૫, શાન્તિપર્વ અધ્યાય ૩૩૯, વનપર્વ અધ્યાય ૯૯.

૨૪; ૧. જાનવાત્સમવાપ્તવ્યં ન તે કિંચન વિચિતે ।

લોકાનુગ્રહ એવૈકો હેતુસ્તે જન્મકર્મણોઃ ॥ શુભ્રવં ૧૦; ૩૧.

(તમારે ન મળેલું મેળવવાનું હોય એવું કશું જ નથી. જગત પ્રત્યેની કસ્ટા એ જ તમારા જન્મ અને કર્મનો એકમાત્ર હેતુ છે.)

સરખાવો : ન મે પાર્યાસ્તિ કર્તૃવ્યં શિષુ લોકેષુ કિંચન ।

જાનવાત્સમવાપ્તવ્યં વર્તે એવં જ કર્મણિ ॥ ગી. ૩; ૨૨.

(હે પાર્ય ! તારો લોકમાં મારે કંઈ કરવાનું નથી; તેમજ મારે ન મળેલું એવું કંઈ મેળવવાનું છે એમ પણ નથી. તોપણ હું કર્મ કરી જ કરું છું.)

૨૪; ૨. હતોઽપિ લભતે સ્વર્ગે જિત્વા તુ લભતે યશઃ । કર્ણભાર

સરખાવો : હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગે જિત્વા વા એશ્વસે મહીમ્ ॥ ગી. ૧; ૩૭.

(તું હણીઈશ તો સ્વર્ગે જઈશ; ને જીતીશ તો પૃથ્વીને બે ગવીશ.)

૨૪; ૩. દેશામાવે દ્રવ્યામાવે સાધારણે કુર્યાન્મનસા ધાર્વયેદિતિ તદાહ

મગવાન્ —

પત્રં પુષ્પં ફલં તૌયં યો મે મંસ્યા પ્રયચ્છતિ ।

તદહં મક્ત્યુપદ્ધતમધ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥ બોધાયનટ્ટસૂત્ર ૨; ૨૨; ૧.

(દેશ અને દ્રવ્યનો અભાવ હોય ત્યાં સાધારણુ સામગ્રીથી ચક્ષાવી લેવું; અથવા મનથી પૂજા કરવી. કેમકે ભગવાને તો કહ્યું છે કે “જે માણસ ભક્તિભાવે પાન, ફૂલ, ફળ કે પાણી અર્પણુ કરે છે તે સંયમી મનવાળા માણસે ભક્તિપૂર્વક આપેલી બેટનો હું સ્વીકાર કરું છું.”)

પત્રં પુષ્પં એ શ્લોકે જેવો ને તેવો ગીતા (૯; ૨૬) માંથી જ લીધેલો છે.

બોધાયનના પિતૃમેધચત્રમાં પણ નીચે પ્રમાણે એક વાક્ય છે :

જાતસ્ય વૈ મનુષ્યસ્ય ધ્રુવં મરણમિતિ વિજાનોયાત્, તસ્માજ્ઞાતે ન પ્રદબ્યેન્મૃતે
ચ ન વિપીદેત્ ।

(જન્મેલા માણસનું મરણુ અચૂક થવાનું છે એમ જાણવું. તેથી માણસ જન્મે ત્યારે હર્ષ ન કરવો, ને મરે ત્યારે શોક ન કરવો.)

આની સાથે સરખાવો :

જાતસ્ય હિ છુવો મૃત્યુર્ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ।

તસ્માદપરિહાયેઽર્થે ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥ ગી. ૨; ૨૭.

૨૪; ૪. ‘સેકેડ બૂક્સ ઓફ ધી ઈસ્ટ’ વો. ૨, અસ્તાવના, પૃ. ૪૩.
સરખાવો વો. ૧૪, અસ્તાવના, પૃ. ૪૩.

૨૪; ૫. ધર્મસૂત્રોમાં આવતા ઉલ્લેખોને જે ક્ષેપક ગણવામાં આવે, તો ગીતાનો રચનાકાળ ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા કે બીજા સૈકામાં મૂકી શકાય.

૨૫; ૧. અપ્સર્યાકાંશિમિર્યજ્ઞો વિધિદ્યો ય દ્વિજ્યતે ।

યદ્યવમેવેતિ મનઃ સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥ ગી. ૧૭; ૧૧.

(કૃષ્ણની ઈચ્છા ન રાખનારા માણસો, યશ કરવો એ કર્તવ્ય છે એમ સમજીને, શાન્ત ચિત્તે વિધિપૂર્વક જે યજ્ઞ કરે છે તે યજ્ઞ સાત્ત્વિક છે.)

૨૫; ૨. યામિમાં પુણિતાં ત્રાવં પ્રવદન્ત્યવિપશિતઃ ।

વેદવાદરતાઃ પાર્યં નાન્યદસ્તીતિ ઘાદિનઃ ॥

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મર્મફલપ્રદામ્ ।

ક્રિયાવિશેષગુહ્યં મોઘૈશ્વર્યમ્ભવતિ પ્રતિ ॥

મોઘૈશ્વર્યપ્રમદાનાં તત્વાપદ્ધતચેતસામ્ ।

ઘ્યવસાયાભિક્ષા બુદ્ધિઃ સમાધી ન વિધીયતે ॥

ત્રૈગુણ્યવિપયા વેદા નિઠૌગુણ્યો મહાર્જુન ।

નિર્દૈન્દ્રો નિયસત્પસ્યો નિયોગસ્યેમ આત્મવાન્ ॥ ગી. ૨; ૪૨-૫.

(અસાની, વેદને વિશે વાદવિવાદ કરનારાં રમ્યાપમ્યા રહેનારા, ‘એ સિવાય ખીજું કંઈ છે જ નહીં’ એમ કહેનારા, કામનાઓની પાછળ પડેલા, સ્વર્ગપ્રાપ્તિના પ્રયત્નમાં મગ્ધેલા માણસો સુન્દર વચનોવાળી વાણીમાં કહે છે કે ‘અનેક પ્રકારનાં કર્મો વડે જ પુનર્જન્મરૂપી કૃણ મળે છે તથા ભોગ અને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય છે.’ આવા માણસો ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયેલા હોય છે, અને તેમની આ વાણી તેમની બુદ્ધિને દૂરી લે છે. બુદ્ધિનું કામ સારાસારનો નિશ્ચય કરવાનું હોય છે. પણ આવા માણસોની એ બુદ્ધિ કદી એક ઠેકાણે સ્થિર રહી શકતી નથી.)

ત્રૈવિદ્યા માં સોમયાઃ પૂનપાપા યદ્દેરિશ્વ સ્વર્ગતિ પ્રાર્થયન્તે ।

તે પુણ્યમાસાય હૃદેન્દ્રલોકમગ્નન્તિ દિવ્યાન્દિવિ દેવમોવાન્ ॥

તે તં ઇક્ષ્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલે ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકે વિરાન્તિ ।

एवं प्रवीचर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ ગી. ૯; ૨૦-૧.

(ત્રણ વેદમાં બતાવેલાં કર્મો કરનારા, સોમરસ પીનારા, અને નિષ્પાપ માણસો યજ્ઞ વડે મારું પૂજન કરીને સ્વર્ગ માગે છે. તેઓ પવિત્ર એવા ઈન્દ્રલોકમાં જાય છે, અને તે સ્વર્ગમાં દેવોના જેવા દિવ્ય ભોગ ભોગવે છે. પછી, એ વિશાળ સ્વર્ગલોકનો ઉપભોગ કરીને, પુણ્ય ખૂટી ગયે, પાછા મર્ત્યલોકમાં પ્રવેશ કરે છે. આ રીતે ત્રણ વેદોમાં કહેલા કર્મકાંડના ધર્મને અનુસરનારા, ને કામનાઓની તૃપ્તિ ઈચ્છનારા, માણસો જન્મમરણના ફેરામાં પડે છે.)

૨૫, ૩ (૧) આશ્વર્યવત્પ્રયતિ કથિદેનમાશ્વર્યવદ્વરતિ તયેવ ધાન્ય ।

આશ્વર્યવચ્ચેનમન્ય શૃણોતિ શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કથિત્ ॥

ગી ૨, ૨૯

(એ આશ્ચર્ય — અદ્ભુત વસ્તુ — હોય એમ કોઈ એની તરફ જુએ છે એ આશ્ચર્ય હોય એમ ખીજે કોઈ એને વિષે બોલે છે, એ આશ્ચર્ય હોય એમ ખીજે કોઈ એને વિષે સાબળે છે, કોઈ વળી આ પ્રમાણે એને જોવા, વર્ણવવા ને સાબળવા છતાં એને જાણતો નથી)

સરખાવેઃ ધ્રુવણાયાપિ બહુભિર્યો ન લભ્ય, શૃણ્વન્તોઽપિ વદ્વો યં ન વિદુઃ ।

આશ્ચર્યો વક્ષા કુશલોઽસ્ય રચ્યા, આશ્ચર્યો જ્ઞાતા કુશલાનુશિટ ॥

કથ ૧, ૨, ૭

(જો આત્મા વિષે ધણાને તો સાબળના પણ મળતું નથી, જોને વિષે સાબળના છતાં ધણા એને જાણી શકતા નથી, તે આત્માને વિષે કહેનાર જો કોઈ હોય તો તે અદ્ભુત છે, ને તેને ગ્રાહ કરનાર કુશળ છે, અને એના કુશળ માણસની પાસેથી શીખીને જાણનાર પણ અદ્ભુત ॥)

(૨) ન જાયતે મ્રિયતે વા ક્ષિપાચિન્નાય મૂલા મથિતા વા ન મૂય ।

અજો નિત્ય શાશ્વતોઽય પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાન શરીરે ॥ ગી ૨, ૨૦

(આ આત્મા કદી જન્મતો નથી કે મરતો નથી તે હતો ને હવે પડી થનાનો નથી એનું પણ નથી તે અજન્મા છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે, પુરાતન છે શરીરનો વધ થાય તેથી કંઈ એ આત્માનો વધ થતો નથી)

સરખાવેઃ

ન જાયતે મ્રિયતે વા ક્ષિપાચિન્નાય ક્ષુતધિન મૂલ્લ કથિત્ ।

અજો નિત્ય શાશ્વતોઽય પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાન શરીરે ॥ કથ ૧, ૨, ૧૮

વળી હન્તા ચ મન્યતે હન્તુ હતથેન્મન્યતે હતમ્ ।

હમો તૌ ન વિજાનીતો નાય હન્તિ ન હન્યતે ॥ કથ ૧, ૨, ૧૯

(હણનારો જો આત્માને હણનાનો વિચાર કરે, અને હણનારો જો આત્માને હણાયેનો માને, તો તે બંને આત્માને જાણના નથી, કેમકે એ આત્મા તો નથી હણતો કે નથી હણાતો)

(૩) યદક્ષરં વેદવિદો ષદન્તિ વિજ્ઞાન્તિ યથતયો વીતરાગાઃ ।

યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્યં ચરન્તિ તત્તે પદં સંપ્રદેશ પ્રવક્ષ્યે ॥ ગી. ૮; ૧૧.

(મેદને જાણનારા જેને અક્ષર કહે છે, વીતરાગ યતિઓ જેમાં પ્રવેશ કરે છે, અને જેને ગ્રાહ કરવાની ઈચ્છાથી માણસો અહમકારનું પાલન કરે છે, તે પદનું વર્ણન હું તને સંક્ષેપમાં આપીશ.)

સરખાવો :

સર્વે વેદા યત્યદમામનન્તિ તપાસિ સર્વાણિ ચ યદ્વરન્તિ ।

યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્યં ચરન્તિ તત્તે પદં સંપ્રદેશ જ્ઞવીમ્યોમિત્યેત્ ॥ કઠ. ૧; ૨; ૧૫.

(સર્વ વેદો જે પદનું વર્ણન કરે છે, સર્વ તપ જ્યાં પહોંચવા માટે કરવામાં આવે છે, અને જેને ગ્રાહ કરવાની ઈચ્છાથી માણસો અહમકારનું પાલન કરે છે, તે પદનું વર્ણન હું તને સંક્ષેપમાં આપીશ. તે ઈ છે.)

(૪) હૃદિમાણિ પરાળ્યાહુરિન્દ્રિયેભ્યઃ પરં મનઃ ।

મનઃસ્તુ પરા બુદ્ધિયો બુદ્ધેઃ પરતસ્તુ સઃ ॥ ગી. ૨; ૪૨.

(સ્થૂળ પદાર્થો કરતાં ઈન્દ્રિયો અડિયાતી છે. ઈન્દ્રિયો કરતાં મન અડિયાતું છે. મન કરતાં બુદ્ધિ અડિયાતી છે. અને જે બુદ્ધિથી અડિયાતો છે તે બુદ્ધિથી પાર છે તે આત્મા છે)

સરખાવો :

હૃદિયેભ્યઃ પરા ઈન્દ્રિયોર્અર્થેભ્યઃ પરં મનઃ ।

મનઃસ્તુ પરા બુદ્ધિર્બુદ્ધેરમા મહાન્પરઃ ॥

મહતઃ પરમન્યક્તમન્યક્તપુરુષઃ પરઃ ।

પુરુષાન્ન પરં કિંચિદ્દા કાશ્ચ યા પરા યતિઃ ॥ કઠ. ૧; ૨; ૧૦-૧૧.

(ઈન્દ્રિયો કરતાં તેને ઉત્પન્ન કરનારા પંચમહાભૂતો અડિયાતાં છે. પંચમહાભૂતો કરતાં મન અડિયાતું છે. મન કરતાં બુદ્ધિ અડિયાતી છે. બુદ્ધિ કરતાં મહત્ત્વ તત્ત્વ અડિયાતું છે. મહત્ત્વ તત્ત્વ કરતાં અન્યક્ત પ્રકૃતિ અડિયાતી છે. અન્યક્ત પ્રકૃતિ કરતાં પુરુષ — આત્મા — અડિયાતો છે. એ પુરુષ કરતાં કંઈ અડિયાતું નથી. એ સદૃશી જાગી પાયરી છે. એ સદૃશી શ્રેષ્ઠ સ્થાન છે.)

(૫) છત્રી દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મન ।

નાત્યુચ્છિન્ન નાતિનીચ ચૈલાઙ્ગિનકુસોત્તરમ્ ॥ ગી ૬, ૧૧

(ચોખ્ખી જગામા, બહુ ઊંચુ નહીં ને બહુ નીચુ નહીં એવુ, દર્ભ મૃગયર્મ ને વચ્ચે ઉપરાઉપર પાથરેલુ, સ્થિર આસન માંડીને બેસવુ)

સરખાવે।

સમે છત્રી શર્કરાયદ્વિવાલુકાવિવર્જિતે શબ્દપલાશ્રયાદિભિ ।

મનોહુકૂલે ન તુ ચ્ચક્ષુષીઢને ગુહાનિષાતાશ્રયણે પ્રયોજયેત્ ॥ શ્લે ૨, ૧૦

(સપાટ, ચોખ્ખી, કાકરા, અગ્નિ, ને રેત વિનાની, ઘોઘાટ વિનાની જળાયર પ્રાણીઓના વસનાટ વિનાની મનને ગમે એવી, ને આખને પીકા ન કરે એવી તથા પવનના સપાટા ન આવે એવી, એકાન્ત જગામા યોગ સાધવે)

(૬) સમ કાયશિરોમ્મીવ ધારયન્નચલ સ્થિર ।

સપ્રક્ય નાસિકાગ્ર સ્વ દિશ્યવાનવલોકયન્ ॥ ગી ૬, ૧૨

(પીક, માથુ અને ગરદનને ટટાર ને નિશ્ચળ રાખી સ્થિર થઈને બેસવુ પોતાના નાકના ટેરવાને જ જોવુ, બીજે આદીઅવળી નજર ન નાખવી)

સરખાવે।

ત્રિહનત સ્થાપ્ય સમ શરીર હૃદીન્દ્રિયાણિ મનસા સનિહય્ય ।

મદ્ગોઢુધેન પ્રતરેત વિદ્વાન્સ્રોતાંસિ સર્વાંણિ મયાવહામિ ॥ શ્લે ૨, ૮

(જાતી, ગરદન અને માથુ એ ત્રણુ ટટાર રહે એમ ઊંચા રાખી, અને મન વડે હિન્દ્રિયોને હૃદયમા લીન કરી, યાની પુરુષ ધક્કારૂપી નાવ વડે સર્વ બયાનક પ્રવાહોને તરી જાય છે)

૨૫, ૪ ઇતદ્વ સ્મ ચૈતત્પૂર્વે વિદ્વાંસ પ્રજાં ન કામયન્તે, કિં પ્રજયા કરિષ્યામો યેષાં નોડયમામાડ્ય લોક ઇતિ । શ્લુ ૪, ૪, ૨૨

૨૫ ૫ કુર્વેન્નેવેહ કર્મણિ જિઝીવિચ્છત સમા ।

એવ ત્વયિ નાન્યયેતોડસ્તિ ન કર્મ લિપ્યતે નરે ॥ ર્દશ ૨

(૩) યદશ્વેદો વેદવિદો વદન્તિ વિગન્તિ ચગતયો વીતરાગા :

યદિચ્છન્તો મદ્ગતર્થે ચરન્તિ સત્તે પદં સમદેષે પ્રવક્ત્ર્યે ॥ ગી ૮, ૧૧.

(વેદને જાણનારા જેને અક્ષર કહે છે, વીતરાગ થતિઓ જેમા પ્રવેશ કરે છે, અને જેને ગ્રામ કરવાની ઈચ્છાથી માણસો બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, તે પદનું વર્ણન હું તને સક્ષેપમા આપીશ)

સરખાવે!

સર્વે વેદા ચત્તદમામનન્તિ તર્પાસિ સર્વ્યણિ ચ ચત્તદન્તિ ।

યદિચ્છન્તો મદ્ગતર્થે ચરન્તિ સત્તે પદં સમદેષે પ્રવીમ્યોમિત્યેત્ ॥ કઠ ૧, ૨, ૧૫

(સર્વ વેદો જે પદનું વર્ણન કરે છે, સર્વ તપ જ્યાં પહેલિયા માટે કરવામાં આવે છે, અને જેને ગ્રામ કરવાની ઈચ્છાથી માણસો બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, તે પદનું વર્ણન હું તને સક્ષેપમા આપીશ. તે ઠીક છે)

(૪) જ્ઞદ્વિગ્નાનિ પરાજ્ઞાહુરિન્દ્રિયેભ્ય પરં મન ।

મનઃસત્ત્વ પરા મુદ્ધિર્વો મુદ્ધે પરત્સત્ત્વ સ્વ ॥ ગી. ૩, ૪૨

(સ્થૂન પદાર્થો કરતા ઈન્દ્રિયો ચડિયાતી છે. ઈન્દ્રિયો કરતા મન ચડિયાતું છે મન કરતા બુદ્ધિ ચડિયાતી છે અને જે બુદ્ધિથી ચડિયાતો છે ને બુદ્ધિથી પાર છે તે આત્મા છે)

સરખાવે!

જ્ઞદ્વિયેભ્ય પરા જ્ઞાપી જ્યેષ્ઠ્યથ પર મન ।

મનઃસત્ત્વ પરા મુદ્ધિર્વુદ્ધેરાત્મા મહાપર ॥

મહત્ત પરમવ્યક્તમવ્યક્તાસુક્ષ્મ પર ।

પુરુષાત્ત્વ પરં કિંચિત્સા કાશ્ચ સા પરા ગતિ ॥ કઠ ૧, ૩, ૧૦-૧૧

(ઈન્દ્રિયો કરતા તેને ઉત્પન્ન કરનારા પચમહાબૂતો ચડિયાતી છે પચમહાબૂતો કરતાં મન ચડિયાતું છે મન કરતા બુદ્ધિ ચડિયાતી છે બુદ્ધિ કરતા મહત્ત તત્ત્વ ચડિયાતું છે મહત્ત તત્ત્વ કરતા અવ્યક્ત પ્રકૃતિ ચડિયાતી છે અવ્યક્ત પ્રકૃતિ કરતા પુરુષ — આત્મા — ચડિયાતો છે એ પુરુષ કરતાં ઈષ્ટ ચડિયાતું નથી એ સદુચી જિંવી પાગરી છે એ સદુચી શ્રેષ્ઠ સ્થાન છે)

સ કાલેનેહ મહતા યોગો નટ પરંતપ ॥

સ એવાય મયા તેડ્ય યોગ પ્રોક્ત પુરતન ।

મકોડસિ મે સલા ચેતિ રહસ્ય હેતદુત્તમમ્ ॥ ગી ૪, ૧-૩

(આ અરિનાશી યોગ મેં વિસ્વાન એટલે સૂર્યને કહ્યો, વિસ્વાને તે મનુને કહ્યો, ને મનુએ ઈશ્વાકુને કહ્યો આમ પરપરાથી મળેલો યોગ રાજર્ષિઓ બાણુતા હતા પણ, હે અર્જુન, હામે કાળે એ યોગ હુપ્ત થઈ ગયો તું મારો ભક્ત ને મિત્ર છે એટલા માટે એ જ પુરાતન યોગ મેં આજે તને કહ્યો છે, કેમકે એ ઉત્તમ રહસ્ય છે)

૨૬, ૨ સર્વોવન્નિવદો ગાવા દોમ્વા ગાપાલનંદન ।

પાર્યો વસ છઘીર્મોક્ષા દુગ્ધ મીતામૃત મહત્ ॥

૨૬, ૩ એવમેવ મહાન્ધર્મ સ તે પૂર્વે નૃપોત્તમ ।

કાયિતો હરિગીતાઘ્ન સમાસવિધિરુલ્પિત ॥ શાન્તિ ૨૪૧, ૧૦

(હે નૃપોત્તમ ! આ જ તે મહાન ધર્મ છે જે તને પૂરે હરિગીતામા સક્ષેપમા કહ્યો હતો)

૨૭, ૧ યુગમેવ સદાત્માન યોગી નિમ્તમાનસ ।

શાન્તિ નિર્વાણપરમાં મત્સત્સ્યામધિગચ્છતિ ॥ ગી ૬, ૧૫

(જેણે મનને અક્રશમા રાખ્યું હોય એવો યોગી આ રીતે પરમાત્માની સાથે આત્માનું અનુસંધાન કરે, તો તે મારે વિષે રહેતી, ને હેવટે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરાવનારી, શાન્તિ મેળવે છે)

૨૭, ૨ જુઓ ગીતા ૨, ૫૫-૮૨, ૪, ૧૬-૨૩, ૫, ૧૮-૨૮, ૧૨, ૧૩-૧૬, ૧૪, ૨૨-૨૬

સરખાવો ધર્મપદ ૩૬૦-૪૨૩, તથા સુતનિપાતમાના નીચેના વચન

“એકાગ્રી રહેનાર, અપ્રમત્ત, મુનિ નિન્દાથી અને ગુણિથી દલી ન જનાર, સિદ્ધની જેમ શબ્દથી ન ગભરાનાર, પવનની જેમ જાળમાં ન સપડનાર, કમળની જેમ પાણીમા અવિપ્ત રહેનાર, જે ખીખનો નેના છે પણ જેનો ખીખે કાઈ નેતા નથી, એવો છે તેને સુષ લોકે મુનિ કહે છે

“શ્રીને પોષનારો ગૃહસ્થ અને નિર્ભમ સન્નાતી એ બનેની રહેણી અને

(પોતાનાં કર્મો કરતા રહીને જ આ જગતમાં સો વરસ જીવવાની આશા રાખવી. તારે માટે આ જ માર્ગ છે; એ સિવાય બીજો માર્ગ નથી. એ રીતે માણસને કર્મ બંધનકારક નીવડતાં નથી.)

૨૫; ૧. અહં તુ સદ્વિશ્યામિ યથા પુષ્કરપત્રસ્ય ધાપો ન સ્થિયન્તે, એવમેવંવિદિ પાપં કર્મં ન સ્થિયત્વમ્મિતિ । છાં. ૪; ૧૪; ૨.

(આચાર્યે ઉપકોસ્યને કર્મ્યુઃ : હું તો તને એવું જ્ઞાન આપીશ કે જે પ્રાપ્ત કરવાથી — જેમ કમળપત્ર પર પાણી ચોંટી રહેતું નથી તેમ — આ જ્ઞાનવાળા માણસને પાપ ચોંટતું નથી.)

તદેતદવાચ્યુક્તમ્ । એ નિત્યો મહિમા વ્રાદાણસ્ય ન વધતે કર્મણા મો કની-યાન્ । તસ્યેવ સ્યાત્ પદવિત્તં વિદિત્વા ન સ્થિયતે કર્મણા પાપકેનેતિ । તસ્માદેવંવિ-ષ્ટાન્તો દાન્ત ઉપરતસ્તિતિહુ* સમાહિતો ભૂત્વા બાહ્યન્યેવાત્માનં પસ્યતિ સર્વમાત્માનં પસ્યતિ નૈનં પાપ્મા તરતિ સર્વં પાપ્માનં તરતિ નૈનં પાપ્મા તપતિ સર્વં પાપ્માનં તપતિ વિપાપો વિરજો વિચિકિત્સો વ્રાદાણો ભવતિ । એ વ્રદાલોકઃ । ઇ. ૪; ૪; ૨૨.

(એ જ વાત નીચેના વેદમંત્રમાં કહી છે :

‘અહને જાણનારનો આ કાયમનો મહિમા કર્મ — કામ વડે વધતો નથી કે ઘટતો નથી. તે મહિમાને માણસે જાણવો જોઈએ. એને જાણ્યા પછી માણસ પાપ કરીને ખરડાતો નથી ’

તેથી, જે માણસને આ જ્ઞાન હોય તે શાન્ત થાય છે; સંયમી થાય છે; તેના વિકારો શાન્ત પડી જાય છે; તે સહનથીયે બને છે; તેનું મન એકાગ્ર થાય છે. તે આત્મામાં જ આત્માને જુએ છે; સહુને આત્મારૂપે જુએ છે. પાપ એને જીતી શકતું નથી; તે પાપમાત્રને જીતે છે. પાપ એને સત્યાવી શકતું નથી; તે પાપમાત્રને સત્યાવે છે. જ્યારે તે પાપ વિનાનો થાય છે, શુદ્ધ ને નિષ્કલંક થાય છે, અને તેને કશી શંકા રહેતી નથી, ત્યારે તે બ્રાહ્મણ — અહને જાણનાર — બને છે. આ સ્થિતિને જ અહાલોક કહે છે.)

૨૬; ૧. હર્મં વિવસ્વતે યોગં પ્રોપચાનહમવ્યયમ્ ।

કિવસ્કાન્મનવે પ્રાદ મનુસ્તિવાદ્યવેડવવીત્ ॥

एवं परंपराप्रसूतमिमं राजर्षयो विदुः ।

॥ કાલેન્દ્રેહ મહતા યોગો નટઃ પરંતપ ॥

સ એવાયં મયા તેડ્ય યોગઃ ગ્રોક્ષઃ પુરાતનઃ ।

મક્ષોડસિ મે સલા ચેતિ રહસ્યં હોતદુત્તમમ્ ॥ ગી. ૪; ૧-૩.

(આ અવિનાશી યોગ મેં વિવસ્વાન એટલે મૂર્યને કહ્યો, વિવસ્વાને તે મનુને કહ્યો, ને મનુએ ધર્મવાકુને કહ્યો. આમ પરંપરાથી મળેલો યોગ રાજર્ષિઓ જાણુતા હતા. પણ, હે અર્જુન, હાંમે કાળે એ યોગ હુપ્ત થઈ ગયેલું મારે ભક્ત ને મિત્ર છે એટલા માટે એ જ પુરાતન યોગ મેં આજે તને કહ્યો છે, કેમકે એ ઉત્તમ રહસ્ય છે.)

૨૬; ૨. સર્વોપનિષદો ગાવો દોમ્બા ગોપાલનન્દનઃ ।

પાર્યો વસઃ સુધીર્મોક્ષ દુર્ગ્ધ્વં ગીતામૃતં મહત્ ॥

૨૬; ૩. એવમેવ મહાન્ધર્મઃ સ તે પૂર્વે નૃપોત્તમ ।

કાયિતો હરિગીતાસુ સમાસવિધિકલ્પિતઃ ॥ શાન્તિ. ૩૪૯; ૧૦.

(હે નૃપોત્તમ! આ જ તે મહાન ધર્મ છે જે તને પૂર્વે હરિગીતામાં સંક્ષેપમાં કહ્યો હતો.)

૨૭; ૧. યુંજન્નૈવં સદાત્માનં યોગી નિયતમાનસઃ ।

શાન્તિર્નિર્વાણપરમા મત્સંસ્થામભિગચ્છતિ ॥ ગી. ૬; ૧૫.

(જેણે મનને અંકુશમાં રાખ્યું હોય એવો યોગી આ રીતે પરમાત્માની સાથે આત્માનું અનુસધાન કરે, તો તે મારે વિષે રહેલી, ને છેવટે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરાવનારી, શાન્તિ મેળવે છે.)

૨૭; ૨. જુઓ ગીતા ૨, ૫૫-૮૨; ૪, ૧૬-૨૩; ૫, ૧૮-૨૮;

૧૨, ૧૩-૧૬; ૧૪, ૨૨-૨૬.

સરખાવો ધર્મપદ ૩૬૦-૪૨૩; તથા સુતનિષાતમાંનાં નીચેનાં વચનઃ

“એકાગ્રી રહેનાર, અપ્રમત્ત, મુનિ, નિન્દાથી અને સ્તુતિથી હલી ન જનાર, સિંહની જેમ શબ્દોથી ન ગભરાનાર, પવનની જેમ જાળમાં ન સપડનાર, કમળની જેમ પાણીમાં અદ્વિપ્ત રહેનાર, જે ખીમનો નેતા છે પણ જેનો ખીમને કાઈ નેતા નથી, એવો છે તેને સુષ સોહા મુનિ કહે છે.

“શ્રીને પોષનારો ગૃહસ્થ અને નિર્ભય સંન્યાસી એ બંનેની રહેણી અને

વૃત્તિ બહુ લિન છે, કારણુ પ્રાણુધાત ન ચત્રની બાબતમા ગૃહસ્થ સપત્ન બાગવતો નથી, અને મુનિ હમેશા આણીઓનું રક્ષણ કરે છે ” — મુનિસુત ૭, ૧૪

૨૮, ૧ એવા તેઽમિદિતા સાંહ્યે શુદ્ધિયોગે ત્વિતાં મૃણુ । ગી ૨, ૩૧

(આ મેં તને સાખ્યનો સિદ્ધાન્ત સમજાવ્યો હવે યોગમાર્ગ વિષે કહું તે સામળ)

લોકેઽસ્મિન્ દ્વિવિધા નિષ્ઠા પુરા પ્રોક્તા મયાનપ ।

જ્ઞાનયોગેન સાંહ્યાના કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥ ગી ૨ ૩

(હે નિષ્ઠાપ ! આ જગતમાં બે માર્ગ ચાલે છે તે મેં તને અગાઉ કહ્યું છે — એક સાખ્યોનો, જ્ઞાનયોગનો ને બીજો કર્મયોગનો, યોગીઓનો)

સાંહ્યયોગો પૃથક્કાલ પ્રવદન્તિ ન પદિતા ।

એકમવાસ્થિત સમ્યગુભયોર્નિન્દતે ફલમ્ ॥

સાસાંહ્યે પ્રાપ્યતે સ્થાન તદ્યોમેરપિ ગમ્યતે ।

એક સાંહ્યં ચ યોગ ચ ય પસ્યતિ સ પસ્યતિ ॥ ગી ૫, ૪-૫

(સાખ્ય અને યોગ જુદા છે એમ અજ્ઞાનીઓ કહે છે, પદિતા કહેતા નથી જે માણસ એક માર્ગ સારી રીતે ચાલે છે તેને બંનેનું ફળ મળે છે સાખ્યથી જે સ્થાન મળે છે તે જ યોગથી પણ મળે છે સાખ્ય અને યોગ એક છે એમ જે સમજે છે તે જ ખરેખરો સમજુ છે)

ધ્યાનેત્સ્માનિ પસ્યન્તિ કેચિદ્દત્સ્માનમામના ।

અન્યે સાંહ્યેન યોગન કર્મયોગેન ચાપેરે ॥ ગી ૧૧, ૨૪

(કેટલાક ધ્યાન વડે, બીજા કેટલાક સાખ્યયોગ વડે, ને ત્રીજા કેટલાક કર્મયોગ વડે, આત્માથી આત્માને આત્મામા જુએ છે)

ત્રીએના શ્લોકમા સાંખ્ય સિદ્ધાન્તનો ઉત્તેષ છે

પૈતૃતાનિ મહાવાહા કારણાનિ નિબોધ મે ।

સાંહ્યે કૃતાન્તે પ્રોક્તાનિ ચિદય સર્વકર્મણામ્ ॥ ગી ૧૮, ૧૩

(હે મહાપ્રાણુ ! કર્મમાત્રની સિદ્ધિને માટે સાખ્ય સિદ્ધાન્તમાં આ જે પાંચ કારણ કહ્યાં છે તે હું તને કહું છું સામળ)

મધ્ય વ્યાસસ્મૃતિનો એક શ્લોક ટાંકે છે, તેમાં ‘સાંખ્ય’ શબ્દનો અર્થ આત્મભૂતાન થાય છે. ‘શબ્દાત્મતત્ત્વવિજ્ઞાનં સાંખ્યમિત્યાભિધીયતે । ગી. મા. મા. ૨; ૩૧. (શુદ્ધ આત્મતત્ત્વના વિજ્ઞાનને ‘સાંખ્ય’ કહેવામાં આવે છે.)

૨૮; ૨. ‘સાંખ્યસાર’ ની પ્રસ્તાવના.

૨૮; ૩. જુઓ ગીતા ૨, ૧૧-૧૬; ૨, ૧૮-૩૦; ૨, ૨૭-૨૯; તથા નીચેના શ્લોકો:

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રભુઃ ।

ન કર્મફલસંયોગં સ્વભાવત્તુ પ્રવર્તતે ॥ ગી. ૫; ૧૪.

(જગતનો પ્રભુ કર્તાપણું, કર્મ, કે કર્મ અને ફળનો સંયોગ એમાંથી કશું પેદા નથી કરતો. પ્રકૃતિ જ બધું કરે છે.)

મૂમિરાબોડનલો વાયુઃ સં મનો મુદિરેવ ચ ।

અહંકાર દ્વિતીયં મિત્રા પ્રકૃતિરણ્ધ્રા ॥ ગી. ૭; ૪.

(પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, શુદ્ધિ, અને અહંકાર એ મારી આઠ પ્રકારમાં વહેંચાયેલી પ્રકૃતિ છે.)

મહાભૂતાન્યહંકારો મુદિરવ્યક્તમેવ ચ ।

ઇન્દ્રિયાણિ દશૈકં ચ પંચ ચેન્દ્રિયગોચરાઃ ॥ ગી. ૧૩; ૫.

(પંચમહાભૂતો, અહંકાર, શુદ્ધિ, અવ્યક્ત એટલે પ્રકૃતિ, દસ ઇન્દ્રિયો, એક મન, અને ઇન્દ્રિયોના પાંચ વિધય.)

૨૯; ૧. સદશં ચેત્તે સ્વત્ત્વાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનપિ ।

પ્રકૃતિં યાન્તિ ભૂતાનિ નિમ્નઃ કિં કરિષ્યતિ । ગી. ૩; ૩૩.

(જ્ઞાની પુરુષ પણ પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર વર્તે છે. પ્રાણીમાત્ર પોતાની પ્રકૃતિને એટલે કે સ્વભાવને અનુસરે છે. ત્યાં બળાત્કાર શું કરે ?)

અજોડપિ સમવ્યયાત્મા ભૂતાનામીશ્વરોડપિ સન્ ।

પ્રકૃતિં સ્વામધિષ્ઠાય સંમત્કમ્યાત્મમાયવા ॥ ગી. ૪; ૬.

(હું અજન્મા છું, અવિકારી છું, જૂનમાત્રનો ઈશ્વર છું. છતાં મારી પ્રકૃતિમાં અધિષ્ઠિત થઈને હું મારી માયા વડે જન્મ ધારણ કરું છું.)

ઉપર આપેલા શ્લોક ૭; ૪ માં 'પ્રકૃતિ' નો અર્થ 'માયાશક્તિ' છે.

। પ્રકૃતિ સ્વામવશ્ય વિચ્છિન્નામિ પુનઃ પુનઃ ।

મૂલદ્રામમિમં કૃત્સ્નમવશં પ્રકૃતેર્વશાત્ ॥ ગી. ૯; ૮.

(પ્રકૃતિ એટલે કે સ્વભાવને વશ હોવાથી પરત્વન એવા આ સકળ
મૂલસમુદાયને હું, મારી પ્રકૃતિને આધારે, ફરીફરી ઉત્પન્ન કરું છું.)

દૃષ્ટં માતૃવ રૂપ તવ સૌમ્યં જનાર્દન ।

દદાનીમસ્મિ સંવૃતઃ સચેતા પ્રકૃતિ ગતઃ ॥ ગી. ૧૧; ૫૧.

(હે જનાર્દન ! તમારું આ સૌમ્ય માનવરૂપ જોઈને મારું મન ઠેકાણે
આવ્યું છે, ને હું સ્વસ્થ થયો છું.)

કાર્યકારણકર્તૃત્વે દેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।

પુરુષઃ શુક્લદુઃસ્વાનાં ભોક્તૃત્વે દેતુરુચ્યતે ॥ ગી. ૧૨; ૨૦.

(દેહ અને તેની ઈન્દ્રિયોની રચનામાં પ્રકૃતિ કારણરૂપ છે; અને
સુખદુઃખ ભોગવવામાં પુરુષ કારણરૂપ છે.)

યદહંકારમાભિલ્પ ન યોત્સ્ય દતિ મન્યસે ।

મિથ્યેવ વ્યવસાયસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોદ્યતિ ॥ ગી. ૧૮; ૫૧.

(મારે કશું નથી એમ જે તું અહંકારને લીધે માને છે એ તારો
નિશ્ચય મિથ્યા છે. તારી પ્રકૃતિ એટલે કે સ્વભાવ તારી પાસે પરાણે એ કામ
કરાવશે.)

૨૯; ૨. શુઓ ઉપર ટાંકેલા શ્લોક ૭; ૪, તથા ૧૩; ૨૦, તથા :

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્યો હિ ષુંકે પ્રકૃતિજાનુષાન ।

કારણં ગુણસંગોઽસ્ય સદસ્યોનિઝન્મહ ॥

અપદ્મશનુમન્તા ચ મર્તા ભોક્તા મહેશ્વરઃ ।

પરમાત્મેતિ ચાષ્ટુક્તો દેહેઽસ્મિન્પુણઃ પરઃ ॥ ગી. ૧૩; ૨૧-૨૨.

(પુરુષ પ્રકૃતિમાં અધિષ્ઠિત થાય એટલે તે પ્રકૃતિમાંથી જન્મેલા
ગુણોનો ઉપભોગ કરે છે. એ ગુણો વિષેની એની આસક્તિને લીધે એ સારી
નરસી યોનિમાં જન્મે છે. આ દેહમાં રહેલો તે પરમ પુરુષ સાક્ષી, અનુભવિ
દેનારો, ભર્તા, ભોક્તા, ને મહેશ્વર છે. તેને પરમાત્મા પણ કહેવામાં આવે છે.)

સ્મૃત્યનવકાશદોષપ્રસંગ इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकાશદોષપ્રસંગાત્ । वे. सू. २; ૧; ૧.

(' [બ્રહ્મ જગતનું કારણ નથી; કેમકે] સ્મૃતિઓનાં વચનો નિરર્થક થઈ પડશે, ' એમ જો [તમે કહો તો, એનો ઉત્તર એ છે કે] ના, કેમકે [એમ કરવાથી] અન્ય સ્મૃતિઓનાં વચનો નિરર્થક થઈ પડશે.)

આ સૂત્ર પરના ભાષ્યમાં શંકર કહે છે કે શ્રુતિ સ્મૃતિ બંનેમાં ઈશ્વરની સર્વાત્મતાનું જ પ્રતિપાદન કરેલું છે :

इति (मनुना) सर्वोत्पत्त्यदर्शनं प्रशंसता कापिलं मतं विन्यत इति गम्यते । कपिलो हि न सर्वोत्पत्त्यदर्शनमनुमन्यते, आत्मभेदाभ्युपगमात् । महाभारतेऽपि ... सर्वोत्पत्तेव निर्धारिता । श्रुतिश्च सर्वोत्पत्तायां भवति ।

(સર્વત્ર એક જ આત્મા છે એવા જ્ઞાનની પ્રશંસા કરીને મનુએ કપિલના મતની નિન્દા કરી છે, એમ સમજાય છે. સર્વત્ર એક જ આત્મા છે એવા જ્ઞાનને કપિલ અનુમતિ આપતા નથી, કેમકે તેઓ આત્મા અનેક હોઈ જુદા જુદા છે એમ માને છે. મહાભારતમાં પણ સર્વાત્મતાનું જ પ્રતિપાદન કરેલું છે. શ્રુતિ પણ સર્વાત્મના જ દર્શાવે છે.)

૨૯; ૩. तस्मान् बध्यते नापि मुच्यते नापि संसरति कश्चिद् ।

સંસરતિ બધ્યતે મુચ્યતે ચ નાનાથયા પ્રકૃતિઃ ॥

ईश्वरकृष्णः सांख्यकारिका ६२.

(એટલે કોઈ પુરુષ બંધાતો નથી, મુક્ત થતો નથી, કે જન્મ ધારણ કરતો નથી. વિવિધ રૂપ ધારણ કરનારી પ્રકૃતિ જ જન્મ ધારણ કરે છે, બંધાય છે, કે મુક્ત થાય છે.)

સરખાવો :

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरैवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यन्ति ते परम् ॥ गी. ૧૩; ૩૪.

(આ પ્રભાણે જેઓ જ્ઞાનચક્ષુ વડે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ વચ્ચેનો ભેદ તથા ભૂતમાત્રની પ્રકૃતિનો મોક્ષ જાણે છે તેઓ પરબ્રહ્મને પામે છે.)

૩૦; ૧. न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिर्भूतं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥ गी. ૧૮; ૪૦.

સત્ત્વં રજસ્તમ इति गुणाः प्रकृतिसंमन्नाः ।

निवर्जन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ગી. ૧૪; ૫.

(હે મહાબાહો ! પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સત્ત્વ, રજ્સુ અને તમસ એ ગુણો અવિકારી આત્માને દેહમાં બાંધી દે છે.)

૪૦; ૨. इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष જ્ઞાનમાતૃત્વ દેહિનમ્ ॥

તસ્માત્ત્વોમેન્દ્રિયાણ્યાદો નિયમ્ય ભરતર્થમ ।

પાપ્માને પ્રજહિ હોને જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ ॥ ગી. ૨; ૪૦-૧.

ગી. ૨; ૪૨. જુઓ નોંધ ન. ૨૫; ૭.

(ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ આ શત્રુને રહેવાનાં ઠેકાણાં છે તેના વડે જ્ઞાનને ઠાંકી દઈ તે આલુસને મોહ પમાડે છે. માટે, હે ભરતશ્રેષ્ઠ, તું પહેલાં ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને, જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનનો નાશ કરનારા આ પાપીનો ત્યાગ કર.)

૩૦; ૩. चंचलं हि मनः कृण प्रमाथि बलवत् दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोस्मि हृदुष्करम् ॥

અસંશય મહાબાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।

અબ્યાસેન તુ કૌન્તેય વૈરાગ્યેણ ચ શૂરતે ॥ ગી. ૬; ૩૪-૩૫.

(હે કૃષ્ણ ! મન ચંચળ છે, મનુષ્યને ધરવશ કરી નાખે છે, બળવાન છે, તે હરીકું છે. જેમ વાયુને દબાવવો બહુ અઘરો છે, તેમ મનને વશ કરવું ધણું કઠણ છે. હે મહાબાહો ! મન ચંચળ છે ને તેને વશ કરવું ધણું કઠણ છે એમાં સંકા નથી. છતાં, હે કૌન્તેય, અબ્યાસ અને વૈરાગ્યથી તેને વશ કરી શકાય છે.)

૧૦ મા અધ્યાયના ૩૨ મા શ્લોકમાં સંકર ન્યાયદર્શનનો ઉલ્લેખ જુઓ છે. જુઓ તેમના એ શ્લોક પરના બાબ્બમનો નીચેનો બાગ :

‘વાદોડર્પાનેર્ગમદેતુત્ત્વત્ પ્રવદતાં પ્રજ્ઞાનમત્ સોડ્ગમસિ । પ્રવજ્ઞુદ્વારેણ વદન-
મેદાનામેવ વાદગ્ન્યવિગ્નજ્ઞાનમિદ્ પ્રદ્વજ પ્રવદતામિતિ ।

(ચર્ચામાં બેલાતાં વાડયોમાં જેનાથી અર્થનિર્ણય થતો હોવાથી તે

મુખ્ય ગણાય છે તે 'વાદ' નામનું વાક્ય હું છું. અહીં પ્રવક્તાએ એ સમ્બંધી વક્તાઓ દ્વારા બોલાતા વાદ, જલ્પ ને વિતંડા એ વચનભેદો જ સમજવાના છે.)

૩૧; ૧. 'ઇન્ડિયન એટીક્વેરી', ડિસેમ્બર ૧૯૧૮.

૩૨; ૧. ગીતા પર ભારતીય લેખકોએ લખેલાં અનેક લાખો ને વાર્તિકો છે. તેમાં મુખ્ય તે વૃત્તિકાર, શંકર, રામાનુજ, મધ્વ, વલ્લભ, નિખાર્દ અને જ્ઞાનેશ્વરનાં છે. આનંદગિરિ કહે છે કે વૃત્તિકાર બોધાયન, જેમણે વેદાન્ત-સૂત્રો પર ઘણી મોટી ટીકા (વૃત્તિ) લખી છે, તેમણે ગીતા ઉપર પણ એક વૃત્તિ લખેલી છે. (ગીતાશાસ્ત્રાર્થસ્વ પ્રકટીકરણાર્થ પદવિમાગસ્તદર્શોક્તિઃ સમાસદ્વારા વાક્યાર્થનિર્દેશસ્તત્રાપેક્ષિતો ન્યાયત્વાડ્ઙ્ગેપસમાધાનલક્ષણો વૃત્તિકારેર્દર્શિતઃ) 'વૃત્તિકાર' નો ઉદ્દેશ્ય આનંદગિરિએ ખેવાર કર્યો છે, પણ એ વૃત્તિકાર તે બોધાયન એમ કહ્યું નથી. વૃત્તિકારના મત પ્રમાણે ગીતામાં જ્ઞાનકર્મના સમુચ્ચનો માર્ગ ઉપદેશોનો છે. જ્ઞાન કે કર્મ બેમાંથી એકે એકનું મોક્ષ અપાવી શકતું નથી. શકર માને છે કે જ્ઞાન એ મોક્ષપ્રાપ્તિનું સર્વોત્તમ સાધન છે, અને કહે છે કે આત્મા ને ધ્મિરનું એકત્વ માણસે સાક્ષાત્કાર કરાવનારા જ્ઞાન દ્વારા (જ્ઞાનેન બ્રહ્મેશ્વરેકત્વદર્શનલક્ષણેન) સમજવાનું છે. જગતની વિવિધતાનું કારણ મનુષ્યની અપૂર્ણતા છે. કર્મમાત્ર બંધનમાં નાખનાર છે, કેમકે કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે તે ખોટી ભેદબુદ્ધિને લીધે જ થાય છે. સમ્યગ્જ્ઞાન એ ભેદબુદ્ધિને દૂર કરે એટલે આત્મા મોક્ષ પામે છે, ને પછી કર્મનું કશું પ્રયોજન રહેતું નથી. જ્ઞાનમાર્ગ સિવાયના બીજા જે માર્ગો છે — કર્મમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ, યોગમાર્ગ — તે કેવળ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં સાધનરૂપ છે. જુઓ શંકરભાષ્યનો નીચેનો ભાગ :

તસ્માત્ કેવલાદેવ જ્ઞાનાન્મોક્ષઃ । ગી. શાં. અ. ૧; ૧. કર્મેનિષ્ઠાયા જ્ઞાન-નિષ્ઠપ્રાપ્તિદેતુર્ત્વેન પુરુષાર્થદેતુર્ત્વં ન સ્વાતન્ત્ર્યેણ । જ્ઞાનનિષ્ઠા તુ કર્મેનિષ્ઠોપાયલઘ્વાત્મિકા સતી સ્વાતન્ત્ર્યેણ પુરુષાર્થદેતુરન્યાનપેક્ષા । ગી. શાં. મા. ૩; ૩.

(તેથી કેવળ જ્ઞાનથી જ મોક્ષ મળે છે. કર્મેનિષ્ઠા જ્ઞાનનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિમાં સાધનરૂપ છે તેથી જ તે મોક્ષરૂપી પુરુષાર્થમાં કારણરૂપ છે, સ્વતન્ત્ર રીતે નથી. પણ કર્મેનિષ્ઠરૂપી ઉપાયથી પ્રાપ્ત થનારી જ્ઞાનનિષ્ઠા તો સ્વતન્ત્ર રીતે જ મોક્ષરૂપી પુરુષાર્થમાં કારણરૂપ છે; તે ખીજા કશાના ઉપર આધાર રાખતી નથી.)

સર્વં રજસ્તમ इति गुणाः प्रकृतिर्गुणाः ।

નિવળ્નન્તિ મહાવાદો દેહે દેહિનમવ્યયમ્ ॥ ગી. ૧૪; ૫.

(હે મહાગાહો ! પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ એ ગુણો અવિકારી આત્માને દેહમાં બાંધી દે છે.)

૩૦; ૨. इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

ઇન્દ્રિયોદયત્વેન જ્ઞાનમાદૃશ્ય દેહિનમ્ ॥

સત્માશ્વમિન્દ્રિયાણાદો નિયમ્ય મરતર્પમ ।

પાપ્માર્ન પ્રગ્રહિ જ્ઞેને જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ ॥ ગી. ૨; ૪૦-૧.

ગી. ૨; ૪૨. જુઓ નોંધ નં. ૨૫; ૭.

(ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ ત્રણ શત્રુને રહેવાના ઠેકાણાં છે. તેના વડે જ્ઞાનને ઢાંકી દઈ તે બાણસને મોઢ પમાડે છે. માટે, હે ભરતશ્રેષ્ઠ, તું પહેલાં ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને, જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનનો નાશ કરનારા આ પાપીનો ભાગ કર.)

૩૦; ૩. चंचलं हि मनः कृण प्रमाथि बलवत् दृढम् ।

તત્સાદૃ નિપ્રહં મન્યે વાયોરિષ્ણ ઘટુષ્કરમ્ ॥

ઘર્ષસર્ય મહાવાદો મનો હુર્નિપ્રહં ચલમ્ ।

અભ્યાસેન તુ કૌન્તેય વૈરાગ્યેણ ચ શુદ્ધતે ॥ ગી. ૬; ૨૪-૨૫.

(હે કૃષ્ણ ! મન ચંચળ છે, મનુષ્યને પરવશ કરી નાખે છે, બળવાન છે, ને હઠીલું છે જેમ વાયુને દબાવવો બહુ અધરો છે, તેમ મનને વશ કરવું ધણું કઠણ છે. હે મહાગાહો ! મન ચંચળ છે ને તેને વશ કરવું ધણું કઠણ છે એમાં શંકા નથી. છતાં, હે કૌન્તેય, અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી તેને વશ કરી શકાય છે.)

૧૦ મા અધ્યાયના ૩૨ મા શ્લોકમાં શંકર ન્યાયદર્શનનો ઉલ્લેખ જુઓ છે. જુઓ તેમના એ શ્લોક પરના ભાષ્યમંત્રી નીચેનો ભાગ :

• वादोऽर्पनिर्णयहेतुत्वात् प्रवर्ता प्रधानमतं सोऽहमस्मि । श्वकृद्द्वारेण यदन-
मेदानमेव वादन्यचित्तानामिह शृङ्गेण प्रवर्तामिति ।

(ચર્ચામાં બોલાતાં વાક્યોમાં જેનાથી અર્થનિર્ણય થતો હોવાથી તે

મુખ્ય ગણાય છે તે 'વાદ' નામનું વાક્ય હું છું. અહીં પ્રવદતામ એ શબ્દથી વક્તાઓ દ્વારા બોલાતા વાદ, જદ્ય ને વિતંડા એ વચનભેદો જ સમજવાના છે.)

૩૧; ૧. 'ઇન્ડિયન એંટીક્વેરી', ડિસેમ્બર ૧૯૧૮.

૩૨; ૧. ગીતા પર ભારતીય લેખકોએ લખેલાં અનેક ભાષ્યો ને વાર્તિકા છે. તેમાં મુખ્ય તે વૃત્તિકાર, શંકર, રામાનુજ, મધ્વ, વલ્લભ, નિંઝાઈ અને જ્ઞાનેશ્વરનાં છે. આનંદગિરિ કહે છે કે વૃત્તિકાર બોધાયન, જેમણે વેદાન્ત-સૂત્રો પર ઘણી મોટી ટીકા (વૃત્તિ) લખી છે, તેમણે ગીતા ઉપર પણ એક વૃત્તિ લખેલી છે. (ગીતાશાસ્ત્રાર્થસ્ય પ્રકટીકરણાર્થે પદવિમાગસ્તદયોક્તિઃ સમાસદ્વારા વાક્યાર્થનિર્દેશસ્તત્રપેક્ષિતો ન્યાયઘ્વાડ્ઙ્ગોપસમાધાનલક્ષણો વૃત્તિકારૈર્દર્શિતઃ) 'વૃત્તિકાર' નો ઉદ્દેશ્ય આનંદગિરિએ બેવાર કર્યો છે, પણ એ વૃત્તિકાર તે બોધાયન એમ કહ્યું નથી. વૃત્તિકારના મત પ્રમાણે ગીતામાં જ્ઞાનકર્મના સમુચ્ચનો માર્ગ ઉપદેશો છે જ્ઞાન કે કર્મ બેમાંથી એક એકલું મોક્ષ અપાવી શકતું નથી. શંકર માને છે કે જ્ઞાન એ મોક્ષપ્રાપ્તિનું સર્વોત્તમ સાધન છે, અને કહે છે કે આત્મા ને ધ્વિરનું એકત્વ માણસે સાક્ષાત્કાર કરાવનારા જ્ઞાન દ્વારા (જ્ઞાનેન બાલેશ્વરેકલ્વદર્શનલક્ષણેન) સમજવાનું છે. જગતની વિવિધતાનું કારણ મનુષ્યની અપૂર્ણતા છે. કર્મમાત્ર બંધનમાં નાખનાર છે, કેમકે કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે તે ખોટી ભેદજુદિને લીધે જ થાય છે. સમ્યગ્જ્ઞાન એ ભેદજુદિને દૂર કરે એટલે આત્મા મોક્ષ પામે છે, ને પછી કર્મનું કશું પ્રયોજન રહેતું નથી. જ્ઞાનમાર્ગ સિવાયના બીજા જે માર્ગો છે — કર્મમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ, યોગમાર્ગ — તે કેવળ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં સાધનરૂપ છે. જુઓ શાંકરભાષ્યનો નીચેનો ભાગ :

તત્માત્ કેવલ્યદેવ જ્ઞાનાન્મોક્ષઃ । ગી. શાં. ઋ. ૨; ૧. કર્મેનિષ્ઠાયા જ્ઞાન-નિષ્ઠાપ્રાપ્તિદેતુર્લેન પુરુષાર્થદેતુર્લ્લં ન સ્વાતન્ત્ર્યેણ । જ્ઞાનનિષ્ઠા તુ કર્મેનિષ્ઠોપાયલ્લ્પ્યાત્મિકા સતી સ્વાતન્ત્ર્યેણ પુરુષાર્થદેતુરન્યાનલ્પેક્ષા । ગી. શાં. મા. ૩; ૩.

(તેથી કેવળ જ્ઞાનથી જ મોક્ષ મળે છે. કર્મેનિષ્ઠા જ્ઞાનનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિમાં સાધનરૂપ છે તેથી જ તે મોક્ષરૂપી પુરુષાર્થમાં કારણરૂપ છે, સ્વતન્ત્ર રીતે નથી. પણ કર્મેનિષ્ઠા રૂપી ઉપાયથી પ્રાપ્ત થનારી જ્ઞાનનિષ્ઠા તો સ્વતન્ત્ર રીતે જ મોક્ષરૂપી પુરુષાર્થમાં કારણરૂપ છે; તે ખીજા કશાના ઉપર આધાર રાખતી નથી.)

; રામાનુજ જીવ યા ચિત્, જગત યા અચિત્, અને ઈશ્વર વચ્ચે ભિન્નત્વ માને છે; અને જીવ તથા જગત એ ઈશ્વરનું શરીર છે એમ માને છે. જીવ, જગત અને ઈશ્વર વચ્ચેના સંબંધમાં તેઓ આમ વિશિષ્ટાદ્વૈત સ્વીકારે છે, અને મોક્ષાસાધન તરીકે ભક્તિમાર્ગને સર્વશ્રેષ્ઠ ગણે છે. ગર્ભિત રીતે તેઓ એમ પણ સૂચવે છે કે વર્ણાશ્રમના નિયમો માણસે જીવન પર્યન્ત પાળવા જોઈએ. સંકર અને રામાનુજ બંને કર્મમાર્ગને ગોણું માને છે, જોકે તેમ માનવામાં બેના હેતુ જુદા જુદા છે. મંચર માયાવાદનો અસ્વીકાર કરે છે, અને પરબ્રહ્મ તથા જીવ વચ્ચે દ્વૈત છે એમ માને છે. તે પણ ઈશ્વર-ભક્તિને સર્વોત્તમ મોક્ષોપાય ગણે છે. વક્ત્રમ કહે છે ખરા કે બ્રહ્મ અને શુદ્ધ જીવ વચ્ચે અદ્વૈત છે, છતાં તેઓ જીવને બ્રહ્મનો અંશ માને છે. તેમના મત પ્રમાણે મત્યામય જગત મિથ્યા નથી, કેમકે માયા એ માત્ર ઈશ્વરે રવેચ્છાએ પોતાથી જુદી પાડેલી ઈશ્વરની જ શક્તિ છે; અને ઈશ્વરની કૃપા એ જ મનુષ્યને માટે એકમાત્ર મોક્ષોપાય છે. નિર્ગાહના મત પ્રમાણે જગત અને જીવો ઈશ્વરમાં સદૃશ રૂપે પણ અંતર્ગત હોઈ તેના પર અવસંખ્ય રાખે છે. એમના સિદ્ધાન્તને દ્વૈતાદ્વૈત કહે છે. જ્ઞાનેશ્વર માને છે કે ગીતાનું ધ્યેય પાતંગ્યયોગ શીખવવાનું છે. સમર્થ વિચારકોએ ગીતાને વિષે આટલા બધા જુદા જુદા મતો દર્શાવ્યા હોય ત્યારે વિદ્યાર્થીનું કામ સહેલું નથી થઈ પડતું. ગીતામાં જે ભવ્ય સમન્વયો ને વિરોધપરિકારો દિગ્મયોર કરેલા જોવામાં આવે છે તેમાંથી આપણને હંમેશાં એવી ચોક્કસ ખબર નથી મળતી કે એમાં દ્વયવિદ્યા પરસ્પરવિરોધી વિચારોનો તર્કશુદ્ધ સંયોગ કેવી રીતે કરવો. ગીતા આત્મપરાયણ જીવનને પોષે છે એ વિષે તો કશી જ સંકો નથી. ગીતામાં એક પ્રકારનો કાવ્યમય સંધિપ્રકાસ છે. આપણે ધર્મનિષ્ઠ માનસરાગી હોઈએ ને આત્મદુર્ભાવ વ્યક્ત કરેલા વિચાર પર આધાર રાખના હોઈએ ત્યાં સુધી એ સંધિપ્રકાસ આપણી કલ્પનાને રુચે છે ને આપણા સ્વભાવને ઉત્તેજ કરે છે. પણ સમીક્ષક બુદ્ધિએ તો એમાંથી કંઈક એકરૂપ તત્ત્વનિર્ણય તારવતા પહેલાં એનું કાળજીપૂર્વક આલોચન કરવું જ જોઈએ.

૩૩; ૧. સાંખ્ય તે જ્ઞાન, ને યોગ તેની પ્રાપ્તિનો ઉપાય જાણ્યે પરમાર્થવસ્તુવિવેકવિચરે; યોગે તદ્વાપ્ત્યુપાયે । ગી. શા. મા. ૨; ૨૯. વળી જુઓ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં સાંખ્યયોગાદિગમ્યમ્ (જ્ઞાન અને આચરણ વડે

જાણી શકાય એવા). યોગનો અર્થ કર્મ પણ થાય છે. જુઓ ગીતામાં ।
 કર્મેન્દ્રિયેઃ કર્મયોગમ્ । ૩; ૭. પુનર્યોગ ન શંસસિ । ૫; ૧. ક્ષમયોગો વિશિષ્યતે ।
 ૫; ૨. સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા । ૬; ૨૮. કર્મયોગેન ચાપેરે । ૧૩; ૨૪. ઈશ્વરની
 અદ્ભુત શક્તિ એને ઈશ્વરનો યોગ કહેલો છે. પરંતુ મેં યોગમૈશ્વરમ્ । ૧; ૫.
 ૧૧; ૮. एतां वि ते योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः । ૧૦; ૭. જે વસ્તુ આપણી
 પાસે ન હોય તે મેળવવી (અપ્રાપ્તસ્ય પ્રાપ્તમ્) એ પણ યોગ છે. તેવાં નિત્યા-
 ભિયુક્તાનાં યોગક્ષેત્રં વહામ્યહમ્ । ૧; ૨૨. (નિરંતર આરામાં રમ્યાપમ્યા રહે-
 નારા આણસોનો યોગક્ષેત્ર હું ચલાવું છું.)

૩૪; ૧. નાસતો વિચતે ભાવો નાભાવો વિચતે સતઃ । ગી. ૨; ૧૬.

૩૪; ૨. દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરધ્વાક્ષર એવ ચ ।

કરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઝગ્યતે ॥ ગી. ૧૫; ૧૬.

૩૪; ૩. ઉત્તમઃ પુરુષત્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ।

યો લોકનયમાવિશ્ય વિભર્ત્યવ્યય ઈશ્વરઃ ॥ ગી. ૧૫; ૧૭.

૩૫; ૧. પ્રસન્નપ્રાપ્ત ભાવોઽવ્યક્ટોઽવ્યક્ટાત્મનાતનઃ ।

યઃ સ સર્વેષુ ભૂતેષુ નશ્યત્તુ ન વિનશ્યતિ ॥ ગી. ૮; ૨૦.

(પણ આ ઉપર કહેલા અવ્યક્ટાત્મી પર એવો બીજો અવ્યક્ટ ને સનાતન
 પદાર્થ છે. ભૂતમાત્રનો નાશ થાય તો પણ એ પદાર્થ નાશ પામતો નથી.)

૩૫; ૨. અવ્યક્ટોઽક્ષર इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

યં પ્રાપ્ય ન નિવર્તન્તે તદ્વાપ પરમં મમ ॥ ગી. ૮; ૨૧.

(એ અવ્યક્ટ પદાર્થને ‘અક્ષર’ કહે છે. તેને જ પરમ ગતિ કહે છે.
 જેને પામ્યા પછી આણસો ફરી જન્મતા નથી તે આરં પરમ ધામ છે.)

૩૫; ૩. સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્ ।

વિનશ્યત્સ્ત્રીવિનશ્યન્તં યઃ પ્રપ્યતિ સ પ્રપ્યતિ ॥ ગી. ૧૩; ૨૭.

૩૬; ૧. इदं शरीरं कान्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ ગી. ૧૩; ૧.

(હે કૌન્તેય ! આ શરીરને ક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે. એને જે જાણે છે
 તેને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ ક્ષેત્રજ્ઞ કહે છે.)

મદામૂતાન્યર્હકારો લુપ્તિવ્યક્તમેવ ચ ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पंच चेन्द्रियबोचनः ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातयेतना प्रीतिः ।

एतत्ક્ષેત્રे समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ गी. १३; ५-६.

(પંચેમહાભૂતો, અહંકાર, બુદ્ધિ, અવ્યક્ત એટલે પ્રકૃતિ, દસ ઇન્દ્રિયો, એક મન, ઇન્દ્રિયોના પાંચ વિષય, ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, સંઘાત, ચેતના અને પ્રીતિ, — એ તેના વિકારો સહિત ક્ષેત્ર દૂક્રમાં કહ્યું.)

૩૬; ૨. देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरास्तेष्वर्थास्तत्र न मुह्यति ॥ गी. २; १२.

(દેહધારીને જેમ આ દેહમાં બાળપણ, યૌવન અને ધડપણ આવે છે તે જ પ્રમાણે ખીજા દેહની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. એને વિષે ધીર પુરુષ મોહ પામતો નથી.)

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादाच्च भाषसे ।

गतासूनगस्तासूत्रं नानुशोचन्ति पंडिताः ॥ गी. ૨; ૧૧.

(જેમનો શોક કરવો યોગ્ય નથી તેમનો તું શોક કરે છે, અને પાછો ડાહી ડાહી વાતો કરે છે. પણ પંડિતો મૂળા જીવતાને શોક નથી કરતા.)

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनादिनोऽश्मेयस्य तस्मात्पुण्यस्व भारत ॥ गी. ૨; ૧૮.

(નિત્ય, અવિનાશી અને અચિન્ત્ય એવો જે દેહો એટલે કે આત્મા, તેને પ્રાપ્ત થનારા આ દેહો નાશવંત છે એમ કહ્યું છે. તેથી, હે ભારત ! તું મુદ્ધ કર.)

૩૬; ૩. मात्रास्मांसु कौन्तेय द्यौतोष्णसुखदुःखदाः ।

आग्नायापયिनोऽनित्यास्तस्मिन्निवસ્તુ भारत ॥ गी. ૨; ૧૪.

(હે કૌન્તેય ! ઇન્દ્રિયોના તેમના વિષયો સાથેના સંયોગ દંડી, ગરમી, સુખ અને દુઃખ દેનારા હોય છે. તે ઉત્પન્ન થાય તેમજ નાશ પામે છે. હે ભારત ! તેમને તું સદન કર.)

૩૬; ૪. ગી. ૩; ૪૦. જુઓ નોંધ નં. ૨૫; ૩.

૩૭; ૧. ગી. ૧૩; ૬ જુઓ નોંધ નં. ૩૬; ૧.

૩૭; ૨. ગી. ૨; ૨૦. જુઓ નોંધ નં. ૨૫; ૩.

૩૭, ૩. વાસાંસિ જીર્ણાંનિ યયા વિહાય નવાનિ શૃઙ્ખાતિ નરોડપરાણિ ।
તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાન્યગ્યાનિ સંયાસિ નવાનિ દેહી ॥

નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ।

ન ચૈનં ક્ષેદયન્ત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ ॥

અચ્છેદ્યોડયમદાહ્યોડયમક્ષેયોડશોષ્ય એવ ચ ।

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્યાણુરત્તલોડયં સનાતનઃ ॥

અવ્યક્તોડયમચિન્ત્યોડયમવિકાર્યોડયમુચ્યતે ।

તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુમર્હસિ ॥ ગી. ૨; ૨૨-૨૫.

(જેમ માણસ જૂનાં વસ્ત્રો તજીને ખીખં નવાં ધારણુ કરે છે, તે જ પ્રમાણે દેહી એટલે કે શરીરનો સ્વામી જૂનાં શરીર તજીને ખીખં નવાં પ્રાપ્ત કરે છે. આ આત્માને શસ્ત્રો છેદતાં નથી, અગ્નિ બાળતો નથી, પાણી સર્જવતું નથી, પવન સૂકવતો નથી. એ આત્માને છેદી શકાતો નથી, બાળી શકાતો નથી, પલાળી શકાતો નથી, સૂકવી શકાતો નથી. તે નિત્ય છે, સર્વવ્યાપી છે, રિશ્વર છે, અચળ છે, ને સનાતન છે)

૩૭; ૪. અજાદિત્વાત્રિગુણત્વાત્પરમાત્માવ્યવચ્ચઃ ।

શરીરસ્થોડપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥ ગી. ૧૩; ૩૧.

૩૭, ૫. યાવત્સંજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવરજંગમમ્ ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજસંયોગાત્તદ્વિદિ ભરતર્થભ ॥ ગી. ૧૩; ૨૬.

(હે ભરતર્થભ ! સ્થાવર તેમજ જંચમ જે કંઈ વસ્તુ હિપત્ર થાય છે તે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજના સંયોગથી હિપન્ન થાય છે એમ તું જાણુ.)

૩૭; ૬. ગી. ૧૩; ૨૦-૨૧. જુઓ નોંધ નં. ૨૬; ૧. ૨૬; ૨.

૩૮; ૧. યદા મૂતપ્રવગ્માવમેકસ્યમનુશયતિ ।

તત્ત એવ ચ વિસ્તારં વ્રજા સંપચતે તદા ॥ ગી. ૧૩; ૩૦.

૩૮; ૧. ગી. ૨; ૨૦. જુઓ નોંધ નં. ૨૫; ૩.

૪૦; ૧. ક્ષેપં યત્તદ્વધ્યાનિ યદ્વાસ્વામૃતમુતે ।

અન્યદિસસરં મદ્ય ન સત્તદાઘડુચ્યતે ॥ ગી. ૧૩; ૧૨.

(જેને જાણુશયી માણસ અમૃતત્વ પામે છે તે ક્ષેપ થું છે એ તને કહું. તે અનાદિ પરબ્રહ્મ છે. તેને સત્ નથી કહી શકાતું, નેમ અસત્ પણ નથી કહી શકાતું.)

૪૧; ૧. કો બદ્ધો વેદ ક હૃદ પ્ર લોચત્ કુત્ત આજાતા કુત્ત હ્યં વિગુણિઃ ।

શ્લ. ૧૦; ૧૨૯; ૬.

૪૨; ૧. ક્ષેત્રક્ષેત્રપ્રયોર્વિરવવિપવિણોર્મિનસ્વભાવયોરિતરેતરધર્માપ્યાસલક્ષણઃ સંયોગઃ ક્ષેત્રક્ષેત્રસ્વરૂપાવિરેકાભાવનિવન્ધનઃ । રજ્જુચ્છત્તિચ્છાદીનાં તદ્વિવેકજ્ઞાનાભાવાદ્યાપોરોપેતસર્વેરજતાદિસંયોગવદ્ । સોઽવમપ્યાસસ્વરૂપઃ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગો મિધ્યાજ્ઞાનલક્ષણઃ । ક્ષેત્રં ચ માયાનિર્મિતહસ્તિસ્વપ્નદૃશ્વસ્તુગન્ધર્પનગણદિવદસદેશ સદિષાવભાસતે હત્યેવ નિશ્ચિતવિજ્ઞાનો યસ્મત્સ્ય વયોક્તમમ્યદર્શનાવિરોધાદપમચ્છતિ મિધ્યાજ્ઞાનમ્ ।

ગી. શાં. મા. ૧૩; ૨૬.

૪૨; ૨. કર્ત્ત્વિ પુરાણમનુદ્ગ્રહિતાત્રમણોરણીયાંસમનુસ્યરેયઃ ।

શર્વસ્ય ધાતારમચિન્મ્યરૂપમાદિત્યવર્ગે તપસઃ પરતાત્ ॥ ગી. ૮; ૧.

(સર્વેય, પુરાતન, જગન્નિર્મિતા, સદ્ગતમ, સહુના ધાતુજીહાર, અચિન્મ્ય, સર્વ જેવા તેજસ્વી, અને અધકારથી પર એવા સ્વરૂપનું જે સમસ્ત કરે છે...)

ઓમિત્યેવાહરં બ્રહ્મ વ્યાહરન્મામનુસ્મત્ ।

યઃ પ્રવાતિ ત્યગ્ન્દેહં સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ગી. ૮; ૧૨.

(જે માણસ હું એ એકાક્ષરી બ્રહ્મનું ઉચ્ચારણ કરતો ને મારું ચિન્તાન કરતો રહે છેડે છે તે પરમ ગતિને પામે છે.)

૪૪; ૧. ગીતા અધ્યાય ૧૧.

સર્વભૂતસ્વમામાર્ન સર્વભૂતાનિ ચાત્મયનિ ।

સર્વં નોત્યક્ષમઃ સર્વં સમર્દ્શન ॥ ગી. ૯; ૨૯.

(જેનો આત્મા યોગયુક્ત થયો હોય તે માણસ, સર્વને વિષે સમદર્શી બનીને, આત્માને જૂતમાત્રમાં ને જૂતમાત્રને આત્મામાં જુઓ છે.)

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृन्मस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।

મયે સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મળિણા ઇષ ॥ ગી. ૭; ૬-૭.

(જૂતમાત્ર આ બેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ જાણુ. આખા જગતનાં ઉત્પત્તિ અને વિનાશનું કારણ હું જ છું. હે ધનંજય ! મારા કરતાં બીયું બીજું કશું જ નથી. દોરામાં જેમ મણકા પરોવેલા હોય છે તેમ આ બધું મારામાં પરોવાયેલું છે.)

पुण्यः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ गी. ૮; ૨૨.

(હે પાર્થ ! જૂતમાત્ર જે પુરુષમાં રહેલાં છે અને જે આ બધાને બાપી વળેલો છે તે પરમ પુરુષને અનન્ય ભક્તિ વડે મેળવી શકાય છે.)

આ ઉપરાંત જુઓ ૧૦ મા અધ્યાયમાં આપેલું વિભૂતિઓનું વર્ણન.

૪૪; ૨. बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मवाप्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तિકે च तत् ॥

अविमर्कं च भूतेषु विमर्कमिव च स्थितम् ।

भूतभर्તૃ ચ તજ્ઞેયં પ્રસિષ્ણ પ્રભવિષ્ણ ચ ॥

ज्वांतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः पसुच्यते ।

જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્ય પિષ્ટિતમ્ ॥

इति क्षेत्रे तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

મદ્ભક્ત એતદ્દિશ્ય મદ્ભાવોપપચતે ॥ ગી. ૧૩; ૧૫-૧૮.

૪૫; ૧. प्रह्नी द्वे तु देवस्य जडा वैवाजडा तथा ।

अम्यक्षाद्या जडा सा च दृष्ट्या मित्राश्वा पुनः ॥

મહાન્ સુદર્ધિર્મનથૈવ પંચભૂતાનિ ચેતિ હ ।

અવરા સા જડા ધીવ પોરં ધાર્યતે તથા ॥

૩૮; ૧. ગી. ૨; ૨૦. જુઓ નોંધ નં. ૨૫; ૩.

૪૦; ૧. ક્ષેયં યત્તપ્રવક્ષ્યામિ યદ્વાત્મામૃતમસ્તુતે ।

ઘનાદિમત્સરં વ્રજા ન સત્તાસદુચ્યતે ॥ ગી. ૧૩; ૧૨.

(જેને બાહ્યરથી માણસ અમૃતન પામે છે તે ક્ષેય શું છે એ તને કહું. તે અનાદિ પરબ્રહ્મ છે. તેને સત્ નથી કહી શકાતું, તેમ અસત્ પણ નથી કહી શકાતું.)

૪૧; ૧. કો અદા વેદ ક હ્રદ પ્ર લોચત્ કુત્ત આજાતા ક્ષત્ત્વં વિસષ્ટિઃ ।

જ્ઞ. ૧૦; ૧૨૯; ૬.

૪૨; ૧. ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્યોર્વિપયવિપયિણોર્ભિન્નસ્વભાવયોરિતેતરધર્માઘ્યાસલક્ષણઃ સંયોગઃ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસ્વરૂપવિવેકાભાવનિવન્ધનઃ । રજ્જુગુપ્તિકાદીનાં તદ્વિવેકજ્ઞાનાભાવાદઘ્યાસોપિતસર્પરજતાદિસંયોગવત્ । સોડયમઘ્યાસસ્વરૂપ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞમંયોગો મિધ્યાજ્ઞાન-લક્ષણઃ । ક્ષેત્રં ચ માયાનિર્મિતદસ્તિત્વન્નદશ્વસ્તુગન્ધરૂપરાશિવદસદેવ સદિવાદભાસતે હત્યેવં નિશ્ચિતવિજ્ઞાનો યસ્તસ્ય યથોક્તસમ્યગ્દર્શનાવિરોધાદપ્યગ્ચઞ્ચિતિ મિધ્યાજ્ઞાનમ્ ।

ગી. જ્ઞા. ભા. ૧૩; ૨૬.

૪૨; ૨. કવિં પુરાણમનુષ્ઠાસિતારમણોરણીયાંસમનુસ્મરેચ ।

સર્વસ્ય ઘાતારમચિન્ત્યસ્વમાદિત્યવર્ગે સમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ગી. ૮; ૧.

(સર્વરા, પુરાણન, જાનિપંના, સદ્ગતમ, સદ્ગુના પાલણુકાર, અચિન્ત્ય, સૂર્ય જેવા તેજસ્વી, અને અધકારથી પર એવા સ્વરૂપનું જે સમરણ કરે છે...)

ઓમિત્યેવાકારે વ્રજા ઘ્યાહરન્મામનુસ્મરન્ ।

યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં ચ યાતિ પર્યાં વાતિમ્ ॥ ગી. ૮; ૧૩.

(જે માણસ ઓં એ ઓકાક્ષરી બ્રહ્માનું ઉચ્ચારણ કરતો ને મારુ ચિન્તાન કરતો દેહ છોડે છે તે પરમ ગતિને પામે છે.)

૪૪, ૧. ગીતા અધ્યાય ૧૧.

સર્વભૂતસ્થમાન્માનં સર્વભૂતાનિ જ્ઞાત્માનિ ।

ઈંસતે યોગયુક્તાસ્મા સર્વેન્ન સમદર્શિન ॥ ગી. ૯; ૨૧.

(જેનો આત્મા યોગયુક્ત થયો હોય તે માણસ, સર્વને વિષે સમદર્શી બનીને, આત્માને ભૂતમાત્રમાં ને ભૂતમાત્રને આત્મામાં જુએ છે.)

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृद्वास्य जगतः प्रभवः प्रत्यस्तथा ॥

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति घनंजय ।

મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા ઇવ ॥ ગી. ૭; ૬-૭.

(ભૂતમાત્ર આ બેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ બાણુ. આખા જગતની ઉત્પત્તિ અને વિનાશનું કારણ હું જ છું. હે ધનંજય ! મારા કરતાં ઊંચું બીજું કશું જ નથી. દોરામાં જેમ મણુકા પસેવેલા હોય છે તેમ આ બધું મારામાં પસેવાયેલું છે.)

पुरुषः स परः पार्यं मस्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ ગી. ૮; ૧૨.

(હે પાર્ય ! ભૂતમાત્ર જે પુરુષમાં રહેલાં છે અને જે આ બધાને બાપી વળેલો ॥ તે પરમ પુરુષને અનન્ય ભક્તિ વડે મેળવી શકાય છે.)

આ ઉપરાંત જુઓ ૧૦ મા અધ્યાયમાં આપેલું વિભૂતિઓનું વર્ણન.

૪૪; ૨. बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

स्सुमन्वात्तदવિદ્યેયં દૂર્ત્યં ચાન્તિકે ચ તત્ ॥

अविमर्शं च भूतेषु विमर्शमिव च स्थितम् ।

भूतभर्तु च तज्ज्ञेयं પ્રસિષ્ણુ પ્રમવિષ્ણુ ચ ॥ .

ऽयोतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્ય ધિષ્ઠિતમ્ ॥

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं क्षेत्रं चोक्तं समासतः ।

મન્નક એતદ્વિદ્યાય મન્નાદાયોપપદ્યતે ॥ ગી. ૧૩; ૧૫-૧૮.

૪૫; ૧. प्रकृती द्वे तु देवस्य जडा चैवाजडा तथा ।

अव्यक्ताद्या जडा सा च सृष्ट्या भिग्राष्टधा पुनः ॥

મહાન્ સુદૈર્ઘ્યેનથેવ પેચમૂતાનિ ચેતિ હ ।

अवरा सा जडा ध्रीय पर्यं धार्यते तथा ॥

ચિદ્રૂપા સા ત્વનન્તા ચ ઇનાદિનિઘના પરા ।

યત્તમં તુ મિયં કિંચિન્નાસ્તિ વિષ્ણોર્મહાત્મનઃ ॥

નારાયણસ્ય મહિષી માતા સા વ્રદ્ધણેષ્ટપિ હિ ।

તામ્યામિદં જગત્સર્વં હરિઃ સૃજતિ ભૂતરાટ ॥ इति नारदो

ગી. મા. મા. ૭; ૫.

૪૫; ૨. જુદા જગદોન્નિભૂત મહદ્વદ્ધા મરીયં પ્રકૃત્યામ્યં ભૂતસુખમાચિદ્રૂપ
યત્, તસ્મિન્ ચેતનાદ્યં ગર્ભં સંયોજયામિ; તતો મત્સંકરપ્રકૃતાચિદાચિત્સંઘર્ગોદૈવ દેવા-
દિત્યાવરાન્તાનામચિન્નિથાણાં સર્વભૂતાનાં સંમવો ભવતીત્યર્થઃ । ગી. રા. મા. ૧૩; ૨.

(જગત જોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે એવું જો આખું મહદ્ બ્રહ્મ છે, જે
મારી પ્રભુતિરૂપે જોળાખાય છે, જે ભૂતસુખ છે, અને જે અચેતન વસ્તુ છે,
તેમાં હું ચેતનરૂપ ગર્ભ મૂકું છું. પછી મારા સંકલ્પ વડે થયેલા આ ચેતન
અને અચેતનના સંસર્ગમાંથી જ દેવાથી માંડીને સ્થાવર પર્વતનાં સર્વ ભૂતો,
જેમાં ચેતનની સાથે અચેતનનું મિશ્રણ છે, તેમનો જન્મ થાય છે — એવો
આનો અર્થ છે.)

છતાં રામાનુજ માને છે કે આ ભૂતો ધર્મરથી ભિન્ન એવી પારમાર્થિક
સત્તા ધરાવે છે; જોકે ગીતા તો જોખખું કહે છે કે અવિભક્ત બ્રહ્મ વસ્તુતઃ
વિભક્ત નથી, પણ તે વિભક્ત હોય એવો આભાસ માત્ર થાય છે. (વિભક્ત-
મિત્ર ચ સ્થિતમ્ । ગી. ૧૩; ૧૬.)

૪૫; ૩. એટલે, પુરુષોત્તમ વિષેની ગીતાની દ્રષ્ટના અને બર્ગસોના
શાશ્વત 'દુરી' (*durée*) અર્થાત્ સમયની મણુનાથી પર એવા શુદ્ધ કાળ
વચ્ચે, અથવા તો પુરુષ તથા પ્રભુતિ વિષેનો ગીતાનો સિદ્ધાન્ત અને ચેતન
જીવ ને અચેતન દ્વય વિષેની બર્ગસોની દ્રષ્ટના વચ્ચે, કશી તુલના કરી શકાય
એવું નથી.

૪૫; ૪. શાન્તિ. અ. ૩૩૯-૩૪૪.

૪૫; ૫. મયાઘ્નરાસ્યેતો નિયં વાયુઃ 'સર્વેશ્વરો મદાન્ ।

તથા સર્વોઽયિ ભૂતાનિ મત્સ્થાનીયુગ્ધારય ॥ ગી. ૯; ૬.

‘મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્ ।

હેતુનાનેન કૌન્તેય જગદ્વિપરિવર્તતે ॥ ગી. ૧; ૧૦.

(હું અધ્યક્ષ બનીને પ્રકૃતિ પાસે જંગમ તેમજ સ્થાવર જગતની ઉત્પત્તિ કરાવું છું. હે કૌન્તેય ! એ કારણુને લીધે આ જગતની ઘટમાળ ચાલ્યા કરે છે.)

૪૬; ૧. અથવા બહુનેતેન કિં જ્ઞાતેન સ્વાર્જુન ।

વિદ્યધ્યાદમિદં કૃત્સ્નમેકાતેન સ્પિતો જગત્ ॥ ગી. ૧૦; ૪૨.

(અથવા, હે અર્જુન ! આ ધણું જાણીને તું શું કરશે ? હું કેવળ મારા એક અંશ વડે આખા જગતને ધારણ કરી રહેલો છું.)

૪૭; ૧. લાલને તાડને માતુર્ગોકારણ્યં ચયાર્મકે ।

તદ્દેવ મહેશસ્ય નિયન્તુર્ગુણદોષયોઃ ॥ ગી. શ્રીધર ૪; ૮.

૪૭; ૨. દ્વે રૂપે માસુદેવસ્ય દ્યુત્તં ચામ્યક્તમેવ ચ ।

અમ્યક્ત મદ્ભણો રૂપં વ્યક્તમેતચ્ચરાચસ્મ્ ॥ ગી. શંકરાતન્દ ૪; ૧૧.

૪૭; ૩. મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ ।

મનઃપદ્ધતીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્પતિ ॥ ગી. ૧૫; ૭.

(મારો જ સનાતન અંશ જીવલોકમાં જીવ થઈને, પ્રકૃતિમાં રહેલ પાંચ ઈન્દ્રિયો ને છઠ્ઠા મનને યોગ તરફ આકર્ષે છે.)

૪૭; ૪. યદ્વદ્વિભૂતિમત્સ્ત્વં શ્રીમદ્વર્જિતમેવ વા ।

તત્તદેવાવગચ્છ ત્વં મમ તેર્જોઽશસંભવમ્ ॥ ગી. ૧૦; ૪૧.

૪૭; ૫. મન્મતા મવ મદ્મત્કો મયાગ્રી માં નમસ્કુહ ।

મામેવૈવ્યસિ શુક્તૈવમાત્માનં મત્પરાયણઃ ॥ ગી. ૯; ૩૪.

(મારામાં મન પડેલ. મારો ભક્ત થા. મારું મનન કર. મને તમસ્કાર કર. આ પ્રમાણે મારામાં તન્મય થઈ આત્માને મારી સાથે જોડીશ, એટલે તું મારી પાસે જ આવી પહોંચશે.)

મદ્ભણો હિ પ્રતિગ્રહમપ્સૂતસ્યાવ્યયસ્ય ચ ।

શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય સુખસ્યૈકાન્તિકસ્ય ચ ॥ ગી. ૧૪; ૨૭.

ચિદ્રૂપા સા લક્ષ્મી ચ અનાદિનિધના પરા ।

યત્તત્તમે તુ પ્રિયં કિંચિન્નાસ્તિ વિષ્ણોર્મહાત્મનઃ ॥

નારાયણસ્ય માદિધી માતા સા બ્રહ્મણોઽપિ હિ ।

તામ્યામિદં જગત્સર્વં હરિઃ સૃજતિ ભૂતરાટ ॥ इति नारदोये

ગી. મા. મા. ૭; ૫.

૪૫; ૨. કૃત્ત્વં જગદોનિભૂતં મહદ્મદ્મ મદીર્યં પ્રકૃત્યાહર્યં ભૂતસુખમમચિદ્વસ્તુ
યત્, તસ્મિન્ ચેતનાહર્યં મર્મં સંયોજયામિ; તત્તો મત્સંકલ્પકૃતાચિદચિત્સંસર્ગોદેવ દેવા-
દિસ્યાવરાન્તાનામધિન્મિથાણાં સર્વભૂતાનાં સંમવો ભવતીત્યર્થઃ । ગી. રા. મા. ૧૩; ૨.

(જગત જેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે એવું જે આખું મહદ્ પ્રકૃત છે, જે
મારી પ્રકૃતિરૂપે ઓળખાય છે, જે ભૂતપ્રકૃત છે, અને જે અચેતન વસ્તુ છે,
તેમાં હું ચેતનરૂપ મર્મ મૂકું છું. પછી મારા સંકલ્પ વડે થયેલા આ ચેતન
અને અચેતનના સંસર્ગમાંથી જ દેવોથી માંડીને સ્થાવર પર્વતનાં સર્વ ભૂતો,
જેમાં ચેતનની સાથે અચેતનનું મિશ્રણ છે, તેમનો જન્મ થાય છે — એવો
આનો અર્થ છે.)

છતાં રામાનુજ માને છે કે આ ભૂતો ધ્વિરથી લિન્ન એવી પારમાર્થિક
સત્તા ધરાવે છે; જોકે ગીતા તો ચોખ્ખું કહે છે કે અવિભક્ત પ્રકૃત વસ્તુતઃ
વિભક્ત નથી, પણ તે વિભક્ત હોય એવો આભાસ માત્ર થાય છે. (વિભક્ત-
મિવ ચ સ્થિતમ્ । ગી. ૧૩; ૧૬.)

૪૫; ૩. એટલે, પુરુષોત્તમ વિષેની ગીતાની કલ્પના અને જર્ગસોના
શામન 'કુરી' (daree) અર્થાત્ સમયની અણુનાથી પર એવા શુદ્ધ કાળ
વચ્ચે, અથવા તો પુરુષ તથા પ્રકૃતિ વિષેનો ગીતાનો સિદ્ધાન્ત અને ચેતન
શુદ્ધ ને અચેતન દ્વય વિષેની જર્ગસોની કલ્પના વચ્ચે, કશી મુશ્કેલી કરી શકાય
એવું નથી.

૪૫; ૪. શાન્તિ. અ. ૩૩૬-૩૪૪.

૪૫; ૫. મયાકાશાદિતો નિય કયુઃ સર્વત્રગો મદાન્ ।

તથા સર્વોગિ ભૂતાનિ મત્સ્યાનિત્યુપધારય ॥ ગી. ૯; ૬.

મયાચ્છેષેણ પ્રકૃતિ સૂચતે સચરાચરમ્ ।

હેતુનાને કૌન્તેય જગદ્વિપસ્વિર્તતે ॥ ગી ૯, ૧૦.

(હું અધ્યક્ષ બનીને પ્રકૃતિ પાસે જગમ તેમજ સ્થાવર જગતની ઉત્પત્તિ કરાવું છું હે કૌન્તેય ! એ કારણને કીધે આ જગતની ઘટભાગ આપ્યાં કરે છે)

૪૬, ૧ અથવા વહુનૈતેન કિં જ્ઞાતેન તવાર્જુન ।

વિષ્ટમ્યાદમિદ કૃસ્તમેકાંશેન સ્થિતો જયત્ ॥ ગી ૧૦, ૪૨

(અથવા, હે અર્જુન ! આ ધણુ બધાંને તું શું કરશે ? હું કેવળ મારા એક અંશ વડે આખા જગતને ધારણ કરી રહેલો છું)

૪૭, ૧ સ્કાલન તાડને માતુર્નૈકારુણ્ય યયાર્થકે ।

તદ્વેદ્ય મહેશસ્ય નિયન્તુર્ગુણદોષયો ॥ ગી શ્રીધર ૪, ૮

૪૭, ૨ દ્વે રૂપે વાસુદેવસ્ય વ્યક્ત ચાવ્યક્તમેવ ચ ।

અવ્યક્ત વ્રદાણો રૂપ વ્યક્તમેતચરાચરમ્ ॥ ગી શકરાનન્દ ૪, ૧૧

૪૭, ૩ મમેવાંશે જીવલોકે જીવભૂત સનાતન ।

મન ષષ્ટાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥ ગી ૧૫, ૭

(મારો જ સનાતન અંશ જીવોકમાં જીવ થઈને, પ્રકૃતિમાં રહેતો પાંચ ઈન્દ્રિયો ને જીવ મનને પોતા તરફ આકર્ષે છે)

૪૭, ૪ યદ્વદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વ શ્રીમદ્વર્જિતમેવ વા ।

તત્તદેવાવગચ્છ ॥ મમ તેજોઽસત્ત્વમ્ ॥ ગી ૧૦, ૪૧

૪૭, ૫. મમના ભવ મદ્મત્તો મયાજી માં નમસ્કુરુ ।

મામવૈષ્યસિ દુસ્ત્વૈવ્યાત્મા નત્વરાયણ ॥ ગી ૯, ૩૪

(મારામા મન પરાવ. મારો ભક્ત થા મારું મનન કર મને નમસ્કાર કર આ પ્રભાણે મારામાં તન્મય થઈ આત્માને મારી સાથે જોડીશ, એટલે તું મારી પાસે જ આવી પહોંચશે)

વ્રદાણો દિ પ્રતિશ્ઠદમમૃતસ્યાવ્યયસ્ય ચ ।

શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય દુષ્ટાસ્ત્વૈકાન્તિકસ્ય ચ ॥ ગી ૧૪, ૨૭

(અમૃત અને અવ્યય બ્રહ્મનો, શાશ્વત ધર્મનો, અને ઐકાન્તિક અર્થાત્ પરમ સુખનો પણ આશય હું જ છું.)

૧ મનમના મર મદ્રક્તો મયાગ્રી માં નમસ્કૃત ।

મામેરૈષ્યસિ સયં તે પ્રતિજ્ઞાને પ્રિયોઽસિ મે ॥ ગી. ૧૮; ૬૫.

(મારામાં મન પડેલ. મારો ભક્ત થા. મારું યજ્ઞન કર. મને નમસ્કાર કર. તો તું મારી જ પાસે આવી પહોંચીશ. એ મારો તને કાલ છે. તું મને પ્રિય છે.)

૪૮; ૧. જ્યેં ચત્તરવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વાડમૃતમશ્નુતે ।

અનાદિમત્સરં વ્રત્ત ન સતતાસદુચ્યતે ॥ ગી. ૧૩; ૧૨.

અનાદિ આદિર્યસ્ય ન વિચલે તદનાદિ । અસ્ય હિ પ્રત્યગાત્મન ઉત્પત્તિર્ન વિચલે; સત એવાન્તો ન વિચલે । મત્સરમ્, અહં પદો યસ્ય તન્મત્સરમ્ । ભગવચ્છરીર- તથા ભગવચ્છેતૈકરસં જ્ઞાત્મસ્વરૂપમ્ । ગી. ૧૩; ૧૨.

(જેનો આદિ નથી તે અનાદિ. આ બ્રહ્મજ્ઞાત્માની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તેથી તેનો અન્ત પણ થતો નથી. હું એના કરતાં પર એટલે શ્રેષ્ઠ અથવા અડિયાતો છું. આત્માનું સ્વરૂપ એ ભગવાનનું શરીર હોવાથી ભગવાનનું જ અંગ છે.)

૪૮; ૨. નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃત્ ।

મુહોઽયં નામિત્રામાતિ લોકો મામજમબ્યયમ્ ॥ ગી. ૭; ૨૫.

(હું યોગમાયાથી દંધાયેલો હોઈ સર્વને સ્પર્શ રૂપે દેખાતો નથી. મને અજ્ઞ અને અવ્યયને આ મૂઠ્ઠા જગત્ ઓળખતું નથી.)

૪૮; ૩. અવ્યક્તં વ્યક્તિનામર્ત્રં મન્યન્તે મામવુદયઃ ।

પરં ભાવમજાનન્તો મમાવ્યયમનુત્તમમ્ ॥ ગી. ૭; ૨૪.

૪૮; ૪. ગી. ૪; ૬. જુઓ નોંધ નં. ૨૬; ૧.

૪૬; ૧. સ જાદિકર્તો નારાયણસ્તો વિશ્વઃ ... દેવત્યાં ચસુદેવાર્દયેન કૃત્ણઃ કિલ્લ સંકમ્ભ । ગી. ૧૪; ૩૫. વ્યોદ્ધાત.

આના ઉપર ટીકા કરતાં આનંદગિરિ કહે છે કે “ એ એતું સ્વેચ્છાએ
સ્વેચ્છું માયાવી સ્વરૂપ હતું. ” સ્વેચ્છાનિર્મિતેન માયામયેન સ્વરૂપેન ।

૪૯; ૨. અવજાનન્તિ માં મૂઢા માનુષીં તનુમાધિતમ્ ।

પરં ભાવમજાનન્તો મમ મૂનમદેશ્વરમ્ ॥ ગી. ૧; ૧૧.

૪૯; ૩. યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્મર્વતિ ભારત ।

અભ્યુદયાનમવર્મસ્ય તદાત્માનં સુજામ્યહમ્ ॥

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંમવામિ યુગે યુગે ॥ ગી. ૪; ૭-૮.

વળી જુઓ તેવિજ્જન્મુત્ત, તથા મહાનિર્વાણુતન્ત્ર ૪.

૫૨; ૧. તપામ્યહમહં કર્વં નિષ્ક્રિયામ્યુત્સુજામિ ચ ।

અમૃતં ચૈવ મૃત્યુથ સદસચ્ચાહમર્જુન ॥ ગી. ૧; ૧૧.

(તકકો હું આપું છું. વરસાદ હું જ રોકી રાખું છું ને પડવા દઉં છું.
હે અર્જુન ! અમૃત અને મૃત્યુ, તથા સત્ અને અસત્ પણ હું જ છું.)

૫૨; ૨. મિય ઉપેક્ષણાવુમયમ્ । યુજ્ઞો તૌ સંપરીયાત્ ।

સાંહિત્યમષ્ટિસૂત્ર ૨; ૧૩; ૧૫.

૫૨; ૩. ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

ગ્રામયન્સર્વભૂતાનિ યન્ત્રાસ્ત્વાનિ માયયા ॥ ગી. ૧૮; ૬૧.

(હે અર્જુન ! ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં વાસ કરે છે, અને તે
પ્રાણીઓને બાજુ યન્ત્ર પર ચલાવેલાં હોય એવી રીતે માયા વડે ચકર ચકર
ફેરવે છે.)

વળી જુઓ ગી. ૪; ૬. નોંધ નં. ૨૯; ૧.

૫૨; ૪. ગી. ૭; ૪-૬. નોંધ નં. ૨૯; ૧. તથા નોંધ નં. ૪૪; ૧.

૫૨; ૫. દેવી હોવા ગુણમયી મમ માયા દુસ્ત્યયા ।

મામૈવ યે પ્રપચન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે ॥ ગી. ૭; ૧૪.

(તથુ ગુણવાળી આ મારી દેવી માયાની પાર જતું એ ધણું કઠણું કામ
છે. પણ જેઓ મારું જ શરણુ લે છે તેઓ આ માયાને તરી બાપ છે.)

વળી જુઓ ગી. ૭; ૨૫. નોંધ નં. ૪૮; ૨.

૫૨; ૬. જે માયાને લીધે અવિદ્યા પેદા થતી નથી તે સાત્ત્વિકી માયા કહેવાય છે. એ માયા જ્યારે મલિન થાય છે ત્યારે તે અવિદ્યાને ઉત્પન્ન કરે છે. સાત્ત્વિકી માયામાં પ્રતિબિંબિત પ્રજ્ઞ તે ઈશ્વર છે; જ્યારે તે અવિદ્યાથી ઘેરાય છે ત્યારે જીવ થાય છે. આ પાછળથી વિષ્ણુએ વેદાન્ત છે. ગીતાને એ મતની ખબર નથી. ઉપર કહેલા વિચારના ઉલ્લેખ માટે જુઓ નીચેના શ્લોકો :

વિદ્યાનંદમયમ્ભ્રમપ્રતિબિંવસમન્વિતા ।

તમોરજઃસત્ત્વગુણા પ્રકૃતિર્દિવિધા ચ સા ॥

સત્ત્વગુણવિદ્યદિબ્યાં માયાવિદે ચ તે મતે ।

માયાલિંગો વશીકૃત્ય તાં સ્યદસર્વેષામ્ ઈશ્વરઃ ॥

અવિદ્યાવશગત્ત્વમ્યસ્તદ્દેવિચ્છાદનકથા ।

સા કારણશરીરં સ્યદ્ગ્રાહ્યસ્તદ્રામિમાનવાન્ ॥ પંચદશી ૧; ૧૫-૧૭. ,

(વિદ્યાનંદમય ભ્રમના પ્રતિબિંબાણી, અને સત્ત્વગુણ, રજોગુણ તથા તમોગુણાણી જે પ્રકૃતિ છે તે જે પ્રકારની છે. સત્ત્વગુણની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિએ કરીને પ્રકૃતિના માયા અને અવિદ્યા એમ બે ભેદ માનેલા છે. એમાં માયા વિષે પ્રતિબિંબરૂપે પડેલો વિદ્યાત્મા, માયાને વશ કરીને, સર્વથા એવા ઈશ્વર થાય છે. અવિદ્યાને વશ રહેલો જીવ થાય છે ને અવિદ્યા કારણ શરીર થાય છે, અને તે કારણશરીરમાં જે અભિમાની તે પ્રાણ કહેવાય છે)

૫૩; ૧. પ્રેગુણ્યવિવચા વેદા નિલેગુણ્યો મગર્જુન ।

નિર્દેન્દ્રો નિત્યસત્ત્વત્ત્વો નિર્ગોઘોષમ આમવાન્ ॥ ગી. ૨; ૪૫.

(હે અર્જુન, વેદ ત્રણ ગુણોની વાતોથી ભરેલા છે. તેથી તું ત્રિગુણાતીત અર્થાત્ નિષ્કામ બન. સુખદુઃખાદિ દ્વન્દ્વોમાંથી છૂટી જા. યોગક્ષેમની ભાંજગડમાં ન પડીશ. આત્મનિષ્ઠ બન.)

યેવાં ત્વન્તતં પાપં જનાનાં પુણ્યકર્મણામ્ ।

તે દ્વન્દ્વમોદનિર્મુલ્ય મમત્તે માં દત્તવાઃ ॥ ગી. ૭; ૨૮.

(૫૫ પુણ્યકર્મ કરનાર જે માણસોના પાપનો અન્ત આવ્યો છે ને

જેઓ દંદોના મોહમાંથી છૂટી ગયા છે તેવા, દંડ પ્રતિબાળા, માણસો અને બંને છે.)

૫૩; ૨. તત્ત્વવિત્તુ મહાવાહો ગુણકર્મવિભાગયોઃ ।

ગુણા ગુણેષુ વર્તન્તે इति मत्वा न सज्જते ॥ ગી. ૧; ૨૮.

(૫૩, હે મહાવાહુ, ગુણ અને કર્મના વિભાગનું રહસ્ય જાણનાર માણસ તો સમજે છે કે ગુણો જ ગુણોની અંદર ફરે છે; ને તેથી તે વ્યાસક્રિત રાખતો નથી.)

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचात्यते ।

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेणते ॥ ગી. ૧૪; ૨૩.

(જે માણસ તટસ્થ જેવો રહે છે, જેને ગુણો ચળાવી શકતા નથી, ગુણો જ પોતાનું કામ કર્યે જાય છે એમ સમજી જે સ્થિર રહે છે ને હાલતો નથી અર્થાત્ વિકાર પામતો નથી...))

તે ઉપરાંત, ગી. ૪; ૬. જુઓ નોંધ નં. ૨૬; ૧.

ગી. ૭; ૧૪. જુઓ નોંધ નં. ૫૨; ૫.

૫૩; ૩. असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुस्तीक्ष्णम् ।

अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥ ગી. ૧૬; ૮.

૫૪; ૧. ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुर्ध्वयम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ગી. ૧૫; ૧.

(એ અશ્વત્થ વૃક્ષનું મૂળ ઉપર છે, તેની શાખાઓ નીચે છે, એ વૃક્ષ અવિનાશી છે, ને વેદ તેનાં પાંદડાં છે, એવું એનું વર્ણન અપાયેલું છે. એ વૃક્ષને જે જાણે છે તે જ વેદનો અર્થ ખરેખર જાણે છે.)

૫૪; ૨. ગી. ૭; ૪. જુઓ નોંધ નં. ૨૮; ૩.

૫૪; ૩. अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ગી. ૭; ૫.

૫૪; ૪. इयं ममापरा प्रकृतिः, इनास्त्वन्यां इतोऽचेतनायाश्चेतनमोग्यभूतायाः

અત્યારે મોજૂદ છે, ને હવે પછી યજ્ઞનાં છે તે સર્વને હું જાણું છું. પણ મને કોઈ જાણતું નથી. હે ભારત ! હે પરંતપ ! ઇચ્છા અને દ્વેષમાંથી નીપજનારા, દંદોના મોહને છીધે, આ સૃષ્ટિમાં સર્વ પ્રાણીઓ મૂઢ બની જાય છે.)

૫૬; ૧. કાર્યતે હવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિર્જેગુણેઃ । ગી. ૩; ૫.

૫૬; ૨. પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।

અહંકારવિમુદ્ધાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥ ગી. ૩; ૨૭.

ગી. ૩; ૨૮. જુઓ નોંધ નં. ૫૩; ૨.

૫૬; ૩. વિદ્યાવિન્યસંપન્ને બ્રાહ્મણે શવિ હસ્તિનિ ।

છામિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ ગી. ૫; ૧૮.

(વિદ્યા તથા વિનયવાળા બ્રાહ્મણ, ગાય, હાથી, કૂતરો, તે કૂતરાને ખાનાર માણસ, એ સર્વના પર પંડિતો અર્થાત્ જ્ઞાનીઓ સરખા ભાવ રાખે છે.)

ક્ષેત્રજ્ઞં આપિ માં વિદ્ધિ સર્વક્ષેત્રેષુ ભારત ।

ક્ષેત્રસ્ત્રેત્રત્રયોર્જ્ઞાનં ચત્તજ્ઞાનં મતં મમ ॥ ગી. ૧૩; ૨.

(હે ભારત ! સર્વ ક્ષેત્રોમાં રહેલો જે ક્ષેત્ર તો પણ હું જ છું એમ જાણ. ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું જે જ્ઞાન તે જ જ્ઞાન છે, એવો મારો મત છે.)

ગી. ૧૩; ૨૨. જુઓ નોંધ નં. ૨૬; ૨.

૫૬; ૪. નાપિ સ્વગુણમેદમિતં નિર્ગુણત્વાથૈતન્યસ્ય, ષડ્યતિ ચ ભગવાનિચ્છા-
દીનાં ક્ષેત્રધર્મૈર્લ્લ બનાદિત્વાત્નિર્ગુણત્વાદિતિ ચ । નાપિ અન્યા વિરોધા આત્મનો ભેદકાઃ
સન્તિ પ્રતિશરીરં તેષાં સત્ત્વે પ્રમાણાનુપપત્તેઃ । અતઃ સમં બ્રહ્મ, એકં ચ ।

ગી. શાં. ભા. ૫; ૧૯.

૫૭; ૧. આત્મા ક્ષેત્રજ્ઞ હત્યુક્તઃ સંયુક્તઃ પ્રાકૃતૈર્ગુણેઃ ।

તૈરેષ તુ વિનિર્મુક્તઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ॥ શાન્તિ. ૧૮૭; ૨૪.

૫૭; ૨. પાસ્ય મજ્જળોડગાળિગરસ્યાપિ સર્વેનઃ પાળિગદાદિકાર્યકૃત્ત્વં શ્રૂયતે ।
પ્રત્યગાત્મનોડપિ પરિગ્રહસ્ય તત્કામ્યાપત્યા સર્વેનઃ પાળિગદાદિકાર્યકૃત્ત્વં શ્રુતિસિદ્ધમેવ ।

... લોક યદ્ વનુજાતં તત્તર્થે વ્યાપ્ય તિષ્ઠતિ । પરિચ્છદસ્વરૂપં દેશાદિપરિચ્છેદરાહિત-
તયા ધર્વગતમિત્યર્થઃ । ગી. રા. મા. ૧૩; ૧૩.

૫૭; ૩. અપરિચ્છિન્નજ્ઞાનશક્તિયં પુરુષઃ અનાદિપ્રકૃતિમંકન્ધકૃતગુણસંગાદેતદેહ-
માગ્રનદેશરો દેહમાગ્રપરમાત્મા ન ભવાતે । ગી. રા. મા. ૧૩; ૧૨.

एवमितरेतरयुक्तेषु सर्वेषु भूतेषु देवादिविवेकमाकाराद् वियुक्तं तत्र तत्र तत्तदेह-
न्द्रियमनांसि प्राप्ते परमेष्ठस्त्वेन स्थितमात्मानं ज्ञातृत्वेन समानाकारं देहादिषु विनश्यत्स
विनाशानर्हस्वभावेनाविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति, स आत्मानं यथावदवस्थितं
पश्यति । गी. रा. मा. ૧૩; ૨૭.

૫૭; ૪. ન લેવાઈ જાણુ નાસં ન ત્વં નેમે જનાધિપાઃ ।

ન ચૈવ ન અભિયામઃ સર્વે વ્યયમતઃ પરમ્ ॥ ગી. ૨; ૧૨.

૫૭; ૫. 'યથાહં સર્વેશ્વરઃ પરમાત્મા નિત્ય' इति नात्र संशयः, 'तथैव भवन्तः
क्षेत्रज्ञा आत्मानोऽपि एवैति' मन्तव्याः । एवं भगवतः सर्वेश्वरतादात्म्यां परस्परं च भेदः
पारमार्थिक इति भगवतीवोक्तमिति प्रतीयते । ગી. રા. મા. ૨; ૧૨.

વર્ચ ... શિશ્વપિ કાલેષુ નિત્યા આત્મસ્વરૂપેણેત્યર્થઃ । દેહભેદાનુકૂળયા વદુ-
વનગમ્, નાત્મભેદાભિપ્રાયેણ । ગી. શાં. મા. ૨; ૧૨.

૫૮; ૧. અધિભૂતાં કુરો માઘઃ પુરુષાધિદેવતમ્ ।

અધિયજ્ઞોઽહમેવાન દેહે દેહધર્તા વર ॥ ગી. ૯; ૪.

(જે પદાર્થો ક્ષર અર્થાત્ નાશવંત છે તે અધિભૂત. જગતમાં જે પુરુષ
અર્થાત્ ચેતન તત્ત્વ છે તે અધિદેવત. અને, હે માનવએક, દેહમાં આવી રહેલા
યજ્ઞનો અધિષ્ઠાતા જે હું — આત્મા તે અધિષ્ઠત.)

ગી. ૧૩; ૩૧. જુઓ નોંધ નં. ૩૭; ૪.

૫૮; ૨. ગી. ૨; ૨૨. જુઓ નોંધ નં. ૩૭, ૩.

ગી. ૨; ૧૩. જુઓ નોંધ નં. ૩૬; ૨.

જાતસ્ય દિ ધ્રુવો મૃત્યુર્ધ્રુવં જનમ મૃતસ્ય ચ ।

તસ્માદપરિહાર્યેઽર્થે ન ત્વં ક્ષોચિનુમર્હસિ ॥ ગી. ૨; ૨૭

(જન્મેલાનું મરણ, ને મરેલાનો જન્મ, અચૂક ચવાનાં જ છે. એટલે, જે વસ્તુ અટળ છે તેને વિષે તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી.)

૫૮; ૩. પાર્થ નેવદ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિચિતે ।

ન હિ કલ્યાણકૃત્કથિરુ દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લમતે પૌર્વદેહિકમ્ ।

ચતતે ચ તતો ભૂયઃ સંસિદ્ધો કુરુનન્દન ॥

પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ હિયતે હવશોઽપિ સઃ ।

જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શન્દમ્ભાતિવર્તતે ॥

પ્રયત્નાદ્યતમાનસ્તુ યોગી સંગ્રહકિલ્બિયઃ ।

અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ગી. ૬; ૪૦, ૪૩-૫.

(હે પાર્થ ! આ લોકમાં શું કે પરલોકમાં શું, એવા માણસનો વિનાશ થતો નથી. કલ્યાણકારક કર્મ કરનાર કોઈ પણ માણસની દુર્ગતિ થતી નથી. તેને ફરી જે જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં તેને પાછલા દેહમાંની બુદ્ધિ મળે છે; અને તે ફરી મોક્ષને સારુ આગળ પ્રયત્ન કરે છે. પૂર્વજન્મના અભ્યાસને લીધે તે, કવશે પણ, તે તરફ ખેંચાય છે. યોગનો જિજ્ઞાસુ પણ શબ્દશ્ચત્ત્વર અર્થાત્ વેદમાં કહેલાં કામ્ય કર્મોની પેઠી પાર ચાલ્યો જાય છે. પ્રયત્નપૂર્વક મહેનત કરતાં કરતાં તે યોગીના પાપ ધોવાઈ જાય છે; ને તે અનેક જન્મ પછી સિદ્ધિ પામીને પરમ પદ પ્રાપ્ત કરે છે.)

૫૯; ૧. વહૂનાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્મા પ્રપચતે ।

વાસુદેવઃ સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ ॥ ગી. ૭, ૧૧.

(ધણ! જન્મેને અન્તે, ‘આ બધું વાસુદેવરૂપ છે’ એવો અનુભવ થાય ત્યારે, સારાની માણસ મને પ્રાપ્ત કરે છે. એવો મહાત્મા મળવો ઘણું કઠણ છે.)

૫૯; ૨. શરીરં યદવાપ્નોતિ યચ્ચાત્યુક્તામતીશ્વરઃ ।

ચ્છેત્ત્વૈતાનિ સંયાતિ વાયુર્ગન્ધાનિવાશયાત્ ॥ ગી. ૧૫; ૮.

(ધર્મિર — અર્થાત્ શરીરી જીવ — જ્યારે શરીર પ્રાપ્ત કરે છે અથવા શરીરમાંથી નીકળી જાય છે ત્યારે — વાયુ જેમ સુવાસિત વસ્તુઓમાંથી

સુવાસ લઈ જાય છે તેમ — તે જીવ આટલી વસ્તુઓ પોતાની સાથે લઈ જાય છે.)

૫૬; ૩. યત્ર કાલે ત્વનાટ્ટિમાવૃત્તિં ચૈવ યોગિનઃ ।

પ્રયાતા યાન્તિ તં કાલં વચ્ચામિ ભરતર્પભ ॥

અમિઝ્યોતિરહઃ છક્ષુઃ યન્માસા ઉત્તરાયણમ્ ।

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છન્તિ મદ્ય મન્નવિદો જનાઃ ॥

ધૂમો રાત્રિસ્તયા કૃણઃ યન્માસા દક્ષિણાયણમ્ ।

તત્ર ચાન્દ્રમયં જ્યોતિયોગી પ્રાપ્ય નિવર્તતે ॥

છક્ષુઃશ્રુત્તો ગતી ક્ષેતે જગતઃ શાશ્વતે મતે ।

અથવા માત્યનાટ્ટિમન્વયાવર્તતે પુનઃ ॥ ગી. ૯; ૨૩-૨૬.

(હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જે કાળે મરણ પામીને યોગીઓ મોક્ષ પામે છે, ને જે કાળે મરણ પામીને ફરી જન્મ લે છે, તે કાળ કું કહે તને કહું છું. ઉત્તરાયણના ૭ મહિનામાં, અજ્ઞવાળિયામાં, દિવસના બાગમાં, અમિ બળતો હોય ને સૂરજનો તડકો પડતો હોય ત્યારે મરણ પામનારા અજ્ઞાતાનીઓ પ્રકરને પામે છે. દક્ષિણાયણના ૭ મહિનામાં, અંધારિયામાં, રાતના બાગમાં, મરણ પામનારો યોગી ચન્દ્રલોકમાં જઈને પાછો આવે છે. આમાં પહેલો તે શુક્લ માર્ગ; ને બીજો તે કૃષ્ણ માર્ગ. આ બે માર્ગો જગતમાં હંમેશના આસ્થા આવે છે. એમણે પહેલે માર્ગે જનાર મોક્ષ પામે છે ને ફરી જન્મ પામતો નથી; બીજો માર્ગે જનારને ફરી જન્મ લેવાપણું રહે છે.)

૫૬; ૪. મોષાશ મોષકર્માણો મોષશાના વિચેતસઃ ।

રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ પ્રકૃતિં મૌહિનીં પ્રિતાઃ ॥ ગી. ૯; ૨૭.

(તેમની આશાઓ વ્યર્થ હોય છે, તેમનાં કર્મ વ્યર્થ હોય છે, તેમનું જ્ઞાન વ્યર્થ હોય છે. એવા એ મૂઢ લોકો મોહ ઉપખતનારી રાક્ષસી ને આસુરી પ્રકૃતિને વશ વર્તે છે.)

તાનહં દ્વિવતઃ કુરાન્તંસારેષુ નરાધમાન્ ।

દિગ્માન્વજસ્યમ્મમાનાસુરીષ્વેવ યોનિષુ ॥

આસુરી યોનિમાપન્ના મૂઢા જન્મનિ જન્મનિ ।

મામપ્રાપ્ત્યેવ કૌન્તેય તતો યાન્ત્યધર્મા ગતિમ્ ॥

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્ત્રયં ત્યજેત્ ॥ ગી. ૧૬; ૧૯-૨૧.

(એ ઝેરીલા, કૂર, અને ધૂરાં કામો કરનારા નરાધર્મોને હું ફરીફરી આ સંસારમાં આસુરી યોનિમાં જ નાખું છું. એ મૂઢ લોકો જન્મે જન્મે આસુરી યોનિમાં પડે છે; અને, હે કૌન્તેય, તેઓ મને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ, છેક નીચલી યોનિમાં પહોંચી જાય છે. કામ, ક્રોધ અને લોભ એ નરકનું ત્રેવડું દ્વાર છે. તેથી માણસે એ ત્રણનો ત્યાગ કરવો ધટે છે.)

૫૯; ૫. યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પસ્યનાત્મનિ તુષ્યતિ ॥ ગી. ૬; ૨૦.

તં વિદ્યાદ્દુઃખસંયોગવિયોગે યોગસંજ્ઞિતમ્ ।

સ મિશ્રલેખે ચોક્તવ્યો યોગોઽનિર્વિગ્નચેતસા ॥ ગી. ૬; ૨૩.

પ્રશાન્તમનસં હ્યેનં યોગિનં સુસ્વમુત્તમમ્ ।

હૃષેતિ દ્વાન્તરજસં પ્રહ્લમ્ભૂતમસ્ત્મયમ્ । ગી. ૬; ૨૭.

યુગ્મત્રેવં સદાત્માનં યોગી વિગતકલ્મસઃ ।

સુલ્લેન પ્રહ્લસંસ્પર્શમત્યન્તં સુખમન્તુતે ॥ ગી. ૬; ૨૮.

(યોગના સેવનથી અંકુશમાં આવેલું મન જ્યાં શાન્તિ પામે, અને જ્યાં આત્મા વડે આત્માને જોઈ આત્મામાં સન્તોષ પામે, એવી દુઃખના સ્પર્શ વિનાની સ્થિતિ તે યોગ છે એમ જાણવું. એ યોગ નિશ્ચયપૂર્વક, અને મનમાં કંટાળે આવવા દીધા વિના, આચરવો ધટે છે. આવો યોગીનું મન અત્યંત શાંત થાય, તેનો રજોગુણ શ્રમી જાય, તે બ્રહ્મરૂપ અને નિષ્કાપ થાય, ત્યારે તેને ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આવો યોગી નિષ્કાપ થઈને આ પ્રમાણે સદા આત્માનો યોગ સાધે, તો તે બ્રહ્મસંસ્પર્શ અર્થાત્ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારથી મળનારા અપાર સુખનો સહેજે અનુભવ કરવા પામે છે.)

૬૧; ૧. સરખાવો પ્લોટીનસનાં આ વચન: “(આત્મસાક્ષાત્કારના) આ ખેડને પહોંચવાના જુદા જુદા અનેક રસ્તા છે: સૌન્દર્ય વિષેનો પ્રેમ, જે

કવિને હિત જનાવે છે; એક ને અદ્વિતીય એવા પરમ તત્ત્વ વિષેની ભક્તિ, ને વિજ્ઞાનનું ચત્રાણુ, જેને વિષે ક્ષિણસૂક્ષ્ણે ધગસ હોય છે; એ પ્રેમ ને એ પ્રાર્થના, જેની વાટે કોઈ ભાવિક ને તાલાવેલીવાળો આત્મા પૂર્ણત્વપ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક એવી આત્મશુદ્ધિને પથે આગળ વધે છે. સંસારની દૃશ્ય અને સવિશેષ વસ્તુઓથી પર ને તેની પાર રહેલી ઊંચાઈ તરફ આપણને લઈ જનારા આ રાજમાર્ગો છે. એ ઊંચાઈએ પહોંચ્યા પછી આપણે એ અનન્ન ને અપ્રમેય એવા પરમાત્માના અપરોક્ષ સાંનિધ્યમાં ઊભા રહીએ છીએ; ને એ પરમાત્મા જાણે આત્માનાં ઊંડાણમાંથી દીપી જઈ છે. "

૬૧. ૨. કર્મોપાસ્તિસ્તવા જ્ઞાનમિતિ કાણ્ડનયં કમાત્ ।

તદ્વપાદ્યદશાધ્યાયેર્ગીતા કાણ્ડપ્રયાતિકા ।

एकमेकेन पदकेन कण्डमनोपलक्षयेत् ॥ गी. मधु.

(કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણ કાંડ એક પછી એક આપેલા છે. આદાર અધ્યાયની ગીતાના આ ત્રણ કાંડ પડે છે. ■ ૭ અધ્યાયનો એક એક સમૂહ તે એક એક કાંડ માટે છે.)

૬૨; ૧. " પરમ આનન્દ પરમાત્મા પ્રત્યેના આ પ્રેમમાં રહેલો છે, અને તે જ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. " (રિપનોઝ) " કેટલાક માણસોને માટે વિશ્વને સમજવાનો બૌદ્ધિક પ્રયત્ન એ ધ્વિરનો અનુભવ કરવાનો મુખ્ય રસ્તો હોય છે. " (ઝેડલી)

૬૨. ૨. सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविमक्त विमक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्मृगविधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥

यत्तु कुन्तनदेकस्मिन्कार्ये सचमदैतुकम् ।

अतस्त्वार्यवदत्वं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ गी. १८; ૨૦-૨૨.

(જુદાં જુદાં સર્વ ભૂતોમાં એક જ અવિભક્ત અને અવિકારી પદાર્થ અર્થાત્ તત્ત્વ છે એવું જે જ્ઞાન વડે સમજાય તે જ્ઞાનને સાત્ત્વિક જાણુ સર્વ ભૂતોમાં જુદી જુદી જાતના સિલ સિલ પદાર્થો અર્થાત્ તત્ત્વો ■ એવું

જુદાઈનું જ્ઞાન જેનાથી થાય તે જ્ઞાનને રાજસ જાણુ. પણ કોઈ એક કાર્ય લઈ, તે એકમાં જ બધું સમાઈ જાય છે એમ સમજી, તેમાં કશા કારણ વિના ગૂંથાઈ રહેનારું, ખરું તત્ત્વ ન સમજનારું, ને અલ્પ એવું જે જ્ઞાન છે તે તામસ કહેવાય છે.)

૬૩; ૧. તદ્વિદિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રગ્નેન સેવ્યા ।

ઉપદેશ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥ ગી. ૪; ૩૪.

(એ જ્ઞાન તું નમન કરીને, ફરી ફરી પ્રશ્નો પૂછીને, તથા સેવા કરીને જાણી લે. એટલું કરીશ તો તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનીઓ તને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે.)

૬૩; ૨. ન તુ માં શક્યસે દ્રુમનેનૈવ સ્વચક્ષુષા ।

દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુઃ પ્સ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ॥ ગી. ૧૧; ૮.

(તારા પોતાના આ જ ચક્ષુ વડે તું મને જોઈ નહીં શકે. હું તને દિવ્ય ચક્ષુ આપું છું. તેના વડે તું મારો ઈશ્વરી યોગ જોઈ લે.)

સરખાવો પેલા પેગંબરનાં વચન: “હે નાથ, એનાં લોચન ઉઘાડો, જેથી એ જોઈ શકે.” તે ઉપરાંત બાઈબલના જૂના કરારમાં ઇઝેકીએલને થયેલું ઈશ્વરદર્શન (ઇઝેકીએલ, ૧૦), તથા ‘હિજરત’ અધ્યાયનું પ્રકરણ ૩૩: “મોઝીસે કહ્યું: ‘હું તને આજીજી કરું છું, મને તારું તેજ ખતાવ.’ પ્રભુએ કહ્યું: ‘હું મારી તમામ સલાઈ તારી આગળ ધર્મને પસાર’ કરીશ, અને હું તારી આગળ ભગવાનનું નામ જાહેર કરીશ; અને મારે જેના પર કૃપા કરવી હશે તેના પર કૃપા કરીશ, અને જેના પર દયા ખતાવવી હશે તેના પર દયા ખતાવીશ. પણ તું મારું મુખ નહીં જોઈ શકે: કેમકે કોઈ માણસ મને જુએ અને છતાં જીવતો રહેવા પામે, એ ન બને એવી વાત છે.’” વળી જુઓ બાઈબલના ‘રેવેલેશન’ અધ્યાયનું પ્રકરણ ૪; તથા સદર્મપુંડરીક પ્રકરણ ૧.

૬૪; ૧. ધદ્વાર્વૈદ્યમતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।

જ્ઞાનં લ્ઘ્વા પરાં શાન્તિમચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ગી. ૪; ૩૯.

(જે માણસ શ્રદ્ધા રાખે છે, જ્ઞાન મેળવવાના પ્રયત્નમાં મંજો રહે છે, અને ઈન્દ્રિયો પર સંયમ રાખે છે તેને જ્ઞાન મળે છે; અને જ્ઞાન મળ્યા પછી તે થોડા જ વખતમાં પરમ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.)

૬૪; ૨. મોઘૈશ્વર્યપ્રગ્જ્ઞાનાં તયાપહતચેતસામ્ ।

અવશ્યાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિવીર્યતે ॥ ગી. ૨; ૪૪.

(તે માણસો બોમ અને ઐશ્વર્યમાં રમ્યાપરમ્યા રહે છે; અને ઉપર જે વાણીની વાત કરી તે વાણી તરફ જ તેમનાં મન ખેંચાઈ ગયેલાં હોય છે; એટલે વ્યવસાયાત્મક અર્થાત્ કાર્યાકાર્યનો નિર્ણય કરનારી તેમની બુદ્ધિ એકાગ્ર થઈ શકતી જ નથી.)

૬૪; ૩. ગી. ઇ. ૬.

૬૪; ૪. ગી. ૪; ૨૯. જુઓ નોંધ નં. ૬૪; ૧.

૬૫; ૧. યોગસ્યઃ કુલ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ।

સિદ્ધયસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥ ગી. ૨; ૪૮.

(હે ધનંજય ! આસક્તિ છોડી, યોગસ્થ થઈને અર્થાત્ સફળતા નિષ્ફળતાને સરખાં માનિને, કંઈ કરે; આ પ્રકારની જે સમતા છે તે જ યોગ કહેવાય છે.)

૬૫; ૨. યથા દીપો નિવાતસ્યો નેદ્રતે સૌપમા સ્મૃતા ।

યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુગ્મતો યોગમાત્મનઃ ॥

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પश्यપ્રાત્મનિ તુષ્યતિ ॥

હૃદયમપ્રયન્તિકં યત્ત્વં બુદ્ધિપ્રાપ્તમતીન્દ્રિયમ્ ।

ધૈર્યં યત્ર નં ચૈવાત્મં સ્થિતચલતિ તત્ત્વતઃ ॥

યં લગ્ન્યા ત્વાપરં છામં મન્યતે નાધિકં તતઃ ।

યદિમન્ સ્થિતો ન દુઃસ્થેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે ॥

તં વિદ્યાદ્ દુઃસ્થસંયોગવિયોગં યોગસંહિતમ્ ।

ઇ નિશ્ચયેન ચોક્ત્યો યોગોડનિર્વિગ્નચેતસા ॥ ગી. ૬; ૧૧-૨૨.

૬૫; ૩. યત્ત્વં એવાદ વસિષ્ઠઃ ।

દ્વે કમો ચિત્તનાસાસ્ય યોગો જ્ઞાનં ચ રાષ્વત્ ।

યોગો વૃત્તિવિરોધો દિ જ્ઞાનં સમ્યગ્વેક્ષણમ્ ।

અસાધ્યઃ કાશ્યપિયોગઃ કસ્યચિત્તત્વનિશ્ચયઃ ॥ ગી. મધ્ય. ૬; ૨૧.

૬૫; ૪. તસ્માદજ્ઞાનસંમૂતં દૃત્યં જ્ઞાનાસિનાત્મનઃ ।

દિશ્વૈનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠેત્તિષ્ઠ ભારત ॥ ગી. ૪; ૪૨.

(તેથી, હે ભારત, તારા હૃદયમાં અજ્ઞાનથી નીપજેલો આ જે સંશય છે તેને તું આત્મજ્ઞાનરૂપી તલવાર વડે છેદી નાખ, અને યોગ આચર. બ્રહ્મ, બ્રહ્મો થા.)

૬૫; ૫. વિપયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।

રસવર્જે રસોડપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે ॥

યત્તતો હાપિ કીન્તેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ।

દ્વિન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ હરન્તિ પ્રસર્મં મનઃ ॥

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્સરઃ ।

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ગી. ૨; ૫૯-૬૧.

(નિરાહારી માણસના વિષયો મેળા પડે છે, પણ એ વિષયો વિષેનો રસ જતો નથી. પરબ્રહ્મનું દર્શન થાય ત્યારે એ રસ પણ છૂટી જાય છે. હે કુંતીપુત્ર ! ઇન્દ્રિયો એવી પ્રબળ હોય છે કે વિદ્વાન માણસ સંયમનો અપલ્ન કરતો હોય તોપણ તેના મનને તેઓ બળાત્કારે વિષયો તરફ ખેંચી જાય છે. એ સર્વ ઇન્દ્રિયો પર સંયમ રાખીને માણસે યોગ સાધવો જોઈએ ને મારામાં લીન થઈ જવું જોઈએ. જે માણસ પોતાની ઇન્દ્રિયોને વશ રાખી શકે તેની જ પ્રજ્ઞા અર્થાત્ બુદ્ધિ સ્થિર છે એમ ગણાય.)

૬૬; ૧. પ્રત્યક્ષાવગમમ્ । ગી. ૧; ૨.

૬૬; ૨. યજ્ઞાત્વા ન પુનર્મોહમેવં યાત્યસિ પાંદુવ ।

યેન મૂળાન્યરોપેણ દ્રવ્યસ્યાત્મન્યયો મયિ ॥ ગી. ૪; ૩૫.

(હે પાંદુવ ! એ જ્ઞાન મેળવ્યા પછી તને ફરી આવી રીતે મોહ નહીં લપજે. એ જ્ઞાન વડે તું સર્વ જૂતોને તારા આત્મામાં તેમજ મારામાં જોઈ શકશે.)

ગી. ૫; ૧૮. જુઓ નોંધ નં. ૫૬; ૩ તથા નીચેના શ્લોકો :

દ્રહૈવ તૈર્જિતઃ સર્ગો યેષાં શામ્યે સ્થિતં મનઃ ।

નિર્દોષં હિ સર્મં વ્રદ્ધ તસ્માદ્વદ્ધાણિ તે સ્થિતાઃ ॥

ન પ્રદ્યેતિપ્રયં પ્રાપ્ય નેદ્વિજેત્યાપ્ય પાપિયમ્ ।

સ્થિરચુદ્ધિરાસંયુજે મન્નપિદ્ મદ્ગણિ સ્થિતઃ ॥

ચાતુરર્થેભવસત્તાત્મા વિન્દિત્યાત્મનિ ચતુરામ્ ।

સ મદ્ગયોગયુક્તાત્મા સુતમરાગ્યમશ્નુતે ॥ ગી. ૫; ૧૧-૨૧.

(જેમનું મન સમત્વને વિષે સ્થિર થયું છે તેમણે આ દેહે જ સંસારને છુટ્યો છે. બ્રહ્મ દોષરહિત અને સમ છે; તેથી આવા માણસો બ્રહ્મને વિષે સ્થિર થાય છે. મનમમત્તી વસ્તુ મળે ત્યારે હર્ષ ન કરવો, ને અણુગમતી વસ્તુ મળે ત્યારે ઉદ્વેગ ન કરવો. આવી રીતે જેની શુદ્ધિ સ્થિર હોય છે ને જેને મોહ બ્રમજતો નથી તે જ બ્રહ્મવેત્તા કહેવાય, ને બ્રહ્મને વિષે સ્થિર થયો ગણાય. બ્રાહ્મ વિષયોમાં જેનું મન ચોટીતું હોતું નથી તેને આત્મામાં રહેતું સુખ મળે છે. બ્રહ્મની સાથે જોણે યોગ વડે પોતાના આત્માને જોડ્યો છે તે અશ્વ સુખ ભોજવે છે.)

૬૬; ૩. તેષાં જ્ઞાની નિચયુષ્ક એકમકિર્વિશિષ્યતે ।

પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥ ગી. ૭; ૧૭.

(જે ભક્તોમાં પણ, જે હંમેશાં યોગયુક્ત છે, ને મારી અનન્ય ભક્તિ કરે છે એવો જ્ઞાની સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. હું જ્ઞાનીને અત્યંત પ્રિય છું; અને તે મને પ્રિય છે.)

૬૬; ૪. યો માંભવમસંયુજો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ ।

સ સર્વવિદ્ મજ્ઞતિ માં સર્વભાવેન મારત ॥ ગી. ૧૫; ૧૧.

(હે ભારત ! જે માણસ મોહરહિત થઈને મને પુરુષોત્તમને આ રીતે જોડે છે તે સર્વજ્ઞ થાય છે; અને તે સર્વ જાણે અને જાણે છે.)

૬૬; ૫. અહં સર્વસ્ય પ્રમત્તો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે ।

इति मत्वा मज्जन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥

મધિત્તા મદ્ગત્પ્રાણા લેધયન્તઃ પરસ્પરમ્ ।

ફલયન્તાથ માં નિત્યં કુપ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥ ગી. ૧૦; ૮-૯.

(હું સર્વનું ઉપત્તિરધાન છું, અને આખું જગત મારામાંથી પેદા થાય છે, એમ બધીને ગ્રહી માણસો ભાવપૂર્વક મને જાણે છે. તેઓ ચિત્તને

મારામાં પરેવે છે; પ્રાણને મારામાં લીન કરી દે છે; એકબીજાને બોધ આપતાં ને નિત્ય મારું જ કીર્તન કરતાં, સંતોષમાં ને આનન્દમાં રહે છે.)

૬૭; ૧. ગી. ૨; ૫૯. જુઓ નોંધ નં. ૬૫; ૫.

૬૭; ૨. જ્ઞાનમિતિ ચેત્ત, દ્વિપતોડપિ જ્ઞાનમ્ય તદ્વસંસ્થિતેઃ । તયોપક્ષયાચ્ચ । ન ક્રિયા કૃત્યનેપક્ષગાત્ જ્ઞાનયત્ । શાંઙિલ્યમક્ષિત્સૂત્ર ૧; ૪, ૫, ૭.

(જ્ઞાન એ ભક્તિ છે એમ કહેવામાં આવે, તો તેમ નથી. ભગવાનનો દ્વેષ કરનારને પણ જ્ઞાન તો છે, છતાં તેમને ભગવાનને વિષે ભક્તિ નથી. કર્મ એ પણ ભક્તિ નથી; કેમકે જ્ઞાનની પેઠે ભક્તિ પણ ક્રિયા૩૫ નથી.)

૬૭; ૩. માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિન્ય ચેડપિ સ્યઃ પાપયોનયઃ ।

ક્ષિયો વૈશ્યાસ્તયા શૂદ્રાસ્તેડપિ યાન્તિ પરાં મતિમ્ ॥ ગી. ૯; ૩૨.

(વળી, હે પાર્થ, જેઓ પાપયોનિ હોય તેઓ, તેમજ સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો તથા શૂદ્રો પણ, જે મારો આશ્રય લે તો, પરમ ગતિ પામે છે.)

નાહં વદૈને તપસા ન દાનેન ન ચંચયયા ।

શમ્ય એવંવિષ્ણો દ્રુષ્ટું દૃષ્ટવાનામિ ત્વાં યથા ॥

મનસ્યા સ્વનન્યયા શક્ત્ય અહમેવંવિષ્ણોડ્જુનં ।

શત્રું દ્રુષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેદું ચ પર્વતપ ॥ ગી. ૧૧; ૫૩-૫૪.

(તે મને જેવા ૩૫માં જોયો તેવા ૩૫માં મને વેદ વડે, તપ વડે, દાન વડે કે યજ્ઞ વડે પણ જોઈ શકાય એમ નથી. પણ, હે અર્જુન, મને આ ૩૫માં જાણ્યો, જોવો, ને મારામાં અરેખર પ્રવેશ કરવો, એ અર્ધું અનન્ય ભક્તિથી બની શકે એવું છે.)

૬૮; ૧. સુદિવુંદિમતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ । ગી. ૭; ૧૦.

૬૮; ૨. અહમાત્મા શુડાકેસ સર્વભૂતાશ્રયસ્થિતઃ ।

અહમાદિથ મર્ચ્યં ચ ભૂતાનામન્ત એવ ચ ॥

આદિત્યાનામહં વિશ્ણુર્જ્યોતિષાં રવિરંદ્રમાન્ ।

મરીચિર્મસ્તામસ્મિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ દેવાનામસ્મિ વામણઃ ।
 ઇન્દ્રિયાણાં મનઃવાસ્મિ મૂતાનામસ્મિ ચેતના ॥
 રુદ્રાણાં શંકરવાસ્મિ તિત્તેતો મધરક્ષણમ્ ।
 વસૂનાં પાવકવાસ્મિ મેઢઃ શિષ્ટરિણામહમ્ ॥
 પુરોષસાં ચ મુલ્યં માં વિદિ પાર્થ વૃદ્ધસ્પતિમ્ ।
 સેનાનીનામહં સ્કંદઃ સરલામરિમ સાગરઃ ॥
 મહર્ષીણાં મૃગુરુદં ગિરમસ્મેકમણરમ્ ।
 યજ્ઞાનાં જન્યસોઽસ્મિ સ્થાવરાણાં દિમાલયઃ ॥ ગી. ૧૦; ૨૦-૨૫.
 મૃત્યુઃ સર્વદ્રવ્યાદમુદવચ મવિવ્યક્તમ્ ।
 કીર્તિઃ પ્રીત્યંચ નારીણાં સ્પૃતિર્મેવા શૃતિઃ કામા ॥ ગી. ૧૦; ૨૪.

(હે શુક્રોચ ! હું પ્રાણીમાત્રનાં અંતરમાં રહેશે આત્મા છું. હું જ
 બૂતમાત્રનાં આદિ, અન્ત અને મધ્ય છું. આદિત્યોમાં વિષ્ણુ હું છું.
 જ્યોતિષોમાં કિરણવાળો સૂર્ય હું છું. મરુતોમાં મરીચિ હું છું. નક્ષત્રોમાં ચન્દ્ર
 હું છું. વેદોમાં સામવેદ હું છું. દેવોમાં ઈન્દ્ર હું છું. ઇન્દ્રિયોમાં મન હું છું.
 પ્રાણીઓમાં મેનના હું છું. રુદ્રોમાં શંકર હું છું. યક્ષો ને રાક્ષસોમાં કુબેર હું છું.
 વસુઓમાં અમિ હું છું. પર્વતોમાં મેરુ હું છું હે પાર્થ ! પુરોહિતોમાં મુખ્ય જે
 બૃહસ્પતિ તે હું છું એમ જાણ. સેનાપતિઓમાં કીર્તિકેય, સરસરોમાં સાગર,
 મહર્ષિઓમાં મૃગ, વાયામાં એકાક્ષરી ઓમ, યજ્ઞોમાં યજ્ઞપતિ, અને રથાગરોમાં

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ દેવાનામસ્મિ વાસવઃ ।

इन्द्रियाणां मनसास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥

રૂદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ વિત્તેશો યશ્વરક્ષમામ્ ।

वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥

પુરોષસાં ચ મુર્ત્યૈ માં નિહિ પાર્યૈ હૃદસ્પતિમ્ ।

सेनानीनामहं सर्वदः सरसामस्मि सागरः ॥

મહર્ષીણાં ભૃગુરહં ગિરમસ્યેકમણ્ડલમ્ ।

यज्ञानां जप्यज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ गी. १०; २०-२५.

મૃત્યુઃ સર્વદેશ્વાહમુદ્ગવથ મવિવ્યતામ્ ।

कीर्तिः धीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ गी. १०; ३४.

(હે શ્રુતિદેશ ! હું આણીમાત્રનાં અંતરમાં રહેલો આત્મા છું. હું જ ભૂતમાત્રનાં આદિ, અન્ત અને મધ્ય છું. આદિત્યોમાં વિષ્ણુ હું છું. જ્યોતિઓમાં કિરણવાળો સૂર્ય હું છું. મરુતોમાં મરીચિ હું છું. નક્ષત્રોમાં ચંદ્ર હું છું. વેદોમાં સામવેદ હું છું. દેવોમાં ઈન્દ્ર હું છું. ઈન્દ્રિયોમાં મન હું છું. આણીઓમાં ચેતના હું છું. રૂદ્રોમાં શંકર હું છું. યક્ષો ને રાક્ષસોમાં કુબેર હું છું. વસુઓમાં અગ્નિ હું છું. પર્વતોમાં મેરુ હું છું. હે પાર્ય ! પુરોહિતોમાં મુખ્ય જે બૃહસ્પતિ તે હું છું એમ જાણ. સેનાપતિઓમાં કાર્તિકેય, સરોવરોમાં સાગર, મહર્ષિઓમાં ભૃગુ, વાયામાં એકાદશરી ઓમ, યજ્ઞોમાં જપમ્લ, અને સ્થાવરોમાં હિમાલય, હું છું. સર્વનો નાશ કરનાર મૃત્યુ હું છું. જીવિષ્યમાં જન્મનારાંનું ઉત્પત્તિસ્થાન હું છું. નારીઓનાં નાભેમાં કાર્તિકી, થી, વાણ્થી, રમૃતિ, મેધા, ધૃતિ અને ક્ષમા હું છું.)

૧૮; ૩. ક્ષેત્રોઽધિક્તરસોધામવ્યકાસકચૈત્તસામ્ ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्विषयान्ते ॥ गी. १२; ५.

(તેમનું મન અવ્યક્તને વિષે એટલું છે તેથી તેમને કષ્ટ વધારે પડે છે. દેહધારીઓને અવ્યક્તની ઉપાસનાનો માર્ગ કષ્ટદાયક જ થઈ પડે છે.)

૧૯; ૧. દારુણાગતવન્સલઃ ।

૧૯; ૨. સિયં મરતિ ધર્મોન્મા લખણાન્નિ નિયષ્ઠતિ ।

कीन्तेय प्रतिजानीहि न मे मरुः प्रणश्यति ॥ गी. १; ૨૧.

(તે તરત ધર્માત્મા થાય છે ને તેને આશ્વત્થ શાન્તિ મળે છે. હે કૌન્તેય ! તું નક્કી જાણજે કે મારો લક્ષ્મી કદી નાશ પામતો નથી.)

૬૯; ૩. ગી. ૧; ૨૦. જુઓ નોંધ નં. ૭૬; ૧.

૬૯; ૪. નાદતે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ સ્ફુટં વિદ્યુઃ ।

અજ્ઞાનેનામૃતં જ્ઞાનં તેન મુક્ષન્તિ જન્તવઃ ॥ ગી. ૫; ૧૫.

(પ્રભુ કોઈનું પાપ તથા પુણ્ય પોતે લઈ લેતો નથી. અજ્ઞાન વડે જ્ઞાન ઢંકાઈ ગયેલું હોવાથી પ્રાણુસો મોહમાં દસાય છે.)

૬૯; ૫. સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજન્તિ તુ માં મમત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥ ગી. ૯; ૨૯.

(મને સર્વ જૂતોને વિષે સરખો લાગે છે. મને કોઈ અજાણ્યામાણું નથી, ને કોઈ માનીતું નથી. જેઓ મને લક્ષિતપૂર્વક લજે છે તેઓ મારામાં છે ને હું તેમનામાં છું.)

સન્તુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।

મધ્યસ્થિતમનોમુદિર્યો મદ્રક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાગ્રોદ્વિજતે ચ યઃ ।

હર્ષામર્ષમયોદ્વેગેર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥

અનપેક્ષઃ શ્ચિર્દક્ષ યદાસીનો ગતવ્યયઃ ।

સર્વાંરમપરિત્યાગી યો મદ્રક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

યો ન હૃષ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।

શુભાશુભપરિત્યાગી ભક્તિમાન્યઃ ॥ મે પ્રિયઃ ॥

સમઃ શયી ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ।

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ સમઃ સદ્ભવિર્વાર્જિતઃ ॥

તુલ્યનિન્દાસ્તુતિમાની સન્તુષ્ટો યેન કેનચિત્ ।

શનિશ્ચેતઃ સ્થિરમતિર્ભક્તિમમ્મે પ્રિયો નરઃ ॥

મે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં યથોક્તં સ્વૃણાસતે ।

પ્રદ્ધાના મત્સરમા અક્ષાસ્તેઽતીવ મે પ્રિયાઃ ॥ ગી. ૧૨; ૧૪-૨૦.

૧૧ - (હંમેશાં સંતોષમાં રહેનારો, યોગયુક્ત, ઇન્દ્રિયો અને મનને સંયમમાં રાખનારો, દૃઢ નિશ્ચયવાળો, ને પોતાનાં મન અને બુદ્ધિ મારે વિષે અર્પણ કરનારો, એવો મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. જેના તરફથી જગતને ઉદ્દેગ થતો નથી, તથા જગત તરફથી જેને ઉદ્દેગ થતો નથી, અને હર્ષ, ક્રોધ, ભય તથા ઉદ્દેગ જેને સ્પર્શ કરી શકતા નથી, તે મને પ્રિય છે. જેને કશી અપેક્ષા નથી, જે પવિત્ર છે, આળસ વિના કામ કરે છે, તટસ્થ છે, કોઈ પણ વિકારથી જેનું મન ચળવળું નથી, અને જેણે સકામ કર્મેનાં ભાગ કર્યો છે, એવો મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. જે હર્ષ પામતો નથી, દ્વેષ કરતો નથી, શોક કરતો નથી, આકાંક્ષા રાખતો નથી, જે શુભ તથા અશુભ એ દ્વંદ્વનો ભાગ કરે છે, એવો ભક્તિમાન માણસ મને પ્રિય છે. જે સત્ત્વ તેમજ મિત્ર પ્રત્યે સમાન ભાવ રાખે છે, માનઅપમાન, હંડીગરમી તથા સુખદુઃખને સરખાં ગણે છે, આસક્તિ વિનાનો છે, નિન્દા તેમજ સ્તુતિની જેના મન પર સરખી અસર થાય છે, જે મીન ધારણ કરે છે, જે કંઈ મળે તેનાથી સંતોષ પામે છે, જેને પોતાનું એવું ધર નથી, જેની મતિ રિચર છે, એવો ભક્તિમાન નર મને પ્રિય છે. આ જે અમૃતતુલ્ય ધર્મ મેં કહ્યો તેનું આચરણ જેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરે છે તે મારે વિષે તન્મય થઈ જાય છે તેવા ભક્તો મને અત્યંત પ્રિય છે.)

૬૯; ૬. અનિર્વચનીયં પ્રેમસ્વરૂપમ્ । મૂલાસ્વાદનવત્ । મા. મ. ૫૧-૨.

(પ્રેમનું ખરું સ્વરૂપ અનિર્વચનીય હોઈ તેનું વર્ણન કરી શકાતું નથી; જેમ મૂળો માણસ પોતે લીધેલા સ્વાદનું વર્ણન કરી શકતો નથી.)

૭૦; ૧. તદ્વિદીર્ન જાતુગમિવ । મા. મ. ૨૩.

(ઇશ્વરના અદ્વિમાના જ્ઞાન વિનાનો પ્રેમ જાર લોહાના પ્રેમ જેવો હોય છે.)

૭૦; ૨. મી. ૮; ૪. જુઓ નોંધ નં. ૫૮; ૧.

૭૦; ૩. મય્યેવ મન બાધન્ત્વ મયિ બુદ્ધિ નિવેશય ।

નિવૃત્તિશ્યામિ મય્યેવ જતઃ કર્ષ્ય ન સદાયઃ ॥ મી. ૧૨; ૮.

૭૧; ૧. દંશરસ્યાપ્યમિદાન્દ્રિયેન્વાદ્ દેન્યપ્રિયન્વાત્ । મા. મ. ૨૭.

(ઇશ્વરને પણ અભિમાન પ્રત્યે અણુગ્રામી હોય છે, ને નમ્રતા તેને મળે છે.)

૭૧; ૨. મન્મના મય મદ્મલો મદ્યાજી માં નમસ્કૃત ।

મામેવૈવ્યસિ સત્ય તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥

સર્વધર્મોન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥ ગી. ૧૮; ૬૫-૬.

૭૧; ૩. તત્રાપ્ય તદેવાવલોકયતિ, તદેવ ભાષયતિ, તદેવ ચિન્તયતિ । ના.મ.૫૫.

(એને પ્રાપ્ત કર્યા પછી ભક્ત એને જ બુઝે છે, એને વિષે જ બોલે છે, ને એને વિષે જ વિચાર કરે છે.)

૭૧; ૪. યત્કરોપિ યદધ્યાસિ યજ્ઞુરોપિ દદાસિ યત્ ।

યત્તપસ્યસિ કૌન્તેય તત્કુરુધ્વ મદર્પણમ્ ॥ ગી. ૯; ૨૭.

(હે કૌન્તેય ! તું જે કરે, જે ખાય, જે હવનમાં હોમે, જે દાનમાં આપે, અને જે તપ કરે, તે મને અર્પણ કરજે.)

૭૨; ૧. યજ્ઞત્વા પુમાન્ સિદ્ધો ભવતિ, અમૃતો ભવતિ, તૃપ્તો ભવતિ । યત્રાપ્ય ન કિંચિદ્ વાંછતિ, ન શોચતિ, ન દ્વેષ્ટિ, ન રમતે, નોત્સાદી ભવતિ । યજ્ઞાત્વા મત્સો ભવતિ, સ્તબ્ધો ભવતિ, આત્મારામો ભવતિ । સા ન કામયમાના, નિરોધરૂપત્વાત્ ।

ના. મ. ૪-૭.

(એ ભક્તિ મેળવીને માણસ સિદ્ધ થાય છે, અમર થાય છે, તૃપ્ત થાય છે. તે પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે કશાની વાંછના કરતો નથી, શોક કરતો નથી, દ્વેષ કરતો નથી, હરખાઈ જતો નથી, ઉત્સાહમાં આવી જતો નથી. તે પ્રાપ્ત કરીને તે મત્ત થાય છે, સ્તબ્ધ થાય છે, આત્માના આનન્દમાં નિમગ્ન થાય છે. આ ભક્તિમાં કામનો અંશ નથી, કેમકે તે નિરોધ એટલે કે સંયમ અથવા સામર્ય હોય છે.)

૭૨; ૨. ગી. ૪, ૩૧. બુઝ્યો નોંધ ન. ૬૪; ૧.

૭૨; ૩. કસ્માન્ન તે ન નમેરન્મહાત્મન્ ગરીયસે વ્રજાણોઽપ્યાદિકર્તૃં ।

અનન્ત દેવેશ જગન્નિવાસ ત્વમક્ષરં સદસત્તપરં યત્ ॥ ગી. ૧૧; ૩૭.

(હે મહાત્મન ! તમે સૌથી મોટા છો. તમે બ્રહ્માના પણ આદિકર્તા છો. તમને તેઓ કેમ નમન ન કરે ? હે અનન્ત, હે દેવેશ, હે જગન્નિવાસ !

તમે બ્રહ્મર છો, સત્ છો, અસત્ છો, અને સત્ તથા અસત્થી પર અર્થાત્ પેલી ૫૨ પશુ છો.)

૭૨; ૪. યેડ્યન્યદેવનામક્તા યજન્તે ધ્રુવ્યાન્વિતાઃ ।

તેડપિ યામેવ કૌન્તેય યજન્ત્યવિધિપૂર્વકમ્ ॥ ગી. ૧; ૨૩. .

(શ્રીમદેવોના જે બ્રહ્મતો અદ્વાપૂર્વક તે તે દેવનું પૂજન કરે છે તેઓ પશુ, હે કૌન્તેય, બસે વિધિ વિના છતાં મને જ બળે છે.)

૭૨; ૫. યો યો યાં યાં તર્તુ મક્ત ધ્રુવ્યાર્ચિતુમિચ્છતિ ।

તત્સ તત્સાચલાં ધ્રુવાં તામેવ વિદ્યામ્યહમ્ ॥

સ તયા ધ્રુવ્યા યુક્તસ્તસ્યારાધનમીદૃતે ।

રમતે ચ તતઃ કામાન્મયૈશ્વ વિહિતાન્હિ તાન્ ॥

અન્તાવતુ ફલં તેવાં તદ્ભવત્યલ્પમેધસમ્ ।

દેવાન્દેવ્યગ્રો યાન્તિ મદ્ગત્તા યાન્તિ ગામપિ ॥ ગી. ૭; ૨૧-૨.

(જે જે બ્રહ્મ જે જે રૂપની અર્થાત્ દેવની અદ્વાથી ઉપાસના કરવા ઇચ્છે છે તે તે રૂપ વિષેની તેની અદ્વાને હું સ્થિર બનાવું છું એ અદ્વા વડે તે તે રૂપની આરાધના તે કરે છે; અને પછી મેં જ નિર્મેષા ને તેણે ઇચ્છેલાં રૂપ તેને મળે છે. દેવોનું યજન કરનારા દેવો પાસે જાય છે, અને મારા બ્રહ્મતો મને પામે છે.)

૭૩; ૧. યાન્તિ દેવવ્રતા દેવામ્પિતૃન્યાન્તિ પિતૃવ્રતા ।

મૃતાનિ યાન્તિ મૃતેજ્યા યાન્તિ મૃદાજિનોડપિ મામ્ ॥ ગી. ૧; ૨૫.

સત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત ।

ધદામગોડ્યં પુરુષો યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ ॥ ગી. ૧૭; ૨.

(હે ભારત ! સદ્ગુની શ્રદ્ધા તેમના પોતપોતાના સ્વભાવ અનુસાર હોય છે. માણસ શ્રદ્ધામય હોય છે. જેવી જેવી શ્રદ્ધા તેવો તે થાય છે.)

૭૩; ૨. કામૈસ્તૈસ્તૈર્દૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપચન્તેડ્યદેવતા ।

તં તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્વા નિયતાઃ સ્વયા ॥ ગી. ૭, ૨૦.

(અનેક કામનાઓથી જેમનું જ્ઞાન દુરાઈ ગયું છે એવા માણસો,

પોતપોતાની પ્રકૃતિને વશ થઈ, જુદા જુદા નિયમ પાળીને, ખીજ દેવાને શરણે જાય છે.)

ગી. ૭; ૨૧. જુઓ નોંધ નં. ૭૨; ૫.

૭૩; ૩. અદ્યદ્વાસ્તે સમસ્તાસ્તુ દેવાદ્યાઃ કર્મેયોનયઃ ।

આદ્યદ્વાસ્તમ્વપર્યન્તા જગદન્તર્ય્યવશ્ચિતાઃ ॥

પ્રાણિનઃ કર્મેજનિતસંસારવશવર્તિનઃ ।

યતસ્તત્તો ન તે ધ્યાને ધ્યાનિનામુપકારકાઃ ॥

[આ શ્લોકો રામાનુજના ગીતાભાષ્યમાં નથી, પણ તેની ઉપર વેંકટનાથની જે 'તાત્પર્યચન્દ્રિકા' નામની ટીકા છે તેમાં આપેલા છે. — અનુવાદક]

૭૩; ૪. ઉક્તં ચ નારદીયે 'અન્તો બ્રહ્માદિમક્ષાનાં મદ્મક્ષાનામનન્તતા' इति ।

ગી. મા. મા. ૭; ૨૧.

(નારદપુરાણમાં કહ્યું છે : 'બ્રહ્મા વગેરેના ભક્તોને અન્તવાળું ક્ષણ ન છે, પણ મારા ભક્તોને અનંતતા પ્રાપ્ત થાય છે.')

૭૩; ૫. તદ્વક્ષણાનિ ષાચ્ચન્તે નાનામતભેદાત્ । પૂજાદિષ્વનુરાગ इति પારાશર્યઃ ।
પ્રાદિષ્વિતિ ગર્ભઃ । આમરણવિરોધેનેતિ શાંદિલ્યઃ । નારદસ્તુ તદર્વિતાલિલાચારતા
દ્વિસ્મરણે પરમવ્યાકુલેતિ । ના. મ. ૧૬-૨૦.

(જુદા જુદા મત પ્રમાણે ભક્તિનાં જે લક્ષણો છે તે હવે કહેવામાં આવે છે. પૂજા વગેરેને વિષે પ્રેમ તે ભક્તિ એમ પારાશર્ય કહે છે. કથા જોરેને વિષે પ્રેમ તે ભક્તિ એમ ગર્ભનું કહેવું છે. ભક્તિને લીધે આત્માનંદમાં મંગ ન પડવો જોઈએ એવો શાંદિલ્યનો મત છે. પણ નારદનો મત એવો છે કે ઈશ્વરને શરણે જવું, પોતાનાં સર્વ કર્મ તેને અર્પણ કરવા, અને ઈશ્વરને જીવાઈ જવાય તો અત્યંત વ્યાકુળતા ઊપજવી એનું નામ ભક્તિ છે.)

૭૩; ૬. યો વિવિક્તસ્થાનં સેવતે, યો લોચ્છન્વમુન્યૂલ્યાતે, નિર્લેગુણ્યો ભવતિ,
યોગસેમં ત્યજતિ । યઃ કર્મેફલં ત્યજતિ, કર્માણિ સંન્યસ્યતિ, તત્તો નિર્દ્વન્દ્વો ભવતિ ।

નં. મ. ૪૭-૪૯.

(જે માણસ એકાન્ત સ્થાનનો આશ્રય લે છે, જગતનાં બન્ધનને — તેના મુખોપભોગ વિધેની લાલસાને — જડમૂળથી ઉપાડી નાખે છે, તથા ગુણોના પાશમાંથી છૂટી જાય છે, ચેતસેમનો સાગ કરે છે, કર્મોના ફળનો સાગ કરે છે, સ્વાર્થાં કર્મોનો સાગ કરે છે, અને નિર્દન્ડ બને છે.)

૭૪; ૧. ગી. ૧૮; ૬૬. શુઓ નોંધ નં. ૭૧; ૨.

૭૪; ૨. ગી. ઇ. ૧૦; ૧૧.

૭૪; ૩. પ્રમાણાન્તરસ્યાનવેસન્વાદ્ સ્વયં પ્રમાણત્વાય । ના. મ. ૫૧.

(આ ભક્તિને ખીજ પ્રમાણની જરૂર રહેતી નથી. તે સ્વયંસિદ્ધ હોય છે.)

વાદો નાવર્ત્તન્યઃ । ચાતુલ્યાવકાશત્વાદ્ બનિય (ત્રિ) તત્વાય । ના.મ. ૭૪-૭૫.

(એને વિષે વાદવિવાદમાં ઊતરવું નહીં. કેમકે એમાં ધણા મતને અવકાશ છે; અને કેવળ તર્કથી આધેડો મત સાર અરો નથી હોતો.)

૭૪; ૪. ગી. ૭; ૧૭. શુઓ નોંધ નં. ૬૬; ૩.

उदाराः सर्व एवेते ज्ञानी त्वामैव मे मतम् ।

आस्थिनः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ ગી. ૭; ૧૮.

(આ બધા જ ભક્તો ઉદાર અર્થાત્ સારા છે. પણ યાની તો મારો શત્રુ જ છે એવો મારો મત છે. હું જ ઉત્તમોત્તમ ગતિ છું એમ બાણીને મને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નમાં જ મંડેલો હોય છે.)

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं ह्यलमः पार्य नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ ગી. ૮; ૧૪.

(ખીજે ક્યાંવ ચિત્ત રાખ્યા વિના જે હંમેશાં સતત મારું સ્મરણ કરે એવો નિત્યયુક્ત યોગી મને સહેજે મેળવી શકે છે.)

ગી. ૮; ૨૨. શુઓ નોંધ નં. ૪૪; ૧.

संक्षलं भक्तियोगस्य निर्लजस्य सुदाहृतम् ।

अहेतुव्यव्यवहिता या भक्तिः पुरोक्तमे ॥ ગા. ૩; ૨૧; ૧૨.

(પુરુષોત્તમને વિષેની જે ભકિતમાં ફળ મેળવવાનો હેતુ હોતો નથી, તે જેમાં બેદલાય પણ નથી હોતો, તેને નિર્ગુણ ભકિતયોગનું લક્ષણ કહી છે.)

૭૪; ૫. ગી. ૭; ૧૭. જુઓ નોંધ નં. ૬૬; ૩.

૭૫; ૧. ચત્તદાનનપ કર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ।

યજ્ઞો દાનં તપ્ત્રેવ પાવનાનિ મનોષિણામ્ ॥ ગી. ૧૮; ૫.

(યજ્ઞ, દાન અને તપશ્ચી કર્મનો ત્યાગ ન કરાય; તે કર્મ તો કરવું જ નોંધાયે. યજ્ઞ, દાન અને તપ વિષેકી માણસને પાવન કરનારાં છે.)

યતઃ પ્રવૃત્તિર્મૂતાનાં યેન સર્વમિદં તતમ્ ।

સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ ॥ ગી. ૧૮; ૪૬.

(જે ઈશ્વરમાથી પ્રાણીમાત્ર ઉત્પન્ન થયાં છે, જેને આધારે તેઓ પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને જે આ આખા જગતને વ્યાપી વણેલો છે તેને પોતાના કર્મ વડે પૂજીને માણસ સિદ્ધિ અર્થાત્ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.)

ગી. ૭; ૧૯. જુઓ નોંધ નં. ૫૯; ૧.

૭૫; ૨. તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુષ્ય ચ ।

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્મામેવૈવ્યસ્યસંશયમ્ ॥ ગી. ૮; ૭.

(તેથી તું હંમેશાં મારું સ્મરણ કર અને યુદ્ધ કર. મન અને બુદ્ધિને મારામાં તન્મય કરવાથી તું મને પામશે એમાં સંશય નથી.)

૭૫; ૩. તસ્યા જ્ઞાનેવ સાધનમિત્યેકે । અન્યોન્યાત્રયત્વામિત્યન્યે ।

જા. મ. ૨૮-૨૯.

(કેટલાક કહે છે કે જ્ઞાન એ ભકિતનું સાધન છે. બીજા કહે છે કે જ્ઞાન અને ભકિત એકબીજા પર આધાર રાખનારાં છે.)

૭૬; ૧. અપહાય નિજ કર્મ જ્ઞાન કૃણેતિ વાદિનઃ ।

તે દ્વેષદ્વેષિણઃ પાપા ધર્માર્થે જન્મ ચક્ષેરઃ ॥

૫ળી : અપિ ચેત્સાદુરાચારો ભજતે મામનન્યમાક્ ।

સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યગ્ન્યવસિતો દિ સઃ ॥ ગી. ૯; ૩૦.

(મોટો દુરાચારી પણ જો અનન્યભાવે અને જગે તો તેને સાધુ જ માનવો, કેમકે હવે તેનો નિશ્ચ સાચો થયેલો છે.)

સરખાવો : “ પોતે અજવાળામાં છે એમ જો માણસ કહે છે ને જ્યાં પોતાના ભાર્ષત્યે દેવ રાખે છે તે હજુ પણ અંધારામાં છે, જો પોતાના ભાર્ષત્યે પ્રેમ રાખે છે તે અજવાળામાં રહે છે, અને તેને ઠોકર ખાવાનો પ્રસંગ કદી આવતો નથી. પણ જો માણસ પોતાના ભાર્ષત્યે દેવ રાખે છે તે તો અંધારામાં છે, અંધારામાં ચાલે છે, અને પોતે ક્યાં જાય છે તેની એને ખબર પડી નથી, કેમકે એ અંધારાએ એની આંખોનું તેજ દરી લીધું હોય છે.” — બ્રાહ્મિય, ૧ જોન ૨; ૯-૧૧.

“ પ્રેમમાં અણુમાત્ર ભય નથી હોતો. સંપૂર્ણ પ્રેમ તો ભયને ઠાકીને ફેંકી દે છે; કેમકે ભયને ત્રાસ થાય છે. જોને ભય લાગે છે તેનો પ્રેમ સંપૂર્ણ થયો જણાય નહીં. આપણે તેના પર પ્રેમ રાખીએ છીએ, કેમકે તેણે પહેલાં આપણા પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવ્યો હતો. ‘ મને ધ્રિર પર પ્રેમ છે, ’ એમ જો કોઈ માણસ કહે, ને પોતાના ભાર્ષત્યે દેવ રાખે, તો તે જૂઠો છે : કેમકે જો માણસ નજર આગળ કેખાતા પોતાના ભાર્ષત્યે પ્રેમ નથી રાખી શકતો, તે પોતે ન જોયેલા ધ્રિર પ્રત્યે પ્રેમ કેવી રીતે રાખી શકે ? ” — એજન ૪; ૧૮-૨૦.

૭૧; ૨. મા. ૧; ૨૧. તથા મા. ૫; ૧૪. ‘

૭૬; ૩. મી. ૫; ૨૪-૨૫. જુઓ તેષિ નં. ૪૮; ૩ તથા ૪૮; ૨.

૭૧; ૪. કર્મણો ઘનિ વૈદ્યર્થ્ય વૈદ્યર્થ્ય વ વિદ્યર્થ્ય. †

કર્મણ્યથ વૈદ્યર્થ્ય ગૃહ્યા કર્મણે ઘનિઃ † મી. ૪; ૧૫.

(કર્મની મનિ મદન છે. તેથી કર્મ શું તે જાણું જોઈએ, વિઝમ શું જાણું જોઈએ, અને અકર્મ શું તે જાણું જોઈએ.)

૭૧; ૫. કામ્યકામ્ય વ્યવચઃ કર્મ- કામ્યકામ્યકામ્યે †

કામ્યકામ્યે કામ્યકામ્યે કામ્યકામ્યકામ્યે †

મુન્યમ- † કામ્ય મુન્ય મુન્ય કામ્યકામ્યે †

કામ્યકામ્યકામ્ય- કર્મ- † કામ્યકામ્યકામ્યે † મી. ૮; ૧૮-૧૧.

(બ્રહ્માનો દિવસ શરૂ થયે અવ્યક્તમાથી સર્વ વ્યક્ત પદાર્થો પેદા થાય છે, અને રાત પડે ત્યારે એ જ અવ્યક્તમા પાછા લય પામે છે હે પાર્થ ! બ્રૂતોનો આ તેનો તે જ સમુદાય ફરી ફરી પેદા થઈને અવશ્ય હોનાથી, રાત પડે લય પામે છે, અને પાછો દિવસ જાગ્યે જન્મ પામે છે.)

ગી ૭, ૨૨ જુઓ નોંધ ન ૭૨, ૫.

૭૭, ૧ વિદ્યાય કામાન્ય સર્વ પુમાશ્વરતે નિ સ્પૃહ ।

નિર્મમો નિરદ્વંશર સ શાંતિમભિગચ્છતિ ॥ ગી ૨, ૭૧

(જે માણસ સર્વ કામનાઓ છોડીને, તથા સ્પૃહા મમતા ને અહંકારનો સાગ કરીને, વિચરે છે તે જ શાન્તિ પામે છે)

ગી ૬, ૨૨ જુઓ નોંધ ન ૬૫, ૨.

ગી ૬, ૧૫ „ „ ૨૭, ૧.

ગી ૬ ૨૮ , „ ૫૬, ૫

ધ્યેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસઃજ્ઞાનાદ ધ્યાન વિશિષ્યતે ।

ધ્યાનાત્સ્મૃત્ક્રમ્યાગમ્યાગાગ્ચાતિતરતરમ્ ॥ ગી ૧૨ ૧૨

(અભ્યાસ કરના જ્ઞાન વધારે સારુ છે જ્ઞાન કરતા ધ્યાન વધારે સારુ ધ્યાન કરતા કર્મફળનો ત્યાગ વધારે સારો છે કેમકે એ ત્યાગથી તરત જ ન્તિ મળે છે)

સુખ ત્વિદાનીં ત્રિવિધ ગૃણ મ ભરતર્યમ ।

અભ્યાસાદમતઃ યત્ર દુઃસ્વાન્ત ચ નિગચ્છતિ ॥

યત્તદગ્રે વિપ્રમિવ પ રંગામેડમૃતોપમમ્ ।

તત્સુખ સાત્ત્વિક પ્રાચીમાન્બુદ્ધપ્રસાદજમ્ ॥

વિપ્રયન્દ્રિયમ્યાગચત્તદગ્રેડમૃતાપમમ્ ।

પરિણામ ત્વપામવ તત્સુખ રાજસ સ્મૃતમ્ ॥

યદગ્ર ચાતુર્ય ચ સુખ માહનમાત્મન ।

ન્દિત્તાલસ્યપ્રમાદાથ તત્તમમમુદાહૃતમ્ ॥ ૧૮, ૩૬-૧

(હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હવે સુખના ત્રણ પ્રકાર કહું તે સાંભળ જેના અભ્યાસથી

(મોટે દુરાચારી પણ જો અનન્યભાવે મને ભજે તો તેને સાધુ જ માનવો, કેમકે હવે તેનો નિશ્ચય સારો થયેલો છે.)

સરખાવો : “ પોતે અજ્ઞાનામાં છે એમ જો માણસ કહે છે તે છતાં પોતાના ભાઈપ્રત્યે દ્વેષ રાખે છે તે હજુ પણ અંધારામાં છે. જે પોતાના ભાઈપ્રત્યે પ્રેમ રાખે છે તે અજ્ઞાનામાં રહે છે, અને તેને ડોકર ખાવાનો પ્રસંગ કદી આવતો નથી. પણ જો માણસ પોતાના ભાઈપ્રત્યે દ્વેષ રાખે છે તે તો અંધારામાં છે, અંધારામાં ગમે છે, અને પોતે ક્યાં જાય છે તેની એને ખબર પડી નથી, કેમકે એ અંધારાએ એની આંખોનું તેજ હરી લીધું હોય છે.” — બાઈબિલ, ૧ જોન ૨; ૯-૧૧.

“ પ્રેમમાં અણમાત્ર ભય નથી હોતો. સંપૂર્ણ પ્રેમ તો ભયને કાઢીને ફેંકી દે છે; કેમકે ભયને ત્રાસ થાય છે. જેને ભય લાગે છે તેનો પ્રેમ સંપૂર્ણ થયો ગણાય નહીં. આપણે તેના પર પ્રેમ રાખીએ છીએ, કેમકે તેણે પહેલાં આપણા પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવ્યો હતો. ‘ મને ઈશ્વર પર પ્રેમ છે, ’ એમ જો કોઈ માણસ કહે, ને પોતાના ભાઈપ્રત્યે દ્વેષ રાખે, તો તે જૂઠો છે : કેમકે જો માણસ નજર આગળ દેખાતા પોતાના ભાઈપ્રત્યે પ્રેમ નથી રાખી શકતો, તે પોતે ન જોયેલા ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રેમ કેવી રીતે રાખી શકે ? ” — એઝન ૪; ૧૮-૨૦.

૭૬; ૨. મા. ૩; ૨૯. તથા મા. ૭; ૧૪.

૭૬; ૩. ગી. ૭; ૨૪-૨૫. જુઓ નોંધ ન. ૪૮; ૩ તથા ૪૮; ૨.

૭૬; ૪. કર્મણો દ્યપિ બોદધ્યં બોદધ્યં ચ વિદર્મણઃ ।

અદર્મણદ્વ બોદધ્યં ચહતા કર્મણો મતિઃ ॥ ગી. ૪; ૧૭.

(‘કર્મની મતિ ગહન છે. તેથી કર્મ શું તે જાણવું જોઈએ, વિકર્મ શું તે જાણવું જોઈએ, અને અકર્મ શું તે જાણવું જોઈએ.)

૭૬; ૫. અધ્યક્ષાદ્ વ્યક્તયઃ સર્વોઃ પ્રમથન્યદરાગમે ।

રાત્ર્યાગમે પ્રલીયન્તે તત્રૈવાધ્યક્ષસંહતે ॥

મૂતપ્રામઃ સ ઇવાયં મૂત્વા મૂત્વા પ્રલીયતે ।

રાત્ર્યાગમેઽન્નશઃ પાર્થ પ્રમથન્યદરાગમે ॥ ગી. ૮; ૧૮-૧૯.

(બ્રહ્માનો દિવસ શરૂ થયે અવ્યક્તમાથી સર્વ વ્યક્ત પદાર્થો પેદા થાય છે, અને રાત પડે ત્યારે એ જ અવ્યક્તમા પાછા લય પામે છે હે પાર્થ ! ભૂતોનો આ તેનો તે જ સમુદાય ફરી ફરી પેદા થઈને, અવશ હોવાથી, રાત પડે લય પામે છે, અને પાછો દિવસ જાગ્યે જન્મ પામે છે.)

ગી. ૭, ૨૨ જુઓ નોંધ ન ૭૨, ૫.

૭૭, ૧ વિદ્યાય કામાન્ય સર્વંન્મુમાંશ્વરતિ નિ સ્પૃહ ।

નિર્મલો નિરુદ્ધાર સ ક્ષાન્તિમગ્નિગચ્છતિ ॥ ગી. ૨, ૭૧

(જે માણસ સર્વ કામનાઓ છોડીને, તથા સ્પૃહા ભ્રમતા ને અલકારનો લાગ કરીને, વિચરે છે તે જ શાન્તિ પામે છે.)

ગી. ૬, ૨૨ જુઓ નોંધ ન ૬૫, ૨.

ગી. ૬, ૧૫ „ „ ૨૭, ૧.

ગી. ૬, ૨૮ „ „ ૫૬, ૫

ધ્યેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાજ્ઞાનદ ધ્યાન વિશિષ્યતે ।

ધ્યાનાત્મર્મકલ્યાણમત્યાગાચ્છાતિત્વનન્તરમ્ ॥ ગી. ૧૨, ૧૨

(અભ્યાસ કરતા જ્ઞાન વધારે સારું છે. જ્ઞાન કરતા ધ્યાન વધારે સારું છે. ધ્યાન કરતા કર્મફળનો લાગ વધારે સારો છે. કેમકે એ લાગથી તરત જ શાન્તિ મળે છે)

સુખ ત્વિદાનીં ત્રિવિધ દૃષ્ટ્ય મે ભરતર્પમ ।

અભ્યાસાદ્રમત યત્ર દુઃખાન્ત ચ નિગચ્છતિ ॥

યત્તદગ્રે ત્રિપામેવ પરિણમેઽમૃતેષમમ્ ।

તત્સુખ સાત્ત્વિક પ્રાક્કમાલલુહિપ્રસાદજમ્ ॥

વિપયેન્દ્રિયસયાગયત્તદગ્રેઽમૃતોષમમ્ ।

પરિણમે વિપામવ તત્તુલ્ય રાજસં સ્મૃતમ્ ॥

યદમે ચાનુરધે ચ સુખ મોહનમાનન ।

નિદ્રાત્પ્રસન્નપ્રમાદાય તત્તમસમુદાદૃતમ્ ॥ ૧૮, ૩૬-૧

(હે ભરતમેશ ! દવે સુખના ત્રણ પ્રકાર કર્મ તે સાતત્ય. જેના અભ્યાસથી

અર્થાત્ ફરી ફરી થતા અનુભવથી માણસને આનન્દ આવે છે, જે પ્રાપ્ત થતાં દુઃખનો અન્ત આવી જાય છે, જે શરૂઆતમાં એર જેવું પણ પરિણામે અમૃત જેવું લાગે છે, અને જે આત્મજ્ઞાનની પ્રસન્નતામાંથી જન્મે છે, તે સાત્ત્વિક સુખ કહેવાય છે. જે સુખ ત્રિપયો ને ઈન્દ્રિયોના સંયોગથી પેદા થાય છે, શરૂઆતમાં અમૃત જેવું પણ પરિણામે એર જેવું લાગે છે, તે રાજસ સુખ કહેવાય છે. જે સુખ શરૂઆતમાં તેમજ પરિણામે આત્માને મોહ પમાડે છે, અને નિદ્રા આજસ તથા પ્રમાદમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે તામસ સુખ કહેવાય છે.)

૭૭. ૨. જુઓ! પ્લેટો : 'રિપબ્લિક' અધ્યાય ૯.

૭૮. ૧. ભગ્વન્તે શ્રદ્ધાનિર્ણયમૃતયઃ ક્ષીણક્લેષાઃ ।

છિન્નદ્વેષા ચત્તાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥ ગી. ૫; ૨૫.

(જે ઋષિઓનાં પાપ નાશ પામ્યાં છે, જેમના મનમાંથી સંશય છેદાઈ ગયો છે, જેમણે મન પર કાણુ ચેળ્યો છે, અને જેઓ પ્રાણીમાત્રના હિતમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે તેમને શ્રદ્ધાનિર્ણય પ્રાપ્ત થાય છે.)

સંનિશ્ચયેન્દ્રિયગ્રામં સર્વં સમયુદ્ધયઃ ।

તે પ્રાનુવર્તિતે મામેવ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥ ગી. ૧૧; ૪.

(જેઓ ઈન્દ્રિયોના સમુદાયને અંકુશમાં રાખે છે, બધે સમત્વ જાળવે છે, અને પ્રાણીમાત્રના હિતમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે તેઓ અને જ પામે છે.)

૭૮. ૨. માર્કમ્કૃન્મત્પરમો મદ્વક્તઃ સંગવર્જિતઃ ।

નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેનિ પાંડવ ॥ ગી. ૧૧; ૫૫.

(હે પાંડવ ! જે મારે કાળે કર્મ કરે છે, મારામાં તન્મય રહે છે, મારો ભક્ત બને છે, સંગ અર્થાત્ આસક્તિ છોડી દે છે, અને પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે કદી વેરભાવ રાખતો નથી, તે મને પામે છે.)

૭૯. ૧. તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ ।

કર્મિભ્યથાધિકો યોગો તસ્માયોગી મવાર્જુન ॥ ગી. ૬; ૪૬.

(તપસ્વીઓ કરતાં યોગી અધિક છે. જ્ઞાનીઓ કરતાં પણ તે અધિક મનાય છે. કર્મકાંડીઓ કરતાં યોગી અધિક છે. તેથી, હે અર્જુન, તું યોગી થા.)

નૈને સુતી પાર્થ જાનન્ યોગી મુહ્યતિ વચ્ચન ।

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ યોગયુક્તો મયાર્જુન ॥ ગી. ૮; ૨૭.

(હે પાર્થ ! આ છે માર્ગને જાણનારો કોઈ પણ યોગી મોહ પામતો નથી. તેથી, હે અર્જુન, તું સર્વ કાળે યોગયુક્ત રહેજે.)

૭૯, ૨. કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્ભૂર્મા તે સન્નોડસ્ત્વકર્મણિ ॥ ગી. ૨; ૪૭.

(તને કર્મ કરવાનો જ અધિકાર છે; ફળ મેળવવાનો અધિકાર તને કદી નથી. તેથી તું કર્મનું ફળ મેળવવાનો હેતુ મનમાં રાખીને કામ ન કરીશ. તેમજ કર્મ કરવાં સાવ ઊંડી દેવાના મોહમાં ન પડીશ.)

ગી. ૨, ૪૮. જુઓ નોંધ નં. ૬૫; ૧.

૭૯, ૩. નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ।

મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામમ. પરિતીર્તિત* ॥

દુઃખમિત્યેવ યત્કર્મ ફાયદ્રેશમયાત્યજેત્ ।

સ કૃત્વા રાજસં ત્યાગં નૈત્ત ત્યાગફલં લભેત્ ॥

કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ નિયતં ક્રિયતેડ્જુન ।

સંયં ત્યન્ત્વા ફલં ચૈવ સ ત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મન* ॥

ન હિ દેહશ્ચતા શાસ્ત્રં ત્યક્તું કર્માણ્યશોષનઃ ।

યસ્તુ કર્મફલત્યાગી સ ત્યાગીત્યાભિધીયતે ॥

અનિદમિદં મિથ્રં ચ ત્રિવિધં કર્મણઃ ફલમ્ ।

મમ્યત્યાગિનાં પ્રેય ન તુ સંન્યાસિનાં કચિત્ ॥

ગી. ૧૮; ૭-૧, ૧૧, ૧૨.

(નિયત કર્મનો ત્યાગ યોગ્ય નથી. મોહને વશ થઈ કરેલો તેનો ત્યાગ તામસ હોવાય છે. દુઃખકારક છે એટલા માટે, શરીરને કષ્ટ પડશે એ બીજા, માણસ એ કર્મનો ત્યાગ કરે તો તેણે ગર્જસ ત્યાગ કર્યો હોવાય, અને તેને જરા ત્યાગનું ફળ ન મળે. હે અર્જુન ! જે કામ નિયત એટલે કે સ્વધર્મ અનુસાર કરેલું છે એટલા સારુ તે કરવું જ જોઈએ. એમ સમજીને કરવામાં

આવે, અને તેને વિને આસક્તિનો તથા ફળની આશાનો ત્યાગ કરવામાં આવે, તે સાત્ત્વિક ત્યાગ મળ્યા. દેહધારીથી કર્મેણા પૂરેપૂરે ત્યાગ કરી શકાતો નથી. પણ જે કર્મના ફળનો ત્યાગ કરે છે તે ખરો ત્યાગી કહેવાય છે. કર્મનું ફળ તણ પ્રકારનું હોય છે — કડનું, મીઠું, ને મિથ્ય. જેઓ ખરો — અર્થાત્ ફળની આશાનો — ત્યાગ કરતા નથી તેમને મરણ પછી આનું ફળ ભોગવવાનું રહે છે; સાચા સંન્યાસીઓને કદી ભોગવવાનું રહેતું નથી.)

૭૯; ૪. નિયતં સંગરહિતમરાગદેવતઃ કૃતમ્ ।

અકલ્પેશુના કર્મં ચક્ષતાશ્ચિત્કમુચ્યતે ॥ ગી. ૧૮; ૨૨.

(ફળ ભોગવવાની ઈચ્છા ન રાખનાર માણસે આસક્તિ વિના, તેમજ રાગદેવ વિના, જે નિયત કર્મ કર્યું હોય તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે.)

૭૯; ૫. કાચેન મનસા પુરુષા જેઠૈરિન્દ્રિયૈશ્ચિ ।

યોગિનઃ કર્મં કુર્વન્તિ સંયં ત્યક્ત્વાઽઽપ્યદ્યદે ॥ ગી. ૫; ૧૧.

(યોગીઓ કાચાથી, મનથી, પુદ્ધિથી કે કેવળ ઈન્દ્રિયોથી પણ આસક્તિ તણને, આત્મશુદ્ધિને અર્થે, કર્મ કરે છે.)

અસપ્તગુદિઃ સર્વેત્ર મિત્રાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ।

નેષ્ઠર્થ્યસિદ્ધિ પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥ ગી. ૧૮; ૪૧.

(જે માણસને કાઈ પણ વસ્તુને વિને આસક્તિ નથી, જેણે મન પર વિજય મેળવ્યો છે, ને કામનાઓ છોડી દીધી છે તે, સંન્યાસ વડે, નેષ્ઠર્થ્ય સ્પી પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે.)

૭૯; ૬. ધ્યાયતો વિદ્યાનુમઃ સમસ્તેષુજાયતે ।

સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્સંયોઽભિજાયતે ॥

ક્રોધાદ્ઝકાષ્ઠે સંમોહઃ સંમોહાદાસ્તૃતિવિગ્રમઃ ।

સ્મૃતિપ્રંશાદ્ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્રણદયતિ ॥ ગી. ૨; ૬૨-૬૩.

(વિધેયનું ચિન્તન કરનાર માણસને તેમને વિને સંયમ અર્થાત્ આસક્તિ જીવજે છે. સંયમથી કામ પેદા થાય છે, અને કામમાંથી ક્રોધ જન્મે છે. ક્રોધમાંથી સંમોહ અર્થાત્ અગિટિ દ્વિધન થાય છે. સંમોહમાંથી સ્મૃતિવિગ્રમ પેદા થાય છે એટલે કે સ્મૃતિવિગ્રમમાંથી બુદ્ધિનાશ થાય)

છે. અને જુદાનાં શને લીધે માણસનો નાશ થાય છે, અર્થાત્ તે કરો! પુરુષાર્થ કરવાને લાયક રહેતો નથી ને મૂઆ જેવો થઈ પડે છે)

ત્રિવિધં નરસમ્યેદં દ્વારં નાશનમાન્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તયા લોભસ્તસ્માદેતત્ત્રયં ત્યજેદ્ ॥ ગી. ૧૬; ૨૧.

(કામ, ક્રોધ અને લોભ એ નરકનું ત્રેરકું દ્વાર છે, ને તે આત્માનો નાશ કરનારું છે તેથી એ ત્રણનો ત્યાગ કરવો ધટે છે.)

૭૯; ૭. ચલં ચલચત્તામસ્મિ કામરાગવિવર્જિતમ્ ।

ધર્માવિરહો ભૂતેષુ કામોડસ્મિ ભરતપંથ ॥ ગી. ૭; ૧૧.

(હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! બળવાનોનું કામ અને રાગ વિનાનું બળ હું છું. પ્રાણીઓનાં અંતરમાં રહેતો ધર્મનો અવિરોધી કામ હું છું.)

૭૯; ૮. પુષ્ટિ, પુષ્ટિ અને શાન્તિ એ મનુષ્યસ્વભાવનાં અનુક્રમે પ્રાણમય, મનોમય ને આધ્યાત્મિક અંગના આદર્શો છે.

૭૯; ૯. ગી. ૧૮; ૧૧. જુઓ નોંધ નં ૭૯; ૩.

૮૦; ૧. મહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃજ્ય પુરોવાન્વ પ્રજાપતિઃ ।

અનેન પ્રત્યવિષ્યાવમેષ વોડસ્તિવટરામધુહ ॥

एवं प्रवर्तितं चक्र नानुवर्तयतीह यः ।

अघात्युरिन्द्रियारामो मोक्षं पार्थ स जीवति ॥ ગી. ૩; ૧૦, ૧૬.

(પૂર્વે યજ્ઞ સંદિત પ્રજાને ઉત્પન્ન કરી પ્રજાપતિએ કહ્યું : આ યજ્ઞ પડે તમે ઉત્પન્ન થાઓ ને શક્તિ પામે! આ યજ્ઞ ઈચ્છિત ફળ આપે. આ રીતે આલેક્ષા ચક્રને જે અનુસરતો નથી, અથવા આગળ ચલાવતો નથી, તેનું જીવન પાપમય છે, તે ઈન્દ્રિયસુખમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે, અને હે પાર્થ, તેનું જીવનર વ્યર્થ છે.)

૮૦; ૨. સ ॥ સાધુના કર્મણ મૂયાન્તો એકાસાધુના કનીયાન્ । ... એતમેવ પ્રજાજિનો લોકમિચ્છન્તઃ પ્રવ્રજન્તિ । ... અતઃ પાપમકરવામિત્યતઃ કત્યાણમવસ્વામિત્યુભે ઉદ્દેશ્ય તત્તતિ નૈનં કુનાહતે તપતઃ । ... એપ મિત્યો મહિમા દ્રાક્ષણસ્ય ન વર્ધતે કર્મણા નો કનીયાન્ । તસ્યૈવ સ્યત્પદવિત્તં વિદિતા ન લિપ્યતે કર્મણા પાપકેન ।

દુ. ૪; ૪; ૨૨-૩.

આવે, અને તેને વિષે આસક્તિનો તથા ફળની આશાનો ત્યાગ કરવામાં આવે, તે સાત્ત્વિક ત્યાગ મણ્વાય. દેહધારીથી ક્રમેના પૂરેપૂરો ત્યાગ કરી શકાતો નથી. પણ જે કર્મના ફળનો ત્યાગ કરે છે તે ખરો ત્યાગી કહેવાય છે. કર્મનું ફળ તથા પ્રકારનું હોય છે — કડ્ડું, મીઠું, ને મિશ્ર. જેઓ ખરો — અર્થાત્ ફળની આશાનો — ત્યાગ કરતા નથી તેમને મરણ પછી આવું ફળ ભોગવવાનું રહે છે; સાચા સંન્યાસીઓને કદી ભોગવવાનું રહેતું નથી.)

૭૬; ૪. નિયતં સંગરહિતમસાન્દેષતઃ કૃતમ્ ।

અકલપેષુના કર્મ ચત્સાત્વિકમુચ્યતે ॥ ગી. ૧૮; ૨૨.

(ફળ ભોગવવાની ઇચ્છા ન રાખનાર માણસે આસક્તિ વિના, તેમજ રાગદ્વેષ વિના, જે નિયત કર્મ કર્યું હોય તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે.)

૭૬; ૫. કાયેન મનસા મુઢયા કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ ।

યોગિનઃ કર્મ કુર્વન્તિ મંથં ત્વક્ત્વાડ્ઽમશ્વદયં ॥ ગી. ૫; ૧૧.

(યોગીઓ કાયાથી, મનથી, બુદ્ધિથી કે કેવળ ઇન્દ્રિયોથી પણ આસક્તિ તજીને, આત્મશુદ્ધિને અર્થે, કર્મ કરે છે.)

અક્ષત્પુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ।

નૈઃકર્મ્યાસિદ્ધિં પરમાં સંન્યાસેનાવિગચ્છતિ ॥ ગી. ૧૮; ૪૧.

(જે માણસને કોઈ પણ વસ્તુને વિષે આસક્તિ નથી, જેણે મન પર વિજય મેળવ્યો છે, ને કામનાઓ છોડી દીધી છે તે, સંન્યાસ વડે, નૈકર્મ્ય રૂપી પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે.)

૭૬; ૬. ધ્યાયતો વિશ્વાનૃસઃ સંગસ્તેનૂપજાયતે ।

સંગાત્સંજાયતે શામઃ શામાત્પ્રાપ્તોઽભિજાયતે ॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્પ્રતિવિબ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રષ્ટાદ્ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્યવ્યવતિ ॥ ગી. ૨; ૬૨-૬૩.

(વિષયોનુચિન્ન કરનાર માણસને તેમને વિષે સંગ અર્થાત્ આસક્તિ જીતી છે. સંગમાંથી ક્રમ પેદા થાય છે, અને ક્રમમાંથી ક્રોધ જન્મે છે. ક્રોધમાંથી સંમોહ અર્થાત્ અવિચેક દિપન્ન થાય છે. સંમોહમાંથી સ્મૃતિભ્રંસ પેદા થાય છે એટલે કે જ્ઞાન બૂલી જવાય છે. સ્મૃતિભ્રંસમાંથી બુદ્ધિનાશ થાય

૮૦, ૫ કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસ સન્યાસ કવયો વિદુઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગ પ્રાદુસ્ત્યાગ વિવક્ષણા ॥ ગી ૧૮, ૨

(કામ્ય અર્થાત્ મનમાં કામના રાખીને કરેલાં કર્મો છોડી દેવાં તેને યાનીઓ સન્યાસ ગણે છે, અને કર્મમાત્રના ફળનો ત્યાગ તેને કાશ્યા લોકો ત્યાગ કહે છે)

૮૧, ૧ નિરૂત્તિરપિ મૂઢસ્ય પ્રવૃત્તિરવપાયતે ।

પ્રવૃત્તિરપિ ધારસ્ય નિરૂત્તિફલભાગિની ॥ અષ્ટવક્રગીતા ૧૮, ૬૧

૮૧, ૨ બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ રમે સ્તુત્તદુષ્ટતે ।

તસ્માદ્યાગાય યુગ્યસ્ત્વ યોગ કર્મસુ કૌશલમ્ ॥ ગી ૨, ૫૦

(આવી બુદ્ધિ જેને પ્રાપ્ત થઈ તેને આ જગતમાં પાપ અને પુણ્ય મને સ્પર્શ કરી શકતા નથી તેથી યોગની પાછળ એકાગ્રપણે મહી પણ સમત્વ સાચવીને કર્મ કરવાની જે આવડત તેનું જ નામ યોગ છે)

ગી ૨ ૪૮ શુઓ નોંધ ન ૬૫, ૧

ગી ૩, ૧ „ „ ન ૨૮, ૧

ગી ૪, ૪૨ „ „ ન ૬૫, ૪

યોગ્ય યોગસ્ત્વયા પ્રાપ્ત સામ્યેન મધુસૂદન ।

પ્રત્યાહ ન પશ્યામ ચ્ચલત્વાસ્થિતિં સ્થિરામ્ ॥ ગી ૬, ૨૩

(હે મધુસૂદન ! આ જે સમત્વરૂપી યોગ તમે કહ્યો તે, મનની ધચ્ચગતાને લીધે, ઝાઝો વખત ટકી રહે એવું મને લાગતું નથી)

ગી ૬, ૪૬ શુઓ નોંધ ન ૭૯ ૧

૮૧, ૩ ‘એયિક્સ’, ૧, ૪, ૭

૮૧, ૪ ગી ૧૬, ૮ શુઓ નોંધ ન ૫૩, ૩

૮૧, ૫ ગી ૧૪, ૫ „ „ ન ૩૦, ૧

૮૧ ૬ ગી ૧૮, ૨૩ „ „ ન ૭૯, ૪

૮૨, ૧ નાન્ય શુભ્ય કર્તાર યદા દ્રશ્યનુપદયતિ ।

શુભ્યદ્ ॥૨ વેતિ મદ્રાવ સોડધિગચ્છતિ ॥ ૧૪, ૧૧

(આ અદ્વૈતા સારા કામથી વધતો નથી, ખૂરા કામથી ઘટતો નથી ... એને મેગવવાની ઈચ્છા રાખીને જ સંન્યાસીઓ ધરત્યાર હોડી સંન્યાસ લે છે. ... જે માણસ એ અદ્વૈતાને જાણે છે તેને ' મેં પાપ કર્યું, મેં પુણ્ય કર્યું ' એ બે વિચારો કદી ધેરતો નથી. ... બ્રહ્મને જાણનારનો આ મહિમા કર્મ — કામ વડે વધતો નથી કે ઘટતો નથી. તે મહિમાને માણસે જાણવો જોઈએ. એને જાણ્યા પછી માણસ પાપ કરીને ખરડતો નથી)

માયે વાસુદેવે પરમેશ્વરે સર્વેણં સર્વાભ્યાનિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્ય નિદિપ્ય, અધ્યાત્મચેતસા વિરેઋદુદયા અહં કર્તા દૈધરાય મૃત્યુવન્ કરોમીત્યનયા દુદયા, કિં ચ નિરાશીઃ ત્યક્તાશીઃ નિર્મમો મયમાવથ નિર્મતો યસ્ય સ્થ સ્ત્વં નિર્મમો મૂત્વા દુધ્યસ્થ વિગતજ્વરો વિગતસંતાપો વિગતશોકઃ સન્ દત્તયથઃ । ગો. શાં. મા. ૩; ૨૦.

(હું વાસુદેવ, જે પરમેશ્વર સર્વજ્ઞ સર્વાર્થમા હું, તેનામાં તું રિવેકલુદ્ધિ વડે બધાં કર્મોં નાખી દઈને, ' હું આ બધાં કામ ઈશ્વરને માટે, નોકરની પેઠે કરું છું એવા વિચારથી સર્વ કર્મ અને અર્પણ કરીને, આશ્વાસિત, મમત્વ વિનાનો ને શૌકરહિત થઈને યુદ્ધ કર.)

૮૦; ૩. ગો. ૧૮; ૪૬. જુઓ નોંધ નં. ૭૫; ૨.

૮૦; ૪. ન ચ માં તાનિ કર્માણિ નિવૃજન્તિ ધનંજય ।

ઉદાસીનવદાસીનમસર્કં તેષુ કર્મણ ॥ ગો. ૧; ૧.

(હે ધનંજય ! એ કર્મોં અને બંધક થતાં નથી, કેમકે મને એ કર્મેનિ વિશે આસક્તિ હોતી નથી, અને તેને વિશે હું ઉદાસીન જેવો રહું છું.)

ચાતુર્વર્ણ્યં મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ।

તસ્ય કર્તારમથિ માં વિદુષ્યક્તારમવ્યયમ્ ॥

ન માં કર્માણિ લિપન્તિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ।

इति मां यौडमिजानाति कर्मभिर्व स कथ्यते ॥ ગો. ૪, ૧૨-૪.

(ગુણ અને કર્મના વિભાગ અનુસાર ચાતુર્વર્ણ્યની વ્યવસ્થા મેં જ રચેલી છે. હું તેનો કર્તા છું, છતાં નિર્વિગ્ધ હોઈ અકર્તા પણ છું, એ તારે સમજવું ઘટે છે. કર્મોં અને લેખી સકર્તા નથી. અને એનાં ફળની લાલસા નથી. આ રીતે જે મને જાણે તેને પણ કર્મ બંધનકારક નીવડતાં નથી)

૮૦; ૫. કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાદુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥ ગી. ૧૮; ૨.

(કામ્ય અર્થાત્ મનમાં કામના રાખીને કરેલાં કર્મો છોડી દેવાં તેને જ્ઞાનીઓ સંન્યાસ ગણે છે; અને કર્મમાત્રના ફળનો ભાગ તેને કાલ્યા લોકો ભાગ કહે છે.)

૮૧; ૧. નિરુત્તિરપિ મૃદસ્ય પ્રવૃત્તિરજાયતે ।

પ્રવૃત્તિરપિ ધીરસ્ય નિરુત્તિફલમાભિની ॥ અષ્ટાવક્રગીતા ૧૮; ૬૧.

૮૧; ૨. શુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ રમે મુક્તદુષ્ટતે ।

તત્પ્રત્યાગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મહ કૌશલમ્ ॥ ગી. ૨; ૫૦.

(આવી શુદ્ધિ જેને પ્રાપ્ત થઈ તેને આ જગતમાં પાપ અને પુણ્ય બંને સ્પર્શ કરી શકતાં નથી. તેથી યોગની પાછળ એકાગ્રપણે મંડી પડે. સમસ્ત સાચવીને કર્મ કરવાની જે આવડત તેનું જ નામ યોગ છે)

ગી. ૨; ૪૮. શુઓ નોંધ નં ૬૫; ૧

ગી. ૩; ૩. „ „ નં. ૨૮; ૧.

ગી. ૪; ૪૨. „ „ નં. ૬૫; ૪

યોડયં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૂદન ।

પ્રત્યાગાહં ન પશ્યામિ ચંચલતાસ્થિતિં સ્થિરમ્ ॥ ગી. ૬; ૩૩.

(હે મધુસૂદન ! આ જે સમસ્તવશી યોગ તમે કહ્યો તે, મનની ચંચળતાને લીધે, આત્રો વખત ટકી રહે એવું મને લાગતું નથી.)

ગી. ૬; ૪૬. શુઓ નોંધ નં. ૭૬; ૧

૮૧; ૩ ‘એથિક્સ’, ૧; ૪; ૭.

૮૧; ૪. ગી. ૧૬; ૮. શુઓ નોંધ નં. ૫૩; ૩.

૮૧; ૫. ગી. ૧૪; ૫. „ „ નં. ૩૦; ૧.

૮૧; ૬. ગી. ૧૮; ૨૩. „ „ નં. ૭૬; ૪.

૮૨; ૧. નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા દ્રશ્યનુભવતિ ।

ગુણેભ્યઃ પરં વેતિ મદ્ભાવં સોડધિગચ્છતિ ॥ ૧૪; ૧૯.

(શુભ્રે! સિવાય ખીજે કોઈ કર્તા નથી એમ જ્યારે જાની જુએ છે, અને શુભ્રે થી પર એના તત્ત્વને ઓળખે છે ત્યારે તે આરા સ્વરૂપને પામે છે.)

૮૨; ૨ મહાર્પણં મન્ન હવિર્નદ્યામૌ મદ્ધાણા હુતમ્ ।

મદ્ધૈવ તેન ગન્તવ્યં મન્નકર્મસમાધિના ॥

દેવમેવાપેરં યજ્ઞં યોગિનઃ પરુપાસતે ।

મદ્ધામાવપેરં યજ્ઞં યજ્ઞેનૈવોપજુહુતિ ॥

ધ્રોપ્રાદીનોન્દ્રિયાણ્યન્યં સંયમામિષુ જુહુતિ ।

શાન્દ્રાદોન્વિપયાનન્યં ઇન્દ્રિયામિષુ જુહુતિ ॥

સર્વોળોન્દ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપેરં ।

આત્મસંયમયોગમૌ જુહુતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥ ગી. ૪; ૨૪-૨૭.

(અર્પણ એટલે દહન તે બ્રહ્મ. હવિ અર્થાત્ હોમવાની વસ્તુ તે બ્રહ્મ. બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં હોમનાર તે બ્રહ્મ. આમ કર્મમાત્ર બ્રહ્મ છે એવું જ્ઞાન જોને ધ્યુ છે તે બ્રહ્મને જ પામે છે, ખીજ યોગીઓ દેવાને રીઝવવા માટે યજ્ઞ કરે છે; અને ખીજ બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં યજ્ઞ વડે યજ્ઞને હોમે છે. ખીજ કેટલાક કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોને સયમરૂપી અગ્નિમાં હોમે છે. ખીજ કેટલાક શબ્દ વગેરે વિષયોને ઇન્દ્રિયોરૂપી અગ્નિમાં હોમે છે, ખીજ કેટલાક ઇન્દ્રિયોનાં તથા પ્રાણોનાં સર્વ કર્મોને જ્ઞાન વડે સગમાવેલા આત્મસયમરૂપી યે અગ્નિમાં હોમે છે.)

૮૨; ૩. ધ્યેયોન્દ્રિયમયાવજ્ઞાન્જ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ।

સર્થં કર્મોલિલં વાર્ધં જ્ઞાને પરિમાપ્યતે ॥ ગી. ૪; ૨૮.

(હે પરંતપ ! દ્રવ્યપરા કરતાં જ્ઞાનપરા વધારે સારો છે; કેમકે, હે વાર્ધ, કર્મમાત્રની સમાપ્તિ જ્ઞાનમાં જ થાય છે.)

૮૨; ૪. યદ્યદાચરતિ ધેષ્ટાન્તસદેવેનરો જન ।

સ યદ્યમાર્ગં પુરતે સ્પેષતદનુકર્ણે ॥ ગી. ૪; ૨૯.

(ત્રેષ પુરત જે જે આચરણ કરે છે તે જ પ્રતિ અર્થાત્ સામાન્ય ભોગ કરે છે. તે જોને પ્રમાણ બનાવે છે તેને ભોગો અનુસરે છે.)

૮૨; ૫ નાત્યશક્તયુ યોગેઽસ્તિ ન ચૈદ્યન્નમનધનઃ ।

જાનિન્ધ્યશીલસ્ય જાપ્રયો નૈવ શાન્તુન ॥

યુક્તાદારાવિહારસ્ય યુક્તચેટસ્ય ધર્મસુ ।

યુક્તસ્વપ્નાગ્રોધસ્ય યોગો મયતિ દુ રહા ॥ ગા. ૬, ૧૬-૭.

(આ યોગ નથી પ્રાપ્ત થતો અકરાતિથાને, નથી થતો નર્પા ઉપવાસ કરનારને તેમજ તે નથી મળતો અતિ ઊંચનારને, ને નથી મળતો જાગરણ કરનારને જે માણસ આદારવિહારમાં, બીજા કામોમાં, તથા ઊંધરાગમત્વામાં પ્રમાણુ જાળવે છે તેને આ યોગ દુ ખ દરનારો થઈ પડે છે)

૮૨, ૬ ગી ૪, ૧૩ જુઓ નોંધ ન ૮૦, ૪

૮૩, ૧ સ્વધર્મમપિ ચારણ્ય ન વિકૃત્તિમહમિ ।

ધર્મ્યાદિ યુક્તચ્છેય ડન્યજાત્રયસ્ય ન વિચને ॥ ગી ૨, ૩૧.

(સ્વધર્મનો વિચાર કરીને પણ તારે ચર્ચિત થવું યોગ્ય નથી ક્ષત્રિયને માટે ધર્મપ્રાપ્ત યુદ્ધ કરતાં અધિક શ્રેયરકર બીજું કશું નથી)

૮૩, ૨ ગી ૧૮, ૪૬ જુઓ નોંધ ન ૭૫, ૨

ધ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણ ધર્મર્માત્મવનુષ્ટિતાત્ ।

સ્વમાર્થનિયત કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ તિલ્લિપમ્ ॥ ગી ૧૮, ૪૭

(પારમનો ધર્મ સુકર હોય તોપણ તેના કરતાં સહાય તોયે પોતાનો ધર્મ વધારે સારો રજામાં અનુસાર નિયત થયેલું જે કર્મ હોય તે કરતાં માણસને પાપ લાગતું નથી)

૮૩, ૩ 'લોઝ', ૧૦, ૬૦૩ થી જોવેદનો અગ્રેજી અનુવાદ

૮૪, ૧ વનુ ચ ત્રિદલૈવ તૃતીય મગમાયુષ ।

ચતુર્થમાયુષો ગામ ત્યજ્વા સગાપરિત્યજેત્ ॥

આશ્રમાદાશ્રમ ગત્વા હુતહોમા તિતેન્દ્રિય ।

નિષ્કાપલ્પિરિધાન્ત વ્રજન્તેત્ય વર્ધતે ॥

ઋગ્નાનિ ત્રીષ્વણ્ણાત્ય મનો મોષે નિવેશયેત્ ।

અનપાકૃત્ય માક્ષ તુ સવમાના વ્રજત્યથ ॥

અધીય વિરિન્દ વેદાપુત્રાશ્વોત્પાદ ધમત્ ।

ઇષ્ટા ચ શક્તિતો યજ્ઞર્મના મોક્ષ નિવેશયત્ ॥

અનધીત્ય દ્વિજો વેદાનન્તુપય તથા સુતાન્ ।

અનિષ્ટા ચૈવ યજ્ઞેષ્ઠ માક્ષમિચ્છન્ વ્રજત્યથ ॥ મનુ ૬, ૩૩-૩૪

(આ પ્રમાણે આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ વનમાં ફરવું; ને આયુષ્યના ચોથા ભાગમાં આસક્તિ તજીને સંન્યાસ લેવો. જે માણસ એક આશ્રમમાંથી તે પછીના આશ્રમમાં એમ આગળ વધે છે, હોમહવન કરે છે, ઈન્દ્રિયો પર જ્ય મેળવે છે, શિક્ષા ખલિદાન આદિ કરીને થાકે છે, ને પછી પ્રવ્રત્ન્યા લે છે, તે મરણ પછી બ્રહ્મરૂપ બને છે. માણસે ત્રણ ત્રણ ચૂકવ્યા પછી જ મોક્ષનો વિચાર કરવો. ત્રણ ચૂકવ્યા વિના મોક્ષનો વિચાર કરનારનો અધઃપાત થાય છે. વિધિ પૂર્વક વેદનું અધ્યયન કરવું, ધર્મની મર્યાદામાં રહીને પુત્રો-ત્પાદન કરવું, મથારાકિત યજ્ઞો કરવા, ને તે પછી જ મોક્ષનો વિચાર કરવો. જે દિન ભર્યા વિના, પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યા વિના, ને યજ્ઞો કર્યા વિના મોક્ષ મુઝીએ તેનો અધઃપાત થાય છે.)

ચતુષ્પદી દિ નિઃશ્રેણી મદ્ભક્ત્યેવા પ્રતિષ્ઠિતા ।

एतामारुह्य निःश्रेणीं मद्भक्तोके मदीयते ॥ શાન્તિ. ૨૪૨; ૧૫.

(આ ચાર પગથિયાવાળા નિસરણી છે. તે બ્રહ્મને આધારે ટકી રહેલી છે. આ નિસરણી પર ચડીને માણસ બ્રહ્મલોકમાં આનન્દ કરે છે.)

कथायं पापविनाशाय धेनिष्ठयानेषु च त्रिषु ।

प्रमज्जेव परं स्थानं पारिव्राजमनुसमम् ॥ શાન્તિ. ૨૪૫; ૩.

(આ નિસરણીનાં પહેલાં ત્રણ પગથિયાં પર રહીને જલદી કપાલ એટલે કે ચિત્તદોષને દૂર કરીને, માણસે સંન્યાસ લેવો. સર્વ આશ્રમોમાં પરિવાળક સંન્યાસીનો આશ્રમ સૌથી ઊંચો ને ઉત્તમ છે.)

૮૪; ૨. गृहस्थस्तु यदा परमेष्ठनीपत्तिमात्मनः ।

अभ्यस्येव चापन्यं तदारभ्यं समाधयेत् ॥ મનુ. ૬; ૧.

(ગૃહસ્થ જ્યારે પોતાને પગથિયાં આવેલાં જુએ, અને દીકરાને ઘેર દીકરો જુએ, સારે તેણે અરણ્યમાં જઈને વસવું.)

उत्तमं पुत्रान्मृगांश्च कृत्वा वृत्तिं च तेष्योऽनुविधाय च काशिर ।

स्थाने कुमाहीः प्रतिपद्य सर्वो अरण्यगंत्योऽथ मुनिर्गुह्यरे ॥

उद्योग. ૩૭; ૧૬.

(પુત્રો ઉત્પન્ન કરવા, તેમને માથે ઋણનો બોજો ન રહે એવી ગૃહવંશ કરવી, તેમને કંઈક આશ્રવિકાનું સાધન કરી આપવું, બધી છોકરીઓને સારે ઢેકાણે આપવી, ને તે પછી વનવાસી મુનિ થઈને રહેવાનો વિચાર કરવો.)

૮૪; ૩. શ્રેયઃ સ નિયસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કંઠયતિ ।

નિર્દોષો હિ મહાવાહો સુચં વંષાત્પ્રમુચ્યને ॥ ગી. ૫; ૩.

(જો માણસ દેવ કરતો નથી તેમ આકાંક્ષા રાખતો નથી તેને સદા સંન્યાસી જ બન્યો હોય મહાવાહુ ! જો માણસ આ રીતે સુખદુઃખ, રાગદ્વેષ વગેરે દુઃકોથી મુક્ત છે તે સદેજે બંધનમાંથી છૂટી જાય છે.)

૮૪; ૪. ગી. ૪; ૩૩. જુઓ નોંધ નં. ૮૨; ૩.

૮૪; ૫. આત્મવિદો નિવૃત્તમિધ્યજ્ઞાનત્વાદ્ વિશ્વર્યયજ્ઞાનમૂલસ્ય કર્મયોગસ્યામંભવઃ સ્યાત્ । ... આનજ્ઞાનાહત્યેન કર્મયોગસ્ય વિધાનાત્ । તત્પરતમમ્યગદર્શનસ્ય કર્મ-યોગમાવવચનાત્ । શરીરસ્થિતિસાત્તાતિરિક્તસ્ય કર્મણો નિવારણાત્ । આત્મતત્ત્વવિદઃ સમ્યગ્દર્શનવિક્ષ્ણો મિધ્યાજ્ઞાનદેતુકઃ કર્મયોગઃ સ્વત્વેઽપિ ન મંભાવયિતું શમ્યતે યસ્માત્ । ગી. શાં. મા. ૫; ૧.

(જેણે આત્માને જાણ્યો તેનું મિધ્યાજ્ઞાન દૂર થઈ ગયું હોય છે. એટલે તેને માટે કર્મયોગ અસંભવિન થઈ પડે છે; કેમકે કર્મયોગનો પાપો જ વિપરીત અર્થાત્ મિધ્યા જ્ઞાન પર રચાયેલો હોય છે ... આત્મજ્ઞાનની સાથે કર્મયોગનો નિર્દેશ જ્યાં થયેલો છે ત્યાં કર્મયોગ એ આત્મજ્ઞાનનું અંગ છે એમ કહ્યું છે. તેમજ જેને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયું છે તેને માટે કર્મયોગ નથી એમ પણ કહ્યું છે; અને જ્ઞાનીને શરીર ટકાવવા ઉપરાંત બીજા કશાને સારુ કર્મ કરવાનાં રહેતાં નથી એમ પણ કહ્યું છે .. કર્મયોગ સમ્યગ્દર્શનનો વિરોધી છે, તથા મિધ્યાજ્ઞાનમાંથી નીપજે છે. એવો કર્મયોગ કરવાનું આત્માનું તત્ત્વ અર્થાત્ સાચું સ્વરૂપ જાણનારને માટે સ્વપ્ને પણ સંભવે નહીં.)

તત્ર ધ્યાનયોગસ્ય બહિરદ્ધ કર્મેતિ યાત્વદ્ જ્ઞાનયોગારોહણાસમર્થસ્તાવદ્ 'શ્વ-સ્થેનાધિકૃતેન કર્તૃત્વ્યં કર્મ' । ગી. શાં. મા. ૬; ૧.

(પણ ધ્યાનયોગનું બહિરંગ તે કર્મ છે. એટલા માટે, કર્મ કરવાનો જેને અધિકાર છે એવો ગૃહસ્થ જ્યાં સુધી ધ્યાનયોગ સુધી ચડવાને સમર્થ ન થાય ત્યાં સુધી તેણે કર્મ કરવું.)

(આ પ્રમાણે આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ વનમાં ફરવું, ને આયુષ્યના ચોથા ભાગમાં આસક્તિ તજીને સન્યાસ લેવો જે માણસ એક આશ્રમમાંથી તે પછીના આશ્રમમાં એમ આગળ વધે છે, હોમહવન કરે છે, ઇન્દ્રિયો પર જય મેળવે છે, શિક્ષા અભિધાન આદિ કરીને થાકે છે, ને પછી પ્રવ્રજ્યા લે છે, તે મરણ પછી બ્રહ્મરૂપ બને છે. માણસે ત્રણ ત્રણ ચૂકવ્યા પછી જ મોક્ષનો વિચાર કરવો ત્રણ ચૂકવ્યા વિના મોક્ષનો વિચાર કરનારનો અથ પાત થાય છે વિધિ દ્વંદ્વ વેદનું અધ્યયન કરવું, ધર્મની મર્યાદામાં રહીને પુત્રો ત્યાગ કરવું, યથાશક્તિ યજ્ઞો કરવા, ને તે પછી જ મોક્ષનો વિચાર કરવો જે દિવ્ય ભક્તિ વિના, પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યા વિના, ને યજ્ઞો કર્યા વિના મોક્ષ મળે છે તેનો અથ પાત થાય છે)

ચતુર્ણદી દિ નિ ધ્રુવી તદ્વાપ્તેવા પ્રતિષ્ઠિતા ।

સ્તામાદ્ય નિ ધેર્મા મહાલોકે મદીયતે ॥ શાન્તિ ૨૪૦, ૧૫

(આ ચાર પગથિયાંનાળા નિસરણી છે તે બ્રહ્મને આધારે ટકી રહેલી છે આ નિસરણી પર ચડીને માણસ બ્રહ્મલોકમાં આનંદ કરે છે)

વમાય પાચયિત્વાઞ્ચ ધેનિસ્થાનેષુ ચ ત્રિયુ ।

પ્રવ્રજેચ પર સ્થાન પારિત્રાજમનુત્તમમ્ ॥ શાન્તિ ૨૪૫, ૧

(આ નિસરણીના પહેલાં ત્રણ પગથિયાં પર રહીને જલદી કષાય એટલે કે ચિત્તદોષને દૂર કરીને, માણસે સન્યાસ લેવો સર્વ આશ્રમોમાં પરિમાજક સન્યાસીનો આશ્રમ સૌથી ઊંચો ને ઉત્તમ છે)

૮૪, ૨ મૃદસ્યસ્તુ યદા પદ્યેદ્રવીપલિતમાત્મન ।

અપ્ત્યસ્યેવ વાપત્ય તદારણ્ય સમાયયેત્ ॥ મનુ ૬, ૨

(મૃદસ્ય જ્યારે પોતાને પળિયાં અવેલાં જુએ, અને દીકરાને ઘેર દીકરો જુએ, ત્યારે તેણે અરણ્યમાં જઈને વસવું)

ઋણાય પુત્રાન્મૃત્યાંચ કૃત્વા શૃત્તે ચ તેમ્યોઽનુવિજાય ચ કાશિવ્ ।

સ્થાને કુમારી પ્રતિપાદ સર્વો અરણ્યસત્પોઽય મુનિર્જુમૂયેત્ ॥

સર્ગોષ ૨૪; ૩૬.

જ્ઞાનનિષ્ઠાં વદન્ત્યેકે મોક્ષશાસ્ત્રિદો જનાઃ ।
 કર્મનિષ્ઠાં તૈયમ્ન્યે ચતયઃ સુદમદર્શિનઃ ॥
 પ્રદાયોમયમધ્યેવ જ્ઞાનં કર્મં ચ દેવત્વમ્ ।
 તૃતીયેયં સમાપ્તયાના નિષ્ઠા તેન મહાત્મના ॥

શાન્તિ. ૩૨૦; ૩૬-૭, ૩૬, ૪૦.

(કોઈ માણસ મારા જમણા હાથને ચંદનનો લેપ કરે, અને ખીજો કોઈ વારંચીથી મારે ડાબો હાથ છેદી નાખે, તો તે બંને મારે મન સરખા છે. તેથી હું સુખી છું. કૃતાર્થ થયો છું. માટીનું દેકું, પથરો ને સોનું મારે મન સરખાં છે. હું રાજ્ય કરું છું પણ મને તેના પર આસક્તિ નથી. એ રીતે હું ખીજા ત્રિદંડી સંન્યાસીઓથી જુદો પડું છું. મોક્ષશાસ્ત્ર જાણનારા કેટલાક માણસો જ્ઞાનનિષ્ઠાનો ઉપદેશ કરે છે, અને ખીજા કેટલાક સૂક્ષ્મદર્શી યતિઓ કર્મનિષ્ઠાનો ઉપદેશ કરે છે. પણ એકલું જ્ઞાન, ને એકલું કર્મ, એ બંનેને ઊડીને આ ત્રીજો રસ્તો એ મહાપુરુષે — પચશિષ્યે — મને બતાવ્યો છે.)

૮૫; ૫. ગી. ૧૮; ૫૧. જુઓ નોંધ નં. ૨૯; ૧.

૧૪ભાવમેન કૌન્તેય નિવઙ્ગઃ સ્વેન કર્મણા ।

કર્તુ નેચ્છસિ ચન્નેહાદરિપ્યસ્યસોડપિ તત્ ॥ ગી. ૧૮; ૬૦.

(હે કૌન્તેય ! તું હમણાં મોક્ષવશ થઈને જે કર્મ કરવાની અનિચ્છા બતાવે છે તે તું પછી પરાણે કરશે; કેમકે તારું જે કર્મ રાજાવથી નિમયિલું છે તેમાં તું બંધાયેલો છે, અને તે કર્મ તને છોડવાનું નથી.)

ગી. ૩; ૩૨. જુઓ નોંધ નં. ૨૯; ૧.

અય કેન પ્રયુક્તોડયં પાપં કરતિ પૂણ્યઃ ।

અનિચ્છપ્રપિ ધાર્ણેય યલાદિવ નિયોજિતઃ ॥ ગી. ૩; ૩૬.

૮૫; ૬. ગી. ૧૮; ૬૧. જુઓ નોંધ નં. ૫૨; ૭.

૮૬; ૧. ઇતિ તે જ્ઞાનમાત્યાત ગુહ્યાદ ગુપ્યતરં મયા ।

વિમૃશ્યેતદ્દર્શોણ ચયેચ્છસિ તથા કુરુ ॥ ગી. ૧૮; ૬૩.

(આ મેં ગુપ્તથી પણ ગુપ્ત જ્ઞાન તને કહ્યું. હવે એના પર પૂરેપૂરો વિચાર કરીને તારી મરજી હોય તેમ કર.)

૮૫; ૧. કર્મ શરીરયાત્રા શરીરસ્થિતિરપિ ચ તે તત્ર ન પ્રમિદ્યેત્ પ્રસિદ્ધિ
ગચ્છેદ્ અસ્મિન્નઃ ભરુણાત્ । ગી. શા. મા. ૩; ૮.

(કેમકે કંઈ પણ કર્મ ન કરવાથી તો તારું શરીર પણ ટકી નહીં શકે.

૮૫; ૨. ગી. ૧૮; ૭. જુઓ નોંધ નં ૭૯; ૩.

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ચ બાસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઇન્દ્રિયાર્યાન્ વિમુક્તામા મિથ્યાચારઃ ચ ઇચ્યતે ॥ ગી. ૩; ૬.

(જે મુક્ત માણુસ કર્મેન્દ્રિયોને રોકે પણ મનથી તો ઈન્દ્રિયોના વિષયો
ચિન્તન કર્યા કરે તે મિથ્યાચારી અર્થાત્ દંભી કહેવાય.)

૮૫; ૩. મિરાસીયેતચિત્તાન્મા ત્વક્તસર્વવરિમહઃ ।

શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વેન્નાપ્નોમિ કિન્ચિપ્મ્ ॥ ગી. ૪; ૨૧.

(જેણે આશાએનો સાગ કર્યો છે, જેણે ચિત્ત તથા આત્મા પર અંકુશ
મેળવ્યો છે, જેણે સર્વ પરિમદનો સાગ કર્યો છે તે માણુસ કેવળ શરીરથી
કર્મ કરે છે, અને તેને કર્મ કરવા છતાં પણ સામનું નથી.)

[અહીં 'શરીર કર્મ' નો અર્થ શકરે શરીર ટકાવી રાખવા માટે કરેલું
કામ એવો કર્યો છે. — અનુવાદક]

યુક્તઃ કર્મકલં ત્યજ્ત્વા શાન્તિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠીરમ્ ।

અયુક્તઃ કામકારેણ કલે શક્તો નિવૃણ્ણતે ॥ ગી. ૫; ૧૨.

(યુક્ત અર્થાત્ સમન્વતાએ માણુસ કર્મફળનો સાગ કરીને પરમ શાન્તિ
મેળવે છે. જે અયુક્ત છે તે કામનાથી પ્રેરાઈને ફળની સાલસ્ય રાખે છે ને
બંધનમાં પડે છે.)

૮૫; ૪. શાન્તિ. બ. ૩૩૧-૩૪૦.

જનક કહે છે:

યથ મે દક્ષિણં યાદું ચન્દ્રેન સમુદયેત્ ।

ઇત્યં વસ્ત્વાપિ ચન્દ્રોન્મત્તોન્નયુષ્મૈ મમ ॥

પુત્રી સોડ્ગમરજર્ણ્યં મમલેષ્ઠસ્તકાચનઃ ।

મુષ્ણકઃ સ્થિતો રામ્યે તિહિતેન્દ્રેવિદન્તિયિઃ ॥

જ્ઞાનનિષ્ઠાં વદન્ત્યેકે મોક્ષસાસ્ત્રવિદો જનઃ ।
 કર્મનિષ્ઠાં તથૈવન્ત્યે ચત્તયઃ સુમદર્શિનઃ ॥
 પ્રદાયોભયમપ્યેવ જ્ઞાનં કર્મં ચ પેવત્સ્મૃ ।
 તુર્તીયેયં સમાપ્ત્યાના નિષ્ઠા તેન મદાત્મના ॥

. શાન્તિ. ૩૨૦; ૩૬-૭, ૩૯, ૪૦.

(કોઈ માણસ મારા જમણા હાથને ચંદનનો લેપ કરે, અને ખીજો કોઈ વાંસીથી મારો ડાબો હાથ ઊઠી નાખે, તો તે બંને મારે મન સરખા છે. તેથી હું સુખી છું. કૃનાર્થ થયો છું. માટીનું ઢેકું, પથરા ને સોનું મારે મન સરખાં છે. હું રાજ્ય કરું છું પણ મને તેના પર આસક્તિ નથી. એ રીતે હું ખીજા ત્રિદંડી સંન્યાસીઓથી જુદો પડું છું. મોક્ષસાસ્ત્ર જાણનારા કેટલાક માણસો જ્ઞાનનિષ્ઠાનો ઉપદેશ કરે છે; અને ખીજા કેટલાક સુક્ષ્મદર્શી યતિઓ કર્મનિષ્ઠાનો ઉપદેશ કરે છે. પણ એકલું જ્ઞાન, ને એકલું કર્મ, એ બંનેને ઊઠીને આ ત્રીજો રસ્તો એ મહાપુરુષે — પચશિખે — મને બતાવ્યો છે.)

૮૫; ૫. ગી. ૧૮; ૫૯. જુઓ નોંધ નં. ૨૯; ૧.

સ્વભાવજેન કૌન્તેય નિમગ્નઃ સ્વેન કર્મણા ।

કર્તૃ નેષ્ઠાસિ મન્મોહાદરિવ્યસ્યસોડરિ તત્ ॥ ગી. ૧૮; ૬૦.

(હે કૌન્તેય ! તું હમણાં મોહવશ થઈને જે કર્મ કરવાની અનિચ્છા બતાવે છે તે તું પછી પરાણે કરશે; કેમકે તારું જે કર્મ સરભાવથી નિભાયેલું છે તેમાં તું બંધાયેલો છે, અને તે કર્મ તને છોડવાનું નથી.)

ગી. ૩; ૩૩. જુઓ નોંધ નં. ૨૯; ૧.

અથ કેન પ્રયુક્તોડયં પાપ ચરતિ પૂણ્યઃ ।

અનિચ્છન્નપિ યાજ્ઞેય યજ્ઞાદિવ નિયોજિતઃ ॥ ગી. ૩; ૩૬.

૮૫; ૬. ગી. ૧૮; ૬૧. જુઓ નોંધ નં. ૫૨; ૩

૮૬; ૧. ક્ષતિ તે જ્ઞાનમાપ્ત્યાતં ગુહ્યત્તરં ગુહ્યતરં મયા ।

વિષ્ણુતદ્દર્શયેણ યપેચ્છસિ તથા કુરુ ॥ ગી. ૧૮; ૬૩.

(આ મેં ગુહ્યથી પણ ગુહ્ય જ્ઞાન તને કહ્યું. હવે એના પર પૂરેપૂરો વિચાર કરીને તારી મરજી હોય તેમ કર.)

૮૬, ૨ કામ એવ ક્રોધ એવ રજોગુણસુદ્ધવ ।

મહાશનો મહાપાપ્યા વિદ્યયનમિદ વૈરિણમ્ ॥ ગી ૩, ૨૭

(માણસને આમ પર હો ધસડનારો તે કામ છે, અને એ જ ક્રોધ છે તે રજોગુણમાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે બહુ ખાઉંપરો છે, મહાપાપી છે આ જગતમાં તેને ખરો વેરી સમજ)

ગી ૬ ૨૨-૨૩ શુઓ નોંધ ન ૬૫, ૨

૮૬, ૩ इन्द्रियस्येन्द्रियस्थार्थं सर्वेन्द्रियाणामर्थे शब्दादिविवक्षे इष्टे राग भक्तिरेव इत्येव प्रतीन्द्रिये रागद्वेषौ अवश्यमाविनौ । तत्राय पुण्यरासस्य शास्त्रार्थस्य च विषय उच्यते — शास्त्रार्थं महत् पूर्णमेव रागद्वेषयोर्वत् नागच्छत् ।

ગી શાં આ ૩ ૩૪

૮૭ ૧ अधिष्ठानं तथा कर्ता करण च पृथग्निधम् ।

વિવિધાથ પૃથક્વેષ્ટ દૈવ ચૈવાન પચ્ચમ્ ॥ ગી ૧૮, ૧૪

૮૮, ૧ अथ चित्त समाधत्तु न क्षणोपि मयि स्थिरम् ।

અખ્યાસયોગેન તનો મામિષ્છાતુ ધનઞય ॥

અખ્યાસેડયસમયોડસિ મત્કર્મપરમો મવ ।

મદર્થમપિ કર્માણિ કુર્વન્ સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥

અયેતદપ્યશ્ચાડસિ કર્તુ મયોગમાધિત ।

સર્વકર્મપત્તદયાગ તત કુરુ યતાત્મવાન્ ॥ ગી ૧૨, ૯-૧૧

૮૮, ૨ ગી ૧૨, ૧૦ શુઓ નોંધ ન ૭૭, ૧

૮૮, ૩ ગી ૬, ૪૬ „ „ ન ૭૬, ૧

ચતુર્વિધા મનન્તે માં જન્તા શક્તિનોડજુંત ।

આત્તો જિજ્ઞાસુરયોર્થો જ્ઞાની ચ મત્તર્પમ ॥ ગી ૭, ૧૬

(હે અર્જુન ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ચાર પ્રકારના સદાચારી માણસો મને લાગે છે — દુઃખી, જિજ્ઞાસુ ધનની ઈચ્છાવાળો, અને જ્ઞાની)

ગી ૧૨, ૧૦ શુઓ નોંધ ન ૭૭, ૧

૮૮, ૪ ગી ૧૩, ૨૪ શુઓ નોંધ ન ૨૮, ૧

અન્યે ત્વેવમજાનન્તઃ શ્રુત્યાન્યેભ્ય ઉપાસતે ।

તેઽપિ ચાતિતરન્ત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥ ગી. ૧૩; ૨૫.

(ખીજા કેટલાકને આવી ખબર નથી હોતી, એટલે તેઓ ખીજા પાસેથી સાંભળીને મારી ઉપાસના કરે છે. તેઓ પણ સાંભળેલા ઉપદેશ પર શ્રદ્ધા રાખી, મૃત્યુને વટાવી પેટી પાર ચાલ્યા જાય છે.)

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નરામા ન શોચતિ ન કંક્ષતિ ।

મમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ગતિં ભૂમતે પરમ્ ॥

મમ્યા મામભિજાનાતિ યાવાન્યધાસ્મિ તત્ત્વતઃ ।

તતો માં તત્ત્વતો જાત્વા વિશતે તદનન્તરમ્ ॥

સર્વકર્મોપ્યપિ સદા પુર્વોળો મદ્વિપાશ્રયઃ ।

મત્પ્રસાદાદવાપ્નોતિ શાશ્વતં વદમવ્યયમ્ ॥ ગી. ૧૮; ૫૪-૫૬.

(બ્રહ્મભાવને પામેલો અર્થાત્ બ્રહ્મરૂપ થયેલો માણસ પ્રસન્ન ચિત્તવાળો હોય છે. તે નથી શોક કરતો, નથી કરાની આકાંક્ષા રાખતો. જૂતમાત્રને વિશે મનમાં સરખો પ્રેમ રાખીને તે મારી પરમ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. હું કેવો છું ને કાણુ છું તેની ખરેખરી જાણ, ભક્તિને લીધે, તેને થાય છે. આમ મને ખરા સ્વરૂપમાં જાણીને પછી તે મારામાં પ્રવેશ કરે છે. મારો આશ્રય લેનાર, સદા સર્વ કર્મો કરતો છતાં, મારી કૃપા વડે શાશ્વત અને અવિચળ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે.)

૮૮; ૫. ગી. ૬. ૨૧. જુઓ નોંધ નં. ૪૪; ૧.

૮૮; ૬. જેઠેણુ યજ્ઞેણુ નગ્નસુ ચૈવ દાનેણુ યતુણ્યફલં પ્રદિશ્યમ્ ।

અત્યેતિ તત્ત્મર્મમિદં વિદિત્વા યોગી પરં સ્થાનમુપૈતિ ચાશ્યમ્ ॥

ગી. ૮; ૨૮.

(વેદમાં, યજ્ઞોમાં, તપમાં ને દાનમાં જે પુણ્યફળ ખતાવ્યું છે તે સર્વને યોગી, આ જ્ઞાન મેળવીને, વટાવી જાય છે; અને તેની પેટી પાર રહેલા આદ્ય સ્થાનમાં જઈ પહોંચે છે.)

૮૮; ૧. ગી. ૧૨; ૧૦. જુઓ નોંધ નં. ૮૮; ૧.

યઃ શાસ્ત્રવિધિમુન્સ્યજ્ય ઘર્તેતે કામકારતઃ ।

ન મ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન છુલ્લં ન પરાં યતિમ્ ॥ ગી. ૧૬; ૨૩.

(જે માણસ શાસ્ત્રવિધિને છોડી દે છે, અને કામનાઓને વશ થઈને વર્તે છે તેને નથી સિદ્ધિ મળતી, નથી સુખ મળતું, ને નથી પરમ ગતિ મળતી.)

પરં મૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાર્નાં જ્ઞાનમુત્તમમ્ ।

યગ્જ્ઞાત્યા મુનયઃ સર્વે પરં સિદ્ધિમિતો ગતાઃ ॥ ગી. ૧૪; ૧.

(જ્ઞાનોર્માં પછી પરમ અને ઉત્તમ જ્ઞાન, જે જાણીને સર્વ મુનિઓએ આ લોકમાંથી ગયા પછી પરમ સિદ્ધિ મેળવી, તે હું અને હરીવાર કહી જાઉં.)

ગી. ૬; ૪૫. શુઓ નોંધ નં. ૫૮; ૩.

ગી. ૮; ૧૩. " " નં. ૪૨; ૨.

ગી. ૯; ૩૨. " " નં. ૬૭; ૩.

एतेर्विमुक्तः कीन्तेय तमोद्गमस्त्रिभिर्वरः ।

आचरत्यहमनः श्रेयस्ततो याति परं गतिम् ॥ ગી. ૧૬; ૨૨.

(હે કોન્તેય ! તિમિરનાં આ ત્રણ દ્વારમાંથી છૂટી ગયેલો માણસ આત્માનું શ્રેય થાય એવું આચરણ કરે છે ને પછી પરમ ગતિને પામે છે.)

ગી. ૧૬; ૨૩. શુઓ નોંધ નં. ૮૯; ૧.

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः परं गच्छन्त्यनामदम् ॥ ગી. ૨; ૫૧.

(સમત્વબુદ્ધિવાળા જ્ઞાની માણસો કર્મથી હિતપત્ર થતા હજારો લાખ કરીને જન્મરૂપી બંધનમાંથી છૂટી જાય છે અને દુઃખરહિત પરમાત્મ કરે છે.)

ગી. ૪; ૩૯. શુઓ નોંધ નં. ૬૪; ૧.

ગી. ૫; ૧૨. " " નં. ૮૫; ૩.

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रपादतातं क्षान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि साध्यतम् ॥ ગી. ૧૮; ૬૨.

(હે ભારત ! તું સર્વભાવે તેને જ શરણે જા. તેની કૃપાથી તું પરમ ક્ષાન્તિ અને શાશ્વત્થ સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે)

ગી. ૧૮; ૫૬. શુઓ નોંધ નં. ૮૮; ૪.

૮૯, ૨ આમેવ । ૭, ૧૮ મદ્દાવ યાતિ । ૮, ૫ મામેવૈયાતિ । ૮, ૭

૯૦, ૧ ગી ૪, ૧૪ જુઓ નોધ ન ૮૦, ૪

एव श्रान्ता कृत कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभि ।

જુઠ કર્મૈવ તસ્માત્વ પૂર્વે પૂર્વતઃ કૃત્મ્ ॥ ગી ૪, ૧૫

(આમ જાણીને પહેલાના મુમુક્ષુઓએ કર્મ કર્યું હતું એટલે જ પછી પૂરેના લોકોએ અગાઉ કરેલું તેમ કર્મ કરે)

૯૦, ૨ નિરસિયસિ મયેવ । ગી ૧૨, ૮

૯૦, ૩ ગી ૧૮, ૨૧ જુઓ નોધ ન ૬૨, ૨

वीतरागमयक्राया ममया मामुपाश्रिता ।

વહયો જ્ઞાનતપયા વૃત્તા મદ્દાવમાગતા ॥ ગી ૪, ૧૦

(જેમના રાગ, ભય અને ક્રોધ રાખી ગયા છે, જેઓ મારામા લીન છે, જેમણે મારો આશ્રય લીધો છે, ને જ્ઞાનરૂપી તપ વડે શુદ્ધ થયા છે, એવા ધણા માણસો મારા સ્વરૂપને પામ્યા છે)

૯૦, ૪ મદ્દક્ષા યાતિ મામપિ । ગી ૭, ૨૩

याम्पि देवता देवान् विनृत्यान्ति पितृता ।

મૂર્તાનિ યાતિ મૂતૈચ્છા યાન્તિ મયાપિનોરૂપિ મામ્ ॥ ગી ૯, ૨૫

(દેવોને પૂજનારા દેવો પાસે જાય છે પિતરોને પૂજનારા પિતરો પાસે જાય છે, બૂતોને પૂજનારા બૂતો પાસે જાય છે, અને મારુ યજ્ઞ કરનારા મારી પાસે આવે છે)

जन्म कर्म च मे दिव्यमेव यो दत्ति तत्त्वन ।

ત્યક્ત્વા દેહ પુનર્જન્મ નૈતિ મામતિ સાદુનું ॥ ગી ૪, ૯

(હે અર્જુન ! જે માણસ મારા દિવ્ય જન્મ અને કર્મને આ રીતે જાણે છે તે દેહ છોડ્યા પછી પુનર્જન્મ પામતો નથી, પણ મને જ પામે છે)

૯૧ ૧ મમ સાધમ્યૈમાગતા । ગી ૧૪, ૨

૯૧ ૨ ગી ૬ ૨૭ જુઓ નોધ ન ૫૯, ૫

૯૩, ૧ ચલભાવસ્તયામાલો નિશ્ચિતો યાય ઉચ્યત । જ્ઞાનસકર્મીતત્ર

૯૪, ૧ ગી ૧૦, ૧૫ જુઓ નોધ ન ૬૯, ૫

(જે માણસ શાસ્ત્રવિધિને છેડી દે છે, અને કામનાઓને વશ થઈને વર્તે છે તેને નથી સિદ્ધિ મળતી, નથી સુખ મળતું, ને નથી પરમ ગતિ મળતી.)

પરં ભૂયઃ પ્રવક્તામિ જ્ઞાનનાં જ્ઞાનમુક્તમ્ ।

ચક્ષ્માન્ના મુનયઃ સર્વે પરાં સિદ્ધિમિતો ગતાઃ ॥ ગી. ૧૪; ૧.

(જ્ઞાનોમાં પણ પરમ અને ઉત્તમ જ્ઞાન, જે જાણીને સર્વ મુનિઓએ આ લોકમાંથી ગયા પછી પરમ સિદ્ધિ મેળવી, તે જુ તને ફરીવાર કહી જાઉં.)

ગી. ૬; ૪૫. જુઓ નોંધ નં. ૫૮; ૩.

ગી. ૮; ૧૩.   "   "   નં. ૪૨; ૨.

ગી. ૯; ૩૨.   "   "   નં. ૬૭; ૩.

एतैर्विमुक्तः कौशेय तमोद्वरिस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यश्रमः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ ગી. ૧૬; ૨૨.

(હે કૌ-તેય! તિમિરનાં આ ત્રણ દ્વારમાંથી છૂટી ગયેલો માણસ આશ્રમ શ્રેય થાય એવું આચરણ કરે છે ને પછી પરમ ગતિને પામે છે.)

ગી. ૧૬; ૨૩. જુઓ નોંધ નં. ૮૯; ૧.

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्ता मनोरिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः परं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ગી. ૨; ૫૧.

(સમત્વબુદ્ધિવાળા જ્ઞાની માણસો કર્મથી ઉત્પન્ન થતા ફળનો ત્યાગ કરીને જન્મ-મરણી બંધનમાંથી છૂટી જાય છે અને દુઃખરહિત પદ પ્રાપ્ત કરે છે.)

ગી. ૪; ૩૯. જુઓ નોંધ નં. ૬૪; ૧.

ગી. ૫; ૧૨.   "   "   નં. ૮૫; ૩.

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रदादात्यरां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ગી. ૧૮; ૬૨.

(હે ભારત! તું સર્વભાવે તેને જ શરણે જા. તેની કૃપાથી તું પરમ શાન્તિ અને શાશ્વત સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે.)

ગી. ૧૮; ૫૬. જુઓ નોંધ નં. ૮૮; ૪.

૮૯, ૨ ટામેત । ૭, ૧૮ મદ્રાવ યાતિ । ૮, ૫ મામેવૈયસિ । ૮, ૭

૯૦, ૧ ગી ૪, ૧૪ જુઓ નોંધ ન ૮૦, ૪

एव श्रुत्वा कृतं कर्म पूर्वस्य सुमुमुक्षुभि ।

કુરુ કર્મૈવ તસ્માત્ત્વં પૂર્વે પૂર્વતઃ કૃતમ્ ॥ ગી ૪, ૧૫

(આમ બાણીને પહેલાના મુમુક્ષુઓએ કર્મ કર્યું હતું એટલે તું પણ પૂર્વેના લોકોએ અગાઉ કરેલું તેમ કર્મ કર)

૯૦, ૨ નિરસિપ્યસિ મય્યેવ । ગી ૧૨, ૮

૯૦, ૩ ગી ૧૮, ૨૧ જુઓ નોંધ ન ૬૨, ૨

वीतरागमयक्राया समया मामुपाश्रिता ।

વટવો જ્ઞાનતપયા પૂના મદ્રાવમાગતા ॥ ગી ૪, ૧૦

(જેમના રાગ, ભય અને ક્રોધ સમી ગયા છે, જેઓ આરામ લીધે છે, જેમણે મારો આશ્રય લીધો છે, ને જ્ઞાનરૂપી તપ વડે શુદ્ધ થયા છે, એવા ધણા માણસો મારા સ્વરૂપને પામ્યા છે)

૯૦, ૪ મદ્રક્તા યાતિ મામપિ । ગી ૭, ૨૩

यान्ति देवता दवान् पितृन्यान्ति पितृन्ता ।

મૂતાનિ યાન્તિ મૂતેઽથા યાન્તિ મદ્વાનિનોડપિ મમ્ ॥ ગી ૯, ૨૫

(દેવોને પૂજનારા દેવો પાસે જાય છે પિતરોને પૂજનારા પિતરો પાસે જાય છે, ભૂતોને પૂજનારા ભૂતો પાસે જાય છે, અને મારુ યજ્ઞ કરનારા મારી પાસે આવે છે)

जन्म कर्म च मे दिव्यमेव यो वेत्ति तत्त्वतः ।

ત્યન્ત્વા દેહ પુનર્જન્મ નૈતિ મામતિ સાડર્જુન ॥ ગી ૪, ૯

(હે અર્જુન ! જે માણસ મારા દિવ્ય જન્મ અને કર્મને આ રીતે જાણે છે તે દેહ ઊઝા પડી પુનર્જન્મ પામતો નથી, પણ મને જ પામે છે)

૯૧ ૧ મમ સાધર્મ્યમાગતા । ગી ૧૪, ૨

૯૧ ૨ ગી ૬, ૨૭ જુઓ નોંધ ન ૫૯, ૫

૯૩, ૧ ગાલભાવસ્તયામાલો નિધિતો યાગ ડચ્ચત । જ્ઞાનવક્ત્રિનોત્ત્વ

૯૪, ૧ ગી ૧૨, ૧૫ જુઓ નોંધ ન ૬૯, ૫

અનુવાદકનાં ટિપ્પણો

[નોંધ:—ટિપ્પણની વ્યાખ્યા આપેલા બે આક્રમકોમાં પહેલો આક્રમકો આ પ્રસ્તુતકોનો પૃષ્ઠાંક, ને બીજો આક્રમકો લીટીની સંખ્યા, સૂચવે છે.]

૧૭; ૧૬. “ગીતા સૂત્રમન્થ નથી, ગીતા એક મહાન ધર્મમાળ્ય છે.” ગાંધીજી : ‘અનાસકિતયોગ’—મસ્તાવના, પૃ. ૧૮.

૧૭; ૧૬. “લોકપ્રિયતાની દૃષ્ટિએ જોઈએ, તો ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં ગીતા કોઈ મન્થ કરતાં ઊંચેરે એવી નથી. ભારતવર્ષની પ્રજા હંમેશાં તેના પ્રત્યે ભારે પ્રશંસાની નજરે જોતી આવી છે; અને અત્યારે તો તેની લોકપ્રિયતા ઊંચડી વધતી જાય છે.”—દિરિયરજી : ‘આઉટસાઈડ્સ ઓફ ઇન્ડિયન થિંકિંગ્સ’, પૃ. ૧૧૬.

૧૮; ૨. દાખલા તરીકે શ્રી. શા. મા. ૧૩; ૧૪ માં સ્વેતાશ્વતરોપ-નિષદનું એક વચન શ્રુતિવચન તરીકે ટાંક્યું છે; ને પછી તરત જ ગીતાનું એક વચન ટાંકી એને સ્મૃતિવચન કહ્યું છે. સ્મૃત્યેવંદિત ‘યદાદિત્યગતં તેજઃ’ દ્વત્વાદેઃ । (‘જે તેજ આદિત્યમાં રહેલું છે તે’ વગેરે સ્મૃતિવચનો—જે અહીં ગીતામાં જ કહેલાં છે—તે પ્રતીતી.)

૧૮; ૧૧. તદુપદિરિદ્યુ. સર્વભોગાનુપદર્પમર્જુને નિદિત્તોજ્જ્વાલ મગરન્ વાણદેવઃ । શ્રી. શા. મા. ૨; ૧૧. (એ આત્મજ્ઞાનને ઉપદેશ કરવાની ભગવાનની ઈચ્છા હતી. એટલે તેમણે, સર્વ લોક પર અનુમદ કરવા માટે, અર્જુનને નિમિત્ત બનાવીને કહ્યું.)

૧૯; ૧૭. "ગીતામાં ભૌતિક યુદ્ધના વર્ણનને નિમિત્તે પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયની અંદર નિરંતર ચાલતા દ્વન્દ્વયુદ્ધનું જ વર્ણન છે; માનુષી યોદ્ધાઓની રચના હૃદયગત યુદ્ધને રસિક બનાવવાને સારુ ધોરી રસિક કલ્પના છે." — ગાંધીજી : 'અનાસક્તિયોગ' — પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫.

૨૧; ૨. "ગીતાના કૃષ્ણ મૂર્તિમંત શુદ્ધસંપૂર્ણ જ્ઞાન છે પણ કાલ્પનિક છે. અહીં કૃષ્ણ નામે અવતારી પુરુષનો નિષેધ નથી. માત્ર સંપૂર્ણ કૃષ્ણ કાલ્પનિક છે, સંપૂર્ણાવતારનું પાછળથી થયેલું આરોપણ છે." — ગાંધીજી : 'અનાસક્તિયોગ' — પ્રસ્તાવના, પૃ. ૬-૭.

"મનુષ્ય બનેલા ઈશ્વર એવા ઈશ્વરે જો આપણા અંતરાત્મામાં વાસ કરે, તો પછી મેરીના એક પુત્ર એવા દેહધારી ઈશ્વર જુડિયામાં થઈ ગયા કે નહીં, ને તેમણે કંઈ વેઠ્યાં ને પ્રાણાર્પણ કર્યું કે નહીં, એ વસ્તુની આપણને ભાગ્યે જ પરવા રહે એમ લાગે છે. તે જ પ્રમાણે આપણે માટે જે કૃષ્ણ મહત્ત્વના છે તે ઐતિહાસિક ઉપદેશક ને લોકનાયક નહીં, પણ પરમાત્માના સનાતન અવતાર છે." — અરવિંદ ઘોષ : 'એસેઝ ઓન ધી ગીતા', પ્રથમ ખંડ, પૃ. ૧૯.

"અમે પણ આ જ રીતે ઐતિહાસિક કૃષ્ણ અને આધ્યાત્મિક કૃષ્ણ એવાં કૃષ્ણનાં બે સ્વરૂપ માનીએ છીએ. કૃષ્ણ તેમજ કૌરવ પાંડવો ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતા. એ મહાભારતનું સ્વરૂપ, એનું આખું વાતાવરણ, જેતાં સ્પષ્ટ છે. પરંતુ તે સાથે કલ્પનાનું પણ સંમિશ્રણ છે એના અનેક પુરાવા છે." — આ. બા. કુવર : 'આપણો ધર્મ', પૃ. ૫૩૫. વળી જુઓ એજન, પૃ. ૭૬૦.

૨૨; ૨૮. "સંભવ છે કે ભાગવત સંપ્રદાયનો, મહાભારતની રચના પહેલાં લાંબા વખત પર લખાયેલો, એક અન્ય હોય; અને ભરતકુળની જે દંતકથાના આધાર પર મહાભારત રચાયું તેને જ આધારે ગીતા પણ લખાઈ હોય. ગીતામાં ભાગવત સંપ્રદાયના પ્રાચીનતર સિદ્ધાન્તોનો સાર આપેલો હતો; અને તેણે તે કાળે પવિત્ર ધર્મઅન્યનું રૂપ પ્રાપ્ત કરેલું હોવાને કારણે, મહાભારતના અનેકમાંના એક સંસ્કરણ વખતે તે અન્યમાં ગીતાને ભેળવી દેવામાં આવી હોય, એ અસંભવિત નથી." — સુરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્ત : 'એ દ્વિરટરી

ઓફ ઈડિયન ફિલોસોફી' વો. ૨, પૃ. ૫૫૨. જુઓ આની સામે તિલકનો મત, તથા તેના સમર્થનમાં રજૂ કરેલા પુષ્કળ પ્રમાણો. 'ગીતારહસ્ય' પરિશિષ્ટ પ્રકરણુ જામ ૧.

વળા : “ અર્વાચીન ટીકાકારો માને છે કે ગીતા પાછળથી રચાયેલી છે; અને એના ઉપદેશને મહાભારત જેવા રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્યનું પ્રાગાણ્ય તે તેની લોકપ્રિયતા એ બનેનો ટેકો મળે એ હેતુથી તે આ મહામન્યમાં દાખલ કરી દીધેલી છે. આ કલ્પના ખરી છે કે ખોટી એ વાતનું ઝાઝું મહત્ત્વ નથી, મને પોતાને તો એ કલ્પના વિકૃત્ત રૂબળ કારણો દેખાય છે. એને ખરી ઠરાવના માટે જે બહારનો કે અંદરનો પુરાવો રજૂ થયો છે તે નજીવો ને અધૂરો છે. પણ એ પુરાવો સંગીન હોય તોપણ, એ હકીકત તો ઊભી રહે જ છે કે ગીતાકારે પોતાની કૃતિને પેલા મોટા કાવ્યની વિસ્તૃત જાળમાં, છૂટી ન પાડી શકાય એવી રીતે, વણી લેવાની મહેનત કરી છે; એટલું જ નહીં પણ જે પરિસ્થિતિમાંથી ગીતાનો ઉપદેશ આપવાનો પ્રસંગ ઊભો થયો છે તે પરિસ્થિતિ વિશે આપણને ફરીફરી માફ દેવાની કાળજી તેમણે રાખી છે. ”
— અરવિંદ ધોષ : ‘ એસેઝ ઓન ધી ગીતા ’, પ્રથમ ખંડ, પૃ. ૧૪.

૨૫; ૨૧. સંદતપ્રેયઃ પુનાઠેષો વિતાપ્રેયોઽન્યસ્માત્સર્વભ્રાદન્તરતરં ચદયમાત્મા ।
... જાત્માતમેવ પ્રિયમુતાસીત । ચુ. ૧; ૪; ૮.

(આ જે આત્મા છે તે દીકરા કરતાં વડાલો છે; ધન કરતાં વડાલો છે; બીજી બધી વસ્તુ કરતાં વડાલો છે; તે બીજી બધી વસ્તુ કરતાં આપણી વધારે નજીક છે ... તેથી માણસે આત્માને જ વડાલો માનવો જોઈએ, ને તેની જ ઉપાસના કરવી જોઈએ.)

૨૫; ૨૬. “ ઉપનિષદના આત્મવાદી તત્ત્વજ્ઞાનનો વહેવાર પ્રયોગ આગળ ઉપર ભગવદ્ગીતા તરફથી ચવાનો હતો. ગીતાએ આત્મજ્ઞાનના પાયાને આધારે નિષ્કામ કર્મવાળા જીવનનો ઉપદેશ કર્યો, જેથી પરમાત્માનું પ્રયોજન માણસોના વહેવારમાં સિદ્ધ થવા પામે. તત્ત્વજ્ઞાનના જે પાયા પર ભગવદ્ગીતા પોતાના, આત્મજ્ઞાનથી રંચાયેલા કર્મયોગના સિદ્ધાન્તની ઈમારત રચે છે તે પાયા ઉપનિષદોએ આપેલા છે, એ વાતની ના પાડી શકાય એમ

નથી " — રાનડે 'એ કન્સ્ટ્રક્ટીવ સર્વે ઓફ ઉપનિષદિક દિવોસોશી', પૃ. ૧૫ ઈશોપનિષદે કહેયું કે માણસે કર્મ કરતા કરતા સૌ વસ્તુ જીવવાની ઈચ્છા રાખવી, અને માણસને કર્મનો લેપ થતો નથી. આ બે વિરોધી જેવી વાતો હતી એની વચ્ચે જે અકોડો ખૂંટો હતો તે ગીત એ આપ્યો એ અકોડો તે ફળની આશાનો ત્યાગ, અને સિદ્ધિ અભિદિને વિષે સમત્વ — એજન પૃ ૧૯૧-૭

૨૬; ૨૬. ગીતા અને ભાગવતધર્મના સમન્ધ રિતેના સુચિતર વિવેચન માટે જુઓ નિબંધનું 'ગીતારહસ્ય' — પરિશિષ્ટ-પ્રકરણ, ભાગ ૪

૨૬, ૨૮ ચતોનાં વાપિ ચો ધર્મ સ તે પૂર્વે નૃપોત્તમ ।

વચિનો હરિગીતામ્ સમાવધિઠસ્તિત ॥ શાન્તિ ૩૫૧, ૫૩

(તેની સાથે ચતિઓનો પણ જે ધર્મ તે, હે નૃપોત્તમ, તને પૂર્વે હરિગીતામા સંલેખમા કહેલો છે)

શકરે તેને 'ઈન્દ્રિયગીતા' પણ કહી છે ય સુ શાં મા ૨, ૧, ૧૪

૨૭, ૨ "જે વિચારો વિશિષ્ટ રીતે બૌદ્ધ ધર્મના કહી શકાય તેનો ગીતામા લગભગ સર્વથા અભાવ છે" — સુરેન્દ્રનાથ દાસગ્રુમ 'એ હિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયન દિવોસોશી' વો. ૨, પૃ ૪૯૬ "દુ ખના પ્રશ્નનો બૌદ્ધ ધર્મ બતાવેલો હોય તે સસાગ્રસગનો છે, ને તે ભગવદ્ગીતાએ બતાવેલા હોયથી સાદા બીવડો છે" — ડી એસ શર્મા 'ધી રેનેસા ઓફ હિંદુધર્મ', પૃ ૧૪-૫

પણ ગીતાને બૌદ્ધ ધર્મના મહાયાન સંપ્રદાય સાથે સામ્ય છે ખરું "મહાયાન સંપ્રદાયના વિચારે દાર્શનિક અદ્વૈતવાદ અને જાકિતભરી શ્રદ્ધાનો સંયોગ કર્યો છે, તેમા તે ભગવદ્ગીતાને મળતો આવે છે અને શીખવે છે કે અકર્મ કરતા કર્મ શ્રેષ્ઠ છે, માત્ર તે કર્મ નિષ્ક્રમ હોવું જોઈએ અને શ્રદ્ધા પર ભાર મૂકે છે અને કહે છે કે આપણે જે મરણની પળે કૃષ્ણ કે અમિતાભનું સ્મરણ કરીએ, તો તેમના ધામમાં જઈએ સ્વર્ગના દાર સ્ત્રીઓ, શુદ્રો, ને 'પાપયોનિઓ' ને માટે ખુલ્લા છે ભકિત તરફનો ઝોક જેમ વધતો જાય છે, તેમ ધ્યાન ધીરેધીરે પૂજનુ રૂપ ધારણ કરે છે, અને ધર્મોપદેશક

શુદ્ધ દેવ બની જાય છે ” — રાધાકૃષ્ણન ‘ઈન્ડિયા ઓફ યાદના’, પૃ ૮૭
 “અદ્વૈતનાદી તત્ત્વદર્શન અને ભક્તિપ્રધાન ધર્મશાસ્ત્રો મહાયાન સપ્રદાય
 તેના ધણા સિદ્ધાન્તો ને તેના વીચાર-સર પ્રયોગોમાં ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશ
 સાથે સમ્યક ધરાવે છે ” — એજન, પૃ ૧૦૭ “આલેક્ષુધર્મે અને મહાયાન
 સપ્રદાયે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મમાં એક જ પ્રકારના વિચારોનું પ્રતિપાદન કર્યું
 ભારતીય માનસમાં જે દૃઢ પ્રકર છે તે તત્ત્વજ્ઞાનમાં અદ્વૈતશ્વેત્યવાદ દ્વારા, અને
 ધર્મમાં ‘ઈષ્ટદેવનારાધન’ ની સ્વતન્ત્રતા દ્વારા, પ્રગટ થયો મહાયાન સપ્રદાયના
 દર્શનશાસ્ત્ર અને ધર્મે અદ્વૈતનાદના દાર્શનિક વિચારો તથા ભક્તિપ્રધાન
 સેશ્વરવાદના જેવાં જ છે પ્રજ્ઞના ધણા મોટા ભાગની જરૂરિયાતોને પહોંચી
 વળનામાં એ સપ્રદાય ભગવદ્ગીતાની જ ફીકી નકલ જેવો બની ગયો ” —
 રાધાકૃષ્ણન ‘ઈન્ડિ’ વો ૧ પૃ ૬૦૭

“સાથેસ થે ગીતાએ બૌદ્ધ ધર્મના મહાયાન સપ્રદાય પર ધણી અસર
 કરી દેખાય છે, અને તેમાંથી આખા વાક્યોના વાક્યો બૌદ્ધ શાસ્ત્રમંથોમાં
 લીધેલા છે બૌદ્ધ ધર્મ, જે મૂળ નિવૃત્તિ ને જ્ઞાનપરાયણ સંન્યાસનો માર્ગ હતો,
 તેને ધ્યાનપરાયણ ભક્તિ ને દયામય કર્મવાળો ધર્મ બનવામાં ગીતાએ ધણી
 મદદ કરી હોવાનો સમ્ભવ છે એ મહાયાન ધર્મે એ સિવાની સરકૃતિ પર ધણી
 પ્રભાવ અસર પાડી છે ” — અરવિંદ ઘોષ ‘એસેઝ ઓન ધી ગીતા’, પ્રથમ
 ખંડ, પૃ ૧૨૩ પરની પાદનીય

૨૮, ૧ “ભગવદ્ગીતા એ વેદાન્ત ઉપરની સારામાં સારી ટીકા છે
 ગીતાના એકેએક પાના પર જે સિદ્ધાન્ત યમગમ્યાદ દેખાઈ આવે તે
 એ છે કે નિરતર પ્રવૃત્તિ કરવી, પણ તેની અદર અવિચલ શાન્તિ જનનવી
 રાખવી આ કર્મનું રહસ્ય છે ને તે પ્રાપ્ત કરવું એ વેદાન્તનું ધ્યેય છે ” —
 વિવેકાનન્દ ‘જ્ઞાનયોગ’, પૃ ૨૯૩

૨૮, ૧૧ “ગીતામાં ‘સાખ્ય’ શબ્દનો અર્થ તત્ત્વજ્ઞાન અથવા
 આત્મબોધ છે ” — હમગુપ્ત એજન પૃ ૪૫૮ “આમ ગીતાનું તત્ત્વજ્ઞાન
 લગભગ દરેક મુદ્દા પર પરપરામન સાખ્ય દર્શનથી મહત્ત્વની બાબતોમાં શુદ્ધ
 પડે છે ” — એજન પૃ ૪૭૭

૨૮, ૨૪. ગી ૩, ૩૩ માં 'પ્રકૃતિ' શબ્દ છે તેનો અર્થ શકરે આપ્યો છે પૂર્વસ્તર્ધર્માવર્માદિસત્કારો વર્તમાનજન્માદાવમિવ્યક્ત સા પ્રકૃતિ । (પૂરે કરેનાં પાપ પુણ્ય આદિનો જે સરકાર વર્તમાન જન્મના આરભમાં પ્રગટ થાય છે તે પ્રકૃતિ) રામાનુજ એને કહે છે પ્રાચીનવાસના ગી ૧૧, ૫૧ માં 'પ્રકૃતિ'નો અર્થ શકરે કર્યો છે સ્વભાવ ગા ૧૨, ૧૧ માં 'પ્રકૃતિ' શબ્દ છે તેનો અર્થ શકરે આપ્યો છે પ્રકૃતિ દેવસ્ય વિકારકારણશક્તિ ત્રિગુણામિકા માયા । (વિચાર ઉત્પન્ન કરવાની ઈશ્વરની જે શક્તિ — ત્રણ ગુણની બનેલી જે માયા — તે પ્રકૃતિ) આ બીજા અર્થમાં જ્યાં જ્યાં 'પ્રકૃતિ' શબ્દ આવે છે ત્યાં તે ઈશ્વરની એક શક્તિ છે એમ ગીતાએ બતાવ્યું છે સાખ્ય તેને સ્વયંભૂ ને સ્વતંત્ર તત્ત્વ માને છે એ સાખ્ય અને ગીતા વચ્ચેનો ભેદ છે પરમશ્રદ્ધાધીન્યો પ્રકૃતપુણ્યવો સર્વમૂલોત્પત્તિ પ્રતિ હેતુત્વ ન હુ સાદ્યસિદ્ધાતવન્વચાન્દ્રયો । ગી મણ ૧૪, ૩ (પ્રકૃતિ અને પુરુષ પરમેશ્વરને અર્ધીન રહીને જૂનામાત્રની ઉત્પત્તિ કરે છે, સાખ્યા સિદ્ધાન્તમાં મન્યુ છે એમ સ્વતંત્રપણે નહીં) સરખાવો ગા શાં મા ૧૪, ૧ વળી જુઓ 'ગીતારહસ્ય' પ્રકરણ ૭ ગી ૩, ૨૭ માં 'પ્રકૃતિ' નો અર્થ શકરે આમ કર્યો છે પ્રકૃતિ પ્રગ્ન સત્ત્વરજ્જનસાં યુગાનાં સામ્યાવસ્થા । (સત્ત્વ, રજ્જસુ અને તમસુ એ ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થા તે પ્રકૃતિ, જેને સાખ્યશાસ્ત્રમાં 'પ્રધાન' એ નામે ઓળખે છે) પ્રકૃતિ, જ્ઞાન, અવિદ્યા, માયા, હિતિ પરમેશ્વરશક્તિ પર્યાયા । ગી ૩, ૨૭ વેંકટગણગિરિ (પ્રકૃતિ, અગ્નિ, અવિદ્યા, માયા એ પરમેશ્વરની શક્તિના જ જુદા જુદા નામ છે)

૨૮ ૨૪ “પુરુષ શબ્દ ગીતામાં ચાર જુદા જુદા અર્થમાં વાપરેલો છે એક તો પુરુષોત્તમ અથવા ઈશ્વર એ અર્થમાં (૧૧, ૧૮, ૧૧, ૩૮, ૮, ૧, ૯, ૧૫, ૧૧, ૩, ૧૫, ૧૮, ૧૫, ૧૯), બીજો માણસ એ અર્થમાં (૨, ૧૫, ૨, ૨૧, ૨, ૬૦, ૩, ૪) તે ઉપરાંત ગીતા બીજા બે પુરુષનો — ક્ષર અને અક્ષરનો — ઉલ્લેખ કરે છે ” — દાસગુપ્ત એજન, પૃ ૪૬૬

૨૮, ૨ “ગીતા મૂળે વેદાન્તનો ગ્રન્થ છે પણ તેના વેદાન્તી વિચારો સાખ્ય અને યોગમાર્ગના વિચારોથી સર્વત્ર ને પૂરેપૂરા રચાયેલા છે

અને એ રંગ ચડવાને લીધે ગીતાના તત્ત્વજ્ઞાનને વિસિષ્ટ સમન્વયનું રૂપ પ્રાપ્ત થયેલું છે ... છતાં, સાંખ્ય અને યોગ દર્શનમાં જે કંઈ સારતત્ત્વ છે, તેમાં જે કંઈ વિચારણ, ઉદાર અને સર્વદેશીય સત્ત્વવાળાં તત્ત્વો છે, તે સર્વને ગીતાએ કબૂલ રાખ્યાં છે. તેનું સાંખ્ય તે વિચારણ, ઉદાર અને વેદાન્તી સાંખ્ય છે; એવા સાંખ્યના પ્રથમ સિદ્ધાન્તો ને મૂળતત્ત્વો આપણને ઉપનિષદોએ કરેલા વેદાન્તાના મહાસમન્વયમાં, તથા પાછળથી થયેલા પુરાણોના વિકાસમાં, મળી આવે છે. મુખ્યત્વે અંતરશોધન અને અંતરપરિવર્તનની જે વિચારણ કલ્પના છે તે જ ગીતાની યોગની કલ્પના છે, રાજયોગ તો અનેક પ્રયોગોમાનો એક ખાસ પ્રયોગ છે એટલું જ. ” — અગ્નિદેવ ઘોષ : ‘એસેઝ ઓન ધી ગીતા’, પ્રથમ ખંડ, પૃ. ૯૬, ૯૯.

“ આ જ પદ્ધતિના વખતનું સંન્યાસવાદી સાંખ્ય, અને પ્રાચીન ભગવદ્ ગીતાનું કર્મયોગી સાંખ્ય, એ બે વચ્ચે મુખ્ય ભેદ છે. પુરુષને નીરસ જોઈ પ્રકૃતિ—નદી ખસી જાય છે એમ સંન્યાસવાદી સાંખ્ય કહે છે; પુરુષ પ્રકૃતિમાં રમતો છતાં અસંગ રહી શકે છે એ ભગવદ્ગીતાના સાંખ્યનો ઉપદેશ છે ” — આ. આ. ધ્રુવ : ‘આપણો ધર્મ’, પૃ ૭૫૮

“ ખરી વાત એ છે કે મૂળ વેદાન્તનું જ્ઞાન ભક્તિથી જુદું ન હતું; અને મૂળ સાંખ્ય એ વેદાન્તથી જુદું ન હતું. જે ભ્રાન્તિ થાય છે તે પાછળના સાંખ્ય અને વેદાન્તના વિરોધને ગીતાકાળમાં ખેંચી જવાથી થાય છે. ” — એનન, પૃ. ૫૩૭.

“ કહે, મુંડક અને શ્વેતાશ્વતર એ ઉપનિષદો એવે સમયે રચાયાં હોવાય છે જ્યારે સાંખ્ય અને વેદાન્ત હજુ છૂટાં પડ્યાં નહોતાં. ” — રાનડે : ‘એ કન્સ્ટ્રક્ટીવ સર્વે ઓફ ઉપનિષદિક ફિલોસોફી’, પૃ. ૨૮.

૨૯; ૪. સાંખ્ય સિદ્ધાન્તના ઇતિહાસના પાંચ યુગ આશ્ચર્ય ધ્રુવે પાઠ્યા છે : (૧) ઉપનિષદો ને ભગવદ્ગીતાનું સાંખ્ય. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ થી ૮૦૦. (૨) ગૌતમ બુદ્ધનો જમાનો સહ થયો તે વખતનું સાંખ્ય પણ આને વિષે આપણને નહીંજોવી માહિતી છે. (૩) મહાભારત અને પુરાણોનું સાંખ્ય; આ બે એક જ યુગની પૂર્વાવસ્થા ને ઉત્તરાવસ્થા છે: પૂર્વાવસ્થા સૈશ્વરવાદી, ને ઉત્તરાવસ્થા નિરીશ્વરવાદી. ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦.

(૪) વેદાન્તસૂત્રના કર્તા બાદરામચાર્યના વખતનું, તેમજ ઈશ્વરકૃષ્ણની સાખ્ય કારિકાનું, સાખ્ય ઈ સ પૂર્વે ૩૦૦ થી ઈ સ ૨૦૦ આ બંને સ્પષ્ટપણે નિરીશ્વરવાદી છે. (૫) વિજ્ઞાનભિક્ષુનું સાખ્ય તે સ્પષ્ટપણે સૈશ્વરવાદી છે. ઈ સ નો ૧૬ મો સૈકા — સ્વા મ ની પ્રસ્તાવના, પૃ ૪૦

૩૦, ૭ ગીન મા કૃષ્ણને ‘યોગેશ્વર’ કહ્યા છે ૧૮, ૭૨ ભાગવતમાં તેમને ‘સાખ્યયોગેશ્વર’ કહેના છે આ ૪, ૨૪, ૪૨ વળી બીજી જગ્યાએ તેમને સાખ્યયોગના વિસ્તારનાર ‘સાંહ્યયોગવિનાયક’ કહ્યા છે આ ૧૦, ૮૫, ૩૯

“તે પછી બીજું પગલું આવે છે તેમાં પ્રકૃતિ ને પુરુષનો વિવેક કરવાની વહેવાર રીત (યોગ) બતાવી એ રીત તે યોગ — તાર્ત્ત્વિક સાખ્યની વ્યાપ્તિકારિક પૂર્તિ કેટલીકનાર એમ કહેવામાં આવે છે કે સાખ્ય અને યોગ એ સાખ્યના જ બે પ્રકાર છે — ‘નિરીશ્વર’ સાખ્ય, અને ‘મેશ્વર’ સાખ્ય પણ સાખ્ય અને યોગ વચ્ચેનો વાસ્તવિક ભેદ વધારે સારી રીતે સમજવો હોય, તો આને બદલે એમ કહેવું જોઈએ કે તે એક જ ‘દર્શન’ ની તાર્ત્ત્વિક અને વ્યાપ્તિકારિક બાજુઓ છે ” — આ બા ક્રુ. ‘આપણો ધર્મ’, પૃ ૭૭૨

૩૩ ૨૮ ‘પરમયોગ’ શબ્દ માટે જુઓ ચા કા મા તથા ‘અનાસમિયોગ’ (ગાંધીજી), અ ૧૮, શ્લોક ૭૫ પરમાત્મપ્રાપ્તિરૂપ પરમયોગ એ જ સર્વ પ્રકારના જુદા જુદા યોગનો આપરી મુકામ છે, એ શાંકરકૃષ્ણને દર્શાવેલા વિચારના સમર્થન માટે સરખાવો મધુસૂદન સગવળીનું આ વચન તદા તસ્મિન્કાલ યોગ જાવપરમાત્મેક્યલ્પગ તત્ત્વમસ્યાદિવાન્યજન્ય બલવન્માજ્ઞાતકાર, સારોગફલમગાપ્સ્યમિ । મો મષ્ટ ૩, ૫૩ (જીન અને પરમાત્માનું એક્ય એ યોગનું લક્ષણ છે ‘તે તુ છે’ વગેરે વાક્યોથી તે ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં અખડ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અને એ જ સર્વ પ્રકારના યોગનું ફળ છે એવો યોગ એ વખતે તને પ્રાપ્ત થશે) ‘ભાષ્યોત્કર્ષદીપિકા’ મા તેને ‘પરમાત્મયોગ’ કહ્યો છે મહાભારતના એક જગ્યાએ કન્યુ છે પ્રહાય દેહ પરમ યાન્તિ યોગમ્ । ઉચોપ ૪૪, ૬ (દેહ તજ્યા પત્રી તેઓ પરમયોગ પ્રાપ્ત કરે છે) આ ની નકલે ‘યોગ’નો અર્થ કયો છે વ્રજના સદ્દેવ એવમ્

૩૪, ૨ સધાકૃષ્ણનથી સહેજ જુદો વિચાર દર્શાવનારા નીચેના વચન જુઓ. “ગીતા એક નૈતિક પ્રશ્નની ચર્ચા કરે છે, તેથી તેમાં અવારનવા જીવ, જગન અને બ્રહ્મને લગતા દાર્શનિક પ્રશ્નોની ચર્ચા આવ્યા વિના રહેત નથી પણ એ પ્રશ્નો તે આ ગ્રન્થના નૈતિક ઉપદેશની પૂર્વભૂમિકારૂપેજ આ છે તત્ત્વજ્ઞાનના અંતિમ પ્રશ્નોની વિચારણાનો પણ ગીતાના મુખ્ય ધ્યેયમ સમાવેશ થાય છે એમ માનવું એ, અમને તો લાગે કે, ગીતાના સ્વરૂપ વિષે બોલે બ્યાન બધરા જેવું છે” — હિરિયરજ્ઞા ‘આઉટલાઈન્સ ઓફ ઈડિનન ફિનોસોફી’, પૃ ૧૧૭

પણ નીતિધર્મની ચર્ચા પાછા આ દાર્શનિક પ્રશ્નોની ચર્ચા હોવી આવશ્યક છે, એવું જે સધાકૃષ્ણનું વચન છે તેને ટેકા આપનારા એક પશ્ચિમી વિચારકના આ વચનો છે ‘સત્ તત્ત્વના અંતિમ રૂપને વિષે આપણી જે માન્યતાઓ હોય તેને નજરમાં રાખીને આપણે સારાનરસાની યા પાપપુણ્યની કૃપનાઓ ધડીએ છીએ અને પાપપુણ્યની આપણી જે કૃપનાઓ હોય તેને લક્ષમાં રાખીને આપણે, એકલા અંગત જીવનના સમન્વયમાં નહીં, પણ રાજકારણ અને અર્થસાધના ક્ષેત્રમાં પણ, આપણુ આચરણ ધડીએ છીએ અંતિમ અથવા પારમાર્થિક સમ વિષેના આપણા વિચારો નીતિ અનીતિની ચર્ચામાં અસ્થાને નથી, એટલું જ નહીં પણ આપણા સર્વ આચરણનો નિશ્ચય છેવટે આપણા એ વિચારોને આધારેજ થાય છે’ — એડ્વિસ હક્લેની ‘એન્ડ એન્ડ મીન્સ’, પૃ ૧૦

ધર્માચરણ, અને પારમાર્થિક સત્ વિષેના દાર્શનિક વિચાર, એ બેના સમન્વય વિષેના આ સામાન્ય પ્રશ્ન વિષે સધાકૃષ્ણને ચોતે બીજે એક ઠેકે લખ્યું છે “ધર્મ આખરે તો દિવસૂઠી પર આધાર રાખે છે; અને એ બેને જુદા જુદા ખાતામાં રાખી શકાય એમ નથી અંતિમ સત્ વિષેના વિચારોના જીવનમાં પ્રયોગ કરવો એવું નામ તે ધર્મ અને કાર્મ દિવસૂઠીને ધર્મને વિષે ખુલાસો કરી ન યજ્ઞવલ્કી દેવ, તો તે ‘દિવસૂઠી’ નામને જ લાયક નથી ધર્મને લગતી માન્યતાઓ જે તર્કની મદદથી બાધેલા વિચારો સાથે મેળ ખતી હોય તો વધારે સારું દિવસૂઠીને ધર્મથી સ્વચ્છને બદલે આપણે જો બની શકે તે, ધર્મને દિવસૂઠીની કમોડીએ ચણવો જોઈએ તત્ત્વચિંતન

જે આપણી માન્યતાઓનું અમર્યન કરવામા આપણને મદદ ન કરે, તો એ પરથી એમ ક્વિન નથી થતું કે આપણે તત્ત્વચિન્તન સિવાયની ખીજ વસ્તુઓમાથી — અર્થાત્ લાગણી, સકલ્પ, અથવા અપરોક્ષ અનુભવ મા સહસ્કારમાથી — એને માટે આધાર ખોળી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ વિચાર અથવા તત્ત્વચિન્તન જે આપણને જોઈએ એવો ધર્મ ન આપતા હેય, તો એનો અર્થ એવો નથી કે આપણને મરજી હાવે તેના ધર્મસિદ્ધાન્તો માનવાની છૂટ મળી જાય છે જે ધર્મસિદ્ધાન્તના મૂળમા ભુદ્ધિગમ્ય દિનસૂરી ન હોય તે નિષ્કૃણ નીનશા વિના નજ રહે કાર્જીન ન્યૂમેનના કહેવા પ્રમાણે ધર્મ એ વિચારનું કાવ્ય છે તે લાગણીથી રંગાયેલો વિચાર છે ધર્મશ્રદ્ધાગુની લાગણીને ફરીફરી ભુદ્ધિ વડે કરી ને નાણી જોવી પડે છે દિનસૂરીના અદેશને માન આપીને ધાર્મિક વિચારો ઘણીસર બદલાયા છે " — 'ધી રેઈન ઓફ રિનિગ્નિયન ઈન કોટેપોરરી ફિનોસેરી', પૃ ૨૦-૧

"ગીના એ વહેવાર નીતિધર્મનો નહીં, પણ આત્મપરાયણ જીવનનો ગ્રન્થ છે" — અરવિંદ બોય 'એસેઝ ઓન ધી ગીના', પ્રથમ ખંડ, પૃ ૪૩

વળી, 'આત્મચિંતા' વડેજ બગસાને અર્જુનની 'કુમતિ' દરી, એવો મત લાગવતે પણ દર્શાવ્યો છે કુમતિમહાદાત્મવિષયક ચા. મા ૧, ૯, ૩૬

૩૪, ૧૧ અસ્ત્યગ દ્રવસ્થિતો ચોડ્ય સ પરમાર્થ । લોકે તદ્વિષય જ્ઞાનં સમ્યક્જ્ઞાનમિત્યુચ્યત ॥ ૩ સુ ચાં મા ૨, ૧, ૧૧

(જે પદાર્થ હમેશા એક રૂપેજ રહે છે તે પરમાર્થ જગતમા તેને વિષેનું જ્ઞાન તે સમ્યક્જ્ઞાન કહેવાય છે)

પરમાર્થતત્ત્વ વ્રત્ત । ગો શાં મા ૧૩, ૩૪ (પરમાર્થતત્ત્વ તે બ્રહ્મ)

ન હિ સોડસ્તિ લોકે પરમાર્થતો ચો નિમિત્તવગ્દાદ માવાન્તરમાપયત નિયયેતિ ।

ચુ શાં મા ૧, ૪, ૧૦.

(જગતમા કોઈ વસ્તુ એવી નથી જે કંઈક કારણસર અરેખાત રૂપાન્તર પામતી હેય અને છતાં નિચ હોય)

તેથી રાધાકૃષ્ણને પરિણામીનિલત્વને નિલત્વના આભાસવાળું (pseudo-eternal) કહ્યું છે

શાકરવેદાન્તમા પદાર્થની સત્તા અર્થાત્ હનતી ત્રણ પ્રકારની માની છે પારમાર્થિક (કૂટસ્થ ધ્વજની), વ્યાવહારિક (બ્રહ્મવસ્થામા દેખાતા જગતની) અને પ્રાતિભાસિક (ઝાઝાના જળની) સરખાવે માધ્યમિક બૌદ્ધ દર્શનમાં કદપેની સહની ત્રણ અવસ્થાઓ — પરમાર્થ, લોકસૃષ્ટિ અથવા તથ્યસૃષ્ટિ અને અલોકસૃષ્ટિ અથવા મિથ્યાસૃષ્ટિ આ બેના સમન્વય ત્રિષેના વિવેચ્ય માટે ગુરુઓ દાસગુપ્ત 'એ હિસ્તરી ઓફ ઇન્ડિયન ફિલોસોફી' વો ૨ પૃ ૩-૫, તથા રાધાકૃષ્ણન 'ઈ હિ' વો ૧, પૃ ૬૫૭-૮

'સૃષ્ટિ' તે 'વ્યાવહારિક સત્તા'ને બળતી આવે છે આ સત્તા તેની પાર પડેલી 'પારમાર્થિક સત્તા'ને (અવિદ્યા કે માયાની આવરણશક્તિ વડે) ઢાંકી દે છે — આ બા કુવ સ્યા મ, દિપ્તિ, પૃ ૩૬૦

૩૪, ૨૨ અહીં વાપરેના 'કૂટસ્થ' શબ્દનો અર્થ સમગ્રનતાં શકર કહે છે

કૂટસ્થ કૂટા રાશો રાશિરિવ સ્થિત । અથવા કૂટો માયા યથા નિહ્નતા સુહિતા इति पर्याया अनेहमायादिप्रकारेण स्थिता कूटस्थ ससारधीजानत्वात् क्षરति इति अक्षर उच्यत । ગી શાં મા ૧૫, ૧૬

(કૂટ એટલે રાશિ અથવા દગનો જે દગનાની પેઠે પડેલું છે તે કૂટસ્થ અથવા કૂટ એટલે માયા વચ્ચના, છળ, કુટિલતા એ માયાના જ પદાર્થો છે આમ માયા વગેરે અનેક પ્રકારે જે મોજૂદ છે તે કૂટસ્થ સત્તા સુખીજ અત નિનાનું હોવાથી, કૂટસ્થનો નાશ થતો નથી, તેથી તેને 'અક્ષર' કહેવું છે આ અક્ષર તે બ્રહ્માનાની માયાશક્તિ — મનવત્તો માયાશક્તિ)

૩૫, ૧૫ વિદ્યારો હિ ॥ । વિદ્યારથ વ્યભિચરતિ । ચદ્વિપયા સુદ્ધિન વ્યભિચરતિ તસત્, ચદ્વિપયા વ્યભિચરતિ તદસત્ । સતત્વાત્મનોડમાવોડ વિચમાનતા ન વિચન, સર્વગ્રાવ્યભિચારાત્ । સત્સદેવ, અસદસદેવ । ગી શાં મા ૨, ૧૬. સદમ્ભવ વસ્ત્વવિચયોત્પત્તિવિનાશારિયર્મેર્નટચ્ચદનક્રધા વિગ્રસ્યતે । ગી શાં મા ૧૮, ૪૮

(એ વિગર છે ત્રિકારમાં વ્યભિચાર અર્થાત્ રૂપાન્તર, નાશ વગેરે થાય છે જે પદાર્થને વિષે 'નથી' એવું જ્ઞાન કદી થતું નથી તે સત્, જેને

વિને ક્યારેક પણ 'નથી' એવું જાન થાય છે તે અસત્... સત્ એવો જે આત્મા છે તેનો અભાવ — અર્થાત્ ક્યારેક, કોઈ પણ જગ્યાએ તેની ગેરહાજરી — હોતો નથી; કેમકે તેમાં કદી વિકાર એટલે કે ફેરફાર થતો નથી. સત્ તે સત્ જ છે; અસત્ તે અસત્ જ છે ... સત્ એ એક જ પદાર્થ છે; પણ, અવિદ્યાને લીધે, ઉત્પત્તિ, વિનાશ આદિ ધર્મો વડે, નટની પેઠે અનેક રૂપે કલ્પનામાં આવે છે.)

સત્યં નામાદ્યય નિયમવિકારિ સત્યેવ ચ । શાન્તિ. ૧૬૨; ૧૦.

(જે અત્ર્યય, નિલ તે અવિકારી છે તે જ સત્ય.)

સન્યમવિનાશિ । અવિનાશિ નામ દેશફાલગ્ન્યુનિમિત્તેષુ વિનમ્યઘ્ન યમ નમ્યતિ તદવિનાશિ । સર્વોપનિવૃ

(સત્ય અવિનાશી છે. દેશ, કાલ, વસ્તુ વગેરે નિમિત્ત નાશ પામે તોપણ જેનો નાશ ન થાય તે અવિનાશી.)

અહીં સત્ એટલે નિર્વિકાર; અને અસત્ એટલે જેની હસ્તી છે જ નહીં એવું નહીં. પણ જેનામાં રૂપાન્તર અથવા ફેરફાર થાય છે તે. ખીજી રીતે કહીએ તો, સત્ એટલે અપરિચિન્ન અર્થાત્ અમર્યાદિત; અને અસત્ એટલે પરિચિન્ન અર્થાત્ દેશ કાળ વગેરેની મર્યાદાવાળું.

આ પ્રશ્નને રીપે એક જગ્યાએ જામતીકાર વાચસ્પતિભિષ્મે બહુ સ્પષ્ટ વિવેચન કરેલું છે :

ये हि दृष्टतदस्वरूपा न ते वस्तुसंगतो यथा मृगतृष्णिकोदकादयः, तथा च सर्वं विचारजातं, तस्मादवस्तुमत् । तथाहि यदस्ति तदस्त्येष, यथा चिदात्मा । न ह्यसौ कदाचित् क्वचित् कथंचिद्वास्ति । किन्तु सर्वदा सर्वत्र सर्वधाम्न्येष, न नास्ति । न चेवं विचारजात, तस्य कदाचित् कथंचित् कुत्रचिदवस्थानात् । तथाहि — सत्स्वभाव चेद्विचारजातं, कथं कदाचिदसत् । अस्तस्वभावं चेत्, कथं कदाचित् सत् । सदमतोरेकवावैरोपात् । न हि रूपं कदाचित् क्वचित् कथंचिद्वा गन्धो भरति । ... अतो विचारजातमविवेचनीयमनृतम् । ब्र. सू. भागती २; १; १४.

(જે પદાર્થોનાં સ્વરૂપ દેખાય છે ને નાશ પામે છે તે વસ્તુસત્ નથી. દાખલા તરીકે ઝાંઝાનાં જળ વગેરે. તેવું જ સર્વ વિકાર — એટલે કે

ફેરફાર — માનવું છે તેથી વિકાર એ વસ્તુસત્ નથી કેમકે જે છે તે તો છે જ — જેમકે ચિદ્રૂપા તે ક્યારેક, ક્યાંક, કોઈક રીતે હોય છે એવું નથી તે તો સર્વદા, સર્વત્ર ને સર્વથા હોય જ છે, ‘રોતો નથી’ એવું બનતું જ નથી પણ વિકારનું એવું નથી વિકાર તો ક્યારેક, કોઈક રીતે, ને ક્યાંક હોય છે — અર્થાત્ ક્યારેક, કોઈક રીતે, ને ક્યાંક નથી પણ હોતા ત્યારે જો વિકાર એ સ્વભાવે ‘સત્’ હોય, તો તે ક્યારેક ‘અસત્’ બની જાય છે અર્થાત્ ક્યારેક તે નથી હોતા એવું કેમ બને છે ? તે જો સ્વભાવે ‘અસત્’ હોય તો ક્યારેક ‘સત્’ કેમ બને છે અર્થાત્ ક્યારેક હોય છે કેમ ? સત્ અને અસત્ વચ્ચે અબેદ તો છે નહીં, વિરોધ છે ૨૫ તે ક્યારેક, ક્યાંક, અથવા કોઈક રીતે મન્દ બની જતું નથી તેથી, વિકાર ‘સત્’ છે એમ પણ કહી શકાતું નથી, અને ‘અસત્’ છે એમ પણ કહી શકાતું નથી એટલા માટે તે અનિર્વચનીય છે, અદૃત છે)

આમાથી જ શાકરવેદાન્તની ‘અનિર્વચનીયતાખ્યાતિ’ પર ઊતરી પડાય છે જગત સત્ છે કે અસત્ તેનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી, એમ જ શાકરવેદાન્તે કહ્યું છે એક વાક્યમાં તેની દર્શન આ છે સ્વેચ્છ માન્યતા । અસંત્ર પ્રણયેત । (જગત જો સત્ હોય તો તેનો ‘આધ’ થાય નહીં એટલે તેમાં ફેરફાર દેખાય નહીં તે જો અસત્ હોય તો મિનકુલ દેખાય જ નહીં) જે વસ્તુ દન્વિચો દ્વારા અનુભવાય છે તે નથી એમ તો કહેવાય જ કેમ ? તેને વિષે ‘અસત્’ શબ્દ વાપર્યો હોય ત્યાં એટલું જ સમજવાનું છે કે તે પારમાર્થિક સત્ય નથી, પણ વ્યાવહારિક સત્ય છે આ નિષેધનાયક ભાષા થઈ તે ઉપરાંત એ મતમાં એમ પણ કહ્યું છે કે જગત સદસદાત્મક, અર્થાત્ સત્ અને અસત્ નું મિશ્રણ છે વળી કહે ॥ સત્યાનૃતે મિયુની કૃત્ય નૈસર્ગિકોઽય લોકવ્યવહાર । ત્ર સુ ક્ષાં મા — જગદ્ધાત (સત્ય અને અસત્યના મિશ્રણને આધારે જ આ જગતનો નૈસર્ગિક વ્યવહાર ચાલે ॥) જૈન મત કહે છે જગદવ્યયપ્રોવ્યયુક્ત સત્ — તત્ત્વાયંસૂત્ર ૫, ૨૧ (જે ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રોવ્ય એ ત્રણેથી મુક્ત અર્થાત્ તદાત્મક છે તે સત્ કહેવાય છે) આમ શકરનો સાધાવાદ અને જૈનનો સ્વાદ્વાદ બંને એ જ વાત કહે છે કે જગત સત્ અને અસત્ નું મિશ્રણ ॥

‘મિથ્યા’ શબ્દના ત્રણ અર્થ થાય છે. (૧) અસત્, અર્થાત્ જોની દસ્તી મિયકુન છે જ નહીં તે (૨) નિપરીત, અર્થાત્ ભૂત્ર અથવા ભ્રમને લીધે, વસ્તુતાએ હોય તેના કરતાં બિયદું દેખાતું (૩) અનિર્વાચ્ય, અર્થાત્ જોને વિષે ‘સત્’ કે ‘અસત્’ બેમાંથી એકેય શબ્દનો પ્રયોગ થઈ શકતો નથી તે આચાર્ય ધ્રુવે બતાવ્યું છે કે શાંકરવેદાન્તમાં જગતને વિષે ‘મિથ્યા’ શબ્દ પહેલાં બે અર્થમાં નહીં પણ ત્રીજા અર્થમાં વાપર્યો છે — સ્યા મ, ટિપ્પણો, પૃ ૧૪૫-૬

ખીજી બાજુ, બ્રહ્મને પણ સત્ કે અસત્ કહી શકાતું નથી, કેમકે તે સત્ અને અસત્તા દ્વયથી પર છે તેને સદસદાદિક્વચયાગોચર (ગી શાં મા ૧૩, ૨) કહ્યું છે ન મત્ પ્રધાનપરમાજ્વાદિવત્સદિતિ નોચ્યતે । નાપ્યસત્ શત્યવદસદવિ નોચ્યતે । ગી ૧૩, ૧૨ — નીલઘટઘ્યાત્વા (બ્રહ્મ તે સત્ નથી, કેમકે પ્રકૃતિ, પરમાણુ વગેરેને છે તે પ્રકારની દસ્તી તેને નથી તે અસત્ પણ નથી, કેમકે શત્યનો જોવો અભાવ છે તેવો બ્રહ્મનો અભાવ નથી)

‘સત્’ અને ‘અસત્’ એ બે શબ્દ જુદી જુદી જગ્યાએ જુદા જુદા અર્થમાં વપરાવાને લીધે બંને જોડાળો થયા પામ્યો છે, ને તે છેક ઉપનિષદ કાળથી ચાલતો આવ્યો છે, એમ સંધાકૃષ્ણને એક જગ્યાએ લખ્યું છે જુઓ ‘ઈંદ્રિ’ વો ૧, પૃ ૧૯૨ પરની પાદતીપ ન ૧

૩૫, ૨૦ આ પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનનું એક પ્રસિદ્ધ વાક્ય છે સરખાવો પૂર્ણમદ પૂર્ણમિદમ્ વાળું ઉપનિષદવાક્ય આનું રિવેચન ઓક દ્વિવસદ્ધ પામૈનાઈડીએ કેવું કર્યું છે, અને ‘સત્પદાર્થ’ તે કેવો પૂર્ણ અથવા સર્વમાણી છે એ સિદ્ધ કરના માટે તથા અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે સ્પીનોઝાએ આ દૃષ્ટીનો કેવો ઉપયોગ કર્યો છે, એ જાણના માટે જુઓ સી ઈંદ્રિ એમ જોડ . ‘ગાઈડ ટુ ટ્રિ-નોસોફી’, પૃ ૧૨૩-૪, તથા પૃ ૧૭૧-૨

૩૫, ૨૩ વિક્રિયાદેત્વમાવાચ કૃત્યનિત્ય । ■ સૂ શાં મા ૧, ૧, ૪ (તેનામાં નિમર થનાનું કઈ કારણ નથી તેથી તે કૃતરથનિત્ય છે) કૃતરથનિત્યતા હિ સદાતની સ્વમાવાદપ્રચ્યુતિ । ઘ સૂ આમતી ૨, ૧, ૧૪. (પોતાના મૂળ સ્વરૂપથી કદી ચલિત ન થતું તે કૃતરથનિત્યતા)

આથી જીવદુ તે પરિણામીનિત્ય તેની વ્યાખ્યા આપી છે. યસ્મિન
વિક્રિયમાણેડપિ તંદેવેદમિતિ મુદ્ધિર્ન વિદ્યયતે । મ સૂ શાં મા ૧, ૨, ૪

(જે પદાર્થમાં ફેરફાર થાય છતાં, 'તે વસ્તુ આ જ છે' એવું લાગતું
બધ ન થાય તે)

ધ્રુવં ચ કૂટસ્થ નિત્ય, ન પૃથિવ્યાદિવદાપેક્ષિક નિત્યત્વમ્ ।

કઠ શાં મા ૧, ૨, ૧૫

(એ તત્ત્વ ધ્રુવ અર્થાત્ કૂટસ્થનિત્ય છે, પૃથ્વી વગેરેની પેઠે આપેક્ષિક
નિત્ય નથી)

અહીં પરિણામીનિત્યના અર્થમાં જ આપેક્ષિકનિત્ય શબ્દ વાપર્યો છે
પ્રકૃતિ તે પરિણામીનિત્ય છે

ન ચ કૂટમ્થનિત્યધિદામાડપરિણામી સ્વતો વ્યાપારવાન્ ।

મ સૂ મામતી ૧, ૧, ૧

(કૂટસ્થનિત્ય અને અપરિણામી એવો ચિદાત્મા પોતે કદી ક્રિયા
કરતો નથી)

“ જે તત્ત્વ પરમાર્થસત્ છે તેનો નિષેધ એટલે કે ઇનકાર કરી શકતો
જ નથી ” — રાધાકૃષ્ણન ‘ધી રેષ્મિ ઓફ રિસિનિયન’, પૃ ૩૩
સાફરે પણ કહ્યું છે કે આત્મા તો બાણીતો છે તે અંતઃમા દાગર હજૂર છે
'હું છું' એવું જે બાન થાય છે તે આત્માની હસ્તીનું જ બાન છે
(ભસ્મ પ્રત્યયવિચયવાન્, અપરોક્ષવાચ પ્રત્યગામપ્રસિદ્ધે । મ સૂ શાં મા —
અપાદવાત) સહુ માણસને 'હું છું' એવું બાન થાય છે, 'હું નથી' એવું
બાન થતું નથી આત્માની હસ્તી આટલી બાણીતી ન હોત, તો આખા
જગતને એવું બાન થાત કે 'હું નથી' (સર્વો જ્ઞામાસ્તિ ચ પ્રત્યક્ષિ, મ
નાદમસ્મીતિ । યદિ હિ જ્ઞામાસ્તિવપ્રતિદ્ધિ સ્વાત્ સર્વો જ્ઞાન્નાદમસ્મીતિ પ્રતીવાન્ ।
મ સૂ શાં મા ૧, ૧, ૧) 'હું છું કે નહીં ?' એવો સદેહ તો કોઈના મનમાં
કદી થતો નથી (ન હિ જ્ઞાતુ કથિદગ્ર સદિગ્ધેડઝ જ્ઞા નાદ વતિ । મામતો) કોઈ
આત્માની હસ્તીનો ઇનકાર કરે એનાથી આત્મનાદી મ જુસ બેચેન શાને સાગ
થાય ' તે તો બાણે છે કે જેને નાસ્તિક ઇનકારની ક્રિયા કરવામાં જ
આત્માની હસ્તીનો સ્વીકાર કરી લે છે એના હુ થમા જે ઇનકાર કરનારો

બેઠા છે તે જ એનો આત્મા છે. તેથી શંકર બેઠેકર થઈને કહે છે : ॥
चेदृशस्य निराकरणं संभवति । य एव हि निराकर्ता तदेव तस्य स्वस्वम् । प्र. सू.
शा. भा. ૨; ૩; ૭. (આવા આત્માની હસ્તીને વિષે શંકા ઉઠાવવી કે તેનો
ઈનકાર કરવો શક્ય જ નથી; કેમકે જે ઈનકાર કરનારો છે તે જ આત્મા છે.)

૩૬; ૯. જ્યેં ચ સર્વે ક્ષેત્રં, જ્ઞાતેવ ક્ષેત્રજઃ । જ્યેં જ્યેમએવ તથા જ્ઞાતાપિ જ્ઞાતેવ
ન જ્યેં ભવતિ । ગી. શા. भा. ૧૩; ૨.

(જે કંઈ જોય છે તે બધું ક્ષેત્ર છે. ક્ષેત્રજ તો જ્ઞાતા જ છે. જોય તે જોય જ
રહેશે; તેમજ જ્ઞાતા તે જ્ઞાતા જ રહેશે, જોય નહીં થાય.)

तत्र यथावदनुभूयते तत्सर्वं परिमितं अविश्वदममुदं विष्वसि ।

प्र. सू. मामती ૧; ૧; ૨.

(જે જે વસ્તુ ઈન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વડે અનુભવાય છે તે બધી પરિમિત
છે, અશુદ્ધ છે, અણુદ્ધ છે, ને નાશવંત છે.)

૩૬; ૧૧. જ્યેસ્ય ક્ષેત્રધર્મત્વાદ જ્ઞાતુઃ ક્ષેત્રજસ્ય તત્કૃતદોયાનુપપત્તેઃ । યાવ-
त्किंचिद् ક્ષેત્રજસ્ય લોચજાતમવિચમાનમાસંજયાસિ તસ્ય જ્યેત્વોપપત્તેઃ ક્ષેત્રધર્મત્વમેવ ન
ક્ષેત્રજધર્મત્વમ્ । ન ચ તેન ક્ષેત્રજો દુષ્યતિ, જ્યેન જ્ઞાતુઃ સંસર્ગાનુપપત્તેઃ ।

ગી. શા. भा. ૧૩; ૨.

(જે કંઈ જોય છે એટલે કે જાણી શકાય છે તે ક્ષેત્રનો જ ધર્મ છે. તેથી
તેણે કરેલા દોષને જ્ઞાતા ક્ષેત્રજના દોષ ગણી શકાય નહીં. જે કંઈ દોષો ક્ષેત્રજના
ન હોવા છતાં તમે તેને માથે નાખો છો, તે બધા જોય છે એટલે કે જાણી
શકાય એવા છે; તેથી તે ક્ષેત્રજ જ ધર્મ છે, ક્ષેત્રજના નથી. તેને લીધે
ક્ષેત્રજ એટલે કે આત્મા દૂષિત થતો નથી; કેમકે જોયની સાથે જ્ઞાતાનો સંસર્ગ
સંભવતો નથી. જોયની સાથે જ્ઞાતાનો સંસર્ગ થતો માનીએ, તો જોય તે જોય જ
ન રહે.)

૩૬; ૨૩. ચિત્સ્વભાવ આત્મા વિષયી, 'અજસ્વભાવા બુદ્ધીન્દ્રિયદેહવિષયા
વિષયાઃ । પ્ર. સૂ. મામતી ૧; ૧; ૧.

(ચૈતન્ય સ્વરૂપવાળો આત્મા વિષયી છે; જડ સ્વરૂપવાળાં બુદ્ધિ,
ઈન્દ્રિય, દેહ, વિષયો એ વિષયીના વિષયો છે.)

આથી ઊણું તે પરિણામીનિત્ય. તેની વ્યાખ્યા આપી છે : યસ્મિન
વિક્રિયમાણેડપિ લંદયેદમિતિ બુદ્ધિર્ન વિદ્યતે । મ. સૂ. શાં. મા. ૧; ૧; ૪.

(જે પદાર્થમાં ફેરફાર થાય છતાં, 'તે વસ્તુ આ જ છે' એવું લાગતું
અંધ ન થાય તે.)

ધ્રુવે ચ કૃત્યસ્ય નિત્યં, ન શ્રુતિવ્યાધિવરણેશ્વરં નિત્યત્વમ્ ।

કટ. શાં. મા. ૧; ૧; ૧૫.

(એ તત્ત્વ ક્રિય અર્થાત્ કૃત્યનિત્ય છે; પૃથ્વી વગેરેની પેઠે આપેશિક-
નિત્ય નથી.)

અહીં પરિણામીનિત્યના અર્થમાં જ આપેશિકનિત્ય શબ્દ વાપર્યો છે.
પ્રકૃતિ તે પરિણામીનિત્ય છે.

ન ચ કૃત્યસ્યનિત્યવિદ્યામાડપોરણામી સ્વતો વ્યાપારવાન્ ।

મ. સૂ. માયતી ૧; ૧; ૧.

(કૃત્યનિત્ય અને અપરિણામી એવો વિદ્યતા પોતે કદી ક્રિયા
કરતો નથી.)

“ જે તત્ત્વ પરમાર્થસત્ છે તેનો નિષેધ એટલે કે ઈન્કાર કરી શકાતો
જ નથી. ” — રાધાકૃષ્ણન : ‘ધી રેઈન ઓફ રિલિજિયન’, પૃ. ૩૩.
સંકરે પણ કહ્યું છે કે આત્મા તો જાણીતો છે. તે અંતરમા જાગૃતજૂર છે.
'હું છું' એવું જે જ્ઞાન થાય છે તે આત્માની હસ્તીનું જ જ્ઞાન છે.
(અસ્મત્યયવિપમત્વાત્, અપરીક્ષત્વાચ પ્રત્યગાત્મપ્રસિદ્ધે : । મ. સૂ. શાં. મા. —
વપોદયાત) સદુ માણસને 'હું છું' એવું જ્ઞાન થાય છે; 'હું નથી' એવું
જ્ઞાન થતું નથી. આત્માની હસ્તી આટલી જાણીતી ન હોત, તો આખા
જગતને એવું જ્ઞાન થાત કે 'હું નથી' (સર્વો જ્ઞાત્યાસ્તિત્વં પ્રત્યેતિ, ન
નાદમસ્મીતિ । યદિ હિ નાસ્ત્યાસ્તિત્વપ્રસિદ્ધિઃ સ્યાત્ સર્વો લોકો નાદમસ્મીતિ પ્રતીયાત્ ।
મ. સૂ. શાં. મા. ૧; ૧; ૧.) 'હું છું કે નહીં ?' એવો સંદેહ તો કોઈના મનમાં
કદી થતો નથી. (ન હિ જાનુ કચિદગ્ર સંદિગ્ધેડ્ઢં વા નાહં વેતિ । મામતૈ) કોઈ
આત્માની હસ્તીનો ઈન્કાર કરે એનાથી આત્મવાદી માણસ એવેન શાને સાર
થાય ? તે તો જાણે છે કે એવો નાસ્તિક ઈન્કારની ક્રિયા કરવામાં જ
આત્માની હસ્તીનો સ્વીકાર કરી લે છે, એના હૃદયમાં જે ઈન્કાર કરનારો

બેટો છે તે જ એનો આત્મા છે તેથી શકર બેદિકર થઈને કહે છે : ન ચેટ્ટશત્ય નિરાકરણ સમગ્રતિ । ચ એવ દિ નિરાકર્તા તદેવ તસ્ય સ્વરૂપમ્ । પ્ર સૂ શાં મા ૨, ૩, ૭ (આના આત્માની હસ્તીને વિષે શકા ઉદયવી કે તેને ઈનકાર કરવો શક્ય જ નથી, કેમકે જે ઈનકાર કરનારો છે તે જ આત્મા છે)

૩૬; ૯ શેય ચ સર્વે ક્ષેત્ર, જાતેવ ક્ષેત્રજ્ઞ । જ્યે જ્યેમેવ તથા જ્ઞાતાપિ જ્ઞાતેવ ન જ્યે ભવતિ । શી શાં મા ૧૩, ૨

(જે કઈ જોય છે તે બધું ક્ષેત્ર છે ક્ષેત્રજ્ઞ તો જ્ઞાતા જ છે જોય તે જોય જ રહેશે, તેમજ જ્ઞાતા તે જ્ઞાતા જ રહેશે, જોય નહીં થાય)

તત્ર ચદ્યાવદનુભૂયતે તત્સર્વં પરિમિત અવિચ્છદમવુદ્ધ વિજ્ઞંચિ ।

પ્ર સૂ મામતી ૧, ૧, ૨

(જે જે વસ્તુ ઈન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વડે અનુભવાય છે તે બધી પરિમિત છે, અશુદ્ધ છે, અશુદ્ધ છે, ને નાશવત છે)

૩૬, ૧૧ જ્યેસ્ય ક્ષેત્રધર્મત્વાદ્ જ્ઞાતુ ક્ષેત્રજ્ઞસ્ય તત્કૃતદોષાનુપપત્તે । યાવ ત્કિંચિત્ ક્ષેત્રજ્ઞસ્ય દોષજાતમવિધમાનમાસજયચિ તસ્ય જ્યેત્વોપગતે ક્ષેત્રધર્મત્વમેવ ન ક્ષેત્રજ્ઞધર્મત્વમ્ । ન ચ તેન ક્ષેત્રજ્ઞો દુષ્યતિ, જ્યેવેન જ્ઞાતુ સસર્ગાનુપપત્તે ।

શી શાં મા ૧૩, ૨

(જે કઈ જોય છે એટલે કે જાણી શકાય છે તે ક્ષેત્રનો જ ધર્મ છે તેથી તેણે કરેલા દોષને જ્ઞાતા ક્ષેત્રજ્ઞના દોષ જાણી શકાય નહીં જે કઈ દોષો ક્ષેત્રજ્ઞના ન હોવા છતાં તમે તેને માથે નાખો છો, તે બધા જોય છે એટલે કે જાણી શકાય એવા છે, તેથી તે ક્ષેત્રના જ ધર્મ છે, ક્ષેત્રજ્ઞના નથી તેને કીધે ક્ષેત્રજ્ઞ એટલે કે આત્મા દૂષિત થતો નથી, કેમકે જોયની સાથે જ્ઞાતાનો સસર્ગ સમવતો નથી જોયની સાથે જ્ઞાતાનો સસર્ગ થતો માનીએ, તો જોય તે જોય જ ન રહે)

૩૬, ૨૩ ચિત્ત્વભાવ આત્મા વિષયી, જડસ્વભાવા બુદ્ધીન્દ્રિયદેહવિષયા વિષયા । પ્ર સૂ મામતી ૧, ૧, ૧

(ચૈતન્ય સ્વરૂપવાળો આત્મા વિષયી છે; જડ સ્વરૂપવાળાં બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિય, દેહ, વિષયો એ વિષયીના વિષયો છે)

૩૬; ૨૫. આત્માના સ્વરૂપ વિષે જુદાં જુદાં દર્શનોના જે જુદા જુદા મત છે તે જાણવા જેવા છે. “સાંખ્ય અને વેદાન્ત દર્શન આત્માને કૂટસ્થ-નિત્ય માની એમાં કોઈ જનતનો પરિણામ માનતાં નથી. જ્ઞાન, સુખદુઃખાદિ પરિણામોને તેઓ પ્રકૃતિના જ માને છે. વૈશેષિક અને નૈયાયિક દર્શન જ્ઞાન આદિને આત્માનો યુક્ત માને છે ખરાં, પણ તેઓ આત્માને એકાન્ત નિત્ય — અપરિણામી માને છે. નવીન મીમાંસકોનો મત વૈશેષિક અને નૈયાયિક જેવો જ છે. બૌદ્ધ દર્શન પ્રમાણે આત્મા એકાન્ત ક્ષણિક અર્થાત્ નિરન્વય-પરિણામોનો પ્રવાહ માત્ર છે. જૈન દર્શનનું કહેવું છે કે પ્રાકૃતિક — જડ — પદાર્થોમાં કૂટસ્થનિત્યતા નથી તેમજ એકાંત ક્ષણિકતા પણ નથી; કિન્તુ પરિણામીનિત્યતા છે; તે પ્રમાણે આત્મા પણ પરિણામીનિત્ય છે. એથી જ જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ આદિ પદાર્થો આત્માના જ સમજવા જેઠાં છે.” — સુખશાસત્ર : ‘તત્પર્યસૂત્ર’ — ગુજરાતી વ્યાખ્યા, પૃ. ૮૧-૨.

‘દેહમાત્રમાત્મા’ इति चार्वाकाः । ‘इन्द्रियाणि मनः प्राणश्च’ इति तदेक-
देशिनः । ‘क्षणिकं विज्ञानम्’ इति सौगताः । ‘देहातिरिक्तः स्थिरो देहपरिमाणः’
इति दिगंबरः । ‘मध्यमपरिमाणस्य नित्यत्वानुपपत्तेर्नित्योऽणुः’ इत्येकदेशिनः ।
तत्सर्वमप्राकृतं भवति नित्यत्वविमुक्तस्थापनात् । ‘मयविशेषगुणवन्तः प्रतिदेहं भिन्ना,
एवं नित्या विमवद्यान्मनः’ इति वैशेषिकाः । इममेव च पञ्च तार्किकमीमांसका-
दयोऽपि प्रतिपन्नाः । सांख्यास्तु विप्रतिपद्यमाना अप्यात्मनो गुणवत्त्वे प्रतिदेहं भेदे न
विप्रतिपद्यन्ते । ... तस्य निर्गुणत्वानिर्विकारत्वाच्च । श्री. मध्व. ૨; ૧૪.

(દેહ તે જ આત્મા એમ ચાર્વાકો માને છે. તેમાંના કેટલાક ઇન્દ્રિય, મન, તથા પ્રાણ એમાંથી એકએકને આત્મા માને છે. ક્ષણિક વિજ્ઞાન તે આત્મા એ બૌદ્ધોનો મત છે. જૈનો માને છે કે આત્મા દેહથી જુદો, સ્થિર, અને દેહના જેટલા જ આપવાળો છે. તેમાંના કેટલાક માને છે કે આત્માને મધ્યમ પરિમાણ અર્થાત્ માપવાળો માનીએ તો તોને નિત્ય ન માની શકાય; તેથી આત્મા નિત્ય અને અલ્પ અર્થાત્ સૂક્ષ્મ છે. એ સર્વનું નિરસન કરવા ગીતા કહે છે કે આત્મા નિત્ય, અને વિશુ અર્થાત્ સર્વવ્યાપી છે. આત્મા ભુદ્ધિ સુખ દુઃખ આદિ નવ ગુણુવાળા, અને દરેક દેહમાં જુદા જુદા છે, એમ વૈશેષિકો માને છે. નૈયાયિકો ને મીમાંસકો પણ એ જ મનાય છે.

સાંખ્યો આત્માને નિર્ગુણ માને છે, પણ તે દરેક દેહમાં જુદો જુદો છે એમ માને છે ... ગીતા તો કહે છે કે આત્મા નિર્ગુણ છે અને નિર્વિકાર છે.)

समस्तोपाप्यनवच्छिन्नानन्तानन्दचैतन्यैकरसमुदासीनमेकमाद्वितीयमात्मतत्त्वम् ।

મ. સૂ. મામતી ૧; ૧; ૧.

(આત્મા સર્વ ઉપાધિરૂપી અવચ્છેદ વિનાનો, અનન્ત, આનન્દરૂપ, ચૈતન્ય, એકરસ, ઉદાસીન, એક, અને અદ્વિતીય છે.)

शष्वत्प्रशान्तममयं प्रतिबोधमायं छदं समं सदमतः परमात्मनस्त्वम् ।

મા. ૨; ૭; ૪૭.

(આત્મા શાંતિન, પ્રશાન્ત, અભય, કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ, શુદ્ધ, સમ, અને સત્ તથા અસતના બેદથી પર છે.)

एकस्त्वमात्मा पुण्यः पुराणः सत्यं स्वयंज्योतिरनन्त भावः ।

नित्योऽक्षरोऽजसृष्टो निरञ्जनः पूर्णोऽद्वयो मुक्त उपाधितोऽमृतः ॥

મા. ૧૦; ૧૪; ૨૩.

(તમે આત્મા છો, પુરુષ છો, એક, પુરાણ, સત્ય, સ્વયંપ્રકાશ, અનન્ત, આઘ, નિત્ય, અક્ષર, અનન્ત સુખરૂપ, નિરંજન અર્થાત્ નિર્લેપ, પૂર્ણ, અદ્વિતીય, નિરુપાધિક, ને અમર છો.)

૩૬; ૨૬. आत्मनः स्वनःसिद्धत्वात् । सिद्धे ह्यात्मनि प्रमातारि प्रमित्तोः प्रमाणान्वेष्टना भवति । गी. शं. मा. ૨; ૧૮.

(આત્મા સ્વતઃસિદ્ધ છે તેથી. પ્રમાતારૂપ આત્મા સિદ્ધ થયા પછી જ નિઃશંકાની પ્રમાણ વિષેની શોધ શરૂ થાય છે.)

आत्मा तु प्रमाणादिव्यवहाराश्रयत्वात्प्रागेव प्रमाणादिव्यवहारास्तिष्यति ।

મ. સૂ. શાં. મા. ૨; ૩; ૭.

(આત્મા તો પ્રમાણાદિ વ્યવહારનો આશ્રય હોવાથી, પ્રમાણાદિ વ્યવહારની પહેલાં જ સિદ્ધ થયેલો હોય છે.)

૩૭; ૪. इत्य अथवा विषय न होय सारे पक्ष द्रष्टा अथवा विषयी એવો આત્મા તો હસ્તીમાં રહે જ છે, એ વાતનો નૈવાયિકો ધનિકાર કરે છે,

ને શંકરે તેમનું નિરસન કરતાં કહ્યું છે કે જોમ સૂર્યને માટે પ્રકાશિત કરવાનો કોઈ પદાર્થ ન હોય તોપણ સૂર્ય તો પ્રકાશે જ છે, તેવી રીતે આત્મા અર્થાત્ વિષયીને માટે કોઈ વિષય મોજૂદ ન હોય તોપણ આત્માનું ચૈતન્ય તો કાયમ રહે જ છે.

વિષયાભાવાદિયમ્ચૈતયમાનતા ન ચૈતન્યામાવાદિતિ । યદા ત્રિવિદ્યાપ્રવૃત્ત્ય પ્રકાશસ્ય પ્રકાશ્યાભાવાદનમિવ્યક્તિર્ન સ્વરૂપામાવાતદ્વત । બ્ર. સૂ. શાં. મા. ૨; ૩; ૧૮.

આના ટેકામાં, ન હિ વિજ્ઞાતુર્વિજ્ઞાતેર્વિતરિભ્યો વિષયે । જ. ૪; ૨; ૨૦. (એ જ્ઞાતાની જાણવાની શક્તિ કદી નાશ પામતી નથી.) એ વચન પણ ટાંક્યું છે.

૩૯; ૩. એ પરમ તત્ત્વ વાણીને કેવું અગ્રેયર છે, એ બતાવ્યું છે:

ન ચેકં સદન્યદ્ દ્વિતીયં કુતઃ સ્યાત્, ન વા કેવલ્લ્લ્લં ન ચાકેવલ્લ્લ્લમ્ ।

ન શન્યં ન ચાશન્યમદ્વૈતકૃત્વાત્, કર્મ સર્વવેદાન્તસિદ્ધં પ્રવીમિ ॥

શંકર: દશશ્લોકી ૧૦.

(એક નથી ત્યાં બે ક્યાંથી હોય ? કેવલ નથી તેમ અકેવલ પણ નથી; શન્ય નથી તેમજ અશન્ય પણ નથી. કારણ કે એનામાં એક-બે, કેવલ-અકેવલ, શન્ય-અશન્ય એવું દ્વૈત નથી. સર્વ વેદાન્ત યદી સિદ્ધ એવા એને હું શી રીતે કહ્યું ?)

પણ આવી રીતે માત્ર 'નેતિ નેતિ' કહ્યાં કરવાથી, નિર્ગુણ બ્રહ્મ તે 'શન્ય' રૂપ ન હોય ? આ પ્રશ્નની સવિસ્તર ચર્ચા શંકરે એક જગ્યાએ કરી છે; અને અંતે કહ્યું છે :

ન દ્વૈતસ્માદ્બ્રહ્મણો વ્યતિરિક્તમાસ્તીત્યતો નેતિ નેતીત્યુચ્યતે ન પુનઃ સ્વયમેવ માસ્તીત્યર્થઃ । બ્ર. સૂ. શાં. મા. ૨; ૨; ૨૨.

(આ બ્રહ્મથી અળગું એવું કંઈ નથી. તેથી 'નેતિ નેતિ' એમ કહ્યું છે; પણ બ્રહ્મ પોતે જ નથી, એવા એનો અર્થ નથી.)

શન્યવાદ અને નિર્ગુણ્યબ્રહ્મવાદને કેટલાક લોકો એક માનતા આવ્યા છે. દાખલા તરીકે મધ્વે કહેલું : યદાન્યવાદિનાં શન્યં તદેવ બ્રહ્મ માયિનઃ । બ્ર. સૂ. મા. મા. ૨; ૨; ૨૧. (શન્યવાદીઓનું જે 'શન્ય' છે તે જ માયાવાદીનું

‘બ્રહ્મ’ છે.) તેથી એ વિચારનો રહિયો સંકરને બહુ ભારપૂર્વક આપવો પડ્યો છે. વળી સંકરે કહ્યું છે :

દિગ્દેશગુણગતિફલભેદશૂન્યં हि परमार्थसद्वयं ब्रह्म मन्दबुद्धीनामसदिव प्रति-
भाति । छां. શાં. મા. ૮; ૧; ૧.

(દિશા, દેશ, ગુણ, ગતિ, ફલભેદ વિનાનું જે પરમાર્થસત્, અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે તે મન્દ બુદ્ધિવાળા પુરુષોને અસત્ સમાન લાગે છે.)

આ આખી વાતનો સાર ભાગવતના પૈસા વચ્ચે આપી દીધો કે નિષેધનો જયતાદસંઘઃ । મા. ૮; ૨; ૨૪. આ સર્વ નિષેધ ક્યાં પછી પછી કંઈક ભાવરૂપ સત્ તત્ત્વ રહી જ નાથ છે; ને એની હસ્તીનો નિષેધ યઈ શકતો જ નથી.

વળી આ નિષેધોનું તાત્પર્ય સમગ્રવર્તાં સંકર કહે છે : સર્વવિશેષણ-
રહિતમિત્યર્થઃ । एकमेवाद्वितीयं हि तत् केन किं विशिष्यते । बृ. શાં. મા. ૩; ૮; ૮.
(એ અક્ષર સર્વ વિશેષણથી રહિત છે. તે એક છે, ને તેના સિવાય બીજું કંઈ નથી. પછી શાના વડે શાને વિશેષણ લગાડી શકાય ?)

“સત્ત્વી પરમ અથવા અન્તિમ અવસ્થામાં દ્વંદ્વમાત્ર અભોપ યઈ નાથ છે; સાં જીવન અને મૃત્યુની પરવા નથી રહેતી કેમકે બંને એ પરમ સત્તાથી જ ઉદ્ભવે છે; સાં આત્મા આત્માનો આનન્દ અનુભવતો દેખાય છે; અને સાં બુદ્ધિ હાલચાલ કરતી નથી. આવી અવસ્થાને તો ‘નેતિ નેતિ’ કહીને જ વર્ણવી શકાય. ઉપનિષદો અને સંકર એ પરબ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન નિષેધવાચક શબ્દોથી કરવા મથે છે. કેનોપનિષદ કહે છે : ‘સાં નથી આંખ જતી, નથી વાણી જતી, નથી મન જતું.’ (સંકર માને છે કે પરબ્રહ્મ નિર્ગુણ, નિરાકાર, નિર્વિશેષ, નિરુપાધિક છે. તે જેવું છે તેવું છે.) આ નિષેધવાચક વર્ણનોમાં એક જોખમ રહેલું છે. બ્રહ્મને વિષે સર્વ ગુણો ને સંત્યજીનો નિષેધ કરીને આપણે પરબ્રહ્મને કેવલ સત્ અર્થાત્ સાવ શ્વરૂપ બનાવી દીધું, એવો આરોપ આપણે વહોરી લઈએ છીએ. આ નિષેધવાચક વર્ણનનો હેતુ પર-
બ્રહ્મની ભાવાત્મક સત્તા અર્થાત્ હસ્તી હરી લેજાનો એટલે કે તેનો ક્રિયકાર કરવાનો નથી; પણ જીવને પરબ્રહ્મ કેવું પરત્વર લાગે છે તે બતાવવાનો છે.

તે જીવને 'સર્વથા ઈતર' લાગે છે, ને તેને યામ છે કે આને વિષે તો 'નેતિ નેતિ' સિવાય બીજું કશું વર્ણન કરી શકાય જ નહીં. આપણે તેને 'નેતિ નેતિ' કહીએ છીએ ત્યારે આપણે એમ નથી કહેવા માગતા કે તેની બિલકુલ હસ્તી જ નથી; આપણા કહેવાનો આશય તો એ હોય છે કે પરબ્રહ્મ એ એવું કોઈ તત્ત્વ કે પદાર્થ નથી જેના રૂપ વિષે આપણે સરળયેજ્ઞાં પ્રાણીઓ કંઈ કદપના કરી શકીએ કે જેને કંઈ નામ આપી શકીએ. શાસ્ત્રો એ પરબ્રહ્મનું દર્શન કરાવતાં નથી કે તેનું વર્ણન આપતાં નથી, પણ માત્ર તેની હસ્તીની સાક્ષી પૂરે છે." — રાધાકૃષ્ણન : 'એન આઈડિયાલિસ્ટ બ્યુ ઓફ લાઈફ', પૃ. ૧૦૧-૨.

શ્વન્યવાદીઓનું 'શ્વન્ય' તે અભાવરૂપ નથી પણ ભાવરૂપ છે, એ મતનું પ્રતિપાદન રાધાકૃષ્ણનને બહુ બારપૂર્વક અને પુષ્કળ પ્રમાણે સાથે કર્યું છે. જુઓ 'ઈ દિ.' વો. ૧, પૃ. ૬૪૫-૬૬૬, તથા પૃ. ૬૯૭-૭૦૩.

૪૦; ૧૬. પુરુષામ પરં કિંચિત્સા કાઙ્ગા સા પરા યતિ । કઠ. ૧; ૨; ૧૧. (એ પુરુષ — અર્થાત્ આત્મા કે બ્રહ્મ — કરતાં પાર કે તેનાથી શ્રેષ્ઠ એવું કશું જ નથી. એ પરાકાષ્ઠા — પરમાવસ્થા છે; પરમ ગતિ — આખરી મુકામ છે.)

૪૦; ૨૪. "આ બાબતમાં ગૌડપાદ અને શંકર શ્વન્યવાદી બૌદ્ધોથી જુદા પડે છે — તેઓ માને છે કે ભ્રાન્તિના મૂળમાં પણ સત્યનો કંઈક પાયા હોવો જોઈએ. રજ્જુ સર્પરૂપે દેખાય, તો સર્પની ભ્રાન્તિ પાછળ રજ્જુરૂપી સત્યનો આધાર પડેલો છે : રજ્જુસર્પ, મૃગજળ વગેરેના મૂળમાં કંઈક સત્યનો આધાર ન હોય, તો એવી ભ્રાન્તિ થવા પામે જ નહીં, ન હિ નિરાસ્પદા રજ્જુર્પમૃગતુલ્લિકાદયઃ ક્ષયિતુઃ." — જી. મા. કા. શાં. મા. ૧;

રજગુરૂપી સત્ત્વ છે તેમ, જગનના મૂળમાં બ્રહ્મરૂપી સત્ત્વ રહેલું જ છે બ્રહ્મ અર્થાત્ આત્મા એ ‘અધિજ્ઞાનસત્’ છે ભામતીકાર કહે છે

આરોપ્ય તત્ત્વાધિષ્ઠાનો દૃષ્ટો યથા શક્તિદાદિપુ રજતાદે । ન ચેત્ કિમિદસ્તિ તત્ત્વ કસ્ય કસ્મિન્નારોપ । તસ્માન્નિઃપ્રપચ પરમાર્થસદ્ વ્રજાનિર્વાઘ્યપ્રવચાત્મનારોપ્યતે ।
મ સૂ મામતા ૨, ૭, ૩૧

(આરોપ અથવા બ્રમના મૂળમાં કઈક તત્ત્વ અથવા સત્પદાર્થ હોય જાણે, એમ જોવામાં આવ્યું છે — જેમકે છીપ વગેરેમાં આદી વગેરે તેમાં આદી વગેરે અધિજ્ઞાનસત્ છે જો કઈ તત્ત્વ અર્થાત્ સત્પદાર્થ હોય જ નહીં, તો જ્ઞાનો આરોપ જ્ઞાને વિષે થાય । તેથી નિઃપ્રપચ બ્રહ્મરૂપી પરમાર્થ સત્ત્વને વિષે અનિર્નયનીય પ્રપચ એટલે કે જગનનો આરોપ થાય છે, એમ માનવું જોઈએ — અર્થાત્ જગન બ્રમરૂપ હોય તોપણ તેના મૂળમાં બ્રહ્મરૂપી પરમાર્થસત્ત્વ રહેલું જ છે)

સર્વંત્ય હિ પ્રવચજાતસ્ય વ્રજૈવ તત્ત્વમાત્મા । મ સૂ મામતી ૧, ૧, ૪,

(સર્વ જગતપ્રપચનું તત્ત્વ, અર્થાત્ અંતર્ભૂત સત્ત્વ, અર્થાત્ તેનો આત્મા, તે બ્રહ્મ છે)

■ અદ્વૈતબ્રહ્મનાદીઓ ‘એક’ ને ખાતર ‘અનેક’ ની હસ્તીનો છેદ લેવાયે છે એમ માની લેવું જોડું છે અદ્વૈતબ્રહ્મનાદ તો એટલું જ કહે છે કે એક ને અદ્વિતીય એવું બ્રહ્મ તે જગતને વ્યાપી વર્ણવું ચેતન, અને જગતનો પ્રેરક અત્યામી આત્મા છે આ કથનનો અર્થ એવો નથી થતો કે જીવાથી બરેલું ને નિકારથી ન જગત મિથ્યા અર્થાત્ અવિદ્યમાન છે — રાધાકૃષ્ણન ‘ધી રેઈન ઓફ રિલિજિયન’, ૫ ૪૯

૪૦ ૨૮ ઇતાવદેવાદમેતત્પર વ્રજ વદ । નાત પરમસ્તીતિ । મ ૬, ૭

(હું પરબ્રહ્મને આટલું જ જાણુ છું એનાથી પર કશું નથી)

મરમાત્પર નાપરમાસ્તિ કશ્ચિત્ યસ્માન્નાણીયો ન યથાયોડસ્તિ કશ્ચિત્ । શ્ર ૧, ૧

(જેના કરતા પર અર્થાત્ કોંઈ બીજું કશું નથી જેના કરતા કોણે કે જેના કરતાં મોડું પણ કઈ નથી)

તે જીવને 'સર્વથા ધર્મિ' લાગે છે, ને તેને થાય છે કે આને વિષે તો 'નેતિ નેતિ' સિવાય બીજું કશું વર્ણન કરી શકાય જ નહીં. આપણે તેને 'નેતિ નેતિ' કહીએ છીએ ત્યારે આપણે એમ નથી કહેવા મામતા કે તેની બિલકુલ હસ્તી જ નથી; આપણા કહેવાનો આશય તો એ હોય છે કે પરબ્રહ્મ એ એવું કોઈ તત્ત્વ કે પદાર્થ નથી જેના રૂપ વિષે આપણે સરળભેદનાં પ્રાણીઓ કંઈ કલ્પના કરી શકીએ કે જેને કંઈ નામ આપી શકીએ. શાસ્ત્રો એ પરબ્રહ્મનું દર્શન કરાવતાં નથી કે તેનું વર્ણન આપતાં નથી, પણ માત્ર તેની હસ્તીની સાક્ષી પૂરે છે." — રાધાકૃષ્ણન : 'એન આધરિયાલિસ્ટ વ્યૂ ઓફ બ્રાહ્મિ', પૃ. ૧૦૧-૨.

શ્વન્યવાદીઓનું 'શ્વન્ય' તે અભાવરૂપ નથી પણ ભાવરૂપ છે, એ મતનું પ્રતિપાદન રાધાકૃષ્ણને બહુ ભારપૂર્વક અને પુષ્કળ પ્રમાણો સાથે કર્યું છે. જુઓ 'ઈ. ઇ.' વો. ૧, પૃ. ૬૪૫-૬૬૬, તથા પૃ. ૬૯૭-૭૦૩.

૪૦; ૧૬. પુરુષાત્ત્વ વર્ગ કિમિત્તા કાઢા સા વરા ગતિઃ । કઠ, ૧; ૨; ૧૧. (એ પુરુષ — અર્થાત્ આત્મા કે બ્રહ્મ — કરતાં પાર કે તેનાથી શ્રેષ્ઠ એવું કશું જ નથી. એ પરાકાષ્ઠા — પરમાવસ્થા છે; પરમ ગતિ — આખરી સુક્રમ છે.)

૪૦; ૨૪. "આ બાબતમાં ગૌડપાદ અને શંકર શ્વન્યવાદી બૌદ્ધોથી જુદા પડે છે — તેઓ માને છે કે બ્રાન્તિના મૂળમાં પણ સસનો કંઈક પાથો હોવો જોઈએ. રજ્જુ સર્પરૂપે દેખાય, તો સર્પની બ્રાન્તિ પાછળ રજ્જુરૂપી સસનો આધાર પડેલો છે : રજ્જુસર્પ, મૃગજળ વગેરેના મૂળમાં કંઈક સસનો આધાર ન હોય, તો એવી બ્રાન્તિઓ થવા પામે જ નહીં. ॥ હિ નિરાસ્પદા રજ્જુમર્ષંગતૃણિકાદયઃ ક્ષત્તિદુષ્પલભ્યન્તે કેનચિત્ । મો. કા. શાં. મા. ૧; ૬. " — દાસગુપ્ત : 'એ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન ફિલોસોફી' વો. ૨, પૃ. ૭.

સદાસ્પદં હિ સર્વં, સર્વત્ર સત્ત્વદ્વયતુલમાત્ । ગી. શાં. મા. ૧૩; ૧૪. (સર્વના મૂળમાં 'સત્' નો આધાર તો છે જ, કેમકે 'સત્' અર્થાત્ 'છે' એવું જ્ઞાન તો સર્વત્ર થાય છે.)

શ્વન્યવાદીઓ કહેતા કે એ બ્રાન્તિના મૂળમાં શ્વન્ય જ છે, તેનું અહીં નિરસન છે. જગત બ્રાન્તિરૂપ હોય તોપણ, જેમ સર્પની બ્રાન્તિના મૂળમાં

વસ્તુ અર્થાત્ સ્વપદાર્થને અવસ્તુ અર્થાત્ અસદૃશ માની લેવો, તેનું નામ અધ્યારોપ. અધ્યારોપ એટલે જ અધ્યાસ.) એક તરફ, આત્મા વસ્તુતાએ નિલ ને નિર્વિકાર હોવા છતાં તેને અનિલ ને સર્વિકાર માનવો, અને જે સુખદુઃખ ખરેખર દેહ, મન વગેરેને યાપ છે તે આત્માને યાપ છે એમ માનવું; તથા બીજી તરફ, દેહ અનિલ છતાં તેને નિલ માનવો, અને તેની જ આળપંપાળ કર્યા કરવી; એ દેહ અને આત્માનો પરસ્પર અધ્યાસ.

૪૨. ૨૨. સર્વજ્ઞઃ સર્વશક્તિશ્ચ જગતો જન્મસ્થિતિલયકારણમ્ । મ. સૂ. શા. મા. ૧; ૧; ૧૧. (સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન એવો ધૃતિર જગતનાં જન્મ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ છે.)

૪૩; ૧૭. વ્રહ્મ અવ્યક્તમાયાશક્તિમત્ । મી. શા. મા. ૧૫; ૧. (અવ્યક્ત માયા તે બ્રહ્મની શક્તિ છે.) નાનાશક્તિભિરામાતસ્ત્વમાત્મા જગદીશ્વરઃ । મા. ૬; ૫; ૨૪. (તમે આત્મા છો, જગદીશ્વર છો, ને વિવિધ શક્તિઓ વડે શાઓ છો.)

૪૩; ૨૨. પ્રકૃતિની જગત ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ તે વિક્ષેપશક્તિ. યથાર્થ સ્વરૂપનું દર્શન ન થવા દેવાની શક્તિ તે આવરણશક્તિ. અજ્ઞાનત્યાવરણ-વિક્ષેપનામકમસ્તિ શક્તિદ્વયમ્ । વે. શા. ૫૧. (અજ્ઞાન અર્થાત્ અવિદ્યાની આવરણ અને વિક્ષેપ નામની બે શક્તિ છે.)

૪૪; ૨૭. જડ અને ચેતન (પ્રકૃતિ અને પુરુષ) બેમાંથી એકબેનો છેદ ઉઘાડી દીધે ચાલે એમ નથી જડવાદીઓ માને છે કે વિશ્વમાં કેવળ જડ તત્ત્વ જ છે, ને ચેતન જેવું કશું છે જ નહીં. બીજી તરફ ખર્ગસાં જેવા ચિન્તકો માને છે કે જડ જેવું કંઈ છે જ નહીં, જે છે તે બધું ચેતન્ય જ છે. શાધાકૃષ્ણને અદ્વૈતવાદની દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્નની બહુ વીગતવાર ચર્ચા કરી છે. તેના નિષ્કર્ષરૂપે તેઓ કહે છે : “ અદ્વૈતવાદી વિચારકો એમ માને છે ખરા કે ચેતન અને જડ (ચિત્ત અને અચિત્ત) અગલની બાબતોમાં એકબીજાથી જુદાં છે; છતાં તે એક અખંડ તત્ત્વનાં જ બે પાસાં છે ... તેઓ એક સમગ્ર તત્ત્વનાં બે અંગ છે; ને તેને એ તત્ત્વનાં ઉપલી ને નીચલી ક્ષાતિનાં અંગ — ખરા અને અપરા પ્રકૃતિ — ગણવાં જોઈએ. ” — ‘ ધી રેઘન ઓફ રિસિગ્નિયન ’, પૃ. ૧૭૯. તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં અન્ન અને પ્રાણ છે તે જ

અચિત્ અને ચિત્, અજ્ઞ (અચિત્) પ્રાણ (ચિત્) ને ખાવા માટે છે. “અચેતન પ્રકૃતિ એ ચેતન જીવનું ધર છે, રહેઠાણ છે; અને હેગધ કહે છે તે ખરું છે કે ચેતન આત્મા એ અચેતન પ્રકૃતિનું અંતર્ગત સત્ તત્ત્વ છે.” —એજન, પૃ. ૧૬૬. આ વિચાર ગીતાને બરાબર અનુસરે છે. શંકરે પણ કહ્યું છે કે ક્ષેત્ર (અચિત્) અને ક્ષેત્રજ્ઞ (ચિત્) ૩૫૧ એ પ્રકૃતિઓ તે ઈશ્વરની જ એ શક્તિઓ છે : ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞપ્રકૃતિદ્વયશક્તિમાનીશ્વરઃ । ગી. શા. મા. ૧૪; ૩. તેમજ, ચિદચિન્મયકૃત્યુક્તાય તસ્યૈ ભગવતે નમઃ । મા. ૭; ૪; ૨૪. (જે ભગવાન ચિત્ અને અચિત્ ૩૫૧ શક્તિઓવાળા છે તેમને નમસ્કાર.)

૪૫; ૮. આ વિષયમાં સાંખ્યનો સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે છે :

પુરુષસ્ય દર્શનાર્થે કેવલ્યાર્થે તથા પ્રવાનસ્ય ।

પદ્મવન્ધવદુભયોરપિ સંયોગસ્તત્કૃત્તઃ સર્ગઃ ॥ સાંખ્યકારિકા ૨૧.

(પુરુષનો પ્રકૃતિ સાથેનો સંયોગ પ્રકૃતિનું નાટક જેવા માટે છે. પ્રકૃતિનો પુરુષ સાથેનો સંયોગ પુરુષના કેવલ્ય માટે છે. આમ એ બેનો સંયોગ લૂવા ને આધળાના સંયોગ જેવો છે. એ સંયોગથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે.)

૪૫; ૧૧. તસ્ય માસા સર્વમિદં વિભાતિ । એ. ૬; ૧૪. (તેના તેજથી આ બધું પ્રકાશે છે.) બ્રાહ્મચેતન્યગ્નોતિપા દ્વાનિ દ્વાદિત્યાદીનિ જ્યોતીપિ દીપ્યન્તે । ગી. શા. મા. ૧૩; ૧૭. (આત્મચેતન્યના તેજથી દેહીધ્માન યજ્ઞને જ સૂર્ય આદિ જ્યોતિઓ પ્રકાશે છે.)

૪૫; ૨૬. “તાત્પર્ય કે જગતની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ બનેનું કારણ બ્રહ્મ છે, અને તે જગતથી તટસ્થ એટલે બહાર રહીને નહિ, પણ જગતથી પર છતાં ‘વિષે’ એટલે અન્તરમાં રહીને;—અર્થાત્ જગતનું નિમિત્ત-ઉપાદાન-અને-અધિષ્ઠાન કારણ બ્રહ્મ છે.” —આ. બા. કુવ્ર : ‘આપણો ધર્મ’, પૃ ૨૧૩.

“જગત એ બ્રહ્મનો નિવર્ત છે, પણ ઈશ્વરનો તો પરિણામ છે.” —રાધાકૃષ્ણન : ‘ધી કલ્ચરલ હેરીટેજ ઓફ ઈન્ડિયા’ વો. ૧, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૬.

૪૬; ૨૦. યસ્યાંશાંશંશમાગેન વિશ્વોત્પત્તિભ્યોદયાઃ ।

ભવન્તિ ક્ષિલ્લ વિષાભસ્તં ત્વાચાર્દં ગતિં યતા ॥ મા. ૧૦; ૮૫; ૨૧.

(દેવકી કહે છે : હે વિશ્વાત્મા ! હે આદ્ય ! તમારા એક અંશના અંશના પણ અંશ વડે વિશ્વની ઉત્પત્તિ, લય, ને પાછો ઉદય એમ થયાં કરે છે. એના તમારે શરણે હું આજે આવી છું.)

૪૭, ૧૧. તંદ્રજિતિ તન્નૈજિતિ । ઇંદ્ર. ૫.

(તે હાલે છે, તેમજ તે હાલુ નથી.)

અન્ધ તમ પ્રવિશન્તિ યેડવિદ્યામુપાસતે ।

તતો ભૂય દ્વ તે તમો ય ડ વિદ્યાયાં સ્તા ॥ ઇંદ્ર ૯

(જેઓ કેવળ અવિદ્યાની જ ઉપાસના કરે છે તેઓ ધોર અધારામાં પ્રવેશ કરે છે જેઓ કેવળ વિદ્યામાં જ રચ્યાપચ્યા રહે છે તેઓ તો વળી એથીયે ધોર અધારામાં પ્રવેશ કરે છે)

૪૮, ૪ કેવલાદૈત સિચાયના મતો નિર્ગુણ બ્રહ્મને નહીં પણ સગુણ બ્રહ્મને પરમ સત્ય ગણે છે, ને ગીતાએ પણ એ જ મત દર્શાવેલો માને છે. આ નિચારનો એક નમૂનો જુઓ “ગીતાના મત પ્રમાણે, સગુણ બ્રહ્મ અથવા ઈશ્વર એ પરમ તત્ત્વ છે, અને નિર્ગુણ, નિર્વિશેષ, નિર્વિકલ્પ પરમ સચ્ચરણ જે બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન ઉપનિષદોમાં કર્યું છે તે બ્રહ્મ સ્વતઃ મહાન છે અને ઈશ્વરનું અતિમ અંતસ્તત્ત્વ છે ખરું, પણ એ બ્રહ્મને સગુણ બ્રહ્મ અર્થાત્ ઈશ્વરે ટકાવી રાખેલું છે. ૮; ૩ અને ૧૦, ૧૨ માં બ્રહ્મને અક્ષર અને પરમ તત્ત્વ કહેલું છે, છતાં ૧૪, ૨૭ માં કહેલું છે કે આ અમૃત ને અવ્યય એવા પરબ્રહ્મને પણ ઈશ્વર ટકાવી રાખે છે.” — દાસગુપ્ત. ‘એ હિરટરી ઓફ ફિલોસોફી’ વો ૨, પૃ ૪૭૪

અનાદિમત્સરં વદ્ય (૧૨, ૧૨) એ વચનના શકર અને રામાનુજે પોતપોતાના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને જુદા જુદા અર્થો આપ્યા છે ન આદિમત્ અનાદિમત્ । કે તત્પર નિશ્ચિત્યં વદ્ય ક્ષેમમિતિ પ્રકૃતમ્ । (જેને આદિ એટલે જન્મ નથી તે અનાદિ અનાદિ શું ? તો કે પર—એટલે કે નિરતિશય નિર્વિશેષ બ્રહ્મ, જેને આ શ્લોકમાં જ્ઞેય કહ્યું છે) આ શકરનો અર્થ રામાનુજ કહે છે આદિર્યસ્ય ન વિચતે તદનાદિ । મત્પરમ્, અહ પતો યસ્ય તન્મત્પરમ્ । (જેનાથી પર હું છું તે) અહીં સગુણ બ્રહ્મ એ જ પરમ સત્ય છે, એમ રામાનુજે કહ્યું છે

પણ ભગવત જેવા ભક્તિના અન્યમાં પણ કહ્યું છે કે પરમાત્મા સ્વસ્વરૂપે તો નિર્ગુણ જ છે, ને તે ગુણવાન હોય એવો આભાસ થાય છે :

સ એવં સર્વર્જાગ્રે ભગવાનાત્મમાયયા ।

સદસદ્ગુણા આસૌ ગુણમય્યાડગુણો વિયુઃ ॥

તયા વિભસિતેભ્યે ગુણેષુ ગુણવાનિવ ।

અન્તઃ પ્રવિષ્ટ આભાસિ વિજ્ઞાનેન વિષ્ણુભિતઃ ॥ મા. ૧; ૨; ૨૧-૨.

(એ સર્વવ્યાપી ભગવાન પોતે નિર્ગુણ છે, છતાં તેમણે જ છેક શરૂઆતમાં પોતાની, સત્ તેમજ અસત્ રૂપવાળી, ગુણમયી, માયા વડે આ જગતને સરજ્યું હતું. એ માયાએ પસારેલા આ ગુણોની અંદર ભગવાને પ્રવેશ કરેલો હોવાથી તે ગુણવાન અર્થાત્ સગુણ હોય એવો આભાસ થાય છે. પણ વસ્તુતાએ તો તે ચૈતન્યશક્તિ વડે જ પ્રકાશે છે.)

અનાદિતાત્મા પુણ્યો નિર્ગુણઃ પ્રજ્ઞેતઃ પરઃ । મા. ૩; ૨૬; ૩.

(અનાદિ એવો આત્મા તે જ પુરુષ કહેવાય છે. તે નિર્ગુણ છે, અને પ્રકૃતિથી પર છે.)

મક્ત્યા સ્મરજ્ઞઃ સદસત્યનાત્મનિ દ્યાધિર્ગુણે વ્રદ્ધાણિ ચાષ્ટસા રતિઃ ।

મા. ૪; ૨૨; ૨૫.

(ભક્તિને લીધે, સદસત્ એવા અનાત્મા પરથી આસક્તિ થિતરી જાય છે, અને નિર્ગુણ બ્રહ્મ ઉપર જલ્દી અનુરાગ ઉત્પન્ન થાય છે.)

ગૃહીતમાયોરુણઃ સર્ગાદાવગુણઃ સ્મૃતઃ । મા. ૧; ૬; ૨૦.

(ભગવાન પોતે નિર્ગુણ છે, છતાં સૃષ્ટિના આરંભ સમયે માયાના અનેક ગુણો પારખી કરે છે.)

અજોડગુણઃ સ ગુણેદ્રજાયા ગુણાત્મા વેદ ન તે સ્વરૂપ્મ્ । મા. ૧૦; ૪૦; ૩.

(બ્રહ્મા પોતે પણ માયાના ગુણોથી બંધાયેલા હોઈ, ગુણોથી પર એવા તમારા સ્વરૂપને જાણી શકતા નથી.)

एकस्यमेव सदसद्व्यमद्वयं च स्वर्णं कृताकृतमिवेद न चानुभेदः ।

अग्रान्तस्तथायि जर्जरीकृतो विष्णो दस्माद् गुणव्यतिष्ठते निराधिष्ठिव ।

મા. ૮; ૧૨; ૮.

(જેમ ધડીને આકૃતિરૂપ બનાવેલું સોનું, અને ન ધોડેલું આકૃતિ વિનાનું સોનું, તે એક જ સોનું છે, તેમ સત્ તથા અસત્, અને દ્વૈત તથા અદ્વૈત તમે જ છો. વસ્તુતઃ તમારામાં કંઈ ભેદ નથી. છતાં લોકોએ અજ્ઞાનને લીધે તમારામાં ભેદ કલ્પેલો છે. તમે તો નિરુપાધિક છો. છતાં તમારે વિષે ભેદ જોવામાં આવે છે તે ગુણોનું જ પરિણામ છે.)

આ મુશ્કેલીમાંથી રસ્તો કાઢવા સમાવુજે ઠસબુંડે ‘નિર્ગુણ’ શબ્દનો અર્થ બધે ‘હેપગુણથી રહિત’ એવો કરવો. નિર્ગુણવાદક પરસ્ય વ્રદ્ધાનો હેવગુણસંસ્થાદુષ્પણોઃ । મો. ય. મા. ૧૩; ૨. (પરબ્રહ્મને નિર્ગુણ કહેલું છે ત્યાં, પરબ્રહ્મ હેવ ગુણ વિનાનું છે એમ માનવાથી અર્થ જરાબર બેસે છે.)

પરમાત્મા સ્વસ્વરૂપે નિર્ગુણ, નિર્વિરોધ, નિર્વિકલ્પ છે; અને જગતમાં છે તેમ જગતની પાર પણ છે; એ બતાવનારાં વચનો લાક્ષતીય તત્ત્વજ્ઞાનના મન્યોમાં છેક અગ્નેદકાળથી માંડીને પુષ્કળ મળી આવે છે. દાખલા તરીકે ભાગવતમાં આપેલી ગજેન્દ્રની સ્તુતિનાં આ વચનો જુઓ :

યસ્મિન્નિદં યતથેદં યેનેદં ચ દ્વં સ્વયન્ ।

સોડસ્મત્પરસ્માન્ પરસ્તં પ્રપંચ સ્વયંધ્રુવમ્ ॥

સોડ્દં વિશ્વસૃજં વિશ્વમવિશ્વં વિશ્વવેદસમ્ ।

વિશ્વત્માનમજં વદ્ધ પ્રણતોડસ્મિ પર પદમ્ ॥

સ વૈ ન દેવહૃત્ત્વર્ત્યતિર્વેદ્ ન સ્ત્રી ન પશ્યે ન પુમાન્ જન્તુઃ ।

નાવં ગુણઃ કર્મ ન સમ વાસન્નિષેધયંયે જગતાદત્તેયઃ ॥

મા. ૮; ૩; ૩, ૨૬, ૨૪.

(જેમની અંદર આ જગત સમાઈ ગયેલું છે, જેમના સ્વરૂપમાંથી આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે, જે આ જગતને રચે છે, જે પોતે જગદ્ગરૂપ છે, અને આ પરથી પણ પર હોઈ પરાત્પર છે, તે સ્વયંભૂને શરણે હું ભરું છું. જે વિશ્વના સર્જક છે, વિશ્વરૂપ છે, વિશ્વથી પર છે, વિશ્વના શાસક છે, વિશ્વના આત્મા છે, એવા પરમપદરૂપ અજન્મા થાઓને હું પ્રણામ કરું છું. એ જગવાન નથી દેવ, નથી અસુર નથી મનુષ્ય, નથી તિર્થંક, નથી સ્ત્રી, નથી પંદ, નથી પુરુષ, નથી જન્તુ, નથી ગુણ, નથી કર્મ, નથી સત્, નથી અસત્. આ સર્વ નિષેધો કરતાં પણ તે બાકી રહી જાય છે, અર્થાત્

તેની હસ્તીનો નિષેધ કરી ચક્રતો નથી. તેમજ તે સર્વરૂપ છે, ને તેની બહાર કશું નથી. એવા ભાવાનનો જય થાઓ.)

નિત્યેષો જયતાદશેષઃ એ વચનને વિષે આચાર્ય ક્રુષ્ણે કહ્યું છે : “ધૃતિર વિશ્વરૂપ છે તેમજ પરત્વર છે, એ વસ્તુની આના કરતાં વધારે સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા પૂર્વ ને પશ્ચિમનાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં ક્યાંયે આપેલી હોય એવું મારાં જાણવામાં નથી. ” — ‘આપણો ધર્મ’, પૃ. ૭૮૮. એજ સંદર્ભમાં કહ્યું છે કે ગગ્નેન્દ્રે ‘નિર્વિશેષ’ની સ્તુતિ કરી હતી. મા. ૮; ૨; ૩૦.

નિર્ગુણ બ્રહ્મ માનનારને જ માયાવાદ સ્વીકારવાનું રહે છે. નિર્ગુણ-બ્રહ્મવાદનો નિષેધ કરનાર સગુણબ્રહ્મવાદી વિચારકો, ‘નિર્ગુણ’ એટલે ‘હેય ગુણ વિનાનો’ અને ‘કલ્યાણગુણવાળો’ એવો અર્થ કરીને, માયાવાદ માનવાની મુશ્કેલીમાંથી છૂટી ગયા છે, એ ખરું. પણ તેમણે પોતાને માટે ખીજ એક મુશ્કેલી જોઈ કરી છે. બ્રહ્મ જો “હેયગુણરહિત” હોય, તો ‘હેયગુણ’ નું ઉત્પાદક કોણ? સ્વાં બ્રહ્મ સિવાય કોઈ ‘ધૃતિર’ તત્ત્વ માનવું પડે છે. આનો ઉક્લેષ કરીને રાધાકૃષ્ણન કહે : “સત્, શુભ, પુણ્ય અન્તે અસત્, અશુભ, પાપ ઉપર વિજય મેળવે છે, એવી પાકી ખાતરી આપણાથી ક્યારે રાખી શકાય? ધૃતિર શુભ અર્થાત્ કલ્યાણ ગુણવાળો છે, અને અશુભ અર્થાત્ અસત્નું ઉત્પાદક એવું કોઈ ખીજું તત્ત્વ ધૃતિરનો વિરોધ કરી રહ્યું છે, એમ માનવાથી આવી ખાતરી મળતી નથી. સગુણ ધૃતિર તે જ્યારે અદ્વૈતવાદીઓનું નિર્ગુણ બ્રહ્મ અને (એ બ્રહ્મ સપૂર્ણ હોઈ, સત્ અને અસત્, શુભ અને અશુભ, હેય અને ઉપાદેય વગેરે દ્વન્દ્વોથી પર છે) સારે જ આપણે એમ કહી શકીએ કે પાપ એ એક નિષેધાત્મક તત્ત્વ છે; તેનું આયુષ્ય અલ્પ છે; અને અન્તે તેનો પરાજય અથવા વિલય થયા વિના રહેવાનો જ નથી. ” — ‘ધી રેઈન ઓફ રિલિજિયન્સ’, પૃ. ૧૩૮.

૪૮; ૧૩. પર બ્રહ્મ અને અપર બ્રહ્મની વ્યાખ્યા શંકરે આ પ્રમાણે આપી છે :

યન્નાવિવાહસ્તનામરૂપાદિવિશેષપ્રતિષેધાદસ્તૂત્યાદિસન્દૈર્ઘ્યોપદિશ્યતે તત્ત્વમ્ ।
તદેવ યન્ નામરૂપાદિવિશેષેણ કેનાચિદ્ વિદીઝ્યમાસન્નાયોપદિશ્યતે ‘મનોમયઃ પ્રાણ-
ધરીરો મારૂપઃ’ इत्यादिषन्દैस्तदપરम् । ધ્ર. સૂ. ધાં. મા. ૪; ૧; ૧૪.

(અવિદ્યાએ કરેલા નામ રૂપ આદિ વિશેષનો નિષેધ કરીને, ‘અસ્ત્યક્ત’ વગેરે શબ્દોથી જે બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે, તે પર બ્રહ્મ છે. તેને જ ન્યાં, ઉપાસના માટે, કોઈ નામ રૂપ આદિ વિશેષ લગાડીને — ઘખલા તરીકે ‘તે મનોમય છે, પ્રાણરૂપી સ્તરીરવાળો છે, તેજસ્વી રૂપવાળો છે’ વગેરે શબ્દોથી — ઉપદેશ કરવામાં આવે છે ત્યાં તે અપર બ્રહ્મ છે.)

પરં ચેન્દ્રાતન્મયમખં ચેત્ત્રાન્તન્મયમ્ । કઠ. શાં. મા. ૧; ૨; ૧૬.

(પરબ્રહ્મને નાણુવાનું; અને અપરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાનું.)

ઉપાસના તો સગુણ બ્રહ્મની જ કરી શકાય, એમ શંકરે પણ કહ્યું છે; ને એવા સગુણ રૂપના વર્ણનમાં તે કંઈ વાંધો જોતા નથી.

નિર્ગુણમપિ સદ્ વ્રજ્ય નામસ્પગતૈર્ગુણૈઃ સગુણુપાસનાયૈ તત્ર તત્રોપદિશ્યત્ત્વે-
તદપ્યુક્તમેવ । સર્વગતસ્યાપિ વ્રજ્યણ ઉપલક્ષ્યર્થે સ્થાનવિશેષો ન વિરુદ્ધયતે, શાલ્ત્માન
દ્વ વિજ્ઞોરિત્વેતદપ્યુક્તમેવ । વ. સૂ. શાં. મા. ૧; ૨; ૧૪.

(બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે; છતાં, ઉપાસના માટે, નામરૂપમાં રહેલા ગુણો વડે સગુણ હોય એવી રીતે ઠેકઠેકાણે તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે; એમ પણ અમે કહી ગયા છીએ. બ્રહ્મ સર્વવ્યાપી છે; છતાં, ઉપલક્ષિ અર્થાત્ પ્રતીતિને સાર, બ્રહ્મને અમુક સ્થાનમાં રહેલું વર્ણવ્યું હોય — જેમકે શાલગ્રામમાં વિષ્ણુ છે એમ કહ્યું હોય — તો તેમાં વિરોધ આવતો નથી, એમ પણ અમે કહ્યું છે.)

“શંકર સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે નિર્ગુણ અને સગુણ એવાં બે બ્રહ્મ નથી, તેમ એકલું નિર્ગુણ છે અને સગુણ નથી એમ પણ નથી, પણ સગુણ જ ઠીકઠીક વિચાર કરતાં, અર્થાત્ પરમાર્થતઃ નિર્ગુણ જ છે એમ સમગતય છે. આમ હોઈ આપણા સર્વ બવહાર માટે બ્રહ્મ સગુણ છે એમ માનીને ચાલીએ તો એમાં શંકર વેદાન્તનો વિરોધ નથી.” — આ. બા. ક્રુવ. ૧. ‘આપણો ધર્મ’, પૃ. ૧૯૫. “માવામાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પડી બ્રહ્મ સગુણ બને છે, સારે જ એને મનુષ્ય ગ્રહી શકે છે, વિષય કરી શકે છે. પણ નિર્ગુણ અને સગુણ એવી બે ભિન્ન વસ્તુઓ નથી, એક જ વસ્તુનું બે રૂપે કથન છે : સ્વસ્વરૂપમાં, પરમાર્થસ્વરૂપમાં, જે નિર્ગુણ છે તે જ આપણાં જ્ઞાન ભક્તિ આદિના વિષયરૂપે સગુણ છે. એક જ વસ્તુનાં બે રૂપ છે એમ પણ નથી, કારણ એક અખંડ

બ્રહ્મમાં જે રૂપ હોવાનો સંભવ જ નથી. એક વસ્તુનું એ રૂપે કથન માત્ર છે. એમાં પણ સગુણ જ સુખ્ય કથનવિષય છે; નિર્ગુણ તો અધિધ્વનમાત્ર હોઈ 'તેતિ તેતિ' આદિ વાક્યો વડે ફક્ત લક્ષણ દ્વારા કથાય છે." — એજન, પૃ. ૨૬૦. "સગુણનું અધિધ્વન નિર્ગુણ છે એ જૂલવાનું નથી." — એજન, પૃ. ૨૭. "જગતનું કારણ તો હમેશાં સગુણ જ માનવામાં આવે છે. નિર્ગુણનાદમાં સગુણનો સ્વીકાર નથી એમ માનવું જ જૂલભરેલું છે... નિર્ગુણવાદીઓનું કહેવું એટલું જ છે કે સગુણવાદીઓ જેમ ગુણ અને ગુણી એવાં જે તત્ત્વોને ઉપદ્રવનાં માની અટકે છે તેમ ન અટકતાં એ બંને તત્ત્વોનો ખુલાસો એક પરમતત્ત્વથી કરવો જોઈએ." — એજન, પૃ. ૩૪૧.

આ વિષયના સધાકૃષ્ણનના વિવેચન માટે જુઓ 'દિંદુ પર્વ', પૃ. ૧૮૧-૨; 'દિંદુ જીવનદર્શન', પૃ. ૨૫-૬; 'મહાભારત', પૃ. ૪૭-૮, ૧૪૩-૪. વળી : "ધ્મિર, જે આ જગતનો કર્તા, ભર્તા, ને કર્માધ્યક્ષ છે, તેને પરબ્રહ્મ સાથે જરા પણ સંબંધ નથી એવું નથી. ધ્મિર એ માણસની દૃષ્ટિએ દેખાતું પરબ્રહ્મ છે. ... પરમ તત્ત્વને આપણે જ્યારે જગતથી અલગ પાડીને જોઈએ ત્યારે તેને પરબ્રહ્મ કહીએ છીએ; જગત સાથેનો તેનો સંબંધ આનમાં સમીપે જોલીએ ત્યારે તેને ધ્મિર કહીએ છીએ. નિર્ગુણ બ્રહ્મ એ સગુણ ધ્મિરનું જગતની હસ્તી પહેલાંનું રૂપ છે, સગુણ ધ્મિર એ પરબ્રહ્મનું જગતની દૃષ્ટિએ દેખાતું રૂપ છે." — સધાકૃષ્ણ : 'એન આર્ધિવાસિસ્ટ બ્યૂ ઓફ લાઈફ', પૃ. ૩૪૪-૫. "પરમાત્માનાં નિર્ગુણ અને સગુણ રૂપને વિચારમાં છૂટા પાડી શકાય, પણ જીવનમાં છૂટા પાડી શકાતાં નથી." — સધાકૃષ્ણ : 'ઈસ્ટર્ન રિલિજિયન્સ ઓફ વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ', પૃ. ૨૯૨.

નિર્ગુણ અને સગુણના વિરોધભાસનો પરિહાર, અથવા એનો સમન્વય, શકિતના નિરૂપણમાં પણ કરેલો છે. ઇ. ત. :

અંતરી મોગી ચેતન્યવન । શોદરી ઉપદ્રિતાં નવન ।
 આનંદવિપદી ધીકૃત્વ । પૂર્તિ છૂર્ણ કમુચ દેવે ॥
 દામે ધીકૃત્વ ચેતન્યવન । ચેતન્યવિપદી ધીકૃત્વ ।
 શુભનિર્ગુણસ્થે જામ । પ્રણ પરિપૂર્વ ધીકૃત્વ ॥

સગુણ નિર્ગુણ સ્વર્ગે દોની । મોગાવયા આવડી ઝાંચે મની ।

તેહી સ્થિતીચ્ચા મુઠ્ઠ દાની । કૃપાકૃપાનો સમર્થ ॥

તે કૃષ્ણકૃષેસ્તત્ર જાણ । ફિટલે ઉદરાચે દુર્લ્લખ ।

સગુણ નિર્ગુણ એક કૃષ્ણ । હે રૂપ સર્પણ વાળલી ॥ એ. મા. ૨૧, ૪૩

(ઉદ્ધવે અતરમા ચૈતન્યધન — અર્થાત્ નિર્ગુણ, નિરાકાર, ચિન્માત્ર એવા — શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન કર્યું પછી આખ ઉવાડીને બહાર નજર નાખી તો સાકાર — મૂર્તિમાન આનંદરૂપ શ્રીકૃષ્ણની આખી મૂર્તિ સામે જામેવી જોઈ એટલે કહેના લાગ્યા કે શ્રીકૃષ્ણ કેવળ ચૈતન્ય, ચિન્માત્ર — નિર્ગુણ, નિરાકાર — પણ છે, અને દેહધારી અર્થાત્ સાકાર ચૈતન્ય પણ છે પૂર્ણ પ્રકાશ એવા શ્રીકૃષ્ણ સગુણ અને નિર્ગુણ બને રૂપવાળા છે કોઈ બકતને એમના સગુણ અને નિર્ગુણ બને સ્વરૂપનો અનુભવ કરવો હોય, તો શુરુ કૃપા કરીને એ બને રિધતિનું ધન કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે આમ કૃષ્ણની કૃપા વડે ઉદ્ધવની નિર્મળતા દૂર થઈ, અને સગુણ કૃષ્ણ તેમજ નિર્ગુણ કૃષ્ણ એક જ છે એ વાત એમના મનમા પૂરેપૂરી ઠસી ગઈ)

૪૮, ૨૫ ભાગવતે એક જગાએ કૃષ્ણને ‘સ્વયં ભગવાન’ કહ્યા છે ખરા, પણ બીજી જગાએ ‘અંશાવતાર’ પણ કહ્યા છે વિષ્ણુમ્ભ તે કુલિગત પર પુમાનશેન સાક્ષાદ મગવામવાય ન । મા. ૧૦, ૨, ૪૧ (હે મા ! સાક્ષાત્ પરમ પુરુષ ભગવાન અમારુ કલ્યાણ કરવાને તમારા ઉદરમાં આવ્યા છે તે મહુ સારુ થયું છે) વળી જુઓ મા. ૧૦, ૧, ૨ ૧૦, ૨, ૯, ૧૬, ૧૮ ૧૦, ૧૧, ૪૬ ૧૦, ૪૨, ૨૩

“ગીતાનો અનતારી કૃષ્ણ થોડા વિચારશીન લોકોને માટે જ છે પણ ભાગવતનો અવતારી કૃષ્ણ ભારતાર્પના કરોડો સ્ત્રીપુરુષોનાં પ્રેમજ હૈયામાં વિરાજમાન થયેલો છે ” — ડી એસ શર્મા ‘ધી રેનેસા ઓફ હિંદુધર્મ’ પૃ ૪૬

૪૮, ૬ એનું વાહન ગરુડ તે વેદ છે છન્દોમયેન ગરુડેન । મા. ૮, ૩, ૩૧

૪૮, ૨૫ અવતીર્ણોઽમિ વિશ્વાત્મન્મૂર્ભારણપુત્રત્વ । મા. ૧૦, ૨૭, ૨૧ (હે વિશ્વાત્મન્, તમે ભૂમિનો ભાર ઉતારવાને અવતાર લીધો છે)

શુઓ મા ૧૦, ૩૩, ૨૭ વળી સ્વામિતારો મૂતાની કોમાય ચ મવાય ચ ।
મા ૧, ૧, ૧૩ (જેનો જન્મ જગતની રક્ષા ને આપ્યાદી માટે છે) લાગવત
તો કહે છે કે હરિના અવતાર અસખ્ય છે અવતારા હસત્યેયા હરે સત્ત્વન્ધિ
દ્વિજા । મા ૧, ૩, ૨૬ (હે બ્રાહ્મણો, સત્ત્વના લગ્નરૂપ એવા હરિના
અસખ્ય અવતારો છે.)

૫૦, ૧૬ સરખાવો “અવતાર એટલે શરીરધારી પુરુષવિશેષ
જીવમાત્ર ઈશ્વરનો અવતાર છે, પણ લૌકિક બાધામા બધાને આપણે અવતાર
નથી કહેતા જે પુરુષ પોતાના યુગમા સૌથી શ્રેષ્ઠ ધર્મમાન છે તેને બલિધ્યની
પ્રગ્ન અવતારરૂપે પૂજે છે આમા કઈ દોષ નથી લાગતો, એમા નથી ઈશ્વરની
મોટાઈને ઝાખપ, નથી એમા સહને આધાત ‘આદમ ખુદ નહિ લેકિન
ખુદાકે દૂરસે આદમ જુદા નહિ ’ જેનામાં ધર્મભગૂતિ પોતાના યુગમા સહુથી
વધારે છે તે વિશેષાવતાર છે એ વિચારશ્રેણીએ કૃષ્ણરૂપી સપૂર્ણાવતાર આજે
હિંદુ ધર્મમાં સામાન્ય ભોગવે છે ” — ગાંધીજી ‘અનાસમિતયોગ’,
પ્રસ્તાવના, ૫ છ

૫૧, ૨૫ આ સસારની ઉત્પત્તિ શા માટે થઈ છે તે આપણે કળા
શક્તિ નથી “આપણે નાટકશાળામા પ્રેક્ષકો માટેના ‘પીટ’ કનામમાં
બેઠેલા છીએ પડદા પાછળ શુ ચાલી રહ્યું છે એ જાણવું આપણે માટે અતિ
કઠણ — અશક્યવત્ — છે એ માયા છે — મૂઠ, અકળ વસ્તુ છે, ને આપણે
પૂજ્યભાવે તેનો સ્વીકાર ક્યે મૂટકો છે ” — રાધાકૃષ્ણન ‘એન આઈડિયા
લિસ્ટ ઓફ લાઈફ’, ૫ ૩૪૪

૫૧, ૨૮ “‘અવિદ્યા’ શબ્દ, જે શાકરવેદાન્તમાં ધણો પ્રસિદ્ધ છે,
તે ગીતામાં ક્યયિ વપરાયેલો નથી, ‘અજ્ઞાન’ શબ્દ અનેક વેળા વપરાયો
છે ખરો, પણ એમાંથી એકે જગાએ તેમા કશો ખાસ પારિભાષિક અર્થ
નથી તેનો અર્થ તો જ્ઞાનનો અભાવ અથવા ભ્રમ છે, તે તમસને લીધે
નીપજે છે (અજ્ઞાન તમસ ફલ્ગુ), અને તે પાછો તમમને પેદા કરે છે
(તમસ્ત્વજ્ઞાનજ વિદિ) ” — ઘસચુક ‘એ હિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયન
ફિનોસોફી’ વો ૨, ૧ ૪૭૮

શંકરવેદાન્તીઓમા કેટલાક માયા અને અવિદ્યાને એક માને છે, ખીજા કેટલાક જુદી માને છે આ ખીજા વર્ગના માયા પ્રભુની અને અવિદ્યા જનની ગણે છે. તેઓ કહે છે કે “જ્યનુ જ્યપણુ એનું જ નામાન્તર અવિદ્યા છે, અને અવિદ્યાનુ પ્રતીત યતુ એમા જ જ્યનુ જ્યપણુ છે — અર્થાત્ જ્યભાવ અને અવિદ્યા એક જ વસ્તુસ્થિતિના બે નામ છે ” — આ બા ક્રુન ‘આપણો ધર્મ’, ૫ ૨૬૬

૫૨, ૩ યદ્દ માયયા દેવ્યા સ્વજત્યવતિ દન્ત્યજ । મા ૧, ૮, ૧૬

(એ અજ-મા ઇન્દ્ર આ જગતને માયા દેરી વડે સરળે છે, ટકાવી રાખે છે, ને હરે છે)

૫૨, ૨૭ માયાજવનિગાચ્છત્રમાત્માન યત્કમીધામ્ । મા ૧૦, ૮૪, ૨૩

(તમે સર્વના આત્મા, અને કાળરૂપ, એવા ઇન્દ્ર માયરૂપી ય-દાથી હકાયેલા છે)

૫૨, ૨૬ કાર્યે હિ કારણત્યાન્તર્વર્તિ ભવતિ । મી દ્વા મા ૮, ૨૦

(કાર્ય કારણની અંદર સમાઈ ગયેલું હોય છે) આને ‘સત્કાર્યવાદ’ કહે છે આથી બિનટો તે અસત્કાર્યવાદ અસત્કાર્યવાદ કહે છે કે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય તે પહેલા તેનો અભાવ હોય છે, તથા તે નાશ પામે પછી પણ તેનો અભાવ થાય છે પહેલા અભાવને તે ‘આગભાવ’, અને ખીજાને ‘ધ્વસાભાવ’, કહે છે. ન્યાય-વૈશેષિક દર્શન આ વાદને સ્વીકારે છે

સત્કાર્યવાદ કહે છે કે કાર્ત્ત્રિય વસ્તુ અસત્ અથવા શૂન્યમાથી નવી ઉત્પન્ન થતી નથી એટલે વસ્તુ ‘ઉત્પન્ન થઈ’ એમ ન કહેવાય તે વસ્તુ તેના ઉપાદાનકારણની અંદર તો હાલત હોય છે જેમકે ઘડો અને મુગટ માની અને સોનાની અંદર તો મોજૂદ હોય જ છે તે નવા ક્ષપ્ત થતા નથી, પણ માટી અને સોનાની અંદરથી — અર્થાત્ તેમના કારણમાંથી — જુદા જુદા ઘાટરૂપે પ્રગટ થાય છે, ને ક્યારેક તે જ કારણમા વિનીન થઈને અદૃશ્ય થઈ જાય છે એટલે ખરુ જોતાં એમ કહેવું જોઈએ કે ઘટ અને મુકુટનો — અર્થાત્ કાર્યનો — ‘આવિર્ભાવ’ અને ‘તિરોભાવ’ થાય છે અસત્કાર્યવાદીઓ જેને આગભાવ અને ધ્વસાભાવ કહે છે તે સ્થિતિમા આ જુદા જુદા ઘાટ — અર્થાત્

કાર્ય — તેના મૂળ કારણમાં સમાર્પિત થયેલા હોઈ કાર્યરૂપે દેખાતા નથી. વર્તમાન સ્થિતિમાં તેની માત્ર ‘અભિવ્યક્તિ’ થાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો, કાર્ય નિત્ય છે, ને અતીત, વર્તમાન, અને અનાગત એ એની ત્રણ જુદી જુદી અવસ્થા છે. તત્સામિત્યસ્યેવ કાર્યસ્યાતીતાનાગતવર્તમાનાવસ્થાભેદા એવ વક્તવ્યું. વિજ્ઞાનમિત્ર સાંક્ષ્યપ્રવચનમાખ્ય, સૂત્ર ૮૨ નાસતો વિચતે ભાવો નાભાવો વિચત સત એમ ગીતાએ કહ્યું છે તેમાં આ સદ્કાર્યવાદ રહેતો છે. સાખ્ય અને પરિણામવાદી વેદાન્ત આ વાદ સ્વીકારે છે. સ્યાદ્વાદનાદી જૈન માને છે કે સત્કાર્યવાદ અને અસદ્કાર્યવાદ બંને જુદી જુદી દૃષ્ટિએ ખગ હોઈ, એક જ સત્યની બે બાજુઓ છે.

શાકરવેદાન્ત અનુસાર કાર્ય તે કા જુદી અભિજ્ઞ નથી તેમ જિજ્ઞાસુ પણ નથી, તેમ તે કારણથી અભિજ્ઞ અને જિજ્ઞાસુ બંને પણ હોઈ શકે નહીં. તેને આ બેમાંથી એકે રીતે વર્ણવી શકાતું નથી, તેથી તે અનિર્વચનીય છે. તે સત્ નથી ને અસત્ પણ નથી, તે તો અનિર્વચનીય — અર્થાત્ મિથ્યા — છે. આ વાદને ‘અનિર્વચનીયકાર્યતાવાદ’ કહી શકાય. આ મુદ્દાના સવિસ્તર વિવેચન માટે જુઓ કુવ સ્વા મ, ટિપ્પણો, પૃ ૩૫-૬ ઉપરની વીમલો આને આધારે આપેલી છે.

અહીં કુવ અને દાસગુપ્ત એક અમલનો મુદ્દો ઊભો કરે છે. કુવ કહે છે “આ અનિર્વચનીયકાર્યતાવાદને જૂનથી કેટલીકવાર સદ્કાર્યવાદથી અભિજ્ઞ ગણવામાં આવે છે. અથવા તેના પેદાશા મૂકવામાં આવે છે. વસ્તુતાએ એ સદ્કાર્યવાદ નથી, પણ સ્વકારણવાદ છે.” — એજન, પૃ ૩૭.

તેમણે જ દાસગુપ્તનો આ મત સમતિપૂર્વક નેખ્યો છે. “વેદાન્ત અને સાંખ્ય બંનેના કાર્યકારણ વિશેના સિદ્ધાન્તને પણ કેટલીકવાર સદ્કાર્યવાદ કહેવામાં આવે છે. પણ ખરું કહીએ તો, કેટલાક સૂક્ષ્મદર્શી વિવેચકોએ બતાવ્યું છે તેમ, કાર્યકારણ વિશેના વેદાન્તના મતને ‘સ્વકારણવાદ’ કહેવા જોઈએ, કેમકે તે મત અનુસાર કેવળ કારણ જ સત્ય છે, ને સર્વ કાર્યો તે કારણના આભાસો અથવા વિવર્તો છે. પણ સાંખ્યમત અનુસાર, કાર્ય તે કારણની અદર તિરોજૂન રૂપે પડેલું જ છે, ને તેથી તે નિત્ય અને સત્ છે.” — દાસગુપ્ત ‘એ હિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયન ફિલોસોફી’ વો ૧, પૃ ૨૫૮.

આ દેખીતી મુશ્કેલીમાં પણ સ્પષ્ટતાની અનેકાનિતક દષ્ટિ આપણને મદદ કર છે એની ભાષા વાપરીને કહીએ તો, જુદી જુદી દષ્ટિએ ઉપરની મને વાત સાચી છે શાંકરવેદાન્ત પારમાર્થિક દષ્ટિએ જગતની ઉત્પત્તિ નથી માનતો, જગતને યજ્ઞનો વિસ્તાર માને છે, અને તેને મિથ્યા અર્થાત્ અનિર્વચનીય કહે છે, એ સાવ સાચું છે અને તેથી, દુન અને દાસગુપ્તા કહે છે તેમ, તે પારમાર્થિક દષ્ટિએ સત્કાર્યવાદી નથી પણ સત્કારણવાદી છે

પણ વ્યાવહારિક દષ્ટિએ તો શકર એમ માને જ છે કે જગતને ઈશ્વરે પોતાના રસપ્રમાણી સરળયું વ્યાવહારિક દષ્ટિએ જગતની હસતી તેઓ સાની માને છે અર્થાત્ તેઓ વ્યાવહારિક અનસ્થાની દષ્ટિએ માયાવાદી કે વિવર્તવાદી નથી, પણ બાહ્યાર્યવાદી છે, અથવા કહો કે બ્રહ્મપરિણામવાદી, પ્રકૃતિ પરિણામવાદી, સત્કાર્યવાદી, સગુણબ્રહ્મવાદી, જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચયવાદી, ઉપાસના કે ભક્તિમાર્ગી વગેરે બધું જ છે એક વાક્યમા કહેડું હોય તો એમ કહી શકાય કે શકર પારમાર્થિક દષ્ટિએ વિવર્તવાદી, ને વ્યાવહારિક દષ્ટિએ પરિણામવાદી, છે તેમણે પોતે સાન રસપ્રદ શુદ્ધિમાં આ વાત કહી છે એ પરમાર્થવત્તાવાં સર્વવ્યવહારાભાવ વદન્તિ વદન્તા સર્વે । વ્યવહારાવસ્થાવાં તુલ્ય શ્રુતાવપી

શ્વપ્રતિવ્યવહાર । મ સૂ શાં મા ૨, ૧, ૧૪ (આમ પરમાર્થાવસ્થામાં ભેદમૂલક સર્વ વ્યવહારનો અભાવ હોય છે, એમ વેદાન્તનાં સર્વ વચનો કહે છે)

પણ વ્યવહારાવસ્થામાં તો ઈશ્વર સૃષ્ટિનું સર્જન કરે છે વગેરે વર્ણનો શ્રુતિમાં પણ આપેલાં છે) તેથી જ તેમણે યોગાચાર અને માધ્યમિક બૌદ્ધોના નિજાનવાદ અને શૂન્યવાદ સાથે સત્કાર્યવાદ અને સત્કારણવાદ બંનેનું સમર્થન કર્યું છે જુઓ જ શાં મા ૧, ૨, ૧

વ્યવહારની અવસ્થાએ બીજેવા શકરને રામાનુજ, વલ્લભ, સેશ્વર સાખ્ય વગેરે સગુણબ્રહ્મવાદીઓ તથા બ્રહ્મપરિણામવાદીઓ સાથે મહત્વનો ભેદ રહેતો નથી આ વાત જરૂરે નવી નથી, ધણી સમર્થ વિવેચકોએ ફરીફરીને કહી છે એ બે સમગ્રય તો ધણી નકામા ઝગમગ મગી ગયે ભેદ મુખ્યત્વે એક જ વાતમાં છે શકર, ઉપનિષદોના ચિન્તકોની ભાવનાને અનુસરીને, કહે છે કે જો નિસ ને અવિનાશી એવું પરમ તત્ત્વ શોધવું છે તેનાથી સગુણ બ્રહ્મ, ને તેના મર્ષિત રીતે રહેવા દેત, આગળ અટકી ન

જ્યાય. જગતની દેખીતી વાસ્તવિકતાની — નામરૂપની — નીચે ઊતરીને તેણે જોતું જ જોઈએ. પારમાર્થિક દૃષ્ટિ એટલે જ દિલસૂક્ષ્મની દૃષ્ટિ. એ દૃષ્ટિએ જોતાં તો, ઉપનિષદના ઋષિઓએ જોયેલું તેમ, બ્રહ્મ નિર્ગુણ — અર્થાત્ નિરુપામ્ય, નિર્વિશેષ, નિરુપાધિક, અનવચ્છિન્ન — જ દેખાય; અને નિરંતર રૂપાન્તર પામતા જગતની હસ્તી આપેક્ષિક જ દેખાય. આમ અદ્વૈતવાદના પેટામાં બીજા સેશ્વર વાદોનો સમાવેશ થતો હોવાથી, શંકરમતને બીજા સેશ્વરવાદીઓ સાથે લગાઈ ટંટામાં ઊતરવાનું ઓછામાં ઓછું હોઈ શકે. આવા કંઈક આશયથી જ કદાચ ગૌડપાદે કહ્યું દશે કે “ દ્વૈતવાદીઓ બલે માંહોમાંહિ લડે, અદ્વૈતવાદને કાઠની જોડે વિવાદ નથી ને વિરોધ નથી (અક્ષિવાદોડવિરુદ્ધ); અને એ માંહોમાંહિ વિવાદ કરનારાઓ (વિવદન્તઃ પરસ્પરમ્) ની જોડે અમે અદ્વૈતવાદીઓ તો લડતા નથી; કેમકે અદ્વૈતદર્શનને કાઈ જોડે વિવાદ છે જ નહીં. વિવદામો ન તૈઃ સાધંમવિવાદં નિયોક્ત । માં. કા. ૪; ૫. ”

૫૩; ૨. *Real* અને *Unreal* માટે અનુક્રમે ‘વસ્તુ’ અને ‘અવસ્તુ’ શબ્દો પણ વપરાયા છે. કે. સ્મ. ૩૩. *Realist* અને *Idealist* માટે મધુસૂદને અનુક્રમે ‘પ્રપંચપરમાર્થતાવાદી’ અને ‘પ્રપંચાનુતવાદી’ એ શબ્દો વાપર્યા છે. ગી. મધુ. ૬; ૨૯. *Realist* ને માટે શકેરે ‘વ્યાખ્યાયવાદી’ શબ્દ વાપર્યો છે.

૫૩; ૭. શંકરના ‘માયાવાદ’ વિષે સધાકૃષ્ણને કહેલું નીચેનું વિવેચન બહુ અગત્યનું છે :

“ ગૌડપાદ એવી દલીલ કરે છે કે ‘જો આદિ અને અન્તમાં હસ્તી ધરાવતું નથી તેની હસ્તી વર્તમાનમાં પણ નથી.’ (અદ્વાક્તે ચ ચન્નાસ્તિ વર્તમાનેડવિ તત્તથા । માં. કા. ૨; ૬.) બીજા શબ્દોમાં, જગતની વસ્તુઓ અનિત્ય છે. જગત એ માયા છે, એટલે કે નાશ પામે છે, પણ ઈશ્વર તો નિત્ય ને અવિનાશી છે. વિકાર, કાર્યકરણ, પ્રવૃત્તિ એ બધી સાન્ત ને પરિમિત વસ્તુઓ છે; અને નિત્ય ને અવિનાશી એવો પરમાત્મા એમનાથી પર છે. ઈશ્વર એ નિશ્ચની હસ્તીનો ખુલાસો કરવાનું કે માનવસમાજને સુધારવાનું નર્યું સાધન નથી.

“ શકેરે માયાવાદનું વ્યવસ્થિત પ્રતિપાદન કર્યું મનાય છે તે ખરું છે.

તેઓ આપણને કહે છે કે પરમ સત્ય નિરિકાર છે, અને તેથી માનવી સત્ત્વર જેવા નિરતર જદાતા પદાર્થને પારમાર્થિક સત્તા નથી. છતાં, જે પારમાર્થિક અથવા સંપૂર્ણ સત્ય નથી તેને સાત પ્રાતિભાસિક અથવા મૃગજળ જેવું માની લેના સામે તેઓ આપણને ચેતાવે છે જગતને વ્યાવહારિક સત્તા છે, તે પ્રાતિભાસિક સત્તાથી સાવ જુદી જ છે માણસને યતી પ્રતીતિ નથી પારમાર્થિક કે નથી પ્રતિભાસિક દસ્ય જગત એ પારમાર્થિક સત્ય નથી, એટલા જ પરથી એમ કહિત થતું નથી કે તે ઝાંઝવાના જળ જેવો નિરર્થક ભ્રમ છે જગત સત્ નથી એ ખરું, પણ તે કેવળ પદાર્થો પણ નથી (ગૌડપાદ પણ કહે છે માયાના પ્રમિદ દ્વેતમદ્વેત પરમાર્થન । માં ૪૧ ૧, ૧૭) આ દ્વેત માયારૂપ છે, પણ અદ્વેત તે પરમાર્થ સત્ય છે માયા એટલે અસત્ય અર્થાત્ હસ્તીનો અભાવ નહીં કારણ 'અસત્યનો જન્મ તો ખરેખાત અથવા માયા વડે બેમાથી એકે રીતે થતો નથી કેમકે વ-ધ્યાપુત્રનો જન્મ ખરેખાત અથવા માયા વડે બેમાથી એકે રીતે થતો નથી ' અસત્તા માયયા જન્મ તત્પતો નૈવ દુષ્યતે । વ-ધ્યાપુત્રા ન તાવેત માયયા કાપિ જાયત । માં ૪૨ ૨, ૨૮) બ્રહ્મને સત્યતુ સત્ય — સત્યસ્ય સત્યમ્ — કહેવું છે જગતના પદાર્થોનું આપણને જે જ્ઞાન થાય છે તે સર્વમાં આપણને એક અર્થમાં એ સત્યતુ જ જ્ઞાન થાય છે " — 'ઈસ્ટર્ન રિલિજિયન્સ ઑફ વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ', પૃ. ૮૬-૭

શકરનાં જે વચનોને આધારે ઉપલુ વિવેચન કરેલું છે, તેમાંનાં કેટલાક મહારના નીચે આપ્યા છે નીચેના ઉત્તરામાં ખાસ કહેવું છે કે બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત એવી જગતની હસ્તી નથી, જગતની હસ્તી જ નથી એમ કહેવું નથી

કાર્યમાક્રાન્તદિક વદુષ્પદ જગત્, કારણ પર વ્રજા, તસ્મા કારણાત્પરમાર્થતોઽ ન્યન્ન વ્યતિરેકેનાભાવ કાર્યન્યાયગમ્યત । .. ન તુ વસ્તુજ્ઞાન વિદ્યારો નામ કથિદસ્તિ । નામયમાત્ર ફલતદ્વૃત્ત મૃત્તિસ્ત્યદ સત્યમિતિ । એવ વ્રજાણો દ્યાન્ત આમ્નાત । વ્રજાવ્યતિરેકેન કાર્યજાતસ્યાભાવ ફલિ ગમ્યતે ।

જ સૂ ત્રાં મા ૨, ૧, ૧૪

(આકાશ આદિ ધણા વિસ્તારવાળું જગત તે કાર્ય છે પરબ્રહ્મ તે કારણ છે ક્રમને એ કારણથી વસ્તુત અનન્ય છે, એટલે કે કારણ વિના

કાર્યની હસ્તી સહજતી નથી ખરુ જોતાં વિકાર એ નામનો કોઈ પદાર્થ નથી એ તો કેવળ નામ છે, વિકાર તરીકે તે અસત્ય છે, કેવળ મૃતિકારૂપે જ સત્ય છે. બ્રહ્મને વિષે આ દૃષ્ટાન્ત શ્રુતિમાં આપેલું છે. બ્રહ્મ વિના કે ક્ષણથી નોખી જગતરૂપ કાર્યસમૂહની હસ્તી નથી, એમ સમજવાનું છે)

તસ્માદપ્યભાવો બાહ્યાર્થસ્થતિ । એવ પ્રાપ્તે મૂળ — ‘ નાભાવ ઉપલબ્ધે ’
 इति । न खल्वभावाद् बाह्यार्थस्याप्यवसानं शक्यते । कस्मात् । उपलब्धे । उपलब्ध्यत
 हि प्रतिप्रत्यय बाह्योऽर्थः स्तम्भं युज्यं पठ पठ इति । न चोपलब्ध्यमानस्यैवाभावो
 भवितुमर्हति । . नाहमर्थं प्रवीमि न कचिदर्थमुपलभ इति हि तु उपलब्धिर्व्यतिरेकी
 रिक्त नोपलभ इति प्रवीमि । न तु युक्त्युपेतं प्रवीमि । यत् उपलब्धिर्व्यतिरेको
 ऽपि बलादर्थस्याभ्युपगमन्तव्य उपलब्धेरेव । न हि कश्चिदुपलब्धिरेव स्तम्भं कुञ्च
 येत्युपलब्ध्यते । उपलब्धिर्विषयत्वेनैव तु स्तम्भकुञ्चादीं सर्वे लोकिन्वा उपलभन्त ।

મ સૂ દ્વા મા ૨, ૨, ૨૮

(વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ કહે છે ‘ આ ઉપરથી પણ એમ સિદ્ધ થાય
 છે કે બાહ્ય પદાર્થ હસ્તી ધરાવતો નથી ’ આના જવાબમાં અમે કહીએ
 છીએ બાહ્ય પદાર્થને હસ્તી છે જ નહીં એવું નિશ્ચયપૂર્વક કહી ન શકાય
 કેમ ? એટલા માટે કે બાહ્ય પદાર્થની ઉપલબ્ધિ અર્થાત્ પ્રતીતિ તો થાય જ છે
 બ્યારે બ્યારે કંઈ પણ પ્રતીતિ થાય છે ત્યારે તેમા ચામલો, ભીંત, ધડો, કપડું
 એમ કોઈ ને કોઈ બાહ્ય પદાર્થનું જ ભાન થાય છે જેની પ્રતીતિ થતી હોય
 તેની જ હસ્તી ન હોય, એ તો ન બનવા જેવી વાત છે પ્રતિપક્ષી કહે
 છે ‘ કોઈ પણ પદાર્થની ઉપલબ્ધિ અર્થાત્ પ્રતીતિ મને થતી નથી, એવું
 મારું કહેવું નથી હું તો એટલું જ કહું છું કે ઉપલબ્ધિ — અર્થાત્ પ્રતીતિ
 કે વિજ્ઞાન — એના સિવાય બીજા કશાની ઉપલબ્ધિ અર્થાત્ પ્રતીતિ મને
 થતી નથી ’ તેને જવાબ આ તારું કહેવું સચુકિત નથી. કેમકે
 ઉપલબ્ધિ — અર્થાત્ પ્રતીતિ કે વિજ્ઞાન — થી નોખી પણ બાહ્ય પદાર્થની
 હસ્તી પરાણે સ્વીકારવી પડશે કારણ એ જ કે ઈન્દ્રિય મન આદિ દ્વારા એ
 પદાર્થની પ્રતીતિ થાય છે ઉપલબ્ધિ — અર્થાત્ પ્રતીતિ કે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન —
 કંઈ કોઈને ચાંબલા કે ભીંત રૂપે દેખાતી નથી ચાંબલો, ભીંત વગેરેને
 ઉપલબ્ધિ — અર્થાત્ પ્રતીતિ કે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન — ના વિષય તરીકે દુનિયામા
 લોકો જાણે છે)

બોધ વિજ્ઞાનવાદમાં જ્ઞાતા, જેવ અને જ્ઞાન ભિન્ન નથી, એકમાત્ર વિજ્ઞાનના જ એ રૂપાન્તરો છે. શાકરવેદાન્ત કહે છે કે જ્ઞાતા અને જેવ ભિન્ન છે, અને જગતનો બ્યવહાર તો એ બેદને અવલખીને જ ચાલી શકે છે. મોક્ષની અન્તિમ અવસ્થામાં એ બેદ શમી જાય છે એ જુદું.

નૈવ જાગરિતાપલ્લવ ઘનુ સ્તમ્ભાદિક કસ્યાંચિદપ્યવસ્થાવાં વાપ્યતે ।
તત્રૈવ સતિ ન શક્યતે યત્તુ મિથ્યા જાગરિતોપલગ્નિચ્છલબ્ધિત્વાત્ સ્વપ્નોપતન્ધિવદિ
ભુમયોરન્તર સ્વયમનુભવતા । પ્ર સૂ શાં મા ૧, ૨, ૨૧

(જાગ્રદવસ્થામાં સ્તબ વગેરે જે વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે તે 'નથી' એવું જ્ઞાન બ્યવહારની કાઠ પશુ અવસ્થામાં થતું નથી. આવી સ્થિતિમાં, એમ ન કહી શકાય કે 'જાગ્રદવસ્થામાં થયેલી પ્રતીતિ મિથ્યા છે કેમકે તે પ્રતીતિ છે, જાગ્રદના તરીકે સ્વપ્નમાં થયેલી પ્રતીતિ ' આવું કેમ કહી શકાય ? જાગ્રદવસ્થાના અનુભવ અને સ્વપ્નના અનુભવ બેની વચ્ચે જે ફરક છે તે તો તમે પોતે જુઓ છો ને જાણો છો)

જગતના પદાર્થોને સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થોની કે ઝાઝવાના જળ વગેરે આભાસોની જે ઉપમાઓ આપવામાં આવે છે તેનો અક્ષરાર્થ કરવાનો નથી, તે તો માયાવાદનો સિદ્ધાન્ત સામાન્ય લોકોને સમજાવવા માટે વાપરેલા ઉપજ દર્શાવતો છે, અને એ રીતે જ એનો અર્થ ધટાવી શકાય, એમ દાસગુપ્તે કહ્યું છે — 'હિડિયત આહિડિયાતીઝમ', પૃ ૧૮૦

પ૩, ૬ સતત્ત્વતાઙ્ગ્યથાપ્રયા વિકાર ઇત્યુદીરિત ।

અતત્ત્વતોઙ્ગ્યથાપ્રયા વિવત ઇત્યુદીરિત ॥

(કાઠ વસ્તુ ખરેખર જલદાઠને જુદું રૂપ ધારણ કરે ત્યારે તે વિકાર અર્થાત્ પરિણામ કહેવાય. પણ તે ખરેખર ન જલદાય ત્યારે વિવર્ત કહેવાય) આ પ્રોક વ સા મા ટીકેલો છે પરિણામની એક ખીજ પણ વ્યાખ્યા અપાઈ છે. પરિણામ નામ પૂત્રરૂપસ્ત્રિયાથેન રૂપાન્તરપત્તિ । (અગાઉનું રૂપ છોડીને ખીજુ રૂપ ધારણ કરવું તેનું નામ પરિણામ) હવેનું દર્દી થાય તે પરિણામ છીપ ચાદીરૂપે દેખાય તે વિવર્ત. જગત એ બ્રહ્મનો વિવર્ત, પણ માયાનો પરિણામ, છે

" જગત એ બ્રહ્મનો આવિર્ભાવ છે, છતાં તેને લીધે બ્રહ્મના એકવ ને

પૂર્ણત્વમાં જરાયે ક્ષતિ આવતી નથી. શ્રદ્ધા અને જગત વચ્ચેના આ પ્રકારના સમન્ધને ભારતીય વિચારકો 'વિવર્ત' કહે છે " — રાધાકૃષ્ણન 'ધી કલ્પરથ હેરીટેજ ઓફ ઈન્ડિયા' પૃ ૧ — અસ્તાવના, પૃ ૨૬

૫૩, ૧૨ જગતને 'અસત્' માનનારા 'અસદ્વાદીઓ' ના મતનું નિરસન શકેરે સ્પષ્ટપણે કર્યું છે

અસદ્વાદિનામસતો માવસ્ય માયયા તત્ત્વતો વા સ ક્યચન જન્મ યુજ્યતઃ, અદૃષ્ટત્વાત્ । ન હિ વન્ધ્યાપુત્રો માયયા તત્ત્વતો વા જાયતે । તત્સાદનાસદ્વાદા દૃષ્ટ ઇવાનુપપન્ન इत्यर्थः । માં કા શાં મા ૩, ૨૮

(જગતને 'અસત્' કહેનાર અસદ્વાદીઓના પક્ષમાં પણ અસત્ પદાર્થનો જન્મ માયાથી અથવા તેો ખરેખર એમાંથી એકે રીતે થવો શક્ય નથી, કેમકે અસત્ પદાર્થ, જેની હસ્તી જ નથી, તેનો જન્મ થતો જોવામાં આવ્યો નથી વન્ધ્યાપુત્ર મયાથી કે ખરેખર જન્મતો નથી તેથી અહીં અસદ્વાદ તો સાવ જ ખોટો હોય છે)

૫૩, ૧૭ આને 'દષ્ટિષ્ઠિયાદ' કહે છે એ વાદ શકરનો પોતાનો નથી જગતના પદાર્થો આપણે જોઈએ ત્યારે પ્રગટ થાય છે, ને ન જોઈએ ત્યારે નય પામે છે, એમ આ વાદ માને છે શાકરવેદાન્તના પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં આ વાદ નથી એનું પહેલું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન પ્રકાશાનન્દે (૧૬મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ) 'સિદ્ધાન્તમુક્તાવલિ'માં કર્યું છે આ વિચાર ઉપર 'યોગસિદ્ધિ' ની ખાયા પડેલી છે ક્ષુર અને દાસગુપ્ત બંને માને છે કે આ મત ખૂબ તો શકરના સમકાલીન, અને 'શ્રલસિદ્ધિ' ના કર્તા, મડનનો હતો. આ મડન તે શકરના દિગ્ધ મડનમિત્ર નહીં

શકર આ વાદ નથી માનતા તેઓ કહે છે કે માણસ ન જુએ ત્યારે પણ જગતના પદાર્થો તો મોજૂદ હોય જ છે જ્ઞાનસ્વ સયમ્ભૂતાવકિયત્વાત્ । ૩ શાં મા ૧, ૨, ૧ (જ્ઞાન યથાર્થ અર્થાત્ વાસ્તવિક વસ્તુનું જ થાય છે) ન હિ સમુદયતન્ન્ય વસ્તુનગ્રમવ હિ તત્ । ૪ સૂ શાં મા ૩, ૨, ૨૧ (જ્ઞાન કઈ પુરુષને અધીન નથી તે તો વસ્તુને જ અધીન છે) ન વસ્તુશામ્યજ્ઞાને પુણ્યલુપ્તવેશમ્ । ૪ સૂ શાં મા ૧, ૧, ૨ (જે વસ્તુનું ચચાર્થ જ્ઞાન થાય છે તે વસ્તુ કઈ માણસની મરજ કે સ્વેચ્છ પર આધાર રાખતી નથી)

આ વિષયમાં શકર 'કટ્ટર બાહ્યાર્થવાદી' (radical realist) છે એમ સંધાકૃષ્ણને કહ્યું છે 'ઈંદ્રિ' વૉ ૨, પૃ ૪૯૯

૫૩, ૨૪ સરખાવો "અભેદનુભવ એટલે વસ્તુમાત્ર એકરૂપ જ થઈ જાય એમ અર્થ નથી, જ્ઞાનમયતાએ કરીને સર્વનો અભેદ એટલો જ પ્રાર્થ છે" — મ ન દ્વિવેદી 'ભગવદ્ગીતા', પ્રસ્તાવના, પૃ ૫૪

૫૪, ૩ ઈશ્વર જગતનુ નિમિત્તકારણ છે, તેમ તે જ ઉપાદાનકારણ પણ છે આત્મમૂલનામરૂપાપાદનમૂલ સમ્પર્વેજો જગત્નિર્મિતોતે । એ સાં મા ૧, ૧, ૨ (નામ અને રૂપ એ એનાં પોતાનાં જ રૂપ છે, તે નામરૂપનુ ઉપાદાન — અર્થાત કારણુદય — બનીને એ સર્વજ જગત્તરી રચના કરે છે)

"ઈશ્વર અને જગત વચ્ચે અભેદ છે એમ અદ્વૈતવાદ કહેતો નથી" — સંધાકૃષ્ણન 'ધી રેખિત ઓફ રિલિજિયન', પૃ ૧૪૦ એની વચ્ચે 'અનન્યત્વ'નો સમ્બંધ છે, એમ કહ્યું છે, અર્થાત ઈશ્વર જે કારણ, તેના નિના કાર્યરૂપ જગત હસ્તી ધરાવી શકતું નથી પણ આનો અર્થ અભેદ નથી ન સત્ત્વન્યત્વમિત્યમદ ઘૂમ, ક્રિન્તુ મેદ વ્યાસધામ । ત્ર સુ મામતો ૭, ૧, ૧૪ ('અનન્યત્વ' કહીને અમે એ પ્રેમા અભેદ છે એમ કહેના નથી માગતા, પણ ભેદ નથી એટલું જ કહીએ છીએ)

૫૪, ૬ હમા સર્વા પ્રજા સત આગત્ય ન વિદુ સત આગચ્છામહ હતિ । છં ૬, ૧૦, ૨

(આ બધી પ્રજા સતમાથી નીપજ છે જતા, અમે સતમાથી નીપજ છીએ એમ એ માણતી નથી)

૫૪, ૮ અન્યથની આ કલ્પના કોપનિવદમા છે કટ ૨, ૨ ૧ મહાભારતમા તે છે આશ્વ ૪૭, ૧૨-૧૫, અને ભાગવતમા પણ બીતરી છે તેના સવિસ્તર રિવેચન માટે જુઓ મો ૧૫, ૧ પરનુ તિલખનુ દિપ્પણુ કોપનિવદમા એ વક્ષને પ્રહર ને અમૃત કહ્યું છે ને સર્વ બુવનો તેનામા સમાઈ ગયેના છે ગીતામા એ વર્ણનમાં થોડોક જોરો કરી તેને સસારવક્ષ તરીકે વર્ણવ્યું છે, 'અસમગ્રપી શબ્દથી તેને છેદી નાખ્યા 'નુ કહ્યું છે ઉપનિષદ અને ગીતાના વર્ણનમા આ જે દેખીતો વિરોધ છે તેના તરફ રાનડેએ ધ્યાન ખેંચ્યું છે જુઓ 'એ કન્ટ્રીની સર્વે ઓફ ઉપનિષદિક

ફિલોસોફી', પૃ. ૧૯૮-૯. મ. ભા. આશ્વમેધિક પર્વમાંના વર્ણનમાં ઉપરનાં બંને વર્ણનો બેળવી દીધાં છે. ભાગવતમાં 'પુરાણ સંસારતરુ' તરીકે તેનો ઉલ્લેખ છે. મા. ૧૧; ૧૩; ૨૧.

૫૪; ૧૨. આ જ વાત નીચેના શ્લોકોમાં કહી છે. હાં પ્રકૃતિનું જ દેવી અને મહામાયારૂપે સ્તવન કરેલું છે :

વિત્યેવ ॥ જગન્મૂર્તિસ્તયા સર્વમિદં સતમ્ । .

વિશ્વેશ્વરી જગદ્વાત્રી સ્થિતિસંહારકારિણીમ્ ॥

ત્વયેતદ્ધાયંતે વિશ્વં ત્વયેતત્સૃજ્યતે જગત્ ।

ત્વયેતત્પાત્યતે દેવિ ત્વમસ્પતે ચ સર્વદા ॥

મહાવિદ્યા મહામાયા મહામેધા મહાસ્ટુતિઃ ।

મહામોહા ચ ભવતી મહાદેવો મહેશ્વરો ॥

પ્રકૃતિસ્ત્વં ચ સર્વસ્ય ગુણનયવિભાવિની ।

પરાપરાણાં પરમા ત્વમેવ પરમેશ્વરી ॥

કુ. સ. ૧; ૬૪, ૭૧, ૭૫, ૭૭, ૭૮, ૮૧.

(તે જગતરૂપે પ્રગટ થયેલી છે. તે નિલ છે. તે આખા વિશ્વને વ્યાપી વળી છે. તે વિશ્વેશ્વરી છે, જગતને પોષનારી છે, જગતને ટકાવી રાખનારી ને તેનો સંહાર કરનારી છે. તેની બ્રહ્માએ સ્તુતિ કરી : હે દેવી ! તું આ વિશ્વને ટકાવી રાખે છે. આ જગતને તું સરજે છે. તું એને પાળે છે. અને અન્તે તું જ એનું લક્ષણ કરી જાય છે. તું મહાવિદ્યા, મહામાયા, મહામેધા, મહાસ્ટુતિ, મહામોહા, મહાદેવી ને મહેશ્વરી છે. તું ત્રણ ગુણવાળી સર્વની પ્રકૃતિ છે. તું પર અને અપરના બેદથી પર છે. તું જ પરમેશ્વરી છે.)

સાથે એને 'જગદ્વપતિ વિષ્ણુની યોગનિદ્રા' પણ કહી છે. નિરંતર પ્રવૃત્તિ કરતી આ પ્રકૃતિરૂપી શક્તિ, અને જર્ગસોનું નિરંતર મતિને પ્રેરનાર જળ જેને એ લાગ વાંત કહે છે, તે બેની સરખામણી કરવા જેની છે. પણ ભારતના તત્ત્વજ્ઞાનમાં આ પ્રકૃતિને વિષ્ણુની શક્તિ માની છે; અથવા, ખીજી રીતે કહીએ તો, નિરંતર પ્રવૃત્તિ કરનાર શક્તિ ઉપરાંત સ્થિર, અગતિઃ ને ક્રિયાશૂન્ય એવા શિવને પણ માન્યા છે; અને અર્ધનારીશ્વરના રૂપમાં શિવ અને શક્તિ—સ્થિતિ અને ગતિ—બેનો સંયોગ

ખતાવ્યો છે તેમજ વેદાન્તમા, સર્વ વિકારોના મૂળમા રહેલું અવિક્રિય 'અધિજ્ઞાનસત્' માન્યુ છે. બર્ગસોએ એવું કઈ તત્ત્વ સ્પષ્ટપણે સ્વીકાર્યું નથી, તેથી એમની ફિલસૂફીમા એટલી ગણપ આવી છે આ વિષયની વિદ્યા અને સવિસ્તર ચર્ચા માટે જુઓ રાધાકૃષ્ણનના 'ધી રેઈન ઓફ રિનિગ્નિયન'મા આપેલી બર્ગસોની ફિલસૂફી વિષેની ચર્ચા, તેમજ 'ધ ફિ' વો ૧ પૃ ૩૭૪-૩૮૦ મા ફ્રાન્સિસ વિટાનવાદ પરની ટીકા રાધાકૃષ્ણને એમ ખતાવ્યુ છે કે બર્ગસોએ એવું સ્થિર તત્ત્વ બલે સ્પષ્ટ રીતે નહીં તેયે ગર્ભિત રીતે તો માન્યુ છે જ, કેમકે તે માન્યા વિના છૂટકો નથી તેઓ લખે છે

'આમ બર્ગસોને કમૂલ કરવું પડ્યું છે કે સત્પદ્ધર્થ એક અર્થમા નિરન્તર પ્રવાહ છે ખરો પણ ખીજા અર્થમા તેનામા સ્થિરતાનુ પામું પણ છે બહારથી જોતાં, વિશ્વની ક્રિયા અનેક વ્યક્તિઓવાળી લાગે છે, પણ અંદર ઊતરીને જોતાં, તે એક ને અદિતીય શક્તિરૂપ લાગે છે. અદ્વૈતવાદમા અનેત્વનો સર્વથા નિષેધ છે એવો ખોટો અર્થ જો કરીએ, તો બર્ગસો પણ અદ્વૈતવાદી નથી પણ એ શબ્દ એના સાચા અર્થમા લઈએ, તો તેઓ અદ્વૈતવાદી છે કેમકે અનેત્વ એ એક મૂળ તત્ત્વમાંથી ઉદ્ભવેલું છે " — 'ધી રેઈન ઓફ રિનિગ્નિયન', પૃ ૧૮૩

૫૪, ૨૮ પુસ્તક જીવ ક્ષત્રજા મોક્ષેતિ પર્યાય । ગી શાં મા ૧૧, ૨૦
(પુરુષ, જીવ, ક્ષેત્રજા, અને મોક્ષતા એ સર્વ એક જ અર્થના શબ્દો છે)

૫૫, ૧૭ અય ક્ષત્રુવમાક્ષત્રુવસાચિત્ત્વદુ ક્ષિત્વાચમિમાનત્વેનેદ્દલોકપરલોક-
ગામા વ્યાવહારિકા જીવ इत्युच्यत । વ સા ૭૩

(આ વિજ્ઞાનમય કોશને એવું જ્ઞાન દોષ છે કે 'દુ કર્તા હુ, મોક્ષતા હુ સુખી હુ દુઃખી હુ ' તેથી તે 'વ્યાવહારિક જીવ' કહેવાય છે, અને તે ધંદલોક અને પરલોકના ફેરા ફર્યા કરે છે)

અતઃ કરણની ઉપાધિવાળો આત્મા તે જીવકમા ઉપાધિરહિત અર્થાત્ નિરુપાધિક, કેવલ આત્મા તે પ્રલગાત્મા અથવા ચિદાત્મા

૫૪, ૧૭ સરખાવે નૂન પરસ્ત્રેવ માયયા માનુજમાન સર્વો લોકા

વમ્પ્રતીતિ । કઠ. શાં. મા. ૧; ૨; ૧૨. (ખરેખર એ પરમાત્માની જ માયાથી આપું જગત બ્રમમાં પડેલું છે.) જીવલોસ્સ માયામોહિતચેતસઃ । મા. ૧; ૭; ૨૪. (જીવલોકનાં મન માયાને બળે મોહમાં પડેલાં છે.) વળી :

જ્ઞાનિનામપિ ચેતાસિ દેવી મગવતી હિ સા ।

યત્પ્રદાશ્ય મોહાન મહામાયા પ્રયચ્છતિ ॥ કુ. સ. ૧; ૫૫.

(એ ભગવતી દેવી મહામાયા જ્ઞાનીઓનાં ચિત્તને પણ બળબળથી ખેંચી તેમને મોહમાં નાખે છે.)

ભગવાન પોતે માયા વડે જગતને મોહ પમાડે છે, એમ પણ કહ્યું છે. મોહયન્માયયા લોકં ગૂઢધરતિ મુષ્ણિષુ । મા. ૧; ૯; ૧૮. (ભગવાન માયા વડે જગતને મોહ પમાડતા યાદવોમાં ગૂઢ રૂપે વિચરે છે.)

૫૬; ૨. સરખાવેઃ “ વિશ્વનો જે પરિવર્તન પામવાનો સ્વભાવ છે તે ‘ જગત ’ શબ્દથી સૂચવાય છે. જગત્યાં જગત્ । રૂઢા ૧. ચદિદં સર્વે મૃત્યુનાત્ત સર્વે મૃત્યુનામિપ્ત્રં કેન યજમાનો મૃત્યોશાપ્તિમાતેમુચ્યત્ ” ઇતિ । યુ. ૩; ૧; ૨. (જગતમાં જે કંઈ છે તે મોતના તાબામાં છે; મોત સહુને ઘેરી વળે છે. યત્ કરનાર માણસ ક્યા સાધન વડે મોતના તાબામાંથી છૂટી જઈ શકે ?) ” — રાધાકૃષ્ણન : ‘ ઈ. ડિ. ’ વી. ૧, ૪. ૬૭૬ પરની પાઠટીપ નં. ૭.

૫૬; ૭. एवं भगवतः सर्वेश्वरात्मनां भेद आत्मनां च परस्परं भेदः पारमार्थिकः । गी. रा. भा. २; १०. (આમ ભગવાન સર્વેશ્વર તથા આત્માઓ વચ્ચેનો જે ભેદ છે, અને આત્માઓનો એકબીજા વચ્ચેનો જે ભેદ છે, તે પારમાર્થિક — એટલે કે સાચો ને સદા દેખાશે છે.) જીવ અને જગત પરમ પુરુષથી લિપ્ત છે ખરા, પણ તે પરમ પુરુષનાં સરીર છે, કેમકે પરમ પુરુષ અંતર્યામીરૂપે તેની અંદર વસે છે, — આવો રામાનુજનો મત છે. દેવમેદાનુદૃષ્ટ્યા बहुवचनं नात्मभेदाभिप्रायेण । गी. शां. भा. २; १२. (અહીં બહુવચનનો જે પ્રયોગ છે તે એમ બતાવવાને છે કે દેહ જુદા જુદા છે; આત્મા જુદા જુદા છે એમ બતાવવાને નથી.) વળી : भेदस्तत्प्रापिनिमित्तं मिथ्याज्ञानरहितो न पारमार्थिकः । म. सू. शां. भा. (જે ભેદ છે તે ઉપાધિને લીધે છે, ને મિથ્યાજ્ઞાન વડે કલ્પાયેલો છે; ખરેખરો ભેદ નથી.) सर्वव्याप्येक एवात्मा जगतो नात्मभेदः । कठ. शां. भा. २; २; २. (જગતનો

સર્વવ્યાપી એવો એક જ આત્મા છે, જુદા જુદા અનેક આત્મા નથી)
જાવસ્ય તુ પારમાર્થિક સ્વરૂપ મદ્વા । ગો મધ્ય ૧૫, ૭ (જનનું પારમાર્થિક
અર્થાત્ નિરુપાધિક સ્વરૂપ તે થઈ છે)

૫૭, ૭ જીવ (શરીરી) અને ઈશ્વર વચ્ચેનો ફરક સમજાવતાં શકે
એક જગ્યાએ કહ્યું છે

શરીર इति शरारे भव इत्यर्थ । नन्वीश्वरोऽपि शरीरे भवति । सत्यम् ।
શરારે ભવતિ ન તુ શરીર એવ ભવતિ, 'જ્યાયાન્વ્યિક્યા ય્યાયાનન્તરિક્ષાત્'
'આકાશવન્તવગતશ્ચ નિત્ય' ઇતિ ચ વ્યાપિત્વપ્રવણાદ । જીવસ્તુ શરીર એવ ભવતિ,
તસ્ય મોગાધિગ્ધાનાચ્છરીરદન્યત્ર વૃત્ત્યભાગાત્ । મ સૂ. શાં મા ૧, ૨, ૩

(શરીર એટલે શરીરમાં રહેનો પણ ઈશ્વર પણ શરીરમાં રહે છે ને !
ખરી વાત છે ઈશ્વર શરીરમાં રહે છે, પણ શરીરમાં જ રહે છે એવું નથી,
કેમકે તે સર્વવ્યાપી છે એમ શ્રુતિમાં કહેલું છે છા ત 'તે પૃથ્વીથી મોટો છે,
અન્તરિક્ષથી મોટો છે,' તથા 'તે આકાશની પેઠે સર્વવ્યાપી છે, અને નિત્ય
છે' પણ જીવ તો માત્ર શરીરમાં જ રહે છે, કેમકે ભોગનું અધિધાન જે
શરીર તે સિવાય જીને સ્થળે તે રહેતો નથી)

જીવ, ઈશ્વર, ને પરબ્રહ્મ વચ્ચે જે ભેદ દેખાય છે તે 'ઉપાધિકૃત' છે,
એમ કહીને શકે કહ્યું છે

तस्मादुपाधिकस्या"मना निरुपाध्यत्वान्निर्विशेषत्वादकत्वाच्च नति नेतीति
વ્યપદેનો ભવતિ । અવિદ્યાક્રમકમવેશિટકાર્યકરણપાધિરાત્મા સમારી જીવ ઉચ્યત ।
નિત્યનિરતિદાયજ્ઞાનશક્ત્યુપાગિતત્મા સન્તર્વામીશ્વર ઉચ્યત । સુ એવ મનુષ્યધિ કેવલ
જીવ સ્વેન સ્વભાવનાશ્ચર પર ઉચ્યત । તસ્માદુપાધિમદભેદોર્ભેદો ન"યથા ।
એમવાદ્વિતીયામત્યક્યારણાદ્ મર્વોપનિષદ્ । મૂ. શાં મા ૩, ૮, ૧૨

(નિરુપાધિક આત્મા મનવાણીને અજોચર છે, નિર્વિશ્લેષ છે, અને એક
છે તેથી તેને વિશે 'નેતિ નેતિ' એમ કહેવામાં આવે છે અવિદ્યા, કામ
અને કર્મવાળા કાર્ય અને કરણ — અર્થાત્ દેહ અને ઈન્દ્રિય — રૂપી ઉપાધિ
જ્યારે એ આત્માને લાગેતી હોય ત્યારે તે સસારી જીવ કહેવાય છે નિત્ય ને
નિરતિદાય તાન દ્વારા પ્રગટ થતી શક્તિરૂપી ઉપાધિ લાગેતી હોય ત્યારે એ

આત્મા અંતર્યામી ને ઈશ્વર કહેવાય છે. એ જ આત્મા સ્વસ્વરૂપે નિરૂપાધિક, કેવલ, અને શુદ્ધ હોઈ, અક્ષર અને પરચક્ષા કહેવાય છે ... તેથી તેમની વચ્ચે જે ભેદ છે તે ઉપાધિભેદને લીધે જ છે, ખીજી રીતે નથી, કેમકે સર્વ ઉપનિષદો નિશ્ચયપૂર્વક કહે છે કે 'તે એક ને અદ્વિતીય છે.')

૫૭; ૨૮. ભાગવત સાકરના મતને ટેકા આપે છે :

एक एव परो ब्रह्मा सर्वेषामपि देहिनाम् ।

मन्त्रेण गृह्यते मूर्तेर्यथा ज्योतिर्यथा नमः ॥ भा. ૧૦; ૫૪; ૪૪.

(સર્વ સરીરધારીઓનાં અંતરમાં એક જ પરમાત્મા રહેલો છે. છતાં મૂઠ્ઠા લોકો તે જાણે જુદો જુદો હોય એમ માને છે — જેમ એક જ ચન્દ્ર જુદાં પ્રતિબિંબોને લીધે અનેક લાસે છે; અને એક જ આકાશ જુદી જુદી ઉપાધિઓને લીધે જુદે જુદે રૂપે દેખાય છે તેમ)

एक एव परो ब्रह्मा भूतेश्चात्मन्यवस्थितः ।

यथेन्द्रवृक्षाद्येषु भूतान्येकारमकानि च ॥ भा. ૧૧; ૧૮; ૨૨.

(સર્વ પ્રાણીઓમાં તેમજ પોતાના આત્મામાં એક જ પરમાત્મા વાસ કરે છે જેમ ચન્દ્ર જુદાં જુદાં જગપાત્રોમાં પ્રતિબિંબરૂપે જુદો જુદો દેખાતો છતાં એક જ છે, તેમ જૂતમાનનો અંતરાત્મા પણ એક જ છે).

૫૬; ૧૫. મદ્ભાગવત મોક્ષ : । મ. મૂ. શાં. મા. ૧, ૧; ૪. (અહમ્ભાવ તે જ મોક્ષ) અહમ્ભાવ એટલે જીવ-મુક્તિ. મત્તમૂતં જાન્મમુષ્મ । ગા. શાં. મા ૬; ૨૭. અહમ્ભય યઈ ગયેલા તે જ 'અહમ્ભૂત'. મત્તમયા મદ્ભૂતા : । ગૌ. શાં. મા ૮; ૨૪. સત્ તત્ત્વથી રંભાતું, તેનામાં ઓતપ્રોત થતું, તેની સાથે તન્મય થતું, તે મોક્ષ, એમ પ્લેટોએ કહ્યું છે.

“ જગત એ કેવળ પરમાત્મા માટેની શોધમાં નીકળેલા યાત્રીઓની આગેકૂચ છે. જગતનો દરેક પદાર્થ પોકારે છે : ‘મારે તું જોઈએ છે, કેવળ તું જ જોઈએ છે,’ અને તે અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરવા મગે છે. ” — રાધાકૃષ્ણન : ‘ધી પ્રિયોસોરી ઓફ સ્ત્રીન્દ્રનાથ ટાગોર’, પૃ. ૩૪. “ આત્મા જ્યારે ઈશ્વરમાં લીન થઈ જાય છે ત્યારે તે ઈશ્વરનું દર્શન કરે છે. ” — એઝન, પૃ. ૩૭.

૫૬; ૧૬. અત્મમજાનસ્ય ... યેવાત્મકલ્પવશાનસાત્ । ..... જ્ઞાનાદેસવ-માર્ગોદીતિ ચ પુરાવશ્યકઃ । ગૌ. શાં. મઘ. ૧૮; ૬૬.

(આત્મજ્ઞાનના ફળરૂપે આખરે કેવલ્ય મળે છે. જ્ઞાનથી કેવલ્ય મળે છે, એ વાત પુરાણો ને સ્મૃતિઓમાં પ્રસિદ્ધ છે.)

૧૧; ૧૯. જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિના સમન્વયનું જ પ્રતિપાદન સંપાદિત કરેલું છે, ને ગીતામાં એ સમન્વય જ છે એમ તેઓ માને છે. બીજી એક જગ્યાએ તેઓ લખે છે: “અદૈતવાદીના ‘વિચાર’ માં કર્મને બાતલ કરેલું નથી. આત્મવાદી દર્શનાનું ‘જ્ઞાન’ તે કેવળ ઈન્દ્રિયાદિથી થતી પ્રતિતિ નથી, પણ માણસને આત્મતત્ત્વની દિશામાં જવાને હડસેલનાર મનોબળ પણ છે. જ્ઞાન એટલે કેવળ શ્રદ્ધિથી કરેલો આદર્શનો સ્વીકાર નહીં, પણ આત્માનું દર્શન. એ દર્શન માણસની કામતી સંપત્તિ છે, ને તે જીવનમાં દરેક દિશાએ પ્રગટ થાય છે. પ્રેમ વિનાનું નર્યું જ્ઞાન નકામુ છે. માણસ પોતાના અંતરમાં પરબ્રહ્મનો વાસ છે એમ સ્વીકારે એટલે તે આખરી મુક્તિ મેળવે છે, — એટલું જાણીને અદૈતબ્રહ્મવાદ અટકતો નથી ... તે તો સ્વીકારે છે કે માણસના અંતરમાં વિકસી રહેલો આત્મા એ એક શક્તિ છે; તે વિરોધ અને વિસંવાદમાં ધઈ ને પોતાના આવિર્ભાવ કરવા મથે છે, અને પુરુષાર્થ ને સત્યામ દ્વારા પોતાનો વિકાસ સાધે છે.” — ‘ધી રેઈન ઓફ રિલિજિયન’, પૃ. ૩૦૫-૬.

સરખાવો: “ગીતા વેદાન્તના આ સમન્વયથી શરૂઆત કરે છે; અને તેના મુખ્ય વિચારોના પાયા પર, ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મરૂપી ત્રણ મહાન સાધનો ને શક્તિઓનો બીજો સમન્વય રચે છે, જેના વડે મનુષ્યનો આત્મા સીધો પરમાત્મા પાસે જઈ શકે ને તેના રૂપમાં પોતાને બેળવે તેની સાથે આત્મસાત્ થઈ શકે.” — અરવિંદ શેખ: ‘એસેઝ ઓન ધી ગીતા’, પ્રથમ ખંડ, પૃ. ૧૧.

નીચેના શ્લોકમાં કર્મમોગ ખતાવ્યો છે:

एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संवृत्तिहेतवः ।

त एवात्मविनाशाय कल्मसे कल्पिताः परे ॥ મ. ૧, ૫, ૩૪.

(આમ માણસોનાં સર્વ કર્મો તેમને માટે જન્મમરણના ફેરાનું કારણ બને છે. પણ તે જ કર્મો જો પરમાત્માને અર્પણ કર્યા હોય તો પોતે પોતાનો નાશ ખરી શકે છે, અર્થાત્ તેની માઠી અસર રહેતી નથી.)

અને નીચેના શ્લોકમાં કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિનો સમુચ્ચય :

यद्वा क्रियते कर्म भगवत्परीतोषणम् ।

ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितम् ॥ भा. ૧; ૫; ૨૫.

(આ જગનમાં ભગવાનને સંતુષ્ટ કરનારું જે કર્મ કરવામાં આવે છે તેમાંથી જ ભક્તિયોગ સહિત જ્ઞાનનો જન્મ થાય છે.)

શંકરે ૧૧ માં અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકને ‘ગીતાશાસ્ત્રનો સાર’ કહ્યો છે. એ શ્લોક આ પ્રમાણે છે :

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सद्भवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥

(ગુજરાતી અનુવાદ માટે જુઓ પાછળ પૃ. ૧૬૨.)

શંકરે ગીતાના કરેલા અર્થો વિષે કંઈ પણ વિવેચન તેમણે પોતે ખતાવેલા આ તાત્પર્યને લક્ષમાં રાખીને કરવું ઘટે છે. એમાં કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ ત્રણેનો સમાવેશ થયેલો છે, એ ખાસ નોંધવા જેવું છે.

૬૨; ૧૫. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન શબ્દ જે અર્થમાં અહીં રાધાકૃષ્ણને વાપર્યા છે તેનાથી જલદા તેના અર્થ શંકરે આપ્યા છે. જ્ઞાન શાસ્ત્રોક્તપદાર્થનાં પરિજ્ઞાન, વિજ્ઞાન તુ જ્ઞાત્યતો જ્ઞાતાનાં તયેવ સ્વાનુભવકરણમ્ । શ્રી. શાં. મા. ૬; ૮. (શાસ્ત્રમાં કહેલા પદાર્થોની શુદ્ધિથી સમજ મેળવવી તે જ્ઞાન. શાસ્ત્ર વડે જાણેલા પદાર્થોના જાતે અનુભવ કરવો તે વિજ્ઞાન.) પરોક્ષપરોક્ષાભ્યાં જ્ઞાનવિજ્ઞાનાભ્યામ્ । જ્ઞાનવિગિરિ (પરોક્ષ તે જ્ઞાન. અપરોક્ષ તે વિજ્ઞાન.) ગીતાએ આપેલો જેઠો બધે સાચ્યો નથી. શંકરે ‘વિજ્ઞાન’ને જે અર્થ ધરાવ્યો છે તે અર્થમાં આધુનિક પરિભાષામાં ‘પ્રજ્ઞાન’ શબ્દ વાપરવો સારો છે, જેથી રૂપરૂપ વધે. ‘જ્ઞાન’ શબ્દ પરોક્ષ અપરોક્ષ બંને પ્રકારને વિશે વપરાય છે એથી જીવજાતી મુશ્કેલી શંકરના પણ ખ્યાનમાં છે. જુઓ ‘દ્વિધુર્ધર્મે’ (રાધાકૃષ્ણ), પૃ. ૧૭. વળી ‘જ્ઞાન’ શબ્દ દંભેશ્વર યાદી શકતો નથી, એમ જાણીને શંકરે સાક્ષાત્કારને માટે ‘અનગ્નિ’ શબ્દ પણ વાપર્યો છે. ઇ. ત. મહાવગ્ગોર્ધ પુસ્તકઃ । મ. સૂ. શાં. મ્. ૧; ૧; ૧. (બ્રહ્મની અનગ્નિ, અર્થાત્ તેના સપ્તધ્વજ, એ જ ખરો પુરુષાર્થ છે.) અદ્ભુતવગ્ગોર્ધ શબ્દ માટે

જુઓ ગી જા મા ૧૮; ૬૬ આ વિશે ખુલાસો કરતા તકરના શિષ્ય
પદપાદે લખ્યું છે અવગતિરિતિ સાક્ષાદનુભવ વચ્ચે । જ્ઞાન તુ પરોક્ષસ્તુભવાના-
સ્તેડપિ સમરતિ । પદ્મસદિકા (સાક્ષાત્ અનુભવને ‘અવગતિ’ કહેવાય જે
પ્રતીતિ પરોક્ષ છે, ને જેમાં અનુભવ નથી હોતો, તે પ્રતીતિનો પણ ‘જ્ઞાન’
શબ્દમાં તો સમાવેશ થઈ જાય છે) ઈન્દ્રિયગોચર પદ્યર્થોનુ જ્ઞાન ‘ઈન્દ્રિય
પ્રત્યક્ષ’ થાય છે, અતીન્દ્રિય વસ્તુઓનુ જ્ઞાન જે શક્તિથી થાય છે તેને માટે
શકરે એક જગાએ ‘આત્મપ્રત્યક્ષ’ શબ્દ વાપર્યો છે ગી જા મા ૧૩, ૩૦
મધુસૂદને એને ‘યોગજ પ્રત્યક્ષ’ કહ્યું છે ગી મધુ ૬, ૩૦ અગ્રેજીમાં
એને ‘ઇન્સ્યુઇશન’ કહે છે એના વિવેચન માટે જુઓ ‘ધર્મોનુ મિનન’
(રાધાકૃષ્ણન), પરિશિષ્ટ ૨, ૫ ૨૭૭

૬૨, ૨૦ “ દિનસૂત્રી એ સમગ્ર અનુભવનો અથવા અનુભવના એક
અંશનો પણ સમગ્ર તરફ દૃષ્ટિ સંખીને કરેલો, અભ્યાસ છે ” — વીન કુરા
‘દિનોસોફી ઑફ ધી સોશિયલ પ્રોબ્લેમ’, ૫ ૧ ‘ભૌતિક વિજ્ઞાન એ
પૃથક્કરણનાળુ વર્ણન છે, દિનસૂત્રી એ સમન્વયવાળુ વિવેચન છે દિલસૂત્રી
નિનાનું વિજ્ઞાન — સમીક્ષક દૃષ્ટિ, અને આદર્શની કસોટી નિનાની નરી
હકીકતો — આપણને સહાર અને નિરાશાભાથી બચાવી શકે એમ નથી
ભૌતિક વિજ્ઞાન આપણને જ્ઞાન આપે છે, પણ પ્રજ્ઞાન તો દિનસૂત્રીથી જ આપી
શકાય એમ છે ” — વીન કુરા ‘ધી રેડરી ઑફ દિલોસોફી’, ૫ ૩

“ દિનસૂત્રી એ, દેખીતી રીતે, સત્તના સ્વરૂપની મીમાંસા કરવાનો
શૈક્ષિક પ્રયત્ન છે હોવાના શબ્દમાં વહીએ તો, તે વસ્તુઓનું વિચારમય
પરીક્ષણ છે તે સત્તના પારમાર્થિક રૂપનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ છે દિનસૂત્રીની
આ બાબ્યા એને એક તરફ ભૌતિક વિજ્ઞાનથી, અને બીજી તરફ કના ને
ધર્મથી, જુદી પાડે છે દિલસૂત્ર અથવા તરચિન્તન સર્વ કાળનો અને
સમગ્ર જીવનનો પ્રેશક હોઈ, તે સમગ્ર જગતનું એકરૂપ ને એકધારુ એનું
વર્ણન આપવાનું ખેચ રાખે છે . વિજ્ઞાન જે સત્તો સિદ્ધ થયેના માની યે
છે તેને દિનસૂત્રી હજુ ચર્ચાસ્પદ રિષયો માને છે દિલસૂત્રી જેટલી વાતો કહે
તેટલીનો તેણે તર્કદૃષ્ટિએ બચાવ કરી બતાવવો જોઈએ દીન એ
દિનસૂત્રીનો શ્વાસ અને પ્રાણ છે એટલે મનાઅક એ સચ અને જ્ઞાનનો ચતુ

છે. ... દ્વિતીય સુત્રી કેવળ તર્ક વડે ચક્રાવી શકાતી નથી. અર્ધમાત્ર સમ્યક્દર્શન, સાદાકાર વગેરેમાંથી મળેલી રચનાત્મક ચચનાઓ પર તેને આધાર રાખવો પડે છે. ... આત્માની શુદ્ધિ એ ધર્મનું ધ્યેય છે, સત્યની શોધ એ દ્વિતીય સુત્રીનો હેતુ છે. ... શુદ્ધિના ટેકા વિનાની શ્રદ્ધા એ શુદ્ધિનો આપઘાત છે. ... વિચારની સ્વતંત્રતા એ દ્વિતીય સુત્રીનો શ્વાસ અને પ્રાણ છે, " — રાધાકૃષ્ણન : ' ધી રેઈન ઓફ રિલિજિયન ', પૃ. ૧, ૩-૬, ૧૨.

૬૪: ૧૦. " યોગમાર્ગનાં ઉપનિષદો, પતંજલિનાં યોગસૂત્રો, બૌદ્ધ યોગ, અથવા મહાત્મારત વગેરે જે જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં યોગને વિશે ચર્ચા કરેલી છે, તેમાંથી એકમાં ગીતાની કલ્પના પ્રમાણેનો યોગ શોધવાના પ્રયત્નમાં આમ આપણને પૂરી નિષ્ફળતા મળી છે. ઈશ્વરને કહેલું સ્વાર્પણ અથવા સર્વભાવે શરણાગતિ એવો જે યોગનો અર્થ ગીતાએ કર્યો છે તે કેવળ પાંચરાત્ર મતના મન્યોમાં જ જોવા મળે છે. " — સુરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્ત : ' એ હિસ્ટરી ઓફ ઈડિયન ફિલોસોફી ' વો. ૨, પૃ. ૪૬૧.

૬૪: ૨૧. " યોગદર્શન સાંખ્યની પૂર્તિરૂપે હસ્તીમાં આજીવું. તેણે ગૌતમ શુદ્ધના અવસાન પછી એકમે સૈકા મુધી તેની મૂળ શુદ્ધિ ભાળવી રાખી, પતંજલિનાં સૂત્રોમાં આત્મજ્ઞાનનો શ્વેન પ્રકાશ ચમત્કારથી બરેલી ' વિભૂતિઓ ' ને ' સિદ્ધિઓ ' ની કાળા મેશને લીધે કંઈક અંશે ઝાંખો પડે છે. આગળ જતાં એ દર્શન બે શાખાઓમાં વહેંચાઈ ગયું — એક હઠયોગ, ને બીજો રાજયોગ. હઠયોગ કેટલીકવાર શક્તિપૂજા ને મહાયાન બૌદ્ધ ધર્મના અમુક હીન પ્રકારો સાથે ભળ્યો; બ્યારે રાજયોગે, વેદાન્તની અસરને લીધે, યોગમાર્ગની ગયેલી વિશુદ્ધિ પાછી સજીવન કરી. " — આ. બા. ક્રુવ : સ્વા. મં. ની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૯.

૬૬: ૨. શુદ્ધિ, અને અપરોક્ષ અનુભવ, એ બેના સંબન્ધ વિશે રાધાકૃષ્ણને બહુ વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. એક તરફ ભૌતિક વિજ્ઞાન અપરોક્ષ (અતીન્દ્રિય) અનુભવને માનતું નથી; બીજી તરફ બર્ગસો શુદ્ધિને સામક માની તેનો છંદ ઉઘાડી દે છે, અને અપરોક્ષ અનુભવ (intuition) ને જ જ્ઞાનનું ખરું સાધન માને છે. આ બે છેદની સામે અદૈતવાદીનું દષ્ટિબિન્દુ રજૂ કરતાં રાધાકૃષ્ણન કહે છે: " અપરોક્ષ અનુભવ (intuition)

ને બુદ્ધિ (intellect) નો ટેકા ને તેની પૂર્તિ મળવા જોઈએ. અપરોક્ષ જ્ઞાનને બુદ્ધિની દેરવણી ન હોય, તે તે (પશુના જેવી જ્ઞાનહીન) કુદરતી સ્ફુરણા ખતી જાય છે, તેને જ્યારે બુદ્ધિનો ટેકા હોય ત્યારે તે દેવી ને સર્જનશીલ એવું સત્સંદર્શન ખતી જાય છે. એવ્ય પ્રકારનો અપરોક્ષ અનુભવ આપણને એના સત્યોનું દર્શન કરાવશે જે બુદ્ધિને સન્તોષ આપી શકે. અપરોક્ષ અનુભવે કરેલા નિર્ભયોની બુદ્ધિએ ન્યાયાધીશની પેઠે સમીક્ષા કરવી જોઈએ, ને તેનું મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ. અદ્વૈતવાદને વિશ્વમાં રહેલા ગૂઢ સવાદો (એકરામ) વિષે શ્રદ્ધા છે, કેમકે એ સવાદોને તે તર્કની કસોટીમાં સાચા ઠરાવી શકે છે. અદ્વૈતવાદની શ્રદ્ધા એ બુદ્ધિગમ્ય શ્રદ્ધા છે. — ‘ધી રેર્ષન ઓફ રિસિનિયન’, પૃ ૧૯૧ “ત્યારે અપરોક્ષ અનુભવ અને બુદ્ધિ એ ચિંતાના ચરિયાવું ને બિતરવું એમ બે પાસા ખતી જાય છે, અને અદ્વૈતવાદીઓનું ખરામર એ જ કહેવું છે. — એબન, પૃ ૨૦૮

૬૬, ૧૦ તેજાત્માત્માનુભવેતે જ્ઞાન્તમાન્દમાન્દમયોઽસાને । મા ૨, ૨, ૩૧ (આખરે એ આત્મા વડે તે જ્ઞાન્ત અને આનન્દરૂપ આત્માને પહોંચે છે, અને પોતે આનન્દમય ખતી જાય છે) ઇયોઽસ્ય પરમ બાન્દ । ચ ૧, ૨, ૩૧ (એ જ મનુષ્યનો મોટામાં મોટો આનન્દ છે) ॥ મોક્ષે મોક્ષનીય હિ લક્ષ્યા । કઠ ૧, ૨, ૧૨ (એ આનન્દલયક તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરીને તે અનન્દ પામે છે)

૬૭, ૨૪ તે ચે વિદન્ત્યતિતરન્તિ ચ દેવમાયા જ્ઞાન્તદ્રુણશયરા અપિ વાગીવા । મા ૨, ૪, ૪૬ (એકવા આ પુરુષવરો જ નહીં, પણ સ્ત્રીઓ, શ્વેદો, હજો, શમરો તથા ખીજા પાખી છવે પણ — લક્ષિતા દ્વારા — સમવાનની આ માયાને જાણે છે ને તરી જાય છે)

કિરતદ્રુણાપ્રપુરિન્દુ કલા જામીરકદ્દુ યવના સમ્પાદ્ય ।

મેડન્યે ચ વાપા યદુપાથવાથયા ડખ્યન્તિ તસ્મે પ્રમાવિળ્લવ નમ ॥

મા ૨, ૪, ૧૮

(કિરાત, હજુ, આન્ન, પુરિન્દ, પુલ્કસ, આમીર, કક, યવન, શક વગેરે જાતિના લોકો, તથા ખીજા પણ પાખીઓ, જેમના લક્ષોના આશ્રયથી શુદ્ધ થાય છે તે મહાસમર્થ પ્રજાને હું નમન કરું છું)

છે. ... ફિલસૂફી કેવળ તર્ક વડે ચલાવી શકાતી નથી. અર્ધપ્રાપ્ત સમ્યગ્દર્શન, સાક્ષાત્કાર વગેરેમાંથી મળેલી રચનાત્મક સૂચનાઓ પર તેને આધાર રાખવો પડે છે. ... આત્માની મુક્તિ એ ધર્મનું ધ્યેય છે, સત્યની શોધ એ ફિલસૂફીનો હેતુ છે. ... બુદ્ધિના ટેકા વિનાની શ્રદ્ધા એ બુદ્ધિનો આપઘાત છે. ... વિચારની સ્વતન્ત્રતા એ ફિલસૂફીનો શ્વાસ અને પ્રાણ છે.” — રાધાકૃષ્ણન : ‘ધી રેઇન ઓફ રિલિજિયન’, પૃ. ૧, ૩-૬, ૧૨.

૬૪; ૧૦. “યોગમાર્ગનાં ઉપનિષદો, પતંજલિનાં યોગસૂત્રો, બૌદ્ધ યોગ, અથવા મહાભારત વગેરે જે ગુદાં ગુદાં સ્થાનોમાં યોગને વિષે ચર્ચા કરેલી છે, તેમાંથી એકેમાં ગીતાની કલ્પના અમાણ્યો યોગ શોધવાના પ્રયત્નમાં આમ આપણને પૂરી નિષ્ફળતા મળી છે. ઈશ્વરને કરેલું સ્વાર્પણ અથવા સર્વભાવે શરણાગતિ એવો જે યોગનો અર્થ ગીતાએ કર્યો છે તે કેવળ પાંચરાત્ર મતના અન્યોમાં જ જોવા મળે છે.” — સુરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્ત : ‘એ હિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયન ફિલોસોફી’ વૉ. ૨, પૃ. ૪૬૧.

૬૪; ૨૧. “યોગદર્શન સાંખ્યની પૂર્તિરૂપે હસ્તીમાં આવ્યું. તેણે ગૌતમ બુદ્ધના અવસાન પછી એકબે સૈદ્ધ મુખી તેની મૂળ શુદ્ધિ ભાગવી રાખી. પતંજલિનાં સૂત્રોમાં આત્મજ્ઞાનનો શ્વેન પ્રકાશ ચમત્કારથી ભરેલી ‘વિભૂતિઓ’ ને ‘સિદ્ધિઓ’ ની કાળી મેથને લીધે કંઈક અંશે ઝાંખો પડે છે. આગળ જતાં એ દર્શન બે શાખાઓમાં વહેચાઈ ગયું — એક હકયોગ, ને બીજો રાજયોગ. હકયોગ કેટલીકવાર શક્તિપૂજા ને મહાયાન બૌદ્ધ ધર્મના અમુક હીન પ્રકારો સાથે ભળ્યો; બ્યારે રાજયોગે, વેદાન્તની અસરને લીધે, યોગમાર્ગની ગયેલી વિશુદ્ધિ પાછી સજીવન કરી.” — આ. બા. ધ્રુવ : ‘સ્વા. મં. ની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૯

૬૬; ૨. બુદ્ધિ, અને અપરોક્ષ અનુભવ, એ બેના સંગન્ધ વિષે રાધાકૃષ્ણને બહુ વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. એક તરફ ભૌતિક વિજ્ઞાન અપરોક્ષ (અતીન્દ્રિય) અનુભવને માનતું નથી; બીજી તરફ બર્ગસો બુદ્ધિને ભ્રમક માની તેનો ઉદ્ભાવ દે છે, અને અપરોક્ષ અનુભવ (intuition) ને જ માનતું ખરું સાધન માને છે. આ બે ઉગ્રની સામે અદ્વૈતવાદીનું દર્શિમિન્દુ રજૂ કરતાં રાધાકૃષ્ણન કહે છે : “અપરોક્ષ અનુભવ (intuition)

ને બુદ્ધિ (intellect) નો ટેકો ને તેની પૂર્તિ મળવાં જોઈએ. અપરોક્ષ જ્ઞાનને બુદ્ધિની દેરવણી ન હોય, તે તે (પશુના જેવી જ્ઞાનહીન) કુદરતી રકુરણા બની જાય છે; તેને જ્યારે બુદ્ધિનો ટેકો હોય ત્યારે તે દેવી ને સર્જનશીલ એવું સત્યદર્શન બની જાય છે. યોગ્ય પ્રકારનો અપરોક્ષ અનુભવ આપણને એવાં સત્યોનું દર્શન કરાવશે જે બુદ્ધિને સન્તોષ આપી શકે. અપરોક્ષ અનુભવે કરેલા નિર્ણયોની બુદ્ધિએ ન્યાયાધીશની પેઠે સમીક્ષા કરવી જોઈએ, ને તેનું મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ. અદ્વૈતવાદને વિશ્વમાં રહેલા ગૂઢ સંવાદો (એકરાગ) વિષે શ્રદ્ધા છે, કેમકે એ સત્યદર્શને તે તર્કની કસોટીમાં સાચા કરાવી શકે છે. અદ્વૈતવાદની શ્રદ્ધા એ બુદ્ધિગમ્ય શ્રદ્ધા છે.” — ‘ધી રેઈન ઓફ રિલિજિયન’, પૃ. ૧૯૧. “ત્યારે અપરોક્ષ અનુભવ અને બુદ્ધિ એ ચિત્તનાં અડિયાતું ને જીતરતું એમ બે પાસાં બની જાય છે; અને અદ્વૈતવાદીઓનું બરાબર એ જ કહેવું છે.” — એજન, પૃ. ૨૦૮.

૬૬; ૧૦. તેનાત્મનાત્માનુપૈતિ શાન્તયાનન્દમાનન્દમયોઽવસાને । મા. ૨; ૨; ૧૧. (આખરે એ આત્મા વડે તે શાન્ત અને આનન્દરૂપ આત્માને પહોંચે છે, અને પોતે આનન્દમય બની જાય છે.) एषोऽस्य परम आनन्दः । सू. ૪; ૨; ૩૨. (એ જ મનુષ્યનો મોટામાં મોટો આનન્દ છે.) स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा । कठ. ૧; ૨; ૧૩. (એ આનન્દલાયક તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરીને તે આનન્દ પામે છે.)

૬૭; ૨૪. ते वे विदन्त्यतितरान्ति च देवमाया स्त्रीषुद्रहूणशबर अपि पापजीवाः । मा. ૨; ૫; ૪૬. (એકલા આ પુરુષવરો જ નહીં, પણ સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો, હજો, શાંતો તથા બીજા પાપી જીવો પણ — ભકિત દ્વારા — ભગવાનની આ માયાને જાણે છે ને તરી જાય છે.)

कितातह्णाग्रपुच्छिन्दपुच्छसा आभीरच्छा यचनाः शम्भदवः ।

मेऽन्ये च पापा यदुपाग्रयाथयाः उच्यन्ति तस्मै प्रमखिण्यवे नमः ॥

મા. ૨; ૪; ૧૮.

(કિરાત, હજુ, આન્ન, પુલિન્દ, પુલ્કસ, આભીર, કંક, યચન, શક વગેરે જાતિના લોકો, તથા બીજા પણ પાપીઓ, જેમના ભક્તોના આશ્રયથી શુદ્ધ થાય છે તે મહાસમર્થ પ્રણુને હું નમન કરું છું.)

૬૯; ૫. અકિંચન માણસો એને પામી શકે છે (અકિંચનગોચરમ્) ને તે અકિંચનનું ધન (અકિંચનવિતાય) ઇ એમ કહ્યું છે. મા. ૧; ૮; ૨૬-૭. સ નો વચ્ચુર્જનિતા સ વિધાતા । નારાયણોપનિવત્ ૪. (તે આપણો બન્ધુ છે; જનક છે; વિધાતા છે.) ત્વમસ્માકં તવ સ્મસિ । ઋ. ૮; ૧૨; ૩૨. (તું અમારો છે, ને અમે તારા છીએ.) અચૂળોતિ ચત્રગ્નં મિપક્તિ વિશ્વં ચતુરમ્ પ્રેમન્થઃ સ્યન્નિઃ ધોષોઽમૂત્ । ઋ. ૮; ૭૬; ૨. (તે નાગાને ઢાંકે છે, રોગીને ઉપચાર કરે છે, આંધળાને દેખતો કરે છે, ને લંગડાને ચલાવે છે.) મા એમ મા શ્રમિષ્ણોમસ્ય સહ્યે તવ । ઋ. ૮; ૪; ૭. (તારા જેવા સમર્થની મૈત્રી છે, એટલે અમે બીવાના નથી કે દુઃખી થવાના નથી.) સર્વેષામાત્મજો હાત્મા પિતા માતા ઇ દેશ્વરઃ । મા. ૧૦; ૪૭; ૨. (એ ઈશ્વર તો સહુનો પુત્ર, સહુનો આત્મા, સહુનો પિતા, ને સહુની માતા છે.) ત્વમેવ માતાય સદ્વત્સતિઃ પિતા । મા. ૧; ૧૧; ૭. (તમે જ અમારી માતા છે; અમારા મિત્ર છો, પતિ છો, પિતા છો.) ભગવતિ સર્વભૂતપ્રિયસદ્દદિ સર્વામિતિ । મા. ૬; ૯; ૨૬. (ભગવાન ભૂતમાત્રનો પ્રિય મિત્ર છે, સર્વનો આત્મા છે.)

૬૯; ૬. દાખલા તરીકે, જુઓ વદ્યલસંપ્રદાયમાં બહુસંખ્ય કરતી વખતે બોલાતો ગદ્ય મંત્ર :

સદ્ગુણપરિવત્સરમિતકાલજાતકૃષ્ણવિયોગજનિતતાપેક્ષાન્નદતિરોમાત્રોઽહં ભગવતે કૃષ્ણાય દેહેન્દ્રિયપ્રાણાન્તઃકરણાનિ તદ્દર્શૈશ્વ દારુણાસ્પુત્રાપ્તવિત્તેહાપરાગિ આત્મના સદ્ સમર્પયામિ, દાસોઽહમ્, કૃષ્ણ, તવાસ્મિ ।

(તાદર્પ્યઃ—હજારો વર્ષથી કૃષ્ણથી છૂટા પડેલા જીવનો આત્મ તિરોહિત ધર્મ ગયેલો છે; તેથી તે જીવ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ઉદ્દેશીને કહે છે કે હે ભગવન્ કૃષ્ણ ! દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, અને અંતઃકરણ; આ બધાના ધર્મો; સ્ત્રી, ગૃહ, પુત્ર, કુટુંબ, ધન ઇત્યાદિ—આ બધું, મારા આત્મા સાથે, આપને હું સમર્પણ કરું છું; હું ઘસ છું; હે કૃષ્ણ ! હું તમારો છું.) — ગો. ૬. ૧૬ : બહુસંખ્યકૃષ્ણાનુવાદ (પ્રથમાધ્યાય) ઉપોદ્ધાત, ૫. ૨૬-૭.

મયર્પિતામનઃ પુંસો મયિ સંન્યસ્તત્કર્મણઃ ।

ન પશ્યામિ પરં મૃતમર્ત્યઃ સમદર્શનાત્ ॥ મા. ૩; ૨૬; ૩૩.

(આવો પુરુષ પોતાના આત્માને મારામાં પરોવી દે છે; પોતાનાં સર્વ

કર્મો મને અર્પણુ કરે છે, કર્મો કરવા છતાં 'હું કરુ છુ' એવું અભિમાન તેને હોતુ નથી, અને તે સમદર્શી હોય છે એના કરતાં શ્રેષ્ઠ એનું કોઈ પ્રાણી મારા જોવામાં આવતું નથી)

આમ જોશે સર્વસ્વ કૃષ્ણનું જ ગણ્યુ, ને પોતે એનો દાત — એનો વાણેતર — છે એમ માન્યુ, તે ભોગવિલાસ કરી જ કેમ શકે ? તે તો મનુનું ધન યોગમાં ઓછુ, નાશૂંદર, વાપરે. તન ત્વચ્ચેન મુજીયા એ એનો જીવનમન્ત્ર બની જાય એટલે આ સમર્પણનો માર્ગ તે લાગતો માર્ગ છે સરખાવો : " વલ્લભાચાર્યના શુદ્ધદૈત્યપ્રિયમાર્ગમાં લૌકિક વિષયવાસનાને જરા પણ અવકાશ નથી પરંતુ આચાર્યનો માર્ગ લાગપ્રધાન છે, ભોગપ્રધાન નથી. " — ગ્રા ૬ ભદ્ર જોજન, પૃ ૨૮ બળી વિષયકાન્તવેદાનાં નાવેદા સર્વથા દૂરે । કલ્પ સન્યાસનિર્ણય ૬. (જેમના દેહ પર વિષયોએ હુમલો કર્યો હોય તેમનામાં દુરિયો સચાર વિલકુષ થવા પામવો નથી)

બળા આવા ભક્ત ગમે તેટલા ગુણસાનથી પણ શોક ન કરે એટલે એક ભક્તિપ્રત્યયા પ્રસિદ્ધ મનુષ્યને કહે છે " જે કઈ જે આવેલું છે તે કઈ લેનાનો મને અધિકાર છે, અને મારી મરજી પડે ત્યારે હું તે ફરી પાછું આપી શકુ છું હું તે જ્યારે આવું છું, ત્યારે તે મારું હોય છે, હું તે કઈ લઉં છું, ત્યારે તારું કશું લઈ લેતો નથી, કેમકે દરેક સારી ભેટ, અને દરેક સંપૂર્ણ ભેટ, મારી જ આપેલી હોય છે " — ' ધી ધમીટેક્ષન ઓફ કાઈરિટ ' ૪, ૩૦, ૪-૫

૬૬; ૧૯ સરખાવો ગીતાની પેઠે ભાગવતમાં પણ આપેલાં આવા ગુણ ગુણ ભાવનાં વચનો

નહસ્યાસ્તિ પ્રિય કથિનાપ્રિય સ્વ પરોડપિ વા ।

અહ્યત્વાત્સર્વભૂતાનાં સર્વભૂતાપ્રિયો હરિ ॥ ભા ૬, ૧૮, ૨૨

(એને કોઈ પ્રિય નથી કે અપ્રિય નથી, કોઈ પોતીકુ નથી કે પાન્ડુ નથી હરિ તો ભૂતમાનનો અતરાત્રયા હોવાથી તેને ભૂતમાત્ર પ્રિય છે)

તથા અહ મત્તપરાધીનો હાસ્તન્ન ઇવ દ્વિજ ।

સાષ્ઠ્યભિર્મસ્તદ્દયો મર્કમર્કજનપ્રિય ॥

સાધવો દય મહા સાધુનાં હૃદય ત્વહમ્ ।

મદન્યત્તે ન જાનન્તિ નાદં તેજ્યો મનાર્ગપિ ॥ ભા ૧, ૪, ૬૨, ૬૮

(હે વિષ્ણુ ! હું ભક્તને અધીન છું, એટલે જાણે અસ્વતન્ત્ર હોઈ એવો છું. સદાચારી ભક્તોએ મારા હૃદયને વશ કરી લીધું છે; તેથી ભક્તજનો મને પ્રિય છે. મારા ભક્તો મારું હૃદય છે, અને હું તેમનું હૃદય છું. તેઓ મારા વિના ખીગું કશું જાણતા નથી, અને હું પણ તેમના વિના ખીગું કશું જાણતો નથી.)

૬૬; ૨૨. અપ્યેવમાયં મગવાન્નરિપાતિ દીનાન્વાથેવ વત્સક્રમ્ભુપ્રકાતરો-
ડસ્તાન્ । આ. ૪; ૧; ૧૭. (હે આર્ય ! નવી વિચારેલી આપ જેમ પોતાના
વાહરડાનું રક્ષણ કરે છે, તેમ કૃપાળુ ભગવાન આપણું દીનનું આ રીતે
રક્ષણ કરે છે.)

૭૦; ૨૮. ન જા ઓ મૂત્રાનાં કામાય મૂત્રાનિ પ્રિયાણિ ભવન્તિ, આત્મવસ્તુ
જ્ઞમાય મૂત્રાનિ પ્રિયાણિ ભવન્તિ । જ્ઞ. ૨; ૪; ૫.

(પ્રાણીઓ તે પ્રાણીઓને ખાતર વહાલાં નથી લાગતાં, પણ આત્માને
ખાતર પ્રાણીઓ વહાલાં લાગે છે.)

૭૧; ૩. મયા તેડઠારિ મધન્નસ્થમહોડનુષ્ટતા ।
મદનુસ્મૃતયે કિલ્લં મત્તસ્તેન્નરિધિયા મુદમ્ ॥
મામૈશ્વર્યધીમદાન્ધો દળ્લપાણિ ન પશ્યન્તિ ।
તં પ્રંશ્યામિ સંકશ્યો યસ્ય નેષ્ઠામ્યનુગ્રહમ્ ॥

આ. ૧૦; ૨૭; ૧૫-૧૬.

(હે હિંદ્રદેવ ! તમને હિંદ્રના વૈભવથી ધણે મદ અગ્રો હતો. તેથી નિલ તમને મારું રમરણ રહે એટલા માટે, તમારા પર કૃપા કરીને, મેં તમારા પત્તને ભંગ કર્યો છે. એશ્વર્ય અને લક્ષ્મીના મદથી અધ યર્ષા અગ્રેલો માણસ એટલો નથી કે હું દંડ દાયમાં લઈને બિભેલો જ છું. પણ હું જેના પર કૃપા કરવા ઈચ્છું છું તેની સંપત્તિ હરી લઉં છું.)

અગ્રવેદમાં હિંદ્રને પોતાને ‘અભિમાન દણુનાર’ (અભિમાતિદન ।
૨. ૩; ૫૧; ૨) એ વિશેષણ આપ્યું છે. તે વૃત્તને દણુનાર (દનદન) પણ
છે, અભિમાન; તે જ વૃત્તમાર ને તેને દણુનારું રહેવું છે.

ઉપનિષદમા બ્રહ્મે દેવોનો ગર્વ દુર્યાની વાત છે ત્યાં થકરે કહ્યું છે
 દેવાનાં ચ મિથ્યાજ્ઞાનસુપ્તસ્ય મૈત્રાસુરવદ્ દેવ મિથ્યાભિમાનાત્તત્તમવૈયુરિતિ તદનુ
 કન્નગ દેવાન્મિથ્યાભિમાનાપનોદનેનાનુગ્રહોયમિતિ તેભ્યો દેવેભ્યો હિ વિદ્યાયાં
 પ્રાર્થમ્ભુ । કેન જ્ઞાં મા પદ ૩, ૨

(દેવોનું આ મિથ્યાજ્ઞાન બ્રહ્મે જાણ્યું આ મિથ્યાજ્ઞાનને લીધે, અસુરોની
 પેઠે દેવોની પણ દાર ન થાય એવા વિચારથી, તેમના પર દયા લાવીને, તેણે
 નિશ્ચય કર્યો કે દેવોનું મિથ્યાભિમાન દૂરીને હું તેમના પર અનુગ્રહ કરું એવા
 વિચારથી તે દેવોને ખાતર તેમની આગળ પ્રગટ થયું)

૫૧, ૯ " ભાવાત્મક (positive) એક જ ચેતના ગીતાનું તાત્પર્ય
 સમાવડું હોય તો અમે એને ' પ્રપતિયોગ ' કહીએ " — આ આ ક્રુવ
 ' આપણો ધર્મ, ' ૫ ૫૩૭ પરની પાદ્મીપ

સરખાવો તત્ત્વાત્ત્વન્યાસવર્મેષ્વચનાદરણ ભગવદ્ગુણરણતામાત્ર તાત્પર્ય
 ભગવત । ગી મધુ ૧૮, ૬૬

(તેથી, સંન્યાસધર્મને પણ ઔણ્ડ ગણીને ભગવાને કહ્યું છે કે એક
 ભગવાનનું શરણ લેવું એ જ ગીતાનું પરમ રહસ્ય છે, ને એ જ એનું તાત્પર્ય
 છે તેવા વિના સંન્યાસ પણ પૂરેપૂરો ફળતો નથી)

આ પ્રપતિ અર્થાત્ શરણાગતિના ત્રણ પગથિયા મધુસૂદને વર્ણુઆ એ
 ' હું એનો જ છું, ' એ પહેલું પગથિયું — તેને એ કહે કે ' મુહુ ' નામ
 તવાહ્મ એ વચન આ રિયતિનું નિદર્શક છે ' એ મારો જ છે, ' એ બીજું
 પગથિયું — તેને એ કહે છે ' મધ્મ ' હસ્તમુક્તિપ્ય વાતોડસિ લલાત્કુળગ
 ક્ષિપ્તદ્વદ્ભૂ । હૃદયાવધિ નિર્વાસિ પૌષ્ણ ગળવામિ ત ॥ (હે કૃષ્ણ, મારો હાથ
 તરછોડીને તમે બળજબરીથી જતા રહ્યા એમ શી નવાઈ કરી ? મારા
 હૃદયમાંથી લાગી જાઓ તો તેમા હું તમારું પરાક્રમ ગણું) એ વચન આ
 અવસ્થાનું નિદર્શક છે ' એ જ હું છું, ' એ ત્રીજું પગથિયું — એને એ કહે છે
 ' અવધિ ' સક્તમિદમહ ચ વાણ્દવ પરમપુમાન્ પરમેશ્વર ત ઇઠ્ઠ । (આ બધું
 અને હું પણ વાણ્દવ જ છીએ, અને એ પરમ પુરુષ પરમેશ્વર એક જ છે)
 એ વચન આ ચરમ અવસ્થાનું નિદર્શક છે

૭૨, ૧. સપ્તપુદ્ગ દ્વ નાથ ભવગ્રામ । ના ૪, ૧, ૮ (હે નાથ આપને સરણે આવેલો માણસ ઊઘીને જાગ્યો હોય એના જેવો છે)

ચે સત્તા તે વ્યુમ્માય । ઇત્યુત્તર (જે મુતેના હો તે જાગે ।)

“ આપણે જ્યાં મુધી નવો જન્મ લઈએ નહીં, અર્થાત્ ‘ દ્વિજ ’ બનીએ નહીં, ત્યાં મુધી આત્માની આ મહત્તા પ્રાપ્ત કરી ચક્રાએ એમ નથી જોયો નગાધિરાજના એ દ્વિપર મુધી પહોંચ્યા હોય છે તેઓ અક્ષરજ્ઞ । પુનર્જન્મ પામે છે, હતા તેનાથી સાવ નના બની જાય છે ” — રાધાકૃષ્ણન ‘ એન આઈ ડિયાનિસ્ટ વ્યૂ ઓફ લાઈફ ’, ૪ ૨૦૯

૭૨, ૬ કુવન્ત્સદૈર્ગી મર્ષિન્ । મા ૧, ૭, ૧૦ (તેઓ અદૈર્ગ્ય ભક્તિ કરે છે) એકાન્તિનો રસ ન કલ્પનાર્થ વાચ્યન્તિ ચે ચૈ ભગવદ્વપના । ના ૮, ૩, ૨૦ (ભગવાનને સરણે મથેના એકાન્તી ભક્તો તેની પાસેથી કરી વસ્તુની ઈર્ષ્યા રાખતા નથી.) મોક્ષની ઈર્ષ્યા પણ નહીં

સારોક્યસાદિસામીપ્યસાસ્વૈષ્વજનયુત ।

લીયમાન ન શૂઢન્તિ વિના મત્સેવનં જન્મ ॥ મા ૩, ૨૯, ૧૨.

(સા નોક્ય, સાર્દિ, સામીપ્ય, સાર્પ્ય, અને એકત્ય એ જે મુક્તિના પ્રકાર છે તે હું આપુ છું તોયે ભક્તો લેતા નથી, તેમને તો भारी સેવા કરનાનો લહાવો જ જોઈએ છે)

આ ‘ આત્મન્તિક ભક્તિયોગ ’ છે, તે તેને પરિણામે ભક્ત નણે શુણોને તરી જઈ ઈશ્વરના સ્વરૂપને પામે છે ચેનાદિત્રય ત્રિશુળ મદ્વાવાયોપપથત । મા. ૩, ૨૯, ૧૪

સરખાવો “ જે પળે માણસ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા મથે છે તે પળે જ તે ગ્રેમ (અર્થાત્ ભક્તિ) માંથી વ્યથિત થાય છે ” — ટોમસ એ કેપ્પિસ - ‘ ઈમીટેશન ઓફ ક્રીસ્ટ ’, ૩, ૫, ૭

૭૨, ૨૩ ભક્તિથી હૃદય શુદ્ધ થાય છે. સરખાવો મજિ પ્રવૃત્તાત્મર જસ્તમોપદા । મા ૧, ૫, ૨૮ (આત્માના રજસ અને તમસને દૂર કરનારી ભક્તિ પ્રગટ થઈ) મત્ત્વામ શનકૈ સાષ્ટ સર્વોન્નુચિતિ દ્વન્ધ્યાન્ । મા ૧, ૬, ૨૩ (મને પ્રાપ્ત કરનારી ઈચ્છાવાળો સજ્જન હૃદયમાં રહેલી કામનાઓનો

ધીરે ધીરે ત્યાગ કરે છે.) માર્કિ પરાં મગ્નતિ પ્રતિભ્ય કામ દ્વોગમા વપદિનો ત્વચિરેણ ધીર. । મા. ૧૦, ૨૨, ૪૦. (ધીર પુરુષ ભગવાન વિષેની પરમ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને થોડા જ વખતમા ક્રમરૂપી હૃદયના રોગને એકદમ તજ દે છે) નિ સ્વદ્ સર્વકામેભ્યઃ કૃષ્ણપાદાન્નસેવયા । મા ૧, ૧૨, ૪ (કૃષ્ણના ચરણકમળની મેઘાને લીધે સર્વ કામનાઓ પરથી તેનું મન જીમી ગયું.)

૭૨, ૨૫ સકર કહે છે કે મૂર્તિના ઉપાસકને એટલી ખમર તો હોય જ છે કે વિષ્ણુની મૂર્તિ એ વિષ્ણુ નથી તે જ પ્રમાણે અમુક નામ ઇન્દ્રને બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારને પણ એટલી ખમર હોય છે કે નામ તે જ કંઈ બલ નથી. મૂર્તિ થુ કે નામ થુ, એ બંને ઉપાસનામાં મદદ કરનાર વસ્તુઓ છે, પ્યાનને એકાગ્ર કરવાને વપરાતાં આલબન છે મૂર્તિ કે નામ પોતે કંઈ ઉપરરૂપ નથી. મૈદૈન હિ વ્રહ્મણો નામાદિવસ્તુપ્રતિપદસ્વ નામાદૌ વિવીકતે વ્રહ્મણિ, પ્રતિમાદૌ વિવ વિષ્ણુણિ. । આલમ્બ્યક્ત્વેન હિ નામાદિપ્રતિપત્તિ પ્રતિમાદિવદ્વે, ન તુ નામાદ્યેન વસ્યતિ । જુ. શાં મા ૧, ૩, ૧

સરખાવો “મૂર્તિપૂજા પ્રત્યે મારી અનાસ્થા નથી મૂર્તિ મારા મનમાં કરી પૂજ્યભાવ પણ પેદા નથી કરતી. છતાં હું માનું છું કે મૂર્તિપૂજા એ મનુષ્યસ્વભાવનું જ એક અંગ છે .... મૂર્તિ એ ઉપાસનાની સહાયક છે કોઈ હિંદુ મૂર્તિને ધર નથી સમજતો હું મૂર્તિપૂજાને પાપ માનતો નથી.” — ગાંધીજી. ‘ધર્મમથન’, પૃ ૧૩ “સાચી વાત એ છે કે પાપાણુ પરમેશ્વર નથી, પાપાણુમા પરમેશ્વર છે.” — એનન, પૃ. ૧૯૪ વળી જુઓ એનન, પૃ ૧૭૫, ૧૯૫ સરખાવો સુખદાલજી : ‘ધર્મોનુ મિથન’ ની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૧ જુદી જુદી આકૃતિઓ ને જુદા જુદા નામો જો એક જ અમૂર્ત પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરવાના સાધન હોય, તો એ આકૃતિઓ ને નામો વિષે બધાં શા સારુ કરવો જોઈએ ?

૭૨, ૨૮ ચો ચદ્વ્યુષ્ક વદ્યોપાસ્તે સ તદ્વ્યુષ્મમગ્નતિ । તૈ. શાં મા ૨, ૧ (જે માણસ જેવા ગુણગાળા બ્રહ્મની ઉપાસના કરે તેવા ગુણુ તેના ખેતાનામાં જિતરે.) ત યપા યજોષ્ઠસ્તે સંદેવ મગ્નતિ । ઇસ્યથવાદ્ય ૧૦; ૫, ૨; ૨૦ (માણસ જેવી રીતે એની ઉપાસના કરે છે તેવા જ તે પોતે બને છે.) સરખાવો. “ઉપાસના ગુણુદોષો ઉપાસકમાં જરૂર આવે. તેથી આદર્શ ઉપાસ્ય જ હજી છે” — ગાંધીજી : ‘ધર્મમથન’ (૧૯૩૫), પૃ. ૧૭૨.

૭૩; ૨૩. મર્ષયોગો बहुविधो मार्गमामिनि भाष्यते ।

• સ્વભાવગુણમાર્ગેણ પુંસાં માત્રો વિભિષતે ॥ ભા. ૩; ૨૬; ૭.

(હે માતા ! જુદા જુદા માર્ગોની લીધે ભક્તિયોગ અનેક પ્રકારનો થાય છે; કેમકે માણસોના સ્વભાવમાં રહેલા ગુણ અનુસાર માણસના મનની ભાવના જુદી જુદી હોય છે.)

૭૪; ૧૩. સરખાવો : “સત્ય એ રંગરંગના કાચવાળો ધુમ્મટ છે; અને આપણે દરેક જાણુ જે ખૂણે જભા દોષએ ત્યાંથી એ સત્યચિત્રમાં રંગોનું જુદું જુદું મિશ્રણ જોઈએ છીએ.”—વીર દુરા : ‘ધી મેન્-થન્સ ઓફ ફિલોસોફી’, પૃ. ૩૧.

૭૫; ૪. સરખાવો : “એટલે ગીતાની ભક્તિ તે વેવલાપણું નહિ, અધઘડા નહિ. ગીતામાં સત્યવેદ્યા ઉપચારને બાદ એટલા કે ક્રિયાની સાથે ઓછામાં ઓછો સમન્વ છે. માળા, તિલક, અર્ધ્યાદિ સાધનો બલે ભક્ત વાપરે, પણ તે ભક્તિનાં લક્ષણ નથી.”—ગાંધીજી : ‘અનાસક્તિયોગ’, ‘મસ્તાવના’ પૃ. ૬-૧૦.

૭૫; ૧૨. સરખાવો : સ્વતન્યઃ પરમેશ્વર એવ સર્વકર્તા નાદૈ કશ્ચિદિતિ નિશ્ચિત્ય । ગી. ૩; ૩૦. અભિનવગુપ્તવ્યાખ્યા. (સ્વતન્ત્ર પરમેશ્વર જ બધું કરે છે, હું પોતે તો કંઈ જ નથી, એમ તારે સમજવું જોઈએ.)

સ્વક્રીયેનાત્મના કર્તા સ્વક્રીયૈરેવ કરણઃ સ્વારાધનેકપ્રયોજનાય પરમપુણ્યઃ સર્વે શેષઃ સર્વેશ્વરી સ્વયમેવ સ્વકર્માણિ કારયતિ । ગી. સ. ભા. ૩; ૩૦.

(પોતાની આત્મારૂપી કર્તા દ્વારા, પોતાની જ ઇન્દ્રિયો વડે, પોતાની આરાધનારૂપી એક જ પ્રયોજન માટે, પરમ પુરુષ—સર્વ આત્માઓ જેનાં અગરૂપ છે, ને જે સહુનો અંગી છે, તે પોતે જ પોતાનાં કામ કરાવે છે.)

પરમપુરુષો દિ સ્વક્રીયેન જીવાત્મના સ્વક્રીયૈષ્વ કરણક્ષેવગ્રાણેઃ સ્વલ્લીલા-પ્રયોજનાય કર્માપ્યારમ્ભતે । અતો જીવાત્મનતં ક્ષુન્નિદૃશ્યાદિક્રમવિ ફલં તત્સાધનમૂત ચ કર્મે પરમપુણ્યસ્યેવ । ... વૈદિક્ષે દિ બુદ્ધિઃ શરીરેન્દ્રિયગ્રાણજોશામોપકરણં પરમાત્માનમેવ કર્તારમ્ભવાસ્યતિ । ગી. સ. ભા. ૧૮; ૧૩.

(પરમ પુરુષ પોતાના જીવાત્મા દ્વારા, પોતાનાં જ ઇન્દ્રિયો, કલેવર અને

ગ્રાણુ વડે, પોતાની લીલાના પ્રયોજનને અર્થે કર્યો કરે છે, તેથી જીવાત્માને લાગતી બ્રૂખ સમાવવારૂપી વગેરે કૃણ, તથા તેના સાધનરૂપ કર્મ, તે પરમ પ્રુપત્તું જ છે...વૈદિક જ્ઞાનમાં પરમાત્માને જ કર્તા માનેલો છે. શરીર, ઇન્દ્રિય, ગ્રાણુ અને જીવાત્મા એ બધાં પરમાત્માનાં ઉપકરણુ અર્થાત્ સાધન છે.)

૭૫; ૨. સરખાવો:

અદં સર્વેષુ ભૂતેષુ ભૂતાત્માનસ્થિતઃ સદા ।
તમવજ્ઞાય માં મર્ત્યઃ કુદ્દેડચ્ચંવિડમ્બનમ્ ॥
યો માં સર્વેષુ ભૂતેષુ સન્તમાત્માનમીશ્વરમ્ ।
હિતાર્ચો ભજતે મૌઞ્યસસ્મન્યેવ જુહોતિ સઃ ॥
દ્વિપતઃ પરકાયે માં માનિનો મિપ્રદર્શિનઃ ।
ભૂતેષુ વદ્યવૈરસ્ય ન મનઃ દાન્તિમૃચ્છતિ ॥
અદમુલ્લસ્યચ્ચૈર્દ્યૈઃ કિમયોસ્તપ્રયાનવે ।
નૈવ જુહ્યેડર્ચિતોડર્ચ્યાં ભૂતપ્રમાવમાનિનઃ ॥
અથ માં સર્વભૂતેષુ ભૂતાત્માનં કૃતાલયમ્ ।
અદ્યેદાનમાનામ્યા મેઢ્યાડમિનેન ચક્ષુષા ॥

મા. ૩; ૨૯; ૨૧-૨૪, ૨૭.

(હું સર્વ ગ્રાણુઓમાં ગ્રાણુઓના આત્મારૂપે સદા રહેલો છું. એવા માં અપમાન કરીને ગ્રાણુસ મારી પૂજનઅર્થનો દોંગ કરે છે. હું ભૂતમાત્રમાં તેમના આત્મારૂપે રહેલો ઈશ્વર છું; તેને છોડીને જે ગ્રાણુસ મૂઢતાથી પૂજનઅર્થ પાછળ પડે છે તે ભરમમાં જ હોમ કરે છે, અર્થાત્ તેની એ બધી પૂજનઅર્થા એળે જાય છે. જે ગ્રાણુસ અભિમાની છે, પારકાના શરીરમાં રહેનાર મારો દ્વેષ કરે છે, ગ્રાણુઓને પોતાનાથી જુદાં ને પરાયાં ગણે છે, અને તેમની જોડે વેર બાંધે છે, તે ગ્રાણુસના મનને કદી શાન્તિ મળતી નથી. હે નિષ્પાપ માતા! ગ્રાણુસ એક તરફ નાનામોટા પદાર્થોથી રચેલી સામગ્રી વડે મૂર્તિ દ્વારા મારી પૂજન કરે, અને બીજી તરફ ગ્રાણુઓના સમુદાયનું અપમાન કરે, તો તેની પૂજનથી હું પ્રસન્ન થતો નથી. ગ્રાણુમાત્રમાં, તેમના અંતરાત્મારૂપે, વાસ કરનારો જે હું, તેનું ગ્રાણુસે પૂજન કરવું પડે છે—દાન, માન, મૈત્રી, અને અમેદભાવવાળી અર્થાત્ આત્મોપમ્ભવાળી દષ્ટિ વડે.)

૭૩; ૨૩. ભક્ત્યોનો વહુવિધો માર્ગોર્મામિનિ મામ્યતે ।

- સ્વભાવગુણમાર્ગેણ પુંસાં માનો વિભિષતે ॥ ગા. ૩; ૨૯; ૭.

(હે માતા ! જુદા જુદા માર્ગોને લીધે ભક્તિયોગ અનેક પ્રકારનો થાય છે; કેમકે માણસોના સ્વભાવમાં રહેલા ગુણ અનુસાર માણસના મનની ભાવના જુદી જુદી હોય છે.)

૭૪; ૧૩. સરખાવો : “ સત્ય એ રંગરંગના કાચવાળા લુગ્મટ છે; અને આપણે દરેક જાણુ જે ખૂણે જોતા હોઈએ ત્યાંથી એ ચક્રચિત્રમાં રંગોનું જુદું જુદું મિશ્રણ જોઈએ છીએ.”—વીઠ્ઠલ કુરા : ‘ધી મેન્-સ-સ ઓફ ફિક્સોસી’, પૃ. ૩૧.

૭૫; ૪. સરખાવો : “ એટલે ગીતાની ભકિત તે વેવલાપણું નહિ, અધઃપદ નહિ. ગીતામાં સૂચવેલા ઉપચારને બાજુ ચેષ્ટા કે ક્રિયાની સાથે ઓછામાં ઓછો સમન્વય છે. માળા, તિલક, અર્ધ્વાંદિ સાધનો ભલે ભક્ત વાપરે, પણ તે ભક્તિનાં લક્ષણ નથી.”—ગાંધીજી : ‘અનાસક્તિયોગ’, પ્રસ્તાવના’ પૃ. ૬-૧૦.

૭૫; ૧૨. સરખાવો : સ્વતન્ત્ર્યઃ પરમેશ્વર एव सर्वकर्ता नाहं कश्चिदिति निश्चित्य । ગા. ૩; ૩૦. અમિનવગુણ્યાલ્યા. (સ્વતન્ત્ર પરમેશ્વર જ બધું કરે છે, હું પોતે તો કર્તા જ નથી, એમ તારે સમજવું જોઈએ.)

સ્વકીયેનાત્મના કર્તા સ્વકીયૈરેવ કરણેઃ સ્વાત્પન્નકર્મપ્રયોગનાત્વ પરમપુરુષઃ સર્વ-શેષઃ સર્વલેખી સ્વપ્રમેવ સ્વકર્માણિ કારયતિ । ગા. ૪. મા. ૩; ૩૦.

(પોતાના આત્મારૂપી કર્તા દ્વારા, પોતાની જ ઇન્દ્રિયો વડે, પોતાની આરાધનારૂપી એક જ પ્રયોજન માટે, પરમ પુરુષ—સર્વ આત્માઓ જેના અગરૂપ છે, તે જે સહુનો અંગી છે, તે પોતે જ પોતાનાં કામ કરાવે છે.)

પરમપુરુષો હિ સ્વકીયેન જીવાત્મના સ્વકીયૈષ્વ કરણક્રતેઃસ્વપ્રાણૈઃ સ્વલેખ-પ્રયોગનાત્વ કર્માધ્યારમતે । અતો જીવાત્મગતં ભુવિદુત્યાદિકમપિ ફલ તત્સાવનેમૂર્તં ચ કર્મ પરમપુરુષસ્યૈવ । ... વૈદિકો હિ બુદ્ધિઃ સ્તરીયેન્દ્રિયપ્રાણજોવાત્મોપકર્ણે પરમાત્માનામેવ કર્તામવચારયતિ । ગા. ૪. મા. ૧૮; ૧૩.

(પરમ પુરુષ પોતાના જીવાત્મા દ્વારા, પોતાનાં જ ઇન્દ્રિયો, કલેવર અને

પ્રાણ વડે, પોતાની લીલાના પ્રયોજનને અર્થે કરે છે. તેથી જીવાત્માને લાગતી ભૂખ શમાવવારૂપી વજેરે ફળ, તથા તેના સાધનરૂપ કર્મ, તે પરમ પુરુષનું જ છે...વૈદિક જ્ઞાનમાં પરમાત્માને જ કર્તા માનેલો છે. શરીર, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ અને જીવાત્મા એ બધાં પરમાત્માનાં ઉપકરણ અર્થાત્ સાધન છે.)

૭૫; ૨. સરખાવો :

અહં સર્વેષુ ભૂતેષુ ભૂતસ્માવસ્થિતઃ સદા ।
 તમવક્ષ્યમ મા મર્ત્યઃ કુષ્ટેડર્શાવિદમ્બભમ્ ॥
 યો મા સર્વેષુ ભૂતેષુ સન્તમાત્માનમીશ્વરમ્ ।
 હિતાર્થા ભજતે મૌઢ્યાન્નસ્મન્યેવ જુહોતિ સઃ ॥
 દ્વિપતઃ પરકાપ્યે માં માનિનો મિદ્વર્દશિનઃ ।
 ભૂતેષુ વદ્ધવૈરસ્ય ન મનઃ શાન્તિમૃચ્છતિ ॥
 અહમુદ્યવચ્ચૈર્વ્યૈઃ ક્રિયયોરસ્યયાનયે ।
 નૈવ તુલ્યેડર્શિતોડર્શયાં ભૂતપ્રમાવમાનિનઃ ॥
 અથ માં સર્વભૂતેષુ ભૂતાત્માનં કૃતાલયમ્ ।
 અર્હયેદ્દાનમાનામ્યાં મૈત્ર્યાડમિત્રેન ચક્રુણા ॥

મા. ૩; ૨૧; ૨૧-૨૪, ૨૭.

(હું સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રાણીઓના આત્મારૂપે સદા રહેલો છું. એવા રૂં અપમાન કરીને માણસ ભારી પૂજાઅર્ચના દોષ કરે છે. હું ભૂતમાનમાં મિત્ર આત્મારૂપે રહેલો ઈશ્વર છું; તેને ઊડીને જે માણસ મદતપ્રાપ્તિ પૂજાઅર્ચના હાજી પડે છે તે જરમમાં જ હોમ કરે છે, અર્થાત્ તેની એ બધી પૂજાઅર્ચના મેળે જાય છે. જે માણસ અભિમાની છે, પારકાના શરીરમાં રહેનાર મારો રૂપ કરે છે, પ્રાણીઓને પોતાનાથી લુદ્ધ ને પરાયા ગણે છે, અને તેમની જોડે વેર બાધે છે, તે માણસના મનને કદી શાન્તિ મળતી નથી. હે નિષ્પાપ માતા! માણસ એક તરફ નાનામોટા પદાર્થોથી સ્વેદી સામગ્રી વડે મૂર્તિ દ્વારા મારી પૂજા કરે, અને બીજી તરફ પ્રાણીઓના સમુદાયનું અપમાન કરે, તો તેની પૂજાથી હું પ્રસન્ન થતો નથી. પ્રાણીમાનમાં, તેમના અંતરાત્મારૂપે, વાસ કરનારો જે હું, તેનું માણસે પૂજન કરવું ઘટે છે—દાન, આન, મૈત્રી, અને અભેદભાવવાળી અર્થાત્ આત્મીયમ્બવાળી દષ્ટિ વડે.)

મનસેતાનિ મૂતાનિ પ્રથમેદ વદુ માન્યન્ ।

દેશતો જોવઠ્ઠાયા પ્રવિષ્ઠો ભગવાનિતિ ॥ ભા. ૩; ૨૯; ૩૪.

(ભગવાન—ઈશ્વર જીવરૂપી પોતાની કથા અર્થાત્ અંશ વડે દરેક પ્રાણીમાં પ્રવેશ કરી, ત્યાં વાસ કરીને ખેડેલો છે, એમ જાણીને માણસે જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓ વિશે અત્યંત આદર રાખી તેમને મનથી પ્રણામ કરવા જોઈએ.)

एतावज्जन्मसाफल्यं देहिनामिह देहिषु ।

પ્રાણેષ્ઠર્થિયા કાવા ધ્રેય એવાષેત્સદા ॥ ભા. ૧૦; ૨૨; ૩૫.

(આ જગતમાં પ્રાણીઓના જન્મનું સાફત્વ એટલું જ છે કે તેઓ પોતાનાં પ્રાણ, ધન, સુખ, વાણી એ સર્વ વડે સદા પ્રાણીઓનું કલ્યાણ જ કરે, નિરંતર તેમની સેવા જ કરે.)

સરખાવો : “આપણે મનુષ્યની સેવા ને તેના કલ્યાણ વિશે બેપરવાઈ ને વિશેષ રાખીએ છતાં ઈશ્વરની પૂજા આપણને આખરી મુકામે પહોંચાડ્યાં મદદ કરશે, એમ જેઓ માને છે તેઓ મુક્તિનું રહસ્ય જાણતા નથી ” — રાધાકૃષ્ણન : ‘ધી દ્વિનોસોફી ઓફ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર’, પૃ. ૭૭.

ઈશ્વરોપાસના અને માનવસેવાનો આવો ઉપદેશ સર્વ ધર્મોમાં છે. દા. ત. જુઓ ઈસુ ખ્રિસ્તનાં વચનો : “તું તારા નાથ ઈશ્વર પર તારા પૂરા હૃદયથી, તારા પૂરા આત્માથી, તારા પૂરા મનથી, અને તારા પૂરેપૂરા બળથી, પ્રેમ રાખજે : આ પહેલી આજ્ઞા. અને બીજી આજ્ઞા એવી જ છે. તે આ : તું તારા પડોશી પર તારા પડોશી જેટલો જ પ્રેમ રાખજે. આ બેના કરતાં મોટી કોઈ આજ્ઞા નથી.” — માર્કની સુવાર્તા ૧૨; ૩૦-૧.

૭૬; ૫. “ઈશ્વરદર્શન કરવા ઈચ્છાર જે જીવોમાં ભાવના ને કલ્પનાનું પ્રાધાન્ય હોય છે તેઓ પોતાની ભક્તિ પ્રેમ, પૂજા ને અર્ચના દ્વારા બચા કરે છે, તેઓ પોતાની ભક્તિના ભાજનને સમગ્ર સાકાર રૂપ આપે છે... જીવ અને ઈશ્વરનો સંબંધ આજકાલ માન્યતા સમન્વિત જેવો કલ્પવામાં આવે છે. આ ઉપમા આખા જગતના ભક્તો વાપરે છે. પૂર્વના આખા સાહિત્યમાં જીવ અને ઈશ્વરનો સાચો સમન્વિત વર્ણવવા માટે આ ઉપમા નિરંતર વપરાય છે. કૃષ્ણ પ્રત્યેની રાધાની ઉદ્દેશ ભક્તિ તે જીવની ઈશ્વર માટેની ઝંખનાનું પ્રતીક છે.

કૃષ્ણ, આખી સૃષ્ટિને પોતા તરફ આકર્ષવા માટે, તેમની વેણમાંથી દેવી સંગીતનો પ્રવાહ વહેવડાવે છે. સારે રાધા તે સાંભળે છે તે કૃષ્ણને ઠાળે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરે છે. માનવપ્રેમની ઉપમા પણ અહીં દ્રામ લાગે છે, કેમકે માનવી પતિપત્નીના સંપૂર્ણ પ્રેમમાં બે છતાં એક હોય છે — પુરુષ અને સ્ત્રી મળીને એક અક્ષિત જીવન ગાળે છે. આત્માનું સમર્પણ, પ્રેમની પરિપૂર્તિ, અને ધૃતિર આત્મા સાથે અભેદ, એ જે લક્ષણો સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમમાં હોય છે તે પરમાત્મા માટેની ઝંખનામાં પણ મોજૂદ હોય છે ... ફિલસૂફીનું બ્રહ્મ તે ભક્તિ-માર્ગના સર્વ અનુયાયીઓને માટે ઈશ્વરરૂપ બની જાય છે. ઈશ્વર એ પરબ્રહ્મનો સર્વોત્તમ આવિર્ભાવ છે. તે સગુણ છે, પુરુષરૂપ છે, વિશ્વપતિ છે. ભક્તિમાં ભક્ત તે ભગવાનનો ભેદ છેલ્લી પણ સુધી ટકાવી રાખવામાં આવે છે, ને છેવટે સંપૂર્ણ ભક્તિમાં બે એક બની જાય છે. સારે સગુણ ઈશ્વર નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં રિસીન થઇ જાય છે ... ફિલસૂફીનું નિર્ગુણ બ્રહ્મ, ને ભક્તિનો સગુણ ઈશ્વર, એ બંનેને વેદાન્તમતમાં સ્થાન છે. જેઓ એ બેની વચ્ચે ભેદની કડક દીવાલ ઊભી કરે છે તેઓ વેદાન્તનું તત્ત્વજ્ઞાન કદી સમજી શકવાના નથી ” — રાધાકૃષ્ણન : ‘ ધી ફિલોસોફી ઓફ સ્વીન્ડનાથ ટાગોર ’, પૃ. ૫૨-૬.

૭૬; ૧૦. સરખાવો : “ ભક્તિમાં એક નહીં પણ ભક્ત અને ભજનીય બે જોડાએ એ તો સ્પષ્ટ જ છે; ભક્તના ચિત્તનો કેવલ ભજનીયાકાર પરિણામ થવો એ ભક્તિની પરાકાષ્ઠા છે; ભક્ત પોતે જ ભજનીય છે એમ થઈ જાય, એવો સાક્ષાદનુભવ પણ, સામર્થ્ય શક્તિ આકાર આદિ સુદ્ધામાં થઈ જાય, એ ભક્તિનું છેવટમાં છેવટનું ફલ છે ... એ રીતે જ્ઞાનીને પોતાની યથાર્થ શિષ્યતિ સમજાવાથી સ્વલિંગ કાંઈ રહેતું નથી, એટલે ભક્તના પરમાનંદ જેવો જ પરમાનંદ હોખજે છે, કેમકે તે આનંદના વિશેષનો હેતુ કાઢ નથી ... સાનુભવ જ્ઞાન તે જ્ઞાનપૂર્વક ભક્તિ જ છે; ... ભક્તિ તે સપૂર્વક જ્ઞાન જ છે. અભેદ-વાદાનુસાર જ્ઞાનભક્તિ સિદ્ધ છે જ નહીં.” — મ. ન. દિવેદી : ‘ ભગવદ્ગીતા ’ — પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૮-૯.

“ હે પ્રભુ ! હે પ્રિયતમ ! તું સર્વોશે મારો છે, ને હું સર્વોશે તારો છું.” — દોમસ એ કુંપીસ : ‘ ઓફ ધી ઈમિટેશન ઓફ ક્રાઈસ્ટ ’ ૩; ૫; ૫.
“ હું અપૂર્ણ તે મારા પૂર્ણ રૂપને આરાધું છું. ” — ઈમર્સન.

રાધાકૃષ્ણને એક જગ્યાએ એક કારસી કવિનું વચન ટાંક્યું છે, તેને અર્થ આ પ્રમાણે છે : " ચાર આંખો મળી. બે જીવોમાં ફેરફાર થયા. અને હવે મને પાદ નથી કે એ પુરુષ છે ને હું સ્ત્રી છું, કે એ સ્ત્રી છે ને હું પુરુષ છું- હું તો એટલું જ જાણું છું કે બે હતાં, પછી પ્રેમ આવ્યો, ને હવે એક છે. " — ' ધી ક્વિસોસોધી ઓફ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ', પૃ. ૫૩ પરની પાદ્મીપ નં. ૧.

૭૬; ૧૩. ભગવતમાં પણ અદૈતની સાથે ભક્તિનું અનુસંધાન કર્યું છે. તીર્થેના શ્લોકમાં અદૈતનું પ્રતિપાદન છે :

યથા જ્ઞવહિતો વહ્નિર્દાસવેદઃ સ્વયોન્નિષુ ।

નાનેવ ભાતિ વિદ્યાત્મા મૂલેષુ ચ તથા પુમાન્ ॥ ભા. ૧; ૧; ૩૨.

(જેમ અગ્નિ એક છે છતાં પોતાને ઉત્પન્ન કરનારાં જુદાં જુદાં લાકડાંમાં અનેક હોય એવો ભાસ થાય છે, તે જ પ્રમાણે વિદ્યતા આત્મા એવા ભગવાન એક હોવા છતાં જુદાં જુદાં પ્રાણીઓમાં જીવરૂપે જુદા જુદા હોય એવો ભાસ થાય છે.)

નારદે ભગવાનનું ચિન્તાન કર્યું તે ક્યાંક બહાર બેઠેલા ધૃમ્વિરનું નહીં પણ અંતર્યામીનું. આત્મનાત્માનામાત્મસ્યં ચચાક્રુતમચિન્તયન્ ॥ ભા. ૧; ૬; ૧૬. (મેં સાંભળેલું તે પ્રમાણે અંતરમાં રહેલા આત્માનું આત્મા વડે ચિન્તાન કર્યું) દરિ હૃદયમાં જ પ્રવેશ થયા : દયાસીન્ને સનેર્દયિઃ । ૧; ૬; ૧૭. આનન્દના પૂરમાં તે એવા તો લીન થઈ ગયા હકત અને ભગવાન બંને દેખાતા બધે થઈ ગયા. આનન્દર્ણવે લીનો નાપશ્યમુભયં મુને । ૧; ૬; ૧૮. ગોપીઓના પ્રસંગમાં કહ્યું છે કે તેઓ જેની ભક્તિ કરતી હતી તે બહાર હતો તેમ અંતરમાં પણ હતો. ગોપીનાં તત્ક્ષીનાં ચ સર્વેયમેવ દેહિનમ્ । ચોક્ષ્તયતિ ષોડ્વચ્છઃ કીદનેનેદ દેહનાક્ ॥ ભા. ૧૦; ૩૮; ૩૬. (જે પરમાત્મા ગોપીઓનાં, તેમનાં પતિઓનાં, તેમજ સર્વ સરીરધારીનાં અંતરમાં સાક્ષીરૂપે વાસ કરે છે તે જ કેવળ કીંચ વડે જગતમાં દેહ ધારણ કરે છે.) વળી જુઓ ભા; ૧; ૯; ૪૨.

સંકરના કેવલાદૈતવાદને ભક્તિ સાથે વિરોધ નથી, એટલું જ નહીં પણ ભક્તિને તેમાં ધણું મદદર આપ્યું છે. સંકરનાં ઉલ્કટ ભક્તિઆવધી બરેલાં સ્તોત્રો એનો પુરાવો આપે છે. એક સ્તોત્રમાં તેઓ કહે છે :

સત્યપિ મેદાપન્થો નાથ તવાહં ન મામકીનસ્ત્વમ્ ।

સમુદ્રો હિ તરઙ્ગઃ ક્વચન સમુદ્રો ન તારઙ્ગઃ ॥ પૃષ્ઠી ૩.

(હે નાથ, આપણી વચ્ચેનો બેદલાય દૂર ચર્ચાના લ્યારે પણ હું તારો છું, તું મારો નથી. તરંગ સમુદ્રનો હોય છે; સમુદ્ર કદી તરંગનો હોતો નથી.)

શાંકરવેદાન્તના સંપ્રદાયમાં મધુસૂદન સરસ્વતીએ લખેલ પર ધરો ભાર દીધો છે, ને લક્ષિત વિષેના પણ ગ્રન્થો લખ્યા છે. ગીતા પરની તેમની ટીકામાં તેમણે પોતાના એક શ્લોકમાં નિર્ગુણ શબ્દના સાક્ષાત્કાર કરતાં કૃષ્ણની ભક્તિને વધારે પસંદ કરી છે :

ધ્યાનાભ્યાસવશીકૃતેન મનસા તન્નિર્ગુણં નિષ્ક્રિયં

ગ્યેતિઃ કિંચન્ન યોગિનો યદિ પરં પશ્યન્તિ પશ્યન્તુ હે ।

અસ્માકં તુ તદેવ લેચનચમત્કારાય મૂયાધિરં

કાલિન્દીપુષ્પિનોદરે કિમપિ યત્નોલં મદ્યો ધાવતિ ॥ ગી. મધુ. ૧૩; ૧.

(ધ્યાનના અભ્યાસ વડે મનને વશ કરીને યોગીઓ નિર્ગુણ ને નિષ્ક્રિય એવા કોઈ પરમ ગ્યેતિતું દર્શન કરતા હોય, તો તે બલે કરે. પણ કાલિન્દીના પદમાં જે અદ્ભુત નીતિ તેજ આમતેમ દોડે છે તે જ ચિરકાળ લગી અમારા લોચનને ચમત્કાર બતાવે, એમ અમે તો ધમ્મીએ છીએ.)

વળી કહ્યું છે : કૃણાત્સરં કિમપિ તત્ત્વમહં ન જાને । ગી. મધુ. ૧૮; ૭૮.

(કૃષ્ણના કરતાં પર એવું કોઈ તત્ત્વ મારી જાણ્યુંમાં નથી.)

૭૬; ૧૭. કર્મ ક્રિયત્ત્વં ઇતિ વ્યાપારમાત્રમ્ । ગી. શાં. મા. ૪; ૧૮.

(જે કંઈ કરવામાં આવે તેનું નામ કર્મ. એટલે કે વ્યાપાર અથવા ક્રિયામાત્ર કર્મ છે.)

૭૬; ૨૨. મીમાંસકો માને છે કે કર્મ પોતાની મેળે જ ફળે છે; કર્મનું ફળ આપનાર ઈશ્વર છે એમ માનવાની કશી જરૂર નથી; તેથી ઈશ્વરની હસ્તી માનવાની પણ જરૂર નથી. વળી તે માને છે કે જન્મતની ઉત્પત્તિ પણ કર્મથી આપોઆપ થાય છે; તેનો કર્તા ઈશ્વર નથી.

તન્ન નિત્યસર્વજઞ્ઞત્વમ્ । કિં તર્હિ ? કર્મણ એવ તત્સાચિન્ત્યપ્રમાણાત્ સર્વથ

પલ્લદેતુત્વાભ્યુરગમાત્ । યતિ કર્મણઃ પલ્લદેતુત્વં કિમીધરાધિકરૂપનયેતિ ન નિત્યસ્યે-
શ્વાસ્ય નિત્યપ્રવૃત્તયજ્ઞઃ પલ્લદેતુત્વં ચ । કેન. શાં. ભા. વાક્ય. ૨; ૧.

(મીમાંસક કહે છે: ‘જનન અને તેમાં રહેલી કર્મફળની વ્યવસ્થા કોઈ નિત્ય અને સર્વશ્રેષ્ઠ એવા કર્તાએ બનાવેલાં નથી.’ ‘ત્યારે કોણે બનાવેલાં છે?’ ‘એ કર્મે જ બનાવેલાં છે. એ કેવળ કર્મનું જ ફળ છે; કેમકે કર્મનો પ્રભાવ અચિન્ત્ય છે, અને સદુએ કબૂલ કર્યું છે કે ફળદાતા તે કર્મ પોતે જ છે. આમ કર્મ ફળદાતા હોવા છતાં, વધારામાં ઈશ્વરની કૃપાના કરવાની શી જરૂર? તેથી નિત્ય, સર્વશ્રેષ્ઠ અને સર્વશક્તિમાન એવો ઈશ્વર કર્મેનાં ફળ દેનારો છે, એમ માનવું બરાબર નથી.’)

ગીતા અને શંકરનો મત આથી સાવ બિલ્લે છે. તેઓ ઈશ્વરને જ જગતનો સર્જક અને ફળદાતા માને છે. શંકર કહે છે કે આ જગતનું તન્ત્ર અતિસૂક્ષ્મ નિયમિત રીતે ચાલે છે એ જ ઈશ્વરની દસ્તીનો પુરાવો છે. તત્ત્વિદિ-
ર્જગતો નિયતપ્રવૃત્તેઃ । કેન. શાં. ભા. વાક્ય. ૨; ૧. વળી કહે છે કે ‘અત્યંત કુશળ શિષ્યોઓ પણ રચી ન શકે એવી રચનાવાળું’ (અત્યન્તકુશલશિષ્યિભિરપિ દુર્નિર્માણમ્) જે જગત છે તેનો રચનાર કોઈ ચેતન યાત્રા હોવો જ જોઈએ. આપણને અદ્યક્ષ શક્તિવાળા માણસોને લાગે કે જગતની આવી વિવિધ ને અદ્ભુત રચના કરતાં કેટલી બધી મહેનત પડી હશે! પણ ઈશ્વરને એવી મહે-
નત પડતી નથી. એને તો સૃષ્ટિ રચવી એ લીલારૂપ છે, રમતવાત છે, કેમકે એ સર્વશક્તિમાન છે. યદપ્યસ્માકમિયં જગદ્દિમ્બવિરચના શુક્તરસરમ્ભમેવાભાતિ, તથાપિ પરમશ્વરસ્ય સ્વીતૈવ કેવલેયં, અપરિમિતશક્તિભાત્ । મ. સુ. શાં. ભા. ૨; ૧; ૨૩. વળી કર્મફળનો દાતા પણ એ જ છે. આના સમર્થનમાં કેટલીક દલીલ કરી, છેવટે શંકર કહે છે :

તસ્માચ્છાન્તે યાગાદિકર્મણિ નિત્યઃ કર્તૃકર્મફલવિભાગ્ણ ઈશ્વરઃ સંખ્યાદિવદ્યા-
ગાનુરૂપફલદાતોપપદ્યતે । કેન. શાં. ભા. વાક્ય. ૨; ૧.

(તેથી યાગ વગેરે કર્મ સમાપ્ત થઈ ગયા પછી, નિત્ય, અને કા કર્મ ફળના વિભાગનો જાણનાર, એવો ઈશ્વર, શેઠની ચેઠ, યાગ વગેરેનું ઉચિત ફળ આપે છે, એમ માનવું જ યોગ્ય ગણાય.)

વળી કહે છે :

અસ્ય જગતો નામરૂપાભ્યાં વ્યાકૃતસ્ય ... મનસાપ્યચિન્ત્યરત્નારૂપસ્ય જન્મ-
સ્થિતિમજ્જં યતઃ સર્વજ્ઞાત્ સર્વેશક્તેઃ કારણાદ્ મવતિ તદ્ બ્રહ્મ ।

ત્ર. સૂ. શં. મા. ૧; ૧; ૨.

(નામરૂપ વડે પ્રગટ થયેલું, ... અને જેના રૂપની રચના અચિન્ત્ય
છે, એવું આ જે જગત, તેના જન્મ, સ્થિતિ અને લંઘ કરનાર જે સર્વજ્ઞ તે
સર્વેશક્તિમાન કારણ છે, તે બ્રહ્મ.)

જેમણે જગતની અચિન્ત્ય રચનાનું આખું સુંદર વર્ણન કર્યું છે તે
શંકર જગતની હસ્તી બિલકુલ ખરી માનતા જ નથી, એમ કેમ કહી શકાય ?
તેઓ તો એટલે સુધી કહે છે કે કાર્યરૂપ જગતની હસ્તી તે જ કારણરૂપ
બ્રહ્મની હસ્તીનો પુરાવો છે. જુઓ તે. શાં. મા. ૧; ૧.

૭૮; ૧૪. લોકસંગ્રહ વિષેનાં ગીતાનાં વચનો એટલા અસંદિગ્ધ છે કે
શંકરે પણ તેમાંથી ખીજે અર્થ કાઢવાનું ઉચિત માન્યું નથી. ૩; ૨૦, ૨૪
પરના બાધ્યમાં, સંસિદ્ધિ પામેલા જ્ઞાનીએ પણ લોકસંગ્રહાર્થે તો કર્મ કરવાં જ
જોઈએ એ વિષે જનક પગેરેના દાખલા આપ્યા છે, ત્યાં શંકર કહે છે :

યદિ તે પ્રાપ્તસમ્યગ્દર્શનાસ્તતો લોકસંગ્રહાર્થે પ્રારબ્ધકર્મત્વાત્ કર્મણા સંદેશાસં-
ન્યત્તૈવ કર્મ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા इत्यर्थः । अथाप्राप्तसम्यग्दर्शना जनकादयस्तदा કર્મણા
સત્ત્વગ્નદિસાધનમૂંત્રેન ક્રમેણ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા इति व्याख्येयः શ્લોકઃ । અથ મન્યસે
પૂર્વેરપિ જનકાદિભિરમ્યજાનિજિરેવ કર્તવ્યં કર્મ શાલતા નાવશ્યમન્યેન કર્તવ્યં સમ્યગ્દર્શન-
વળા કૃતાર્થેનેતિ, તથાપિ પ્રારબ્ધકર્માયત્તત્ત્વં લોકસંગ્રહમેવાપિ શ્રોત્રસ્યોમ્માર્ગપ્રવૃત્તિ-
મિવારણં લોકસંગ્રહસ્તમેવાપિ પ્રયોજનં સંપ્રત્યન્નર્તુમ્હેતિ । ... યદિ પુનરહમિવ ત્વં
કૃતાર્થવુદિરામવિદન્યો વા તત્સાપ્યાત્મનઃ કર્તવ્યમાભેડપિ પરાતુપ્રદ્ધ એવ વર્તમ્ય इति ।

ગી. શાં. મા. ૨; ૨૦.

(એ જનક પગેરેને સમ્યગ્દર્શન થયું હતું, તો તેમણે — પોતાનાં કર્મો
પ્રારબ્ધ અર્થાત્ ફળ આપવાં સર થઈ ચૂકેલાં હોવાથી — લોકસંગ્રહને અર્થે
કર્મ કરીને, અર્થાત્ કર્મનો સંન્યાસ કર્યો વિના જ, પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી.
પણ જો તેમને સમ્યગ્દર્શન થયું નહોતું, તો તેમણે અંતરની શુદ્ધિમાં સાધનરૂપ

એવું કર્મ કરીને ક્રમશઃ પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી. — એવો આ શ્લોકનો અર્થ થતાવેલો જોઈએ. ‘જનક વગેરે આત્માને ન જાણનારા હોવાથી તેમણે કર્તવ્ય કર્મ કર્યું, એટલા પરથી જીજ્ઞાસાની કૃતાર્થ પુરુષે પણ અવસ્ય કર્મ કરવું જોઈએ એમ સાબિત થતું નથી,’ — આમ તું માનતો હોય તોપણ, તું પ્રારબ્ધ કર્મને અધીન હોવાથી, તારે લોકસંગ્રહને અર્થે — એટલે કે લોકને જીલ્લે રહેતો જતા રોકવાને સ્વારૂ પણ — કર્મ કરવું પડે છે.)

આ વચનો પરની દીકામાં આનન્દગિરિ કહે છે :

તેન વિદ્યાસ્તાપિ લેક્ષ્યર્થોદાસ્થાપનાર્થે વિદિતં કર્તવ્યમિત્યર્થઃ । ... વિદ્યામતોઽપિ કર્મપ્રવૃત્તિં સંભવ્યતિ । ... અત્માવિદાપિ પરાનુમદાય કર્તવ્યમેવ કર્મેત્યાદિ ।

(તેથી જાની પુરુષે પણ લેક્ષ્યર્થોદાસ્થાપના માટે વિદિત કર્મ કરવું જોઈએ, એવો આનો અર્થ છે. જાનીને માટે પણ કર્મપ્રવૃત્તિનો સંભવ બતાવ્યો છે ... આત્મજ્ઞાનીએ પણ પરાપકારને માટે કર્મ કરવું જ જોઈએ, એમ કહ્યું છે.)

ગી. ૪; ૧૨ પરની દીકામાં નીલકંઠ કહે છે : તસ્માદ્ ધ્રેયોર્ધિના સર્વસ્ય કલ્યાણાયૈવ યતિતવ્યમિતિ ભાવ. ।

(તેથી ધ્રેયાર્થીએ સદ્ગુણ કલ્યાણ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એમ કહેવાનો આશય છે.)

વળી શંકર કહે છે .

કુલ્લ તેન કર્મેવ ત્વં ન તૂળ્ણીમાસને નાપિ સંન્યાસઃ કર્તવ્યસ્તસ્માત્ત્વં પૂર્વેત્યનુષ્ઠિ-
તત્વાવદનાત્મશસ્ત્ર તદાત્મશ્લદ્ધર્થે તત્ત્વવિવેચીરુસંગ્રહાર્થમ્ ॥ ગી. શા. ભા. ૪; ૧૫.

(તેથી તું પણ કર્મ કર. તારે ચૂપ બેસી રહેવું કે કર્મનો સંન્યાસ કરવો યોગ્ય નથી. પૂર્વજોએ પણ કર્મ કરેલું હોવાથી, તું કર્મ કર — તું આત્મજ્ઞાની ન હોય, તો આત્મશુદ્ધિને અર્થે; અને આત્મજ્ઞાની હોય, તો લોકસંગ્રહને અર્થે.)

કર્મથી ક્રમશઃક્રિત, ને જ્ઞાનથી સઘોમુક્તિ, એમ શંકરે કહ્યું છે; ત્યાં કર્મને જ્ઞાનનું સાધન માની ગોણું પદ આપ્યું છે એટલું જ. જુઓ ગી. શા.

મા. ૫; ૨૭. પણ કશું કર્મ કર્યા વિના મેસી રહેવાનો ઉપદેશ તો તેમણે નથી જ આપ્યો. કર્માનારામ્ इति चेत्, निष्कामस्य संस्कारार्थत्वात्। કેન. શાં. વાક્ય. મા. ૧; ૧. (કર્મનો આરંભ જ ન કર્યો હોય તો કેવું ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેઓ કહે છે કે ના, એ બરાબર નથી. કેમકે નિષ્કામ કર્મ તો માણસને સંસ્કારી અર્થાત્ શુદ્ધ બનાવે છે.)

૮૦; ૨૬. કેવળ ભગવાં, દંડ, કર્મકલ્પ વગેરે ધારણ કરવારૂપ જે સંન્યાસથી જ્ઞાનસહિત સંન્યાસને જુદો પાડવા સારુ એને સંકરે ‘પરમાર્થ-સંન્યાસ’ અર્થાત્ ખરો સંન્યાસ કહ્યો છે. મી. શાં. મા. ૬; ૨.

આના સમર્થનમાં નીલકંઠે કહ્યું છે : કર્મજવિતશ્ચદપમાવે કૃતાદપિ સંન્યાસાન્ન મોક્ષસિદ્ધિઃ । ... ન हि रागादिप्रसूतः सर्वभूतेभ्यः सर्वस्मिन्नाऽभयं दातुमीष्टे । મી. ૨; ૪. — નીલકંઠવ્યાહ્યા ।

(કર્મથી ઉત્પન્ન થતી શુદ્ધિ વિના સંન્યાસ લીધો હોય, તો તેવા સંન્યાસથી મોક્ષ મળે નહીં ... જે માણસ શગદેષમાં ફસાયેલો હોય તે પ્રાણીમાત્રને પૂરા હૃદયથી અભયદાન આપી શકે જ નહીં.)

કર્મ અને જ્ઞાનનો સંબંધ નીચેનાં વચનમાં બહુ સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યો છે : જ્ઞાનં કર્મણા રહિતં ન ભવતિ । કર્મ ચ કૌશલોપેતં જ્ઞાનરહિતં ન ભવતિ । इत्येकमेव वस्तु ज्ञानकर्मणी । तथा चोक्तं — ‘न क्रियारहितं ज्ञानं न ज्ञानरहिता क्रिया । જ્ઞાનક્રિયાવિનિષ્પન્ન આત્માયઃ પદ્મપાશદ્વા ૧’ મી. ૨; ૪ — અમિનવ્રુપ્તવ્યાહ્યા.

(કર્મ વિનાનું જ્ઞાન શક્ય નથી. જ્ઞાન વિના કૌશલવાળું કર્મ શક્ય નથી. તેથી જ્ઞાન અને કર્મ એ એક જ વસ્તુ છે. માટે કહ્યું છે : ‘ કર્મ વિનાનું જ્ઞાન શક્ય નથી, ને જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા શક્ય નથી. તેથી જે આચાર્યમાં જ્ઞાન અને કર્મ બંને હોય છે તે પણ અર્થાત્ જીવના પાશ છેદી શકે છે. ’)

સરખાવો : णवणं किरियारहितं क्रियामेतं च दो वि एगंता ।

असमत्वा दाएतं जन्म-मरणदुक्खं ना भाई ॥

सन्नाति प्रहरण ६८ — सुખत्वावज्જ તથા ખેચરત્તસજ્જની

(ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન, અને માત્ર જ્ઞાનશત્ર્ય ક્રિયા, એ બંને એકાન્તો હોઈ, જન્મમૃત્યુના દુ ખથી નિર્ભયપણુ આપવા અસમર્થ છે)

૮૧, ૪ આમા કુશળતા થી ? તે સમજવર્તા શકર કહે છે તદ્દિ કૌશલ યદ્ વ્યવસ્થાભાવાન્યપિ કર્માણિ સમત્વબુદ્ધ્યા સ્વભાવાનિવર્તન્ત । ગી શા મા ૨, ૫૦ (બન્ધન કરવું એ જેનો સ્વભાવ જ છે એવાં કર્મ પશુ, સમત્વબુદ્ધિના પ્રભાવથી, પોતાનો સ્વભાવ ઊડી દે છે, એ જ આમા કુશળતા છે)

૮૨, ૧૨ યદ્યર્થે કરેલા કર્મનો અર્થ શકરે આ પ્રમાણે કયો છે - 'યજ્ઞો વે વિષ્ણુ' इति श्रुतयज्ञ इक्ष्वास्तदर्थं यन्त्रियते तद् यज्ञार्थं कर्म ।

ગી શા મા ૩, ૧

('યજ્ઞ તે વિષ્ણુ છે.' એવું શ્રુતિવચન હોવાથી, યજ્ઞ એટલે ઈશ્વર તેથી ઈશ્વરને અર્થે કરેલું કર્મ તે યદ્યર્થે કરેલું કર્મ)

૮૨, ૧૪ કર્મયોગની ચાવી સમજવર્તા શકરે કહ્યું છે કે કર્મ બધાં મદ્દા અર્થાત્ ઈશ્વરને અર્પણ કરવાં જોઈએ, 'જેમ નોકર શહેને માટે કામ કરે તેમ હું ભગવાનનું જ કામ કરું છું,' એવો ભાવ મનમાં રાખવો જોઈએ, અને એ કર્મમાંથી મોક્ષ સુદ્ધા મેળવવાની આશા ન રાખવી જોઈએ. મદ્દાણીશ્વર આધાય નિહિય તદર્થં કરોમીતિ મત્ય જ્ઞ સ્વામ્યર્થે સર્વાણિ કર્માણિ મોક્ષેડપિ કલે સદ્ગત્યક્ત્વા કરોતિ ચ' સર્વકર્માણ, લિખ્યત ન સ પાપેન । ગી શા મા ૫, ૧૦

શકરે અહીં 'દાસ્યભક્તિ' નો ઉપદેશ આપેલો છે એ નોધવા જેવું છે સરખાવો મીરાંનું વચન 'મને ચાકર રાખોજી,' તથા જોપીઓની વિનંતી પુરુષમૂર્ણ દહિ દાસ્યમ્ । મા ૧૦, ૨૧, ૩૮ (હે પુરુષશ્રૂણુ ! અમને તમારા દાસ બનાવો) વલ્લભ પશુ પોતાને કૃષ્ણના 'દાસ' તરીકે ઓળખાવે છે इति श्रीकृष्णदासस्य वदमस्य हितं वच । अन्तं करणबोध ૧૦ (શ્રીકૃષ્ણના દાસ વલ્લભનું આ હિતકારી વચન છે) વળી શકર કહે છે કર્મયોગનિષ્ઠા પરામરૂપમીશ્વરચરણતમ્ । ગી શા મા ૧૮, ૬૬ (ઈશ્વરને સર્વભાવે શરણે જવું એ કર્મયોગનિષ્ઠાનું પરમ રહસ્ય છે) તથા કર્મયોગ

નિષ્પાદનં સમ્યગ્દર્શનં સર્વવેદાન્તવિદિતમ્ । ગી. શાં. મા. ૧૮; ૬૬. (સર્વ વેદાન્તમાં કહેલું જે સમ્યગ્દર્શન છે તે કર્મયોગનિધાનું ફળ છે.)

૮૫; ૭. વિદ્યાય પરિત્યજ્ય કામાન્યઃ સંન્યાસી પુશન્ સર્વાનશેષતઃ કાત્સ્ન્યેન ચાતિ જીવનમાત્રચેષ્ટારોપઃ પર્યટ્ઠીત્યર્થઃ । ગી. શાં. મા. ૨; ૫૧.

(જે સંન્યાસી સર્વ કામનાઓને પૂરેપૂરી તજીને કેવળ જીવન ટકાવવા માટે જ કર્મ કરનારો થઈને રહે છે. ...)

સર્વોત્તમપરિત્યાગી દેહધારણમાત્રનિમિત્તત્યજિતિરેકેન સર્વકર્મપરિત્યાગીત્યર્થઃ ।

ગી. શાં. મા. ૧૪; ૨૫.

(સર્વ આરંભનો સાગ કરનાર — એનો અર્થ એ છે કે કેવળ દેહધારણ માટે જરૂરનાં હોય તે સિવાયનાં સર્વ કર્મોનો સાગ કરનાર.)

૮૬; ૨૨. સરખાવો : “કામના એ અસહ્યાની બહેન છે.” — રામ રાક્ષાં.

एतौ च कामक्रोधौ नित्यसंबन्धिनौ अन्योन्यौ भविताभावेन वर्तते इत्येकस्मिन् तथैव व्याचेष्ट । गी. ३; ३७. અભિન્નવ્યુત્પન્નવ્યાધ્યા. (આ કામ અને ક્રોધ કામના એકબીજા સાથે જડાયેલા છે; ને હંમેશાં એકબીજાની સાથે જ રહે છે. તેથી એમને અહીં એકરૂપ તરીકે વર્ણવ્યા છે.) ભાગ્યવતે મૂંઝવેનું છે કે જો કોઈને જીવો તેણે જ કામને જીવો મળ્યા. મા. ૨; ૭; ૭.

૮૭; ૨૮. મોક્ષસ્ય ચાકાર્યતાત્ । ગી. શાં. મા. ૩; ૧. (મોક્ષ અકાર્ય છે, અર્થાત્ કોઈ ક્રિયાથી પ્રાપ્ત થાય એવો નથી.)

આત્મા પ્રાપ્ત કરવાનો તો છે જ નહીં, તે તો હૃદયગુહામાં બેઠેલો જ છે. ન હિ આત્મા નામ કસ્ત્વચિદ્ કદાચિદપ્રમિદ્ઃ પ્રાપ્યો હ્યેવ ઝપાદયો વા । આત્મનોઽન્તર-તમત્વાત્તદવગતિ પ્રતિ ન પ્રમાણાન્તરાપેક્ષા । ગી. શાં. મા. ૧૮; ૫૦. (આત્મા કદી કોઈને માટે અપ્રસિદ્ધ નથી; તેમ મેળવવાનો, તબ્બવાનો કે સાચવવાનો પણ નથી ... આત્મા અન્તરતમ હોવાથી તેને જાણવા માટે બીજા કોઈ પ્રમાણુની જરૂર રહેતી નથી.) આત્માનું દર્શન નથી થતું તેનું કારણ અપ્રાપ્તનું આવરણ છે. તસ્માદ્ જ્ઞાને યત્નો ન કર્તવ્યઃ કિન્તિસ્તાત્મલુપ્તિનિવૃત્તાવેવ । ગી. શાં. મા. ૧૮; ૫૦. (તેથી જે યત્ન કરવાનો છે તે જ્ઞાન મેળવવા માટે

નહીં, પણ અનાતમાને આત્મા માની લેવામાં જે અજ્ઞાન રહેલું છે તેને દૂર કરવા માટે જ કરવાનો છે.)

૮૯; ૨૮. મુક્તિના જે પ્રકાર — જીવ-મુક્તિ (બૌદ્ધ — નિર્વાણ), અને વિદેહમુક્તિ (બૌદ્ધ — પરિનિર્વાણ):

इदेषाविद्याकृतकामकर्मबन्धनैर्विमुक्तो भवति । विमुक्तश्च सन्निमुच्यते पुनः शरीरं न गृह्णातीत्यर्थः । कठ. श्रौ. भा. २; २; १.

(આ લોકમાં જ અવિદ્યાએ રચેલાં કર્મ અને કર્મનાં બધનોમાંથી તે છૂટી જાય છે — એ જીવ-મુક્તિ. એ રીતે મુક્ત થયેલો તે મુક્ત — અર્થાત્ વિદેહમુક્ત — થાય છે; અર્થાત્ ફરી શરીર ધારણ કરતો નથી.)

ચંકર અને પ્રકારની મુક્તિ માને છે; રામાતુજ આદિ માત્ર વિદેહમુક્તિ જ માને છે.

૯૧; ૨. અહીં 'સાધર્મ્ય' શબ્દના અર્થને વિષે ચંકર કહે છે :

मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मत्स्वरूपतामागताः प्राप्ता इत्यर्थो न तु समानधर्मतां साधर्म्यं क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्भेदानभ्युपगमाद्वीताद्यात् । गी. श्रौ. भा. १४; २.

(તેઓ મારા અર્થાત્ પરમેશ્વરના સાધર્મ્યને પામે છે. ત્યાં સાધર્મ્યને। અર્થ સમાનધર્મતા નથી, પણ તાદાત્મ્ય છે. કેમકે ગીતાશાસ્ત્રમાં ક્ષેત્રજ્ઞ અને ઈશ્વર વચ્ચે ભેદ માનેલો નથી.)

રામાતુજે 'સાધર્મ્ય' નો અર્થ 'સામ્ય' કર્યો છે.

૯૧; ૧૩. અત્યર્થે મલિયત્વેન મત્કીર્તનચતનવમસ્ફારેવિના ધનાણુમાત્રેઽધ્યાત્મધારણમલભમાના મદ્ગુણવિશેષવાચીની મન્નામાનિ સ્મૃત્વા પુલ્કિતસર્વાંગા હર્ષગદ્ગદ-કમ્પા નારાયણ કૃષ્ણ વાસુદેવેત્યેવમાદોનિ સતતં કીર્તયન્તસ્તથેવ ચતન્તે મત્કર્મસ્તર્વ-માદિકેષુ વન્દનસ્તવનકરણાદિકેષુ તદુપાસરેષુ ભવનમન્દનવનકરણાદિકેષુ 'ચ દ્રઢસંકલ્પા ચતમાના મક્ષિભારવનામેતમનોલુપ્તપ્રભિમાનપદ્મચક્રદ્વયસિરોભિરણ્ડકૈર્ધિન્નિતતર્પાક્ર-વર્દમજ્જકૈરાદિકે ધક્તકે દળ્કવગ્રણિપતન્તઃ સન્તે માં ક્લિયવુષ્ણા ક્લિયયોગ-માદ્યદ્રુમાણા આત્મવત્તો મદાસ્યવ્યવસાયિન વપાસતે । ગી. રા. ભા. ૧; ૧૪.

(તેમનાં મનમાં મારે મારે અતિશય પ્રેમ હોવાથી તેઓ જુએ ॥ ૬ મારા કીર્તન વિના, વતો કર્યા વિના, ને મને નમસ્કાર કર્યા વિના તેમનાથી

કણુના અણુભાગ જેટલો વખત પણ જીવનને ટકાવી રાકાતું નથી. એટલે તેઓ મારા જુદા જુદા અનેક ગુણોનાં વાચક એવાં મારાં નામોનું સ્મરણ કરે છે. તેમ કરતાં તેમનાં સર્વ અંજોએ સોમાંચ આવે છે, ને તેમના કંઠ દર્પથી મદનદ યાદી થાય છે. તેઓ નારાયણ, કૃષ્ણ, વાસુદેવ વગેરે નામોનું નિરંતર રટણ કરી કરે છે. તેજ પ્રમાણે મારાં કામોમાં — અર્થાત્ અર્ચનાદિમાં, તથા વન્દન, સ્તવન વગેરેમાં, તેમજ તેમાં સદાયક થાય એવાં મંદિર, ખામબગીચા વગેરે બનાવવામાં — પણ પ્રયત્નપૂર્વક મંજ્યા રહે છે. ભક્તિના ભારને લીધે તેમનાં મન, બુદ્ધિ, અભિમાન વગેરે નમી ગયેલાં હોય છે. એટલે તેઓ ધૂળ, કાદવ, કાંકરા વગેરેની પરવા કર્યા વિના બે પગ, બે હાથ તથા માથા વગેરે અણાંગ વડે ભૂતળ ઉપર દંડવત પ્રણામ કરે છે. તેઓ નિસ્યુક્તા હોય છે, મારી સાથે નિરંતર તેમનો યોગ અથવા અનુસંધાન થાય તેમ જાહે છે, આત્મવાન હોય છે, અને મારા હાસની પેઠે કામ કરવામાં આપઆ રહીને મારી ઉપાસના કરે છે.)

૯૧; ૨૩. સરખાવો : “વળી રાસમાં કૃષ્ણ કેવળ મધ્યસ્થાને જ ઠિથિ, પણ આસપાસ ફરતી પ્રત્યેક ગોપી સાથે એક એક કૃષ્ણ, એવી કંપના પણ જોવામાં આવે છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં એ વિશ્વનું કેવળ મધ્યબિંદુ જ નહિ, પણ એનું પરિધિ પણ છે. ... આનો હેતુ પરમાત્માનું નિર્જુલ અને સગુણ — પર અને અન્તર્યામી — ઉભય સ્વરૂપ નિર્દેશવાનો છે.” — આ. ખા. ધ્રુવ : ‘આપણો ધર્મ’, પૃ. ૭૫૭-૮.

૯૧; ૨૪. સ તમેવોપેતિ તદ્વાવં યાતિ તત્સમનિશ્ચયો ભવતોત્તર્યઃ । ગો. રા. મા. ૯; ૧૦. (તે દિવ્ય પરમ પુરુષને પામે છે, એટલે કે પરમાત્મભાવને પામે છે, અર્થાત્ તેના જેવા એશ્વર્યવાળો થાય છે, એવો અર્થ છે.) ટીકાકાર વેંકટનાથ કહે છે કે જીવ હ્રિદય સાથે તાદાત્મ્ય પ્રાપ્ત કરે છે એવા ભૂતભરેલા વિચારનું નિરસન અહીં રામાનુજે કરેલું છે. તત્ત તાદાત્મ્યાદિશ્રમં બ્રુદત્યતિ । વળી ‘પરમ ધામ’ નો અર્થ કરતાં રામાનુજે કહ્યું છે : અથવા પ્રકાશવાતી ધામશબ્દઃ । પ્રકાશયેહ જ્ઞાનમભિષેતમ્ । જ્ઞાતિસહજાતરિચ્છિન્નજ્ઞાનરૂપાદાત્મનોડપરિ-ચ્છિન્નજ્ઞાનરૂપાદાત્મનોડ પુણ્યસ્વરૂપં પરં ધામ । ગો. રા. મા. ૯; ૨૧. (અથવા ‘ધામ’ શબ્દનો અર્થ પ્રકાશ પણ થાય. અહીં પ્રકાશ એટલે જ્ઞાન એ અર્થ અભિષેન

છે. આત્મા પ્રકૃતિએ સરજેલા પરિમિત જ્ઞાનવાળા રૂપમાંથી, અપરિમિત જ્ઞાનવાળું જે મુક્ત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે, તેનું જ નામ પરમ ધામ.) વળી જુઓ ગી. રા. મા. ૪; ૨૫.

વળી આત્મા મુક્ત થાય સારે પણ તેની ને પરમ પુરુષની વચ્ચેનો બેઠકાયમ રહે છે, એ વિષે કહ્યું છે : उत्तमः पुरुषस्तु ताभ्यां धराधराब्दनिर्दिष्टाभ्यां बद्धमुक्तपुरुषाभ्यामनन्योऽर्थान्तरभूतः परमात्मैत्युदादत्तः । ગી. રા. મા. ૧૫; ૧૭. (ક્ષર અને અક્ષર એ બન્નેથી જે બદ્ધ તેમજ મુક્ત પુરુષનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે, તે બંનેથી પરમ પુરુષ જુદો છે, ને તેને પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે.)

વસ્તુબોધે મત આ વિષયમાં રામાનુજ કરતાં સકરને વધારે મળતો છે. તેઓ શુદ્ધ જીવને બ્રહ્મથી અભિન્ન, બ્રહ્મરૂપ, માને છે. આનન્દોશામિન્યક્તૌ તુ તત્ત્વ મન્નાન્દકોટયઃ । પ્રતીયેન્ પરિચ્છેદો વ્યાપકત્વં ચ તસ્ય તત્ ॥ મ. સૂ. અઘ્નમઘ્ય ૨; ૩; ૩૦. (જીવના આનન્દનો જે અંશ ટંકાઈ ગયો હતો તે ન્યારે પાછો પ્રમટ થાય સારે જીવમાં અનેક કોટિ બ્રહ્માંતુ દર્શન થાય છે. એવો જીવ દેહમાં રહેલો હોઈ પરિમિત છે એ ખરું; પણ તે સર્વવ્યાપી સુદા છે.)

૯૧; ૨૬. મોક્ષાવસ્થામાં આત્મા ને પરમાત્માનું ઐક્ય થાય છે, એવો એક મત છે; સામ્ય થાય છે એવો બીજો મત છે. અને મત પોતાના સમર્થનમાં ઉપનિષદોનાં વચન ટાંકે છે. स यो ह वै तत्परमे ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । મું. ૩; ૨; ૯. (જે માણસ આ પરબ્રહ્મને જાણે છે તે બ્રહ્મ જ બની જાય છે.) अनयं वै ब्रह्म भवति य एवं वेद । મું. ૪; ૪; ૨૫. (જે માણસ આ પ્રમાણે જાણે છે તે નિર્લય બ્રહ્મ બને છે.) વગેરે વચનોનો આધાર પહેલો મત લે છે. तदा विद्वान्गुण्यपाये विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति । મું. ૩; ૧; ૩. (સારે એ જ્ઞાની પુણ્યપાપને ખંખેરી નાખે છે, નિરંજન બની જાય છે, ને પરમ સામ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.) तद्धोव भवति । મું. ૨; ૪; ૧૫. (તેના જેવો જ થાય છે.) વગેરે વચનોનો આધાર બીજા મતવાળા લે છે.

શંકર આમાંથી પહેલા મતના ગણાય છે. તેમના આ વિષેના મતની ચર્ચા કરતાં એક જગ્યાએ સધાકૃષ્ણને લખ્યું છે : “ પણ આપણને શંકરનાં એવાં ધર્મા વચનો મળી આવે છે જે ખતાવે છે કે મુક્ત પુરુષ મુક્તિની

પહેલું 'સર્વાત્મત્વ' પ્રાપ્ત કરે છે (સમ્યક્દર્શનકાલમવ તત્કલ સર્વાત્મત્વ દર્શયતિ । ઋ સૂ ચાં મા ૩, ૩, ૩૨), છતાં જ્યાં લગી વિશ્વની ક્રિયા ચાલે છે ત્યાં લગી કર્મ કરવા માટેના કેન્દ્રરૂપે તે પોતાનું વ્યક્તિત્વ કાયમ રાખે છે આખા જગતને મુક્ત મળે તે પછી જ તેમને આ જગતમાં આવશ્યકપણું રહેતું નથી વિશ્વની ક્રિયા જ્યાં સુધી ચાલુ રહે છે ત્યાં સુધી મુક્ત પુરુષ તેમાં ભાગ લે છે ને ફરીફરી દેહ ધારણ કરીને પાછો આવે છે — પોતાના સ્વાર્થને ખાતર નહીં, પણ આખા જગતને ખાતર તેનામાં સર્વાત્મભાવ હોય છે તે વિશ્વની ગતિ સાથે તાદાત્મ્ય સાધે છે, ને તેની ગતિને અનુસરે છે મુક્તિ એ જીવનની બદલાયેલી રહેણી હોવાથી, તેને દેહ ધારણ કરવા જોડે ભાગ્યે જ કંઈ સંબંધ છે — મુક્ત પુરુષે વાદળાની ઢોરને અડકે છે પણ વાદળામાં પેસતા નથી, અથવા, ખીજુ એક પ્રસિદ્ધ રૂપક વાપરીએ તો, તેઓ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે પણ તેની ઝાળને અડકતા નથી અપૂર્ણ જગતમાં સંપૂર્ણ મોક્ષ અશક્ય છે અને તેથી જોમને આત્મદર્શન થયું હોય છે તેઓ જ્યાં સુધી અન્યાયનું નિવારણ કરવાનું હોય, બ્રમ દૂર કરવાનો હોય, અને જીવનમાંથી કુરૂપતાને દેશવટો દેવાનો હોય ત્યાં સુધી જગતમાં કામ કરે છે જે માણસ પોતાના અતરમાં એકરાગ સાધે છે તે ખીજા માણસોને એ જ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવાને માગે ચાલે છે પૂર્ણ પુરુષ અને પૂર્ણ સમાજ બંનેનો ઉદ્ભવ એકસાથે જ થાય છે, એ વાત એક અર્થમાં સાચી છે ' — ' એન આધિક્યાલિસ્ટ બ્યૂ ઓફ લાઈફ ', પૃ ૩૦૬-૭

અહીં શકરના આ વચનના ઉલ્લેખ રાધાકૃષ્ણને કર્યો છે

તેવામશાન્તરતમ પ્રશ્નતીનાં શ્લેષમર્તનાદિષુ લાકસ્થિતિદેહુષ્વધિકારેષુ નિયુક્તા નામધિકારતન્દ્રવાસ્થિતે । યથાસૌ મગવાસન્વિતા સદ્ધયુગપર્યં ત જગતાધિકાર ચરિત્વા તદવસાન ઉદયાસ્તમયવર્જિત કેલ્ત્યમુભવતિ । એવમશાન્તરતમ પ્રશ્નતવાડ વીશ્વત્ પરમધરેણ તેષુ તેષ્વધિકારેષુ નિયુક્તા સન્ત સત્યપિ સમ્યક્દર્શને કેલ્ત્યદેહતા વક્ષીયકર્માણો યાવદધિકારમવતિષ્ઠન્ત । તદવસાને ચાપટ્યન્તે ।

ઋ સૂ ચાં મા ૩, ૩, ૩૨

(તેમને — અર્થાત્ અશાન્તરતમસ્ વગેરેને, જગતને ટકાવી રાખનાર વેદપ્રવર્તન વગેરે કામો સૌંપવામાં આવેલાં છે, તેથી એ કામ ચાલે ત્યાં સુધી

તેઓ આ લોકમાં રહે છે જેમ આ ભગવાન સર્વ સદસ્ય યુગ સુધી જગતમાં પોતાને કરવાનું કામ કર્યા પછી, તેને અન્તે કૈવલ્ય અનુભવે છે, ને પછી તેને ઉદ્ધવે ને અસ્ત પામવાપણું રહેતું નથી તે જ પ્રમાણે અપાન્તરતમસ્ વએરે મુક્તાત્માઓ પરમેશ્વરે કંઈક ને કંઈક અધિકાર પર નીમેલા હોય છે, ને તેમને કંઈક ને કંઈક કામ સોપેલું હોય છે એટલે, તેમને કૈવલ્ય અપાવનાર સમ્યક્દર્શન થયેલું હોવા છતાં, પોતાના કર્મો ક્ષીણ ન થયા હોવાથી, પોતાને સોપાયેલું કામ પહેલે ત્યાં સુધી આ લોકમાં રહે છે — અર્થાત્ જન્મ ધારણ કરે છે તે કામ પૂરું થયા પછી તેમને જન્મ લક્ષ્મીને આ લોકમાં આવવાપણું રહેતું નથી)

૬૨, ૧૫ ચયપિ તત્ત્વતો નિરસ્તસમસ્તોઽધિરૂપઃ શ્વેતઃ સયપિ ન તેન રૂપેણ શક્યમુપદેશ્ચમિત્યુપહિતેન રૂપેણપદેશ્યમિતિ । ષ્ઠ સૂ. મામ્તો ૧, ૧, ૧૧

(અહીં વસ્તુતાએ તો સર્વ ઉપાધિથી રહિત, નિરુપાધિક, નિર્ગુણ, નિર્વિશેષ છે પણ માણસ નિરુપાધિક અહીંને વિષે વાણીથી કશું બોલી શકતો નથી, ખીજને વાણીથી તેને ઉપદેશ કરી શકતો નથી તેથી સચ્ચ, સવિશેષ, સોપાધિક અહીંને વિષે જ તેણે બોલવું રહ્યું, કેમકે તેને વિષે જ માણસ વાણીનો વ્યવહાર કરી શકે છે)

૬૩, ૩ પોતે મોક્ષ મેળવે, ને જન્મમરણની ઘટમાળામાંથી છૂટી જવું, એ ઇચ્છાને બદલે, ભક્તિ સમ્રાદયમાં ફરી ફરી, જન્મ લક્ષ્મીની ને માનવજાતિની સેવા કરવાની ઇચ્છા વધારે પ્રવળ બનતી દેખાય છે

ન નાકપૃથ ન ચ પારમેષ્ઠ્ય ન સાર્વભૌમ ન રસાધિસ્તયમ્ ।

મ યોગસિદ્ધીર્યુનર્ભવ વા સમગ્રસ ત્વા વિરહ્ય કાંશ્વ ॥ આ ૬, ૧૧, ૨૫

(હે સમમ સૌન્દર્યના બગર ! તમારો ત્યાગ કરીને દુઃસ્વર્ગ, અહીંયે, ચક્રવર્તીપદ, રસાતળનું સ્વામિત્વ, યોગસિદ્ધિ કે મોક્ષ જેમાંથી કશાની આકાંક્ષા રાખતો નથી)

ન કામવડઈં યાતિમીશ્વરપરામર્થદિયુષ્મણ્યુનર્ભવ વા ।

આર્તે પ્રત્યક્ષલિદેહમગ્નમ્નત્ સ્થિતો મન નમન્તવુ યા ॥

(હું ઈશ્વર પાસેથી આઠ પ્રકારની મહાસિદ્ધિઓવાળી પરમ ગતિ કે મોક્ષ પણ માગતો નથી. હું તો સર્વ દેહધારીઓનાં અંતરમાં રહીને તેમને યતી પીડા ભોગવવા જ ઈચ્છું છું, જેથી કરીને તેમનું દુઃખ દૂર થાય.)

બૌદ્ધ ધર્મના મહાયાન સંપ્રદાયમાં એ વૃત્તિ ધણી જ તીવ્ર બને છે. ત્યાં નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરનાર બુદ્ધ કર્તા જ નહિતરને કાળે આણુપણુ સુધ્ધાં કરનાર તથા નિર્વાણ લેવાની ના પાડનાર બોધિસત્ત્વનો આદર્શ વધારે મહત્ત્વનો બને છે. એ વૃત્તિના નિર્દર્શક નીચેના બે શ્લોકો શાન્તિદેવના ‘બોધિચર્યાવતાર’માંથી લીધેલા છે :

મુચ્યમાનેષુ સત્ત્વેષુ ચે તે પ્રામોદસાગરઃ ।

તૈરેવ ન્નુ પર્ણાપ્તં મોક્ષેનાતસિક્કેન ક્ષિપ્ત્વ ॥

ચત્સર્વે જગતો દુઃખં તત્સર્વે મયિ પચ્ચતામ્ ।

બોધિસત્ત્વદ્યભેરિત્યં જગત્સુચિતમસ્તુ ચ ॥

(બોધિસત્ત્વ કહે છે : આણુઓને મોક્ષ પામતાં જોઈને જે આનન્દના સાગરો ઊઘટે છે તે જ મારે માટે બસ છે. મોક્ષમાં કરી રસ નથી; એવો અરસિક મોક્ષ લઈને હું શું કરું ? જગતનું જે કષ્ટ દુઃખ છે તે બધું મારામાં ઊતરી જાય; અને બોધિસત્ત્વના પુણ્ય વડે નિરંતર જગત સુખી થાયો.)

૯૪; ૧. નિત્તેગુણે પયિ વિચરતાં કો વિધિઃ કો નિયમઃ । (જે પુરુષો નિરત્રૈયુષ્યને માર્ગે વિચરતા હોય તેમને વળી વિધિ શો ને નિષેધ શો ?) વળી : યાસ્તેષા સ્વૈરક્યાસ્તા એવ મવન્તિ શાસ્ત્રાણિ । (એમની જે સ્વૈરકથાઓ છે તે જ શાસ્ત્ર બની જાય છે.) આ સ્થિતિની વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ ‘ગીતારહસ્ય’ (તિલક), પ્રકરણ ૧૨. વળી જુઓ દ. શાં. મા. ૧; ૧; ૧.

રાધાકૃષ્ણન કહે છે : “ ઉપનિષદના આ વચનનો એવો અર્થ નથી કે જ્ઞાતી માણસ પાપ કરે છતાં તેને પાપ ન લાગે. તેનો અર્થ તો એવો છે કે જે માણસ લૌકિક એજ્ઞાઓથી મુક્ત હોય છે તે પાપ કરવાના પ્રયોજનમાનથી મુક્ત હોય છે. ... જ્યારે જીવાત્મા પોતાના પરમાત્મરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે ત્યારે તે પુણ્ય ને પાપના બેઢી પાર ચાલ્યો જાય છે. તે પાપ કરે તે છતાં ... જ્ઞાતી જ્ઞાન ગ્રહી ગ્રહ એમ નહીં. પણ તેને હાથે પાપ થવું અશક્ય જ થઈ

બાપ છે, કેમકે તે કર્તા કે બોક્તા રહેતો નથી ” — ‘ઈસ્ટર્ન રિલિજિયસ-સ
અંડ વેસ્ટર્ન થોટ’, પૃ ૧૦૨-૫

અસ્ય શ્રમવાસનાનામેવાનુવૃત્તિર્ભવતિ । વે સા ૨૨૨ (એવા મુક્ત
પુરુષના મનમાં કેવળ શુભ વાસનાઓ જ રહે છે) પ્રહાવિત્ત્વ તથા મુક્ત્વા ॥
આમહો ન ચંતર । ઉપદેશસાદૃશી ૧૧૫ (તે બ્રહ્મજ્ઞાની હોવાનું અભિમાન
છોડી કે ત્યારે જ આત્મરા થયો કહેવાય, તે સિવાય નહીં)

૯૪, ૨૧ ગીત એ સન્યાસનો સર્વથા નિષેધ નથી કર્યો સરખાવે
“એટલે ગીતાનો અર્થ આધુનિક માનસના દૃષ્ટિબિન્દુથી કરવો, અને
અનાસક્તિપૂર્વક કરેલું કર્તવ્યપાલન એ જ પરમ અને સ્વયંપૂર્ણ ધર્મ છે એમ
ગીતા શીખવે છે એવો અર્થ પરાણે એમાંથી કાઢવો, એ ભૂલ છે શુદ્ધ
જેવા દાખલામાં બન્યું તેમ, મ્યારેક અતરની એવી પણ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય
જ્યારે, અંતર્યામીની હાઠલને અનુસરવા સારુ, સર્વ કર્તવ્યોને તજવા,
કચ્છવા, ને કોરે દુઃખી દેવાં પડે અંતરની એવી પરિસ્થિતિને ઉકેલ આણવા
માટે ગીતા શુદ્ધને તેમનાં પુત્ર, પત્ની, પિતા પાસે, અને સાક્યોત્ત રાજ્ય
અનાવવા, પાછા મોકલે, અથવા તો કોઈ રામકૃષ્ણને બગાળા નિશાળમાં પકિત
બની નાના છોકરાઓને અનાસક્તિપૂર્વક બ્રહ્માવવાનું કહે, અથવા તો કોઈ
વિવેકાનન્દને બાધી રાખી કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાની, ને તેને માટે વકીલ,
જકેટર કે પત્રકારનો ધંધો અનાસક્તિપૂર્વક કરવાની, ફરજ પાડે, — એનું
મારા માન્યામાં આવતું નથી ગીતા અનાસક્ત કર્તવ્યપાલન શીખવતી નથી,
પણ ધૈર્યથી જીવનને અનુસરવાનું કહે છે — સર્વ ધંમેના પરિત્યાગ કરીને સર્વ
ભાવે કેવળ પરમાત્માને શરણે જવાનું કહે છે શુદ્ધ, રામકૃષ્ણ, વિવેકાનન્દ
જેવાની દૈવી પ્રવૃત્તિ આ ઉપદેશને સંપૂર્ણપણે અનુસરે છે ગીતા અકર્મ કરતાં
કર્મને વધારે પસંદ કરે જી ખરી, પણ તેણે કર્મસન્યાસનો સાવ નિષેધ નથી
કર્યો — તેને પણ પરમાત્માપ્રાપ્તિનો એક માર્ગ ગણી સ્વીકાર્યો છે એ
પ્રાપ્તિ જો કર્મ, સંસાર, અને તેનાં કર્તવ્યો છોડવાથી જ યર્ષ થકે એમ હોય,
અને આપણા અંતરમાં એ હાકલ જોરથી ચલી હોય, તો એ કર્તવ્યો હોળીમાં
નાખવાં જોઈએ ને તેમ કર્યા વિના છૂટકા નથી ધૈર્યની હાકલ પાછી
ડેવાય એવી હોતી નથી, ને ખીજ કોઈ વાતોના વિચાર જોડે એની તુલના

કરી ચકાવજ નહીં. ” — અરવિંદ ઘોષ : ‘ એસેક ઓન ધી ગીતા ’, પ્રથમ ખંડ, પૃ. ૪૫-૬.

ગીતા આગ્રહપૂર્વક એટલું તો કહે જ છે કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પછી આ બક્ષિતઓએ જગતની સેવા કરવી જોઈએ; અને આ સર્વ જ્ઞાનીઓએ તેમ કર્યું પણ હતું. મદ્દાવીર, શુદ્ધ, શંકર, સમાનુજ, સમકૃષ્ણ, વિવેકાનન્દ વગેરેએ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પછી ગુફામાં બસાઈ ન એસતાં, જીવનભર સમાજને આત્મજ્ઞાન આપવાનું સેવાકાર્ય કર્યું જ હતું.

ધર્મસંન્યાસ પર વધારેપડતો ભાર દેવા માટે શંકરની ટીકા કરના છતાં તિલકે કહ્યું છે : “વાસ્તવિક રીતે આજ શ્રીરાકરાચાર્ય વિષે મને ધણી પૂજ્યભુદ્ધિ છે. બૌદ્ધ ધર્મની પડતીના કાળમાં બૌદ્ધ ભિક્ષુઓના નૈતિક અધઃપાતની સાથે જ આખા રાષ્ટ્રનો અધઃપાત થવાનો વખત આવ્યો હતો; પણ શંકરાચાર્ય, તેમના તીવ્ર વૈરાગ્ય વડે અને અલૌકિક ભુદ્ધિવૈભવ વડે, જ્ઞાનવૈરાગ્યસંપન્ન એવા સંન્યાસીઓ ઉત્પન્ન કરીને નૈતિક અધઃપાતમાંથી રાષ્ટ્રને ઉમારી લીધું હતું.” — ‘ લોકમાન્ય ટિલક યાંચ્યા આઠવણી વ આખ્યાયિકા ’, ખંડ ૧ લા (ભરાડી), પૃ. ૩૭

૯૪; ૨૮. આ પ્રસંગનું ધણું જ ભવ્ય વર્ણન ભાગવતમાં આપ્યું છે :

સદ્વીક્ષ્ય વ્યસનં તાસાં કૃપયા મૃતપીડિતઃ ।

સર્વભૂતસદૃશં સ્વમાહ સર્તી પ્રિવામ્ ॥

(શિવ હવાત) અશે વત મવાન્યેતદ્વ્રજાનાં પદમ વૈસસમ્ ।

ક્ષીરોદમયનોદ્ભૂતાત્કાલજૂટાદુર્પસ્થિતમ્ ।

આસાં પ્રાણપરીપ્સૂનાં વિષેયમમયં દિ મે ॥

एतावान्नि પ્રમોર્થ્યો યદીન્પરિપાલ્નમ્ ।

પ્રાણેઃ સ્વેઃ પ્રાણિનઃ પાન્તિ સાધવઃ ક્ષણમંશુરેઃ ॥

મદ્દવૈરેણ મૂત્રેણ મોહિતેષ્વાભમાયવા ।

પુંસઃ કૃપ્યતો મદ્રે સર્વોભા પ્રીયતે હરિઃ ॥

પ્રીતે હરો મગ્ધાતિ પ્રીયેડૈ સ્વરાચરઃ ।

તસ્માદિદં ગર્મ છુએ પ્રજાનાં સ્વાસ્તિસ્તુ મે ॥

(શ્રીકૃષ્ણ ઉપાન) એવમમન્થ મગજાન્મત્રાની વિષમાવન ।

તદ્વિધ જપ્તમારેખે પ્રમાવજ્ઞાન્વમોદત ॥

તત્ કરતલ્યેકૃત્ય વ્યાપિ હાલ્લાહલ નિરામ્ ।

અમશ્યન્મદાદેવ કૃપયા નૂતભાવન ॥

તસ્યાપિ દર્શયામાસ સ્વતોર્મે જલદ્વલ્પ ॥

ચચકાર મલે નીલ તથ સાધોર્નિશ્ચયમ્ ॥

તપ્યન્તે સ્લોકતાપેન સાધવ પ્રાયશ્ચે જના ।

પરમારાધન તદિ પુરુષસ્યાચિલાત્મન ॥ ૮ ૭, ૩૬-૪૪

(પ્રજ્ઞાનું એ દુ ખ જોઈને ભૂતમાત્રના સુહૃદ એવા મહાદેવને દયા બીજી ને ધાતુ દુ ખ થયું એટલે તેમણે પ્રિયા સતી પાર્વતીને કહ્યું “હે ભગવાની, ક્ષીરસાગરના મથનમાંથી નીકળી આવેલા દળાદળ વિપતે લીધે પ્રજા પર જે સકટ આવી પડ્યું છે તે તું જો આ લોકો પોતાના જીવ બચાવવા માગે છે તેમને મારે બચામાંથી હાલવવા જોઈએ બળવાનનું કામ જ એ છે કે કીનતુ પાલન કરવું પ્રાણીઓ પરમાત્માની માયાથી મોહિત થઈને એકબીજા જોડે વેર બાંધી રહ્યાં છે, એવે વખતે સાધુપુરુષો તો પોતાના ક્ષણભયર પ્રાણ વડે પ્રાણીઓની રક્ષા કરે છે હે ભદ્રે! એના દયાવાન માધુસ પર સર્વાત્મા હરિ પ્રસન્ન થાય છે, અને ભગવાન હરિ પ્રસન્ન થાય એટલે સંસારાચર એવો દુ ખલુ પ્રસન્ન થાઉં છું તેથી હું આ ઝેર પી બઈશ મારે હાથે આ પ્રજાનું કલ્યાણ થાઓ” આ રીતે ભગવાનીની વિદાય લઈ વિશ્વતુ કલ્યાણ કરનારા ભગવાને વિષ પીવાનો આરભ કર્યો ભગવાની શિવનો પ્રભાવ જાણતા હતાં, એટલે તેમણે સમતિ પણ આપી પછી સર્વેન બાપી રહેવા દળાદળ વિપતે હથેળીમાં લઈને, પ્રાણીમાત્રનું કલ્યાણ કરનાર મહાદેવજી દયાને લીધે તે ગટગટાવી ગયા પ્રાણીમાંથી નીકળેલા એ ઝેર એમને પણ પોતાનું જોર દેખાડી આપ્યું તેણે શિરજીના કંઠ પર જે નીલ રંગનો આંકો કરી દીધો, તે સાધુજનને મારે તો બૂલણુરૂપ છે સાધુપુરુષો મોટે ભાગે જાતને દુ ખે દુ ખ પામે ॥ ભૂતમાત્રના આત્મા એવા પુરુષોત્તમની એ જ મોટામા મોગી આરાધના છે)

૯૭, ૧ ‘સાદ’ નો બરાબર આવો જ અર્થ કરી યાનેશ્વરે એ સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે

બગા પૂર્વાપર સમર । યયા નામાસીચિ સિનાર ।
 ચેર આપવે તેં નીર । એક ઝેસે ॥
 તેણા ધ્રીઘ્મ્ય પાર્થ એસે । હે આવાચિવાસીં દિસે ।
 મગ સવાદી જી નસે । કહીંચ મેદુ ॥
 પેં દર્પણહુનિ ચોટે । દોન્દી હોતી સન્મુલેં ।
 તેય ચેરાં ચેર દેલે । આપળે જેસે ॥
 તેણા દેવેલી પાંડુસતુ । આપળે દેવીં દેલતુ ।
 પાંડવેલીં દેલે અનતુ । આપળે પાર્થી ॥
 દેવ દેવોમહાસાગી । જિયે વિવહુનિ દેસે ઘાંગી ।
 ચેરુ તિયેચેહી ભામી । દોન્દી દેસે ॥
 આળિક કહીંચિ નહીં । મ્હણોનિ કરિતો કાર્દ ।
 લોષે ચરુપજે પહીં નાદતાતી ॥ શા ૧૮; ૬૬

(અરે, જેમ પૂર્વ સમુદ્ર અને પશ્ચિમ સમુદ્ર એ નામોમાં જ ભેદ છે, પણ બનેનું પાણી તો એક જ છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન એવા ભેદ કેવળ દેહ જુદા હોવાથી જ દેખાય છે, પણ એમના સવાદમાં તો એ ભેદ જરા પણ રહેતો નથી કંઈક કરતા પણ ચોખ્ખી એવી એ ચીજને એકબીજાની સામે હોય છે ભારે દરેક ચીજ પોતાનું જ રૂપ ખીજમાં જુએ છે તે જ પ્રમાણે અર્જુન કૃષ્ણના દેહમાં કૃષ્ણસહિત પોતાને જોયા લાગ્યો, અને કૃષ્ણને પણ અર્જુનસહિત પોતાનું રૂપ અર્જુનના દેહમાં દેખાવા લાગ્યું જે અગની જગાએ દેવ પોતાને અને ભક્તને જોડાયેલા જોવા લાગ્યા, તે જ જગાએ ભક્તને પણ ભક્ત સાથે જોડાયેલા દેવ દેખાવા લાગ્યા અને હવે ત્રીજું કસુ તો બાકી રહ્યું નહીં, એટલે એમણે શું કહ્યું ? તો કે એ જો કેવળ એકરૂપ થઈને રહ્યા)

૯૭, ૫ સરખાવો “ઐતિહાસિક દષ્ટિએ વિચાર કરવાનો કારે રાખીએ, તો એટલું સ્પષ્ટ છે કે આ કૃષ્ણાર્જુનસવાદમાં જે એ પાત્રો છે તે નર અને નારાયણ—મનુષ્ય અને ઈશ્વર—નાં જ રૂપ છે એમ સ્પષ્ટવાતો આશય છે એ અરેઅર મનુષ્ય અને ઈશ્વર વચ્ચેનો સવાદ છે કોઈ પણ વાચક ઐતિહાસિક વિચારો કારે નહીં રાખે, અર્જુનની જગાએ પોતાને નહીં મૂકે, અને ભગવાનનો પ્રત્યેક શબ્દ સીધો પોતાને હિંદીને કહેવાયેલો છે એમ

નહીં માને, તો તેને આ ઉપદેશનો પૂરો લાભ મળવાનો નથી. ગીતા કેવળ અતિ પ્રાચીન કાળમાં બે ઐતિહાસિક પાત્રો વચ્ચે ચર્ચા સવાદ નથી એ તો તેથી ઘણું વધારે છે એ દરેક સાધક જીવની હૃદયગુદામાં ચાલી રહેલો કાલા તીત, સનાતન સવાદ છે. જેમ કૃષ્ણ અર્જુન જોડે બોલે છે તેમ ઈશ્વર આપણી જોડે બોલે છે, માત્ર આપણે એનો અવાજ સામળવા માટે આપણા હાનને કેળવવા જોઈએ, ને તેની વાણી સાંભળવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ સવાદ કેવળ ઐતિહાસિક નથી પણ સનાતન છે એમ માનીએ, તો ગીતાના ઘણા અસ્પષ્ટ શ્લોકો પર ઝગઝગાટ અજવાળું પડે, અને પારિભાષિક શબ્દોના સપૂર્ણ અર્થો પ્રગટ થાય. દરેક વાચકને આ પવિત્ર શ્લોકોનો સખન્ધ પોતાના આન્તર જીવન સાથે ને પોતાના આત્મમાં યતા અનુભવ સાથે જોડી જુએ, તો તેને તરત જ દેખાશે કે અહીં જે સવાદ છે તે સાહિત્યકારની યુક્તિ કે કરામત નથી, પણ મનુષ્ય આત્મા ને પરમાત્મા વચ્ચેનો જીવતાંજાતો સવાદ છે. — ૬ી એસ સર્મા ‘ધી કલ્ચરલ હેરીટેજ ઓફ ઈન્ડિયા’, વૉ ૧, ૪ ૧૨૯

૯૮, ૧૪ સૃષ્ટિની ક્રિયામાં પ્રાણ પૂરવાર ને તે ક્રિયાને નિરતર ચાલતી રાખનાર ‘ઈશ્વર’ જેટલું કાર્ષ્ણિક માનવ જોઈએ, એમ પશ્ચિમના કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો પણ કહેવા લાગ્યા છે. સૃષ્ટિના વિકસક્રમમાં એકથી ચડતી એક એવી અનેક કક્ષાઓ છે, ને દરેક ચડતી કક્ષાના પદાર્થોમાં નવા નવા ગુણો પ્રગટ થાય છે, એમ એક વર્ગ માને છે, અને એ નવા પ્રગટ થતા ગુણોવાળા પદાર્થને ‘ઈમરજન્ટ’ (emergent) કહે છે. લોઈડ મોરગન આ જાતનો વિકાસવાદ માને છે, ને તેને ‘ઈમરજન્ટ હવેલ્યુશન’ (emergent evolution) નામ આપે છે. તેને વિષે એક અમેરિકન વિચારકે કહ્યું છે “પણ આ નવા નવા ગુણોવાળા પદાર્થોને પ્રગટ કાણ કરે છે? તેનો પ્રાદુર્ભાવ કાણ કરાવે છે? જગતને એક કક્ષામાંથી, જલ્દી બીજીને, બીજી કક્ષામાં કાણ લઈ જાય છે? અહીં મોરગન નિશ્ચયપૂર્વક કહે છે કે આ પ્રાદુર્ભાવ કરાવનારી કાર્ષ્ણિક શક્તિ છે એમ માનવ જ જોઈએ. એ શક્તિને તે પ્રવૃત્તિ (Activity), વિજ્ઞાન (Mind), અથવા ઈશ્વર (God) એ નામ આપે છે.” — જી. ટી. ડબ્લ્યુ. પેટ્રીક ‘ઈન્ડિયન ટુ રિવોલ્યુશન’, ૪ ૧૩૬. લોઈડ મોરગન પોતે કહે છે “પ્રકૃતિવાદ અથવા સ્વભાવવાદને માટે સમુચિત શક્તિ અવેશવાદની જ છે, એમ હું માનું છું ખરો. પણ હું પોતે એ એટલાથી

સન્તોષ માનીને બેસી સકતો નથી. મારો વિચાર સારો હોય કે નરસો, પણ હું એટલું સ્વીકારું છું કે ઈશ્વર એ પ્રેરક તત્ત્વ છે; તેની પ્રવૃત્તિ દ્વારા જ સૃષ્ટિના વિકાસક્રમમાં નવા નવા ગુણધર્મો પ્રગટ થાય છે; અને સૃષ્ટિવિકાસની આખી ક્રિયાને પ્રેરનારો ને દોરનારો એ ઈશ્વર જ છે. દ્વિવક્ત્રીના વિષયમાં મારી આવી દૃઢ શ્રદ્ધા બંધાઈ છે; અને તે ભૌતિક વિજ્ઞાનને લગતા મારા વિચારોમાં પૂર્તિ કરે છે.” — ‘ઈમરજન્ટ ઇવાલ્યુઅન’, પૃ. ૩૫ સૃષ્ટિના વિકાસક્રમમાં ઊર્ધ્વગતિ છે, એમ એમનું માનવું છે. એ ઊર્ધ્વગતિ માટે નીચેથી પ્રવૃત્તિ ‘ધક્કો’ મારે છે, એ વાતનો મોરબન ઈન્કાર નથી કરતા; પણ કહે છે કે એમને પોતાને તો એમ માનવું વધારે સારું લાગે છે કે ઉપરથી કોઈ શક્તિ જગતને ઊંચે ખેંચી રહી છે; અને એ ખેંચનારી શક્તિ તે ઈશ્વર છે.

બર્ગસોં માને છે કે જગત નિરંતર ગતિરૂપ છે, ને તેમાં થતી પરિવર્તનની ક્રિયા જરૂરે અટક્યા વિના ચાલ્યા જ કરે છે; તે એમ પણ માને છે કે જગતમાં જે સ્થિરતા દેખાય છે તે આપણી યુદ્ધિએ નિપજાવેલો ભ્રમ છે. આ ગતિને નિરંતર ચાલતી રાખનારું ‘elan vital’ નામનું તત્ત્વ તેમણે માન્યું છે. “બર્ગસોના મત પ્રમાણે, ‘elan vital’ એ જગતનું આદિતત્ત્વ, સમગ્ર જીવનના પાયામાં રહેલો સરપદાર્થ, સૃષ્ટિના વિકાસક્રમનું હિતપ્રતિકારણ તેમજ અધિષ્ઠાનકારણ, સૃષ્ટિને પ્રેરનારુ અથવા તેને ધક્કો મારનારું ચેતન, અને સૃષ્ટિનું ઉપાધાનકારણ છે. તે અચિત્ અથવા જડ પદાર્થના અણુએ અણુમાં વ્યાપેલું છે, તેમાં આતંગ્રોત છે, ને એ જડ પદાર્થની જગત ને તેની સ્થિરતા પર તે વિજય મેળવે છે. સૃષ્ટિના વિકાસની ક્રિયા એ elan vital ને લીધે જ ચાલે છે, અને એ વિકાસની દિશા પણ તે જ નક્કી કરે છે. આ નિરંતર બદલાતી, વિસ્તાર પામતી, સ્વતન્ત્ર પ્રવૃત્તિ તે ખુદ જીવન પોતે છે.” — જી. ટી. ડબલ્યુ. પેટ્રીક : એજન, પૃ. ૧૦૦.

૧૦૦; ૧૦. સરખાવો : “ઈશ્વરથી કશું જ છનું નથી, એની અને મનુજઆત્માની વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારના પડાને અવકાશ નથી, એ કૃષ્ણે ગોપીનાં વસ્ત્ર દર્યાની કચ્છાનું રહસ્ય છે. આ મતલબથી ગ્રીક સાહિત્યમાં મનુષ્યને ધર્મરાજ આગળ નમ્ન દશામાં આવવાની જરૂર પડતી છે. ગ્રીક psyche — આત્મા સી છે. અને બાલુવા જેવું છે કે હિંદીમાં ‘આત્મા’ શબ્દ સ્ત્રીલિંગમાં વપરાય છે.” — આ. બા. મુવ : ‘આપણો ધર્મ’, પૃ ૭૫૯.

૧૦૦; ૨૨. : ચત્તર વ્રજ પરં સૂક્ષ્મમશ્ચ્યં શન્યકલ્પિતમ્ ।

મગવાન્વાદ્યદેવેતિ યં ઘૃણન્તિ હિ સાત્વતાઃ ॥ ભા. ૧૦; ૧; ૧૧.

(એ જે પરબ્રહ્મ છે તે સૂક્ષ્મ છે; તેને લોકો શન્ય કહે છે પણ તે વસ્તુતાએ શન્ય નથી. તે તો વિશ્વમાં સહર ભરેલું છે. એ જ પરબ્રહ્મને સાત્વતો ભગવાન વાસુદેવ એ નામે ઓળખે છે.)

ગીતામાં પણ વાસુદેવ તે પરબ્રહ્મનું જ નામ છે, એમ શકરે કહ્યું છે :
પરમાર્થતત્ત્વં વાદ્યદેવાત્મ્યં પરં વ્રજા । ગી. રા. ભા. ઉપોદગત

૧૦૨; ૧૧. તે જ પ્રમાણે ગજેન્દ્રે પણ લાચાર બની ભગવાનને પીસ પાડી હતી :

ન મામિમે જ્ઞાતય આતુરં ગજાઃ કુતઃ કારિભ્યઃ પ્રભવન્તિ મોહિતુમ્ ।

પ્રાપ્તેન પાદોન વિધાતુમશ્નુતોડ્યમ્ ચ તં યામિ પરં પરાયણમ્ ॥ ભા. ૮; ૨; ૩૨.

(મને સંકટમાં પડેલાને મારા સગા આ હાથીઓ છેડવી શક્તા નથી, તો હાથપીઓનું તો છેડવવાનું, મનું જ ક્યાંથી હોય ? વિધાતાને પાસ આ આહરૂપે મને ધેરી વળ્યો છે; છતાં હું એ પરત્વર એવા પરમાત્માને શરણે જાઉં છું.)

વલ્લભ કહે છે : મજાનો દૈન્યમેવૈકં હરિતોવળસાધનમ્ । ભા. છલોધિની ૧૦; ૨૧; ૧. (ભક્તો માટે તે દીનતા — અર્થાત્ અત્યંત નમ્રતા — એ જ હરિને સન્તુષ્ટ કરવાનું સાધન છે.)

૧૦૫; ૨૨. સંઘર્ષવાદ્યદેવોડસી સાક્ષ સ્પુસ ડચ્યતે ।

સીપ્રાયમિતર્થેતર્થે જગદ્ વ્રજસુરઃસરમ્ ॥

(એ વાસુદેવ પોતે એકલા જ પુરુષ છે. બ્રહ્માથી મારીને આ બધું સ્ત્રીના જેવું છે, અર્થાત્ તે વાસુદેવ ઉપર આધાર રાખે છે તે તેની સાથે અભેદ સાધવા ઝંખે છે.)

આ 'સ્ત્રીત્વ'નો અક્ષરાર્થ કરવાનો નથી; એની પાછળ શું કહેવાનો આશય છે તે બીજા એક શ્લોકમાં બતાવ્યું છે :

સ્વામિત્વાત્મત્વરોપિત્સ્પૃહાસ્વાદ્યા સ્વામિનો ગુણા ।

સ્વેભ્યો દાસત્વદેહત્વરોપત્વસ્ત્રીત્વદાયિન ॥

(સ્વામિત્વ, આત્મત્વ, રોપિત્વ અર્થાત્ અંગિત્વ, પુરુષત્વ વગેરે સ્વામી અર્થાત્ પરમાત્માના ગુણો છે એના એ ગુણો પોતાના ભક્તોને દાસત્વ, દેહત્વ, રોપત્વ અર્થાત્ અંગત્વ, અને સ્ત્રીત્વના ગુણો આપે છે અર્થાત્ ભક્ત, એ પ્રભુના દાસ, તેને વસચતુ રહેકાણુ, તેના અગરપ, અને સર્વથા તેને આશ્રયે રહેનારા છે)

રાધાકૃષ્ણને આ બંને શ્લોકો ટાક્યા છે ‘ઈ દિ’ વો ૨, ૫ ૭૦૭.

૧૦૫, ૨૪ સરખાવો “તું જો તારા અંતરમાં ઈસુને લાયક ભવન તૈયાર કરશે, તો એ તારી પાસે આવશે, ને પોતાનું આશ્વાસન તને ખતાવશે. હે શ્રદ્ધાવાન છત્ર, તારા હૃદયને આ વરરાખ માટે તૈયાર કર, જેથી એ તારી પાસે આવવાની, અને તારા અંતરમાં વસનાની, કૃપા કરે કેમકે એ તો કહે છે ‘ક્રિષ્નમાણસને મારે વિષે પ્રેમ હશે, તો તે મારા વચનનું પાલન કરશે, અને અમે તેની પાસે આવીશું, ને તેની સાથે અમારા વાસ કરીશું’ — ટોમસ એ કંપીસ ‘ઈમિટેશન ઓફ ક્રિસ્ટ’, ૨, ૧, ૧, ૨

૧૦૭, ૩ સરખાવો ગ્રેપીઓનું વચન સ્વામિનંદર તે દાસ્ય કરત્તમ તથોદિતમ્ । મા ૧૦, ૨૨, ૧૫ (હે સ્વામિનંદર, અમે તમારી દારીઓ છીએ અમે તમારું કહ્યું કરીશું) ગ્રેપીઓ ભગવાનના હાથમાં રમકડાં જેવી બની મર્ષ કીડનવત્ત કારિતા । મા ૧૦, ૨૨, ૨૨ વળી સરખાવો “એ જેમ નચરશે તેમ હું નાચીશ તે દોરશે તેમ હું દોરાઈશ” — ગાંધીજી . ‘હરિજનબધુ’, ૨૭-૮-૩૩

૧૦૮, ૨૧ “સલ બન્યા વિના કોઈ સલને બાણી સડતું નથી . જ્ઞાન, ભક્તિ અને પૂજા દ્વારા આપણા જીવનમાં એ અદૃષ્ટ સત્ તત્ત્વનું જ્ઞાન જાગે છે મુક્તિ ઈશ્વરને રીઝવાથી મળે છે એના કરતા વધારે તો આપણા જીવનનું પરિવર્તન કરવાથી, કડક આત્મનિયંત્ર દ્વારા વાસનાઓને શુદ્ધ ને એકરાગવાળી બનાવવાથી, મળે છે એ પ્રત્ન મોધો હોય છે આત્મા જો પોતાનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માગતો હોય, તો તેણે આનંદનું માત્રને ફેકી દઈ દિગ્ગજ બનવું પડે છે” — રાધાકૃષ્ણન ‘એન આર્ષ પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ લાઈફ’, ૫ ૧૧૧, ૧૧૩

૧૦૯, ૨૨ આથી ઊતરુ, કૃષ્ણની મદદ વિના અર્જુનની ધનુર્વિદ્યા પણ નકામી છે એની પ્રતીતિ અર્જુનને કૃષ્ણના દેહોત્સર્ગ પછી યથાગત એટલે તે કહે છે

સાઽહ નૃપેન્દ્ર રહિત પુરુષોત્તમન સહ્યા પ્રિયેણ સહદા હૃદયંત દ્યુત્ય ।
અબ્ધન્યુલ્ક્રમયારિપ્રહમઙ્ગ રક્ષન્નાપૈરસઙ્ગિરવલેઞ વિનિર્જિતાઽસ્મિ ॥
તદ્દૈ ધનુસ્ત દયલ સ રથો હયાસ્તે સોઽહ રથી નૃપતયા ચત આનમન્તિ ।
સર્વે દાગેન તદમ્ભૂસવીદારિક મસ્મદુત કુહકરાદમિવોપ્તમૂખ્યામ્ ॥

મા ૧, ૧૫, ૨૦-૧

(હે નૃપેન્દ્ર ! મારા પ્રિય સખા ને સહદ પુરુષોત્તમ વિનાનો હું દેવા-
'સુનો બની ગયો, અને રસ્તે કૃષ્ણના પરિવારની સ્ત્રીઓની રક્ષા કરતા, હું
જાણું અબળા હોઉં તેમ, દુષ્ટ ગોવાળિયાઓએ મને હરાવ્યો એ જ ધનુષ,
એ જ બાણ એ જ રથ, એ જ યોદ્ધા, અને જેને રાજાઓ નમતા તે જ હું
રથી પણ, ઇન્દ્રિની ઓથ વિના, એ બધું એક પળમાં નકામું થઈ ગયું)

૧૧૦, ૧૯ રહ ચેદવેદીદય સત્યમસ્તિ ન ચદિદ્વાવેવીન્મદતો વિનશ્ચિ ।

કન ૨ ૫

(આ જન્મમા પ્રાપ્તને જાણ્યું તો તો ખરું, આ જન્મમા ન જાણ્યું તો
મહાવિનાશ છે)

યો વા एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वास्माकं कथ्येति स कृपण । अथ य एतदक्षरं
गार्ग्यं विदित्वास्माकं कथ्येति स ब्राह्मण । ૩, ૮, ૧૦

(હે ગાર્ગી ! જે માણસ આ અક્ષરને જાણ્યા વિના આ જગતમાંથી
ચાલ્યો જાય છે તે કૃપણ છે, દ્યાને પાવ છે પણ, હે ગાર્ગી ! જે માણસ
આ અક્ષરને — પ્રાપ્તને — જાણીને આ જગતમાંથી ચાલ્યો જાય છે
તે બ્રાહ્મણ છે)

૧૧૦, ૨૪ સરખાવો મજ્જકિયુકો મુલન પુનાતિ । મા ૧૧, ૧૪,
૨૪ (મારી ભક્તિવાળો માણસ આખા જગતને પાવન કરે છે)

સ્વયં हि तीर्थानि पुनन्ति सन्त । મા ૧, ૧૬, ૮ (સતો પોતે જ
તીર્થોને પાવન કરે છે)

પરિશિષ્ટ ૨

રાસલીલા

લાગવતમાં રાસલીલાનું જે વર્ણન છે તે દેહધારી મનુષ્યોએ કરેલા શારીરિક રાસનું નથી, એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એક તો એ રાસ વખતે કૃષ્ણની વય સાત જ વરસની હતી (સપ્તહાયનો ચાલઃ). ગોપીઓએ તેમને કહ્યું કે 'અમે તો વિપવમાત્રનો ભાગ કરીને તમારે ચરણે આવી છીએ (સન્ન્યજ્ય સર્વવિપયાંસ્તવ મ્યાદમૂલં મક્તાઃ);' માટે જેમ આદિપુરુષ મુમુક્ષુઓનો સ્વીકાર કરે તેમ તમે અમને શરણુ આપો (દેવાં ચથાદિપુરુષો મજતે મુમુક્ષુઃ). 'વળી કહ્યું કે 'તમે દેહધારીઓના આત્મા છે, તેમના બન્ધુ છો, ને તેથી સૌથી અધિક પ્રિય છો (પ્રેષ્ઠો મર્વાંસ્તનુશ્ઠતાં કિલ જન્મરાત્મા). માટે, હે પરમેશ્વર ! અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ (તત્ત્વઃ પ્રસીદ પરમેશ્વર). રાસ રમતાં ગોપીઓને પોતાના સદ્ભાવને વિશે અભિમાન આવી ગયું, તે પણ જ કૃષ્ણ અભોપ યર્ષ ગયા (તત્ત્વેકન્તરધોચત). જે ગોપી પર કૃષ્ણે વિશેષ ભાવ બતાવેલો તેને ગર્વ ગ્યઓ ભારે પણ તે અદસ્ય યર્ષ ગયા (તત્ત્વજ્ઞાન્તર્દયે ક્રુદ્ધઃ). ભારે ગોપીઓને પૂરેપૂરી ખાતરી યર્ષ કે કૃષ્ણ એ ગોપકુમાર નથી, પણ દેહધારીમાત્રના અંતરાત્મા છે (ન ચલ્લ મોવિક્કાન્તદનો મવાનચિલ-દેહિનામન્તરાત્મદઃ). રાસમાં દરેક બે ગોપીની વચ્ચે કૃષ્ણ હતા (તાસા મયે દ્વયોર્દ્વયોઃ). અર્થાત્ જેટલી ગોપી તેટલાં ૨૫ કૃષ્ણે ધારણ કર્યાં (કૃત્વા તાવન્તમામાનં ચાવતીર્ગોપ્યોપિતઃ). ખીન્ન એક અન્યમાં એવું પણ વર્ણન છે કે બે ગોપીઓની વચ્ચે એક કૃષ્ણ, ને બે કૃષ્ણની વચ્ચે એક ગોપી, એવી ગોઠવણ હતી; ને તે ઉપરાંત કૃષ્ણ રાસમંડળની વચ્ચેવચ્ચ બિન્ના બિન્ના વેણુ પણ વગાડતા હતા (અદ્વનામદ્વનામન્તરે માષવો માષવં માષવં ચાન્તરે ચાદ્વના । इत्यमाकशिते मण्डले मध्यगः राजगो वेणुना देवसैनन्दनः ॥ કૃષ્ણકર્ણમૃત). ગોપીઓના પતિને કૃષ્ણ પર દેવ બપળ્યો નહીં, કેમકે તેમની દૃષ્ટિએ તો

૧. આની ટીકામાં વક્તવ્ય કહે છે : एकद्वयोन्द्रिययोगामपि विषयास्त्यक्ताः सवासनाः । अन्यया पात्रमुल्लगान्तिर न त्यात् । मागवन-सुषोपित्री १०; २६; २१. (અમે અગિયારે ઈન્દ્રિયોના વિષયોનો વાસના સહિત ત્યાગ કર્યો છે. તે વિના અમે તમારા ચરણ મુખી પહોંચી જ ન શક્યા.)

ગોપીઓ ધરમાં તેમને પકડે જ દેખાતી હતી (મન્યમાના સ્વપાર્થસ્યાન્વા-
ન્વાન્દારાન્ વ્રજોક્ત) વળી રાસનર્ણનની રૂપશ્રુતિ એ બતાવી છે કે એથી
ભગવાનને વિષે પરમ ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય, અને કામરૂપી જે હૃદયનો રોગ
તેનો તરત જ નાશ થાય (મર્કિ પરાં મગવતિ પ્રતિસન્ધ્ય યમ દ્વેગમાશ્વદિનો
સ્મચિરેણ ધોર)

આ રાસનીનાનું વર્ણન હરિવંશ કે ભાગવતમાં પહેલવહેતું આપેલું નથી
તેનું ખીજ ઋગ્વેદની આ ઋચામાં પડેલું છે

પદ્મા વસ્તે પુરુષાણ વપ્સ્યુર્વો તત્સૌ ધ્યર્વિ રેરિદ્ધાણા ।

ઋતસ્ય સમ વિષરામિ વિદ્વાન્મદ્દેવાનામસુરત્વમક્ષ્મ ॥ ઋ. ૨, ૫૫, ૧૪

(તે ચાલવાને માટે ધણી રૂપવાળાં સરીર ધારણુ કરે છે, અને તે
ઉપરાત તેનું એક રૂપ બિંદે બળુ રહે છે તેના પર ત્રણ બાજુથી પડતા
દૃષ્ટિપાતોને તે ઝીને છે — રાસ પરત્વે ત્રણ દૃષ્ટિ એ રીતે કે દરેક કૃષ્ણને
જે તરફથી જે ગોપી જુએ, ને વચ્ચે બેસેના કૃષ્ણને સામેથી ગોપીઓ જુએ
આ બંધીને હું જાતના સદનમાં ફરુ છું દેવોનું એ એક અદ્ભુત કામ છે,
અથવા તો, દેવોનું એક અદ્વિતીય અસુરત્વ — એટલે કે અસ્તિત્વ અર્થાત્
પ્રાણનું દાતાપણ — મોડું છે)

ભાગવતમાં જ એમ પણ સૂચવેલું છે કે કૃષ્ણ તે પરમેશ્વર, ગોપીઓ
તે પરમેશ્વરની શક્તિઓ, અને પરમેશ્વર એ શક્તિઓ સાથે વિચરે છે તથા
જગતની સર્વ ક્રિયાઓ ચલાવે છે (પુરુષ શક્તિર્મયથા) વળી, ગીતામાં
ઠહ્યું છે કે ભગવાનને ત્રિલોકમાં કશું કર્તવ્ય નથી ને કશું મેળવવાનું બાકી
નથી, છતાં તે જગતમાં નિરતર કર્મ કરે છે તેનો જ અનુચ્છદ કરીને ભાગવતે
ઠહ્યું છે કે પ્રભુ ‘આત્મારામ અર્થાત્ ‘આત્મવૃત્ત’ હોવા છતાં જગતમાં
જીવે સાથે ક્રીડા કરે છે, અને એને માટે તો એ લોકવત્તુ લીલાકેવલ્યમ્ ।
ત્ર સૂ. ૨, ૧, ૩૩ — અર્થાત્ તે કેવળ લીલા જ છે (રમે સ ભગવાંસ્તામિ
રાત્મારામોઽપિ લીલ્યા) વળી, જગતના અનેક જીવો તે પરમાત્માનાં પ્રતિબિંબો
છે એટલે વચ્ચે પરમાત્મા, ને આસપાસ જેમ અગણિત અરીસા મૂક્યા
હોય એમ અગણિત પ્રતિબિંબોરૂપી જીવો, એવી આ સંઘટિની વ્યવસ્થા છે,
અર્થાત્ એક જ પરમાત્મા અગણિત પ્રતિબિંબરૂપે જગતમાં વિચરે છે
(રમે રમસો વ્રજદ્વન્દરીર્મયથામર્ક સ્વપ્રતિબિંબવિગ્રમ) એમ પણ કહેવાયું છે

કે ગોપીઓ તે શ્રુતિઓ ને સ્મૃતિઓ છે, અને એ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ સર્વદા ભગવાનનું જ ગાન કરે છે (હરિઃ સર્વત્ર ગીયતે) વેદમાં વિષ્ણુ એ સૂર્યનું જ રૂપ છે એ જોતાં, કૃષ્ણ તે સૂર્ય, અને ગોપીઓ તે સૂર્યના કિરણો, અને સૂર્ય ગોળા ફરે તેમ સાથે કિરણો પણ ફરે છે. વળી જેમ ફરેક બે ગોપીનો સબન્ધ વચ્ચે જોએલા કૃષ્ણ જોડે છે, તેમ જીવોનો એકબીજા સાથે સબન્ધ જોડનાર પણ પરમાત્મા છે. આમ અનેક રીતે રાસનો અર્થ બતાવી શકાય

કૃષ્ણે વ્રજમાં જાણેલા બાળજીવનમાં બીજા પણ અનેક સમતકારના પ્રસંગો છે — દા ત પૂતનાવધ, ચક્રટલમ, નામદમન, ગોવર્ધનધારણુ ખાડણિયે બધાલુ, યશોદાને કૃષ્ણના મોમાં થયેનું વિશ્વરૂપદર્શન, વગેરે — તે સર્વ ઋગ્વેદની ઋચાઓમાં પડેલા બીજરૂપ વર્ણનોના જ વિસ્તાર ચાને 'ઉપનૃદણુ' છે 'ઈતિહાસ અને પુરાણુ વડે વેદનું ઉપનૃદણુ કરવું, અર્થાત્ વેદનાં સત્તો વિસ્તાર કરીને સમજાવવા,' એમ જે મહાભારતે કહ્યું છે તેનું એક ઉદાહરણુ ભાગવત, હરિવંશ વગેરેની વ્રજલીલામાં મળે છે મહાભારતના દીકાકાર નીતકહે હરિવંશ ઉપરની તેમની દીકામાં ઋગ્વેદની આ બધી ઋચાઓ શોધીને ટાકી છે તે પરથી આ સમતકારના પ્રસંગોનો અર્થ સમજવાની ચાવી મળી રહે છે એ જ વાત રાસવર્ણનને પણ સાચુ પડે છે ઋગ્વેદમાં ગોપ વિષ્ણુ (વિષ્ણુર્ગોપા અદામ્ય), વિષ્ણુનું ધામ (તદ્ વિળો પામ પદમ્), વિષ્ણુ અને વ્રજ (વ્રજ ચ વિષ્ણુ સંલિખં અપાણંતે) સાની ગાયો (યન્ન ગાવો મૂરિણગા અયાસ), કૃષ્ણ તથા અર્જુન (અહન કૃષ્ણ મહર્જુન ચ), તરણુ કુમાર વિષ્ણુ (યુવા કુમાર) એ સર્વના ઉલ્લેખો છે. વેદમાં વિષ્ણુને વિષે કહેનું 'ઈદ વિષ્ણુર્વિચક્રમે ત્રયા નિદધે પદમ્' । શ્રુ ૧, ૨૦, ૧૭ (વિષ્ણુએ આને ઓળંગીને ત્રણ પગનાં મૂક્યા) ત્રોણિ પદા વિચક્રમે વિષ્ણુર્ગોપા અદામ્ય । શ્રુ ૧, ૨૨; ૧૮ (કોઈથી પણ જીતી ન શકાય એવા રક્ષક વિષ્ણુએ ત્રણ પગનાં વડે વિચને ઓળંગ્યું) આનું જ 'ઉપનૃદણુ' અર્થાત્ વિસ્તાર થઈને પુરાણોમાં બલિરાજ અને વામનરૂપ ત્રિવિક્રમ વિષ્ણુનું આખ્યાન બન્યું છે ઋગ્વેદે વિષ્ણુના વીર્યો (પરાક્રમો) નો ઉલ્લેખ કર્યો છે (વિષ્ણુર્ન ક વીર્યાણિ પ્રવોક્ત્ । શ્રુ ૧, ૧૫૪, ૧) તેને જ ભણે અનુવાદ કરીને ભાગવતે 'અનન્તનીર્ભ એવા કૃષ્ણ પરમાત્માના અનન્ત અહસુત વીર્યો (પરાક્રમો)' નું વર્ણન કર્યું છે મા ૧૦, ૮૫, ૫૮

પરમાત્મા ને જીવાત્મા વચ્ચેનો જે સંબંધ અલૌકિક છે તે મનુષ્યની વાણી દ્વારા પૂરેપૂરો વર્ણવી શકાય એવો નથી. છતાં માણસ જ્યારે તેનું વર્ણન કરવા માગે છે ત્યારે તેને રૂપકોનો આશ્રય લેવો પડે છે; તેમજ સંસારના અનેક રસોહસંગ્રહોની ઉપમાઓ પણ તે વાપરે છે. ઈશ્વર મનુષ્યનો પિતા, માતા, બન્ધુ, સખા, તેમજ પ્રિયતમ કે પ્રિયતમા છે, એવી અનેક કલ્પનાઓ માણસે કરી છે. પણ આ ઉપમાઓ તે પૂર્ણોપમા નથી હોતી, ને તેનો અદ્વિતીય કરવાનો નથી હોતો. રાધાકૃષ્ણને પોતે આ વસ્તુની ચર્ચા કરતાં એક ઠેકાણે કુમારી એવલીન અંકરહીત્રનાં આ વચન ટાંક્યા છે: “ગૃહવાદી સાદ્વિત્તની એક પ્રસિદ્ધ વિશેષતા એ છે કે મહાન ચિન્તકો — યોગીઓ, ભક્તો વિ. — જ્યારે અતીન્દ્રિય તત્ત્વ સાથેના તેમના યોગ અથવા અનુસંધાનનું સ્વરૂપ આપણી આગળ વર્ણવવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેમને કાઠક પ્રકારનાં, શારીરિક સંબંધ દર્શાવનારાં, રૂપકો નહૂદકે પણ વાપરવાં પડે છે; જોકે તેઓ જાણે છે કે એ રૂપકો સારામાં સારા હોય તોપણ અશ્વિષ્ટ ને અપયોજ્ય હોય છે.” આ વચનો ટાંકીને રાધાકૃષ્ણન કહે છે: “આ ભાષા રૂપકોથી ભરેલી હોય છે; અને એનો અદ્વિતીય કરવામાં આવે તો તેનાં વર્ણનો હાંસીપાત્ર ને પરસ્પરવિરોધી બની જાય છે.” (‘સ્વીન્દનાથ ટાગોર’, પૃ. ૫૪) ઈશ્વરને વિષેના ‘કામ’નાં વર્ણન આવે છે ત્યાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે એ માણસની ભૂલીપાંગળી, અધૂરી વાણીનાં વર્ણન છે, ને તેનો અદ્વિતીય કરવાનો નથી હોતો. ઈશ્વર વિષેની એકાગ્ર, અનન્ય નિદ્રા એને માણસની વાણીમાં ‘કામ’ ભલે કહેવામાં આવે, પણ એ માણસ માણસ વચ્ચેના કામસંબંધ જેવો નથી. તેથી ભાગવતકહે ભગવાનને મુખે કહેવણીનું છે કે ન મધ્યાવેશિતપિપ્પા કામઃ કામય ક્લેષતે (મારે વિષે જેણે મન પડેલું છે તેમનો કામ તે ‘કામ’ નિપજાવનારો નથી રહેતો.) જે પરમાત્મા નથી સ્ત્રી, નથી પુરુષ, નથી પંદ, નથી જન્મ (ન સ્ત્રી ન વયો ન પુમાન જન્મઃ), અર્થાત્ ત્રિગુણોથી પર છે, અચરીરી છે, તેને વળી ‘કામ’ કેવો ? આ વસ્તુ ધ્યાનમાં ન રખાવાને લીધે ઘણા ખોટા અર્થો ને ઘણી ખોટી ટીકા થયા પામ્યાં છે.

ખીજી તરફ, જે રાસલીલા એક રૂપક છે ને અલૌકિક વસ્તુ છે તેનાં વર્ણનોમાં માણસોના જેવા શારીરિક સુંવારનાં અર્થઘટક વર્ણનો મૂકીને તથા

‘નર’, ‘અભિચાર’ જેવા શબ્દોને જરા પણ સ્થાન ન હોવા છતાં (કેમકે રાસવર્ણન પહેલાં જ કહ્યું છે કે પ્રૌઢ ગોપીઓ બાળકૃષ્ણને ક્રોધ અને વહાલથી રમાડતી) તેવા શબ્દો વાપરીને, સામાન્ય માણસોને માટે તેનો ખરો અર્થ સમજવાનું મુશ્કેલ કરવામાં આવે છે; અને એવાં વર્ણનો કરતારા ભક્તિ-ભાગીની સેવા નથી કરતા; એ પણ નોંધવા જેવું છે. યશોદાએ કૃષ્ણના મોંમાં આખું વિશ્વ જોયું (સા તત્ત્વ દદસો વિશ્વમ્) છતાં તે કૃષ્ણનું ખરું સ્વરૂપ સમજી શકી નહીં, તેના પર ટીકા કરતાં ભાગવતકાર કહે છે : ત્રય્યા ચોપનિર્વાદ્રધ સાંહ્યવેગેષ્ઠ સાત્ત્વેઃ । હમીયમાનમાદ્યાત્મ્યં હર્ષિ સાદ્મન્યતાત્મજમ્ ॥ (જે હરિનું માહાત્મ્ય વેદ, ઉપનિષદો, સાંખ્ય, યોગ અને સાત્ત્વત ગ્રંથોએ ગાયું તેને યશોદાએ પોતાનો પુત્ર માન્યો !) એ હરિની, રૂપકરૂપે વર્ણનાયેલી, રાસલીલાને લોકઅવહારની ભાષા ગણી તેના લૌકિક અર્થ કરીએ, તો આપણે પણ એ જ ટીકાને પાત્ર બનીએ; અને એ પ્રસંગમાં જે ભવ્ય આધ્યાત્મિક સત્ય સમાયેલું છે તેનાથી વંચિત જ રહીએ.

ગોપીઓના, તેમજ તે પહેલાંના ઋષિપત્નીઓના, પ્રસંગમાંથી એક બીજો પણ બોધ ઝરે છે. કર્મકાંડમાં રમ્યાપરમ્યા રહેલા ને જ્ઞાનનો ગર્વ રાખનારા બ્રાહ્મણો ને ઋષિઓ પરમાત્માનો પાર ન પામી શક્યા; પણ નિરક્ષર ને સાધનહીન એવી બ્રાહ્મણપત્નીઓ, ગોપ કુમારિકાઓ તથા ગોપવધૂઓ, કેવળ હૃદયની શુદ્ધિ ને એકાગ્ર ભક્તિને બળે, તેમજ દેહધારી માણસમાં ભગવાનનાં દર્શન કરી તેની સેવા કરવાથી, ઈશ્વરનાં દર્શન કરી શકી. એ ભક્તિયોગનો મર્મ, અને ભાગવતધર્મનો મુખ્ય સંદેશો, પણ આ પ્રસંગ દ્વારા સમજાવેલા છે. તેથી ભાગવતકારે ઉદ્ધવને મુખે કહેવડાવ્યું છે : નન્વીશ્વરોઽનુમજતોઽવિદુર્વોઽપિ સાક્ષાન્દૃષ્ટસ્તનોત્યગદતાઞ્ચ દ્વૈવોપયુક્તઃ । મા. ૧૦; ૪૭; ૫૯. (જે માણસ અવિદ્વાન હોવા છતાં ઈશ્વરની ભક્તિ કરે છે તેનું ભગવાન પોતે — ઉપયોગી ને શ્રેષ્ઠ એવા ઔપમ્યની યોગે — શ્રેય જ કરે છે.)

રાધાકૃષ્ણને એક ઠેકાણે આનું ઠીકઠીક વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. મનુષ્ય આત્માને પરમાત્માને જે અનુસવ — જે સાક્ષાત્કાર — આપ છે તે કેવો અવર્ણનીય છે, અને એને વિષે તો મૌન જ સેવણું યોગ્ય ગણાય, એમ બતાવ્યા પછી તેઓ કહે છે : “અને છતાં સાવ મૂઝા રહેવું આપણને પોસાતું નથી. ઈન્દ્રિયો ને શુદ્ધિરૂપી સધન એનું મધ્યાર્થ વર્ણન કરી શકનાં નથી એ

સાચુ પણ સર્જનથી ન કંપના તેના પ્રતીકો ને વ્યજનાઓ વડે કદાચ મદદ કરી શકે જૂતકાળનું ઊંડામાં ઊંડું જ્ઞાન આપણને પુરાણકથાઓ ને રૂપકો દ્વારા પહોંચાડવામાં આવે છે એ કથાઓ ને રૂપકોનો કથો નિશ્ચિત અર્થ હોતો નથી, એટલે જીવનને જેવી જરૂર હોય તેવી રીતે તેના અર્થો ઘટાવી શકાય છે તત્ત્વજ્ઞતા ઋષિઓ કઈ નહીં તો આપણા જેટલા તો શાણા ને સૂક્ષ્મદર્શી હતા જ તેમણે જીવનના અનુભવ પર પોતાની કંપનાનો પ્રયોગ થવા દીધો, અને ‘સત્સારસાગરને તરી જવું’, ‘સ્વર્ગમાં આરોહણ કરવું’, ‘પ્રભુનું મોક્ષ મોહ દર્શન કરવું’ વગેરે રૂપકમય વર્ણનો ઘડી કાઢ્યાં પોતાની જે તકથી સિદ્ધ ન થઈ શકે એવી પ્રતીતિઓ હતી તેનું વર્ણન કવિતાની ભાષામાં કરીને પોદોએ કહ્યું. ‘કદાચ આ નહીં, પણ આના જેવું કઈક સાચું હોવું જોઈએ ખરું’ આ રૂપકોનો અક્ષરાર્થ કરનાનો આમલ આપણે રાખીએ, તો મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે પણ આપણે જો શબ્દોની પાછળ ડોકિયું કરીએ, ને એ શબ્દો મનની જે વૃત્તિઓના લાક્ષણિક વર્ણન આપે છે તે મનોવૃત્તિઓ તપાસીએ, તો વિરોધનો પરિહાર કરી એકનાક્રમતા સ્થાપવી શક્ય છે ખરી આ રૂપકો ને વ્યજનાઓ તે તે દેશકાળની પ્રજાલિકાઓમાંથી લીધેના હોય છે ઔરશીક સપ્રદાયનો માણસ આપણી આગળ ચેરેન, ત્યાં જવાના માર્ગની બને આજુ વહેતી નદી, અને ઊંચા સરુ ઝાડનું વાણું કરે છે વેબ્બુવ ભક્ત ગોપાલ કૃષ્ણ, વૃદ્ધાવન અને જમનાજીની વાતો કરે છે આ કથાઓ વખતોવખત બ નવાની જરૂર પડે છે, કેમકે કાળના વહેવાની સાથે તેના ખરો અર્થ વસઈને જુનાઈ જાય છે પણ એ કથાઓ અક્ષરશઃ સત્ય છે એમ તો કદી માનવાનું નથી જ એરિસ્ટોટલે સૂચવેલું તેમ ‘એની તોતડી વાણીના શબ્દો અનુસાર નહીં પણ એમાં ગર્ભિત રીતે રહેલા વ્યવર્થ અનુસાર’ એ કથાઓનો અર્થ ઘટાવવો જોઈએ બુદ્ધિવાદીઓએ શાસ્ત્રમંથોની જે દીકા કરેલી છે તેનું કારણ એ છે કે જે રૂપકમય વર્ણનો હતા તેને તેમણે જમથી અક્ષરશઃ સત્ય માની લીધા સજ્જિની રચના સાત દિવસમાં નહોતી થઈ, અથવા હવાનો જન્મ આદમની પાસળીમાંથી નહોતો થયો, એમ પુરવાર કરવું સહેલું છે શાસ્ત્રમંથો જે કહે છે તે વિજ્ઞાનની કસોટીમાં સાચું હરે એવું નથી હોતું પણ તેમના કહેવાનો ગર્ભિત આશય તો જુદો જ હોય છે ” (‘એન આર્થ ડિવાલિરેટ બૂ ઓફ લાઈફ’, પ ૮૭-૮)

પરિશિષ્ટ ૩

ગીતા અને માયાવાદ

ગીતામાં માયાવાદનું પ્રતિપાદન છે કે કેમ એ પ્રશ્ન ઘણો ચર્ચાપિલો છે. શંકરવેદાન્તમાં જગતને ‘મિથ્યા’ કહેવું છે ત્યાં ‘મિથ્યા’ એટલે જેની હસ્તી જ નથી એવું, એવો ખોટો અર્થ કરીને શંકરના માયાવાદ પર પ્રહારો કરવામાં આવ્યા છે. શંકરમતમાં, સર્વથા અસત્ અર્થાત્ હસ્તી વિનાનું કે અવિષ્ણમાન એ અર્થમાં ‘મિથ્યા’ નહીં પણ ‘તુચ્છ’ શબ્દ વપરાય છે.^૧ શંકર જગતને અવિષ્ણમાન નથી ગણતા, પણ અનિત્ય તે નાશવંત માને છે. એ અર્થમાં જગતની હસ્તી સાપેક્ષ છે; અર્થાત્ તેને દેશ કાળ આદિની મર્યાદાઓ લાગેલી છે. કારણરૂપ બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત એવી કાર્યરૂપ જગતની હસ્તી નથી. તેમાં સત્ની સાથે અસત્નું મિશ્રણ છે. આ સાપેક્ષતા (રિલેટીવીટી) તે માયા. બ્રહ્મ અથવા નિરપેક્ષ તત્ત્વ એક ને અદ્વિતીય છે. તેમાંથી દૈતની ઉત્પત્તિ તે માયા. દૈત એટલે જ માયા.^૨ શંકર આ અર્થમાં જ માયાવાદ માને છે, એમ બતાવનારાં યોગ્યંધ વચનો તેમનાં લખાણોમાંથી આપી શકાય એવાં છે. માયાવાદનો અર્થ અસદ્દાદ કરવાથી શંકરને ન્યાય થતો નથી.^૩ શંકરના મત અનુસાર જગતની હસ્તી વ્યાવહારિક (અનરીઅલ) છે, પ્રાતિભાસિક (ઈલ્યુઝરી) નથી. ‘સત્’ અને ‘અસત્’ શબ્દો જગત પરત્વે જ્યાં વપરાયા છે ત્યાં ઘણી જગાએ સત્ત્વે અર્થ નિર્વિકાર, અને અસત્ત્વે અર્થ સવિકાર, છે એમ ફરીફરીને કહેવામાં આવ્યું છે.

બ્રહ્મ અથવા ઇન્દિરની, સવિકાર જગત ઉત્પન્ન કરવાની, જે શક્તિ તે

૧. હાસ્યુપ્ત: ‘ઈ દિ.’ વો. ૧, પૃ. ૪૪૩.

૨. માયામાત્રમિદં દૈતમદૈત્વં પરમાર્થતઃ । મા. કા. ૧; ૧૭.

૩. “આ મત, જે જગતને એક કરણ હાંસીરૂપ માને છે, તે તે ખરો માનીએ, તે આપણને પ્રતીત થતા જગત વિષેનાં શંકરનાં ઘણાં વચનો નિરર્થક બની નય છે; અને, માયાવાદનો એવો અર્થ કરવાથી, શાસ્ત્રવચનોના અર્થો ઘટાવવાના એકેએક સંનીત નિયમનો ભંગ થાય છે.”—સંધ્યાકૃષ્ણ: ‘ઈ દિ’ વો. ૨, પૃ. ૫૮૧. સરખાવો હાસ્યુપ્ત: ‘ઈડિયન આઈડિયાલીઝમ’, પૃ. ૧૮૦; તથા હીરાવાદ દ્વંદ્વર: ‘કોટ્ટેપારરી ઇન્ડિયન ફિલોસોફી’, પૃ. ૨૧૯.

૪. સંધ્યાકૃષ્ણ: ‘ઈ દિ.’ વો. ૨, પૃ. ૫૮૩.

વિવિધતા, સાપેક્ષતા એ જ માયા છે; ૧૫ અને એ અર્થમાં, કંઈક સાદસ કરીને, એમ પણ કહી શકાય કે સ્યાદાદ એ માયાવાદનો પર્યાય છે. માણસ જેમ જગતમાં દિગંજર વિચરી શકતો નથી, તેને વચ્ચે ધારણ કરવાં જ પડે છે, તેમ પરમ તત્ત્વ પણ ગુણો અથવા વિશેષોરૂપી વચ્ચે ધારણ કરીને જ જગતનાં ચર્મચક્ષુને દેખા દે છે. આ ગુણો, વિશેષો કે વચ્ચે તે માયા છે. એટલે એમ કહી શકાય કે જે સ્વસ્વરૂપે દિગંજર છે તે જ જગતના વ્યવહારમાં સ્વેતાંજર અથવા પીતાંજર છે. અને એમ પણ કહી શકાય કે 'સગુણ જ્ઞાન' અને 'માયાસગ્ન જ્ઞાન' બેમાં બેદ સખ્દનો છે; અર્થ તો એક જ છે. વળી જોદોની 'સંજ્ઞિતિ' તે પણ માયા જ છે. ૧૬

ગીતામાં શું કે ખીજા કોઈ મન્યમાં શું, 'માયા' સખ્દ ક્યાં ક્યાં ને ક્યાં ક્યાં અર્થમાં આવેલો છે, તે તપાસવાની પ્રચલિત પદ્ધતિ ધણું વિદ્વાનોએ સ્વીકારેલી છે; અને તે આ પ્રશ્ન પર ઘણો પ્રકાશ પાડે છે. તે ઉપરાંત, 'માયા' સખ્દ વાપર્યા વિના પણ એ વિષયનો નિર્દેશ કરેલો છે કે કેમ એ પણ જોવું પડે છે, એમ ખીજા કેટલાક વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. દરેક સખ્દની પાછળ કેટલુંક કરી તેમાં રહેલો ભાવ તપાસી જોવો જોઈએ, એ પાઠ ગીતા આપણને શીખવે છે. એટલે, દંડમાં એમ કહી શકાય કે જગત અવિદ્યમાન છે, ચત્ત્વ છે, અસત્ય છે, કેવળ મનની કલ્પેલી રચના છે. એવો માયાવાદનો ખોટો ને બહાનવો અર્થ કરીએ, તો એવો માયાવાદ ગીતામાં નથી. પણ જગતની હસ્તી સાપેક્ષ છે, અને એ સાપેક્ષમાં પણ પમસે પમસે પેલું નિરપેક્ષ તત્ત્વ જ ચમકે છે; ડેરડેર એની વિભૂતિઓ જ ભરેલી છે; ૧૭ 'ન્યાં ન્યાં નજર મારી ઠરે પાઠી બરી ત્યાં આપની'; ૧૮ એવો માયાવાદનો ખરો અર્થ કરીએ, તો તે અર્થમાં માયાવાદનો સ્વીકાર ગીતાએ કરેલો જ છે. એ માયાને માણસ તરીકે જાણ એ જ મોક્ષ અથવા નિરપેક્ષ સુખ કે આનંદની પરમાવસ્થા છે.

વડોદરા, ૧૮-૧-૪૭

ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

૧૫. વિવેકાનંદ: 'જ્ઞાનયોગ', પૃ. ૪૦. ૧૬. દ.સમુપ્ત: 'ઈ. ઈ.' પા ૧. પૃ. ૪૨૮. ૧૭. માયાવિમુક્ત્ય ધ્વામ: પુસ્તકભાગ: ૧. ભા. ૨: ૪. ૧૮. (એની સહિતઓ પછી છે; અને તે બધી એની મ.પ.વિભૂતિઓ છે.) ૧૮ સ્વાધી.